

В АРХІВІВ

ВУЧК

ГПУ

НКВД

КГБ

№ 2 (35)

Науковий і документальний журнал

КИЇВ – ХАРКІВ
2010 р.

ББК 67.9

3 11

3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ № 2 (35) 2010 р.

Науковий і документальний журнал

Видається з серпня 1994 р. Виходить двічі на рік.

Засновник:

Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»;
Відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

Співзасновники:

Національна академія наук України;
Інститут історії України НАН України;
Служба безпеки України;
Державний комітет архівів України;
Національна спілка краєзнавців України.

Редакційна колегія:

Олександр Рубльов — головний редактор,
Сергій Кокін — перший заступник головного редактора,
Олег Бажан — заступник головного редактора,
Геннадій Боряк — заступник головного редактора,
Роман Подкур — відповідальний секретар,
Валерій Васильєв, Олександр Лошицький,
Ігор Верба, Наталія Маковська,
Семен Глузман, Руслан Пиріг,
Василь Даниленко, Олександр Реєнт,
Олександр Іщук, Володимир Репринцев,
Станіслав Кульчицький, Петро Тронько,
Володимир Лозицький, Юрій Шаповал.

**ЦЕ ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНО ЗА ФІНАНСОВОЇ
SPONSORED BY THE INTERNATIONAL
ТА ЕКСПЕРТНОЇ ПІДТРИМКИ
RENAISSANCE FOUNDATION
МІЖНАРОДНОГО ФОНДУ "ВІПРОДЖЕННЯ"**

Журнал внесено Вищою атестаційною комісією України до переліку наукових фахових видань з історичних наук («Бюлетень ВАК України», 1999, № 5; 2010, № 4).

Усі права застережені. Журнал зареєстровано у Міністерстві у справах преси та інформації України в квітні 1993 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію КП № 1045.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, назв на авторах.

Редакція залишає за собою право на літературне редагування матеріалів.

3 11

**3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ № 2 (35) 2010 р. /
Харків: Права людини, 2011. – 448 с.**

ББК 67.9

ISBN 978-617-587-042-6

© Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2010

ЗМІСТ

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

Вронська Т., Пилипчук В., Подкур Р. Архів контррозвідника В. Г. Орлова (1882–1941 рр.): історичний та оперативний вимір	7
--	---

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Айфельд А., Мартыненко В. Фильтрация и оперативный учёт этнических немцев Украины органами НКВД–НКГБ–МВД–КГБ во время Второй мировой войны и в послевоенные годы.	79
---	----

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

Музичко О., Петровський Е. «Український комерсант, філантроп, патріот...»: репресований одеський комерсант Костянтин Трохимович Литвиненко (1875–1920)	165
Косовець О., Довгич М., Соколов В. Політичні репресії співробітників гідрометеослужби УСРР–УРСР у 1930–1940-х рр.	180
Жив'юк А. Між ендеками й більшовиками: Микола Ніцкевич в українському націоналістичному русі 1920–1940-х рр.	212
Ковальчук В., Огороднік В. Листування керівництва підпілля ОУН(Б) на Волині та Поліссі	236
Суковатая В. Устные истории, гендерная память и женские стратегии выживания в эпоху сталинизма	331

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Щербатюк В.** Висвітлення селянського повстанського руху 1917–1921 рр. у працях радянських воєначальників — учасників революційних подій 379
- Терлецька І.** Державний терор в УСРР–УРСР періоду сталінізму у вітчизняній історіографії початку ХХІ ст. 403
- Ковальчук В.** Агітаційні листи волинського підпілля ОУН(Б) до цивільного населення Центральної та Східної України 418
- Абраменко Л.** Висновки цензора щодо історичних творів як доказ причетності до «українського буржуазного націоналізму» на початку 1950-х рр. 429

ХРОНІКА ПОДІЙ

- Шаповал Ю.** Презентація 8-го тому спільної польсько-української видавничої серії 437
- Іщук О.** Презентація анотованого довідника «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ» 440
- КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ** 445

CONTENT

THE HISTORY OF SECRET SERVICES

- Vronska T., Pylypchuk V., Podkur R.** The archive of counterintelligence officer V. Orlov (1882–1941): historical and operational dimensions. 7

THE HISTORY OF WORLD WAR II

- Eisfeld A., Martynenko V.** Screening and operational records of ethnic Germans of Ukraine by the NKVD–NKGB–MVD–KGB during WW II and postwar period. 79

THE PERSON IN HISTORICAL CONTEXT

- Muzychko O., Petrovs'kyi E.** «Ukrainian businessman, philanthropist, patriot...»: subjected to repression Odessa businessman Kostiantyn Trokhymovych Lytvynenko (1875–1920). 165
- Kosovets A., Dovnych M., Sokolov V.** Political repressions against the staff of hydrometeorological service of the UkSSR in 1930th–1940th 180
- Zhyviuk A.** Between endek's and bolshevik's: Mykola Nitskevych in ukrainian nationalist movement Of 1920s–1940s 212
- Kovalchuk V., Ohorodnyk V.** The correspondence of the OUN(B) leadership underground in Volyn and Polissya 236
- Sukovata V.** Oral histories, gender memory and women's strategy of survival in Stalin's epoch 331

HISTORIOGRAPHICAL AND SOURCES OF RESEARCH

- Shcherbatiuk V.** The interpretation of the insurrectionary peasant movement of 1917–1921 in the works of the Soviet high-rank officers who were the participants of the revolutionary events 379
- Terletska I.** State terror in the UkSSR during epoch of Stalinism in home historiography of XXI century 403
- Kovalchuk V.** Agitation letters of Volynian underground of OUN(B) to civil population of Central and Eastern Ukraine 418
- Abramenko L.** Conclusions censor on historical works as proof of ownership «Ukrainian bourgeois nationalism» in the early 1950”s 429

CHRONICLE EVENTS

- Shapoval Y.** The presentation of 8th volume of common Polish-Ukrainian publishing series 437
- Ishchuk O.** The presentation of annotated reference book «Holodomor 1932–1933 in Ukraine by documents of Branch State Archive of Security Service of Ukraine» 440
- BOOKSHELF** 445

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

*Тамара Вронська,
Володимир Пилипчук,
Роман Подкур**

Архів контррозвідника В. Г. Орлова (1882–1941 рр.): історичний та оперативний вимір

У статті досліджується постать відомого російського контррозвідника В. Орлова у контексті формування та використання документів зібраного ним архіву та картотеки німецьких і радянських розвідників, відомих політичних діячів, авантюристів тощо.

Ключові слова: контррозвідка, архівні документи, більшовизм, агентура.

Згадки про російського контррозвідника *Володимира Григоровича Орлова* (1882–1941 рр.) у сучасників та дослідників історії спецслужб ХХ ст. викликали неоднозначну реакцію. Одні його

* *Вронська Т.В.* — доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту дослідження проблем державної безпеки Служби безпеки України; *Пилипчук В.Г.* — доктор історичних наук, професор, член-кор. Національної Академії правових наук України, директор науково-дослідного центру правової інформатики Національної академії правових наук України; *Подкур Р.Ю.* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

вважали авантюристом, містифікатором, інші — видатним контррозвідником¹. Але всі були єдині у тому, що В. Орлов — непересічна особистість та запеклий противник більшовизму, якого його вірний товариш, відомий публіцист і видавець В. Бурцев називав «людиною відчайдушного життя».

Біографія В. Орлова містить чимало інформації, схожої на легенду. Народився у 1882 р. в дворянській сім'ї Зарайського повіту Рязанської губернії. Обмежена у засобах до існування та скориставшись перспективами, які надавалися переселенцям до Царства Польського, родина перебралася до Варшави. Польща на той час представляла собою «повстанську провінцію» на заході Російської імперії. Провадячи жорстку русифікаторську політику (заборона польської мови, ліквідація національних органів самоврядування, переслідування католицької церкви, розселення російських переселенців на казенних землях) імперський уряд намагався придушити національно-визвольний рух. Але діяльність російських чиновників викликала протидію польської патріотичної громадськості. На території Царства Польського наприкінці XIX ст. виникало чимало таємних товариств, підпільних організацій різного політичного спрямування, здійснювалися терористичні акти проти російських чиновників.

Національно-визвольний рух у всіх його проявах зумовив створення спеціальних підрозділів департаменту поліції міністерства внутрішніх справ Російської імперії, зокрема «отделения по охранению общественной безопасности и порядка в городе Варшаве» (1900 р.), більш відомого як «охранка». Воно було створене третім — після Санкт-Петербурга (1866 р.) та Москви (1880 р.). Подібні відділення стали основою у боротьбі як із політичними опонентами правлячого режиму, так і контррозвідального забезпечення відповідних військових округів.

Постійне розширення мережі судових та правоохоронних органів у Царстві Польському створювало певні кар'єрні перспективи. До того ж, періодичні публікації у пресі про викриття шпигунів на території військового округу напевно спонукали

¹ Зданович А. Чужой среди своих // Орлов В.Г. Двойной агент. Записки русского контрразведчика. – Москва: Современник, 1998. – С. 284–323.

діяльного юнака В. Орлова після закінчення гімназії вступити на юридичний факультет Варшавського імператорського університету. Бажання стати фахівцем із кримінального розслідування підштовхнуло студента В. Орлова на поїздку в Північно-Американські Штати, де він пройшов додатковий курс криміналістики, кримінальної реєстрації й організації обліку у слідчій практиці. Гроші на це, як стверджували біографи, він заробив, працюючи складачем у типографії та матросом на портових суднах². Із початком російсько-японської війни патріотичні почуття підштовхнули В. Орлова стати добровольцем. Проте воєнна сторінка його біографії, на жаль, так і залишилася невідомою. Ми знаємо лише, що вже у 1906 р. він звільнився з армії у чині прапорщика фортечної артилерії.

Подальша доля В. Орлова була тісно пов'язана зі слідчою роботою у Варшавському судовому окрузі. Спільно з офіцерами охоронного відділення він брав участь у розслідуванні робітничих заворушень у Лодзі та Варшаві. Невдовзі набутий досвід слідчої роботи у боротьбі з політичними опонентами режиму зумовив спеціалізацію В. Орлова на справах щодо «державної зради та шпигунства». У 1912 р. він був призначений одним із чотирьох судових слідчих з особливо важливих справ на терені Варшавського, Віленського та Київського військових округів. В. Орлов отримав надзвичайні повноваження, він мав право вимагати службу інформацію від цивільних, поліцейських та жандармських органів. За твердженням російського дослідника історії контррозвідки О. Здановича, саме у цей період В. Орлов почав формувати власний архів³.

Звичайно, він міг користуватися даними корпусу жандармів, департаменту поліції чи військової й дипломатичної розвідки, однак був переконаний, що слідчий-фахівець у справах державної зради та шпигунства мав оперувати власною інформаційною системою. За твердженнями сучасників, в архіві В. Орлова були не лише фото- й картотеки, матеріали стосовно фігурантів справ чи підозрюваних — архівувалися також копії інструкцій, дирек-

² Зданович А. Чужой среди своих. – С. 287.

³ Там же. – С. 289.

тивно-розпорядчих документів розвідок супротивника, які проливали світло на систему підготовки агентів та методи й особливості агентурної роботи, були представлені зразки особистих документів, бланків, підписів, печаток тощо.

Колекція матеріалів постійно поповнювалася. Слідчий В. Орлов брав участь у розслідуванні гучних справ щодо шпигунської діяльності полковника С. Мясоєдова⁴, військового міністра В. Сухомлинова, банкіра Д. Рубінштейна. Зокрема, неоднозначна фінансова діяльність останнього, інтерпретована як «співробітництво з ворогом», спровокувала створення у червні 1916 р. оперативно-слідчої комісії, яку очолив генерального штабу генерал-майор М. Батюшин⁵. Загалом же ініціатива створення цієї комісії належала начальникові штабу верховного головнокомандуючого генералові М. Алексеєву, а її робота викликала чимало нарікань у підприємців, зокрема цукрозаводчиків, царських сановників, яких звинуватили у шпигунстві, масштабних спекуляціях продовольством, контрабанді, «торгівлі з ворогом» тощо. Серед громадськості та у засобах масової інформації протягом 1916 – початку 1917 рр. було розгорнуто кампанію з дискредитації роботи комісії, членів котрої звинувачували у безпідставних арештах, переслідуваннях, вилученнях документів, вимаганнях хабарів. Навіть в еміграції її колишні співробітники, зокрема й В. Орлов, піддавалися обструкції.

Вірогідно, що В. Орлов став членом очолюваної М. Батюшиним комісії за рекомендацією самого генерала М. Алексеєва, який ще зі школи приятелював із батьком Володимира Григоровича. Ще з квітня 1916 р. М. Алексеєв призначив В. Орлова військовим слідчим з особливо важливих справ при штабі верховного головнокомандуючого⁶. Таким чином, він убезпечив В. Орлова від адміністративного тиску, адже тепер слідчий підпорядковувався лише начальникові штабу генералові М. Алексеєву.

⁴ Див.: Шаццлло К.Ф. Дело полковника Мясоєдова // Вопросы истории. – 1967. – № 4. – С. 111–112.

⁵ Див.: Батюшин Н.С. Тайная военная разведка и борьба с ней. – Москва: X-history, 2002. – 259 с.

⁶ Зданович А. Чужой среди своих. – С. 294.

Як слідчий з особливо важливих справ комісії Батюшина В. Орлов отримав доступ до компрометуючих матеріалів на вищих посадових осіб імперії, промисловців і банкірів, військове командування. Частина документів, оригінали чи їх копії, залишилися в його особистому архіві. Маючи великий досвід розслідування фактів державної зради він розумів, що окремі матеріали можуть «зникнути» зі справи або в майбутньому свідки могли стати обвинувачуваними тощо.

Лютнева революція 1917 р. різко вплинула на результати діяльності комісії Батюшина. Більшість уже засуджених за державну зраду були звільнені з ув'язнення, справи обвинувачених припинені. Жовтневі події того року взагалі поставили на порядок денний проблему фізичного виживання офіцера царської армії, військових і цивільних чиновників. В умовах Першої світової та розгортання громадянської війни, як згадував В. Орлов, генерал М. Алексеев направив його зі ставки у Могильові до Петрограда з наказом вивідати всю можливу інформацію. Однак головною проблемою для В. Орлова перед від'їздом була доля його архіву:

«Мені неодмінно треба було знайти надійне місце, де я міг би зберігати свої записки та документи про шпигунів в Європі. Але де ж його знайти, якщо революціонери палили всі папери, а їх власників ставили до стінки?»⁷.

Він розподілив матеріали серед друзів-офіцерів, які теж збиралися у революційний Петроград, а особливо важливі папери відправив до Варшави. У столиці колишній слідчий В. Орлов був одним із ініціаторів створення підпільної офіцерської організації, головним завданням членів котрої став збір інформації та переправа офіцерів на Дон і Північ Росії, де концентрувалися антибільшовицькі сили.

У Петрограді В. Орлов легалізувався дуже швидко. Змінивши зовнішність та маючи документи на ім'я Болеслава Івановича Орлинського за рекомендацією відомого військового контррозвідника генерала М. Бонч-Бруевича (брата керуючого справами

⁷ Орлов В.Г. Двойной агент. Записки русского контрразведчика. – Москва: Современник, 1998. – С. 68.

РНК В. Бонч-Бруєвича) він улаштувався на роботу в 6-ту кримінально-слідчу комісію наркомату юстиції. Вірогідно, що М. Бонч-Бруєвич знав слідчого В. Орлова по конкретній роботі у боротьбі зі шпигунством, адже очолював штаб Північно-Західного фронту і керував контррозвідкою. Відданість В. Орлова захисту інтересів держави відповідала настроям самого генерала, тож він без вагань рекомендував колишнього слідчого для роботи у виконавчих органах більшовиків. Очевидно, М. Бонч-Бруєвич цілком із розумінням поставився до зміни В. Орловим прізвища, адже радикально налаштовані керівники низових ланок нових революційних органів влади могли просто розстріляти колишнього слідчого з особливо важливих справ як «ката революціонерів». Однак В. Орлов не виправдав сподівань М. Бонч-Бруєвича, залишившись вірним російській монархії та розпочавши підпільну роботу проти більшовиків, окремі аспекти якої детально розписано в його спогадах.

Безкомпромісна боротьба з німецькою розвідкою в минулі часи невдовзі знову врятувала Орлова-«Орлинського» від арешту. Випадково його впізнав голова ВНК Ф. Дзержинський, якого той, будучи слідчим, допитував у 1912 р. Однак головний чекіст не лише не тримав зла, а й, навпаки, почав доручати В. Орлову окремі конспіративні завдання щодо протидії німецькій розвідці поза Петроградською НК⁸. Така довіра відкрила нові можливості щодо збору інформації. Водночас В. Орлов розпочав пошук контактів із секретними службами Франції та Великобританії для координації зусиль у боротьбі з більшовиками. Йому, зокрема, вдалося налагодити зв'язок із відомим британським розвідником С. Рейлі.

Проте радянський період роботи В. Орлова виявився коротким. Арешт на кордоні офіцерів із паспортами, що їх видав саме «Орлинський», змусив того тікати. Перейшовши фінський кордон, він через Варшаву й Київ у лютому 1919 р. дістався в розташування Добровольчої армії та після перевірки був призначений генералом А. Денікіним начальником контррозвідувально-го відділення Одеського військового району. Зокрема, за його

⁸ Зданович А. Чужой среди своих. – С. 299.

безпосередньої участі було розгромлене інтернаціональне підпілля, очолюване І. Смирновим-Ласточкіним. Ефективну роботу високо оцінило французьке командування, а А. Денікін пожалував йому чин дійсного статського радника.

Впродовж громадянської війни та з початком еміграції В. Орлов намагався переконати командування Добровольчої армії й союзників у необхідності створення міжнародного органу, який би координував спільну боротьбу з більшовизмом не лише в межах колишньої Російської імперії, а й цілої Європи. Проте ідея створення міжнародного бюро з реєстрації та збору матеріалів стосовно осіб, причетних до діяльності більшовицького уряду так і не отримала підтримки в політичного керівництва держав Антанти⁹.

В еміграції В. Орлов керував берлінською резидентурою штабу генерала П. Врангеля. Він налагодив тісні стосунки з місцевою поліцей-президією та Державним комітетом з охорони громадської безпеки Німеччини й навіть надавав їм консультації стосовно окремих осіб, підозрюваних у співробітництві з більшовиками та німецькими комуністами. Грошей за це він не отримував, однак натомість суттєво поповнив власний архів.

О. Зданович зазначав, що окремі діячі еміграції вважали архів і картотеку В. Орлова «складом забутих речей», а його самого —

«маніяком, який схибнувся на ідеї загального документування більшовицької діяльності»¹⁰.

Натомість радянські розвідники навч змogli переконатися у великих інформаційних можливостях «архіву Орлова» після того, як його власник продемонстрував агентів Іноземного відділу ОДПУ СРСР емігрантові М. Крошку фото радянського резидента у Берліні, з яким той справді перебував на зв'язку¹¹. Відтак одним із завдань радянської резидентури в Берліні стала дискредитація В. Орлова. Невдовзі був знайдений і привід, коли його

⁹ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. 6396, оп. 1, д. 2, л. 3–4. Орлов В.Г. Двойной агент... – С. 306–307.

¹⁰ Зданович А. Чужой среди своих. – С. 314.

¹¹ Там же.

архів опинився у центрі уваги громадськості та європейських спецслужб через скандал із фальшуванням документів.

Справа в тому, що іноді В. Орлов, який практично залишився без засобів до існування з паралізованою дружиною та дітьми на руках, за певні кошти надавав спецслужбам неперевірену інформацію, базовану на чутках чи припущеннях. Про недостовірність окремих даних свідчать навіть спогади самого В. Орлова. Зокрема, за його даними, С. Будьонний був сином українського єпископа¹². Імовірно, він збирав найменшу інформацію про особу, навіть недостовірну, сподіваючись, що при конкретній оперативній розробці у пригоді стане все. Особливо його цікавили звички, вади, уподобання людини, її родинні, товариські та професійні зв'язки. Це простежується за досить нищівними характеристиками більшовицьких діячів. Зокрема, В. Орлов акцентував увагу зацікавлених осіб на тому, що, приміром, Л. Красін жив за кордоном «як князь», його дружина «носила перли та діаманти, їздила на шикарному авто». Інший відомий революціонер В. Менжинський—

«зжив репутації завзятого денді, мав незвично випещений вигляд, нананікюрені нігті на руках і ногах підфарбовував хною. [...] Зневажав робітників, називав їх свинями, заявляв, що пролетарська культура — це дурна вигадка інтелігенції» тощо¹³.

Джерела поповнення «архіву Орлова» були різноманітними. Ми вже згадували про матеріали кримінальних справ, доповідні записки російських спецслужб, Добровольчої армії, ВНК, наркомату юстиції. В одній справі з матеріалами В. Орлова в Державному архіві Російської Федерації містилися навіть вирізки з періодики. Так, у газетній статті «Петлюрівщина» був обведений такий текст:

«Этот Петров¹⁴ служит у Петлюры, а раньше, чем изменил родине, был адъютантом 42 пехотной дивизии»¹⁵.

¹² Орлов В.Г. Двойной агент... – С. 160.

¹³ Там же.

¹⁴ Насправді йдеться про Всеволода Миколайовича Петріва (1883–1948 рр.) — з лютого 1913 р. старший ад'ютант штабу 42-ї піхотної дивізії, з жовтня 1915 р. — підполковник, із травня 1916 р. — начальник штабу

Але пристрасть до збирання документів виявилася згубною для В. Орлова та його архіву — надто вже неоднозначна інформація тут концентрувалася. Зокрема, серед його матеріалів були відомості про підкуп радянською спецслужбою американського сенатора Бора для лобювання інтересів Москви¹⁶. За версією О. Здановича, один із колишніх співробітників повноважного представництва СРСР у Берліні Сумароков, який вирішив не повертатися на Батьківщину, маючи у своєму розпорядженні такий же документ, запропонував його американському кореспондентові Кніккербокєру. Спочатку журналіст не виявив зацікавленості, але все ж розповів про цю пропозицію знайомому, який був агентом ОДПУ СРСР. Радянська розвідка скористалася наданим шансом і «ненав'язливо порекомендувала» розкрити фальшувальників. Водночас до берлінської поліцей-президії був направлений лист про роботу В. Орлова («франкофіла») на французьку та англійську розвідки, а також його зусилля щодо дискредитації великого князя Кирила Володимировича — знамого «германофіла».

Невдовзі Сумароков був заарештований при спробі продати американському кореспондентові фальшиві документи. Одночасно відбувся обшук на квартирі В. Орлова, де було виявлено частину його архіву, зразки оформлення документів урядових установ СРСР, Комінтерну, спецслужб тощо. Впродовж березня–липня 1929 р. європейські та радянські газети постійно подавали інформацію про перебіг слідства й судового процесу. Сума-

7-ї Туркестанської дивізії. Із березня 1917 р. — полковник, брав активну участь в українізації військ Західного фронту. Командир полку ім. Костя Гордієнка. У червні 1919 р. — командувач Волинської групи армії УНР, із липня 1919 р. — військовий міністр УНР, із листопада 1919 р. — товариш військового міністра УНР. У серпні 1921 р. — начальник Генштабу армії УНР, із червня 1922 р. у відставці (див.: *Тимченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). — К.: Темпора, 2007. — С. 334–335).

¹⁵ ГАРФ, ф. 6396, оп. 1, д. 325, л. 325.

¹⁶ Історик Б. Старков в Архіві Президента Російської Федерації виявив документ ОДПУ СРСР, який свідчив, що сенатор Бора у США лобював певні інтереси СРСР (див.: *Зданович А.* Чужой среди своих. — С. 317).

роков визнав, що продавав документи з особистої ініціативи. В. Орлова засудили до чотирьох місяців тюрми «за спробу шахрайства», але цей термін поглинався попереднім ув'язненням. Також було конфісковано частину його архіву. Суд узяв до уваги, що В. Орлов не використовував фальшивки на шкоду Німеччини, тому його просто вислали з країни. Керівництво ОДПУ СРСР було розчароване, оскільки в Москві сподівалися на видачу В. Орлова радянській стороні. Маючи нансенівський паспорт, він виїхав до Бельгії та зайнявся літературною діяльністю¹⁷. Загалом чекістська операція щодо дискредитації В. Орлова в Європі досягла своєї мети.

Проте стверджувати, що всі матеріали «архіву Орлова» фальшивка — некоректно. Значної історичної цінності набула зібрана ним організаційно-розпорядча документація розвідки й контррозвідки Російської імперії, Добровольчої армії, ВНК-ОДПУ СРСР, секретних служб європейських країн. Її опрацювання не лише дозволяє скласти уявлення про оперативну підготовку співробітників цих органів, але й відкриває можливості інтерпретації відповідних методів роботи в умовах сучасної оперативної та слідчої практики. Серед надрукованих нижче документів є такі, що й сьогодні становлять інтерес для співробітників органів державної безпеки, чи, принаймні, тих, хто здобуває відповідну профільну освіту. Так, інструкція секретного відділу ВНК щодо зовнішнього спостереження від 1919 р. містить чимало цікавих рекомендацій, придатних для впровадження сучасними оперативниками. Маючи колосальний архів та практику оперативної й слідчої роботи, В. Орлов намагався узагальнити набутий досвід. У другій половині 1920-х рр. він підготував лекції щодо агентурної розвідки, проведення контррозвідувальних заходів для членів емігрантських військових організацій. Конспект однієї з таких лекцій також пропонується увазі читачів.

В. Орлов був одним із перших контррозвідників, який фахово проаналізував використання іноземним відділом ОДПУ СРСР методу легендування, суть якого полягала у заздалегідь розробленій фіктивній інформації (легенді) про існуючі у СРСР глибоко

¹⁷ Зданович А. Чужой среди своих. – С. 318–319.

законспіровані антирадянські організації, які нібито намагалися координувати діяльність із закордонними центрами. Через завербовану або введenu в емігрантське середовище агентуру ця інформація поступово доводилася до лідерів тих центрів, керівники яких виявлялися неспроможними розпізнати майстерно створену дезінформацію. У результаті чекісти викривали канали зв'язку іноземних розвідок з окремими представниками еміграції, ефективно проводилася робота з постачання дезінформації та компрометації лідерів різних політичних угруповань.

Проаналізувавши ситуацію з масовими провалами агентурних мереж, створених емігрантськими центрами, у жовтні 1927 р. В. Орлов підготував записку «Деякі міркування з приводу боротьби ДПУ з контрреволюційними організаціями» (публікується нижче), відзначивши ефективність та результативність відповідної роботи радянських спецслужб, вдало проведені ними операції з нейтралізації Б. Савінкова, С. Рейлі та ін. Він підкреслював, що керівництво ОДПУ СРСР врахувало відсутність реакції активних емігрантських осередків на інспіровані чекістами нові «легендовані організації» на радянській території. Тому співробітники ОДПУ СРСР вирішили посилити провокаційну діяльність серед еміграції не лише шляхом направлення нових агентів, а й використовуючи штатних секретних співробітників, соціальне походження та політичні погляди яких не викликають побоювань в емігрантському середовищі. В. Орлов пропонував «подвоїти пильність», водночас застерігаючи від розпалювання «шпигуноманії», що заблокує будь-яку активну діяльність.

Подібні методи боротьби чекісти застосовували не лише щодо російської еміграції. Так, агентура ДПУ УСРР ефективно працювала практично у всіх закордонних центрах української політичної еміграції. Форми та методи цієї діяльності були різноманітними — фізичне знищення керівників українських закордонних організацій, розробка та реалізація спецоперацій щодо розкладу еміграції зсередини, виявлення та знешкодження її симпатиків в УСРР тощо. Зокрема, у доповідній записці ДПУ УСРР від 2 березня 1926 р. «Орієнтування по активній українській контрреволюції» підкреслювалося:

«Нашим черговим завданням є виявлення всієї цієї публіки (прихильників української політичної еміграції на території України. — *Авт.*) та охоплення її нашою агентурою на всі 100%. Роботу цю треба повести самим плановим порядком, так, щоб жоден із зазначеної вище публіки не залишився не врахованим і не уникнув нашої уваги»¹⁸.

Впродовж 1928–1929 рр. керівництво ОДПУ СРСР–ДПУ УСРР санкціонувало проведення декількох спецоперацій щодо угруповань української політичної еміграції. У доповідній записці кийського контррозвідувального відділу ДПУ УСРР про оперативну роботу від 4 липня 1929 р. був спеціальний розділ «Фіктивно-провокаційні організації ДПУ по українській лінії»¹⁹, сама назва якого свідчить про широке запровадження методу «легендованих організацій» у справу боротьби з політичною еміграцією.

Таким чином, дослідження навіть розпорошених матеріалів «архіву Орлова» має не просто неабияку історичну цінність — зроблений його упорядником аналіз поточної ситуації, відкритих джерел інформації, агентурних матеріалів, викладений у записках і лекціях, демонструє зразок оцінки подій та обставин, визначення ефективних методів роботи супротивника й пошук результативних заходів протидії, що може стати навчальним матеріалом для співробітників нинішніх органів державної безпеки.

Але повернімося до долі В. Орлова. Після широко розрекламованого судового процесу еміграційне середовище вже не сприймало колишнього слідчого та дійсного статського радника. Останні роки його життя пройшли у запеклих сутичках з окремими представниками російської еміграції, яких він звинувачував у співробітництві зі спецслужбами європейських країн задля власної користі, а не боротьби з більшовизмом. Повністю дискредитований в емігрантських та офіційних колах, В. Орлов тихо доживав віку. Однак раптом у 1941 р. співробітники гестапо доставили його в Берлін. А вже за декілька днів тіло колишнього російського контррозвідника було знайдене в одному зі скверів столиці Третього Райху...

¹⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 13, спр. 445, арк. 21.

¹⁹ Там само, ф. 16, спр. 162, т. 4, арк. 25–26, 28–33.

Нижче вперше публікуються виявлені в Державному архіві Російської Федерації документи з «архіву В. Орлова». Матеріали подаються згідно з археографічними правилами, мовою оригіналу. Наявні у тексті стилістичні й орфографічні помилки, що не впливають на зміст документів, виправляються без застережень.

№ 1

Директива начальника відділу Генерального штабу Збройних сил Півдня Росії про збір матеріалів для видання книги з організації та проведення контррозвідки

[грудень 1919 р.]

Начальник
Отдела Генерального Штаба.
Город Ростов на Дону¹.

Секретно.

Циркулярно.

Всем военным представителям

Контрразведывательной частью при Особом отделении² вверенного мне Отдела приступлено к *собиранию материалов* для издания *руководства*³ по организации и ведению контрразведывательной службы.

¹ Кутовий штамп.

² У серпні 1918 р. було створено Особливу нараду при Верховному керівнику Добровольчої армії на Півдні Росії — вищий орган цивільного управління на чолі з генералом М. В. Алексеевим. Після його смерті у вересні 1918 р. посада була скасована. Генерал А. І. Денікін став головнокомандуючим Добровольчою армією, поєднавши цивільну та військову владу. Після реорганізації з жовтня 1919 р. до лютого 1920 р. Особливу нараду очолював генерал-лейтенант О. С. Лукомський. До її складу входили відділи (згодом управління): військово-

Озабочиваясь мыслью сделать из этого издания по возможности исчерпывающее практическое руководство для чинов контрразведывательной службы, с каковой целью предполагается иллюстрировать теоретическую часть издания по возможности обширным исто-

морське, внутрішніх справ, дипломатичний, шляхів сполучень, юстиції, фінансовий, торгівлі. З 10 вересня 1918 р. функції контррозвідки передавалися «осведомительному» відділенню дипломатичного відділу. З 11 жовтня 1918 р. наказом № 46 функції розвідки та контррозвідки А. І. Денікін поклав на частину (згодом — відділ) генерального штабу військово-морського відділу (згодом військового і морського управління, яке очолював О. С. Лукомський). У загальній структурі відділу перебувала на правах «особливого відділення». На очолюване полковником В. В. Крейтером (з червня 1919 р. — полковником П. Г. Архангельським) особливе відділення поклалися наступні завдання: проведення закордонної військово-політичної розвідки силами військових агентів, військових представників різних місій, спеціальних секретних співробітників; здійснення зв'язку між представниками місій та військовими агентами; боротьба зі шпигунством та особами, які провадили «шкідливу діяльність поза зоною бойових дій та за кордоном; контроль за виїздом за кордон та в'їздом на територію Збройних сил Півдня Росії тощо. Організаційно особливе відділення складалося з загального та особливого діловодства й контррозвідувальної частини (КРЧ). Згідно зі штатним розкладом, затвердженим А. І. Денікіним 10 березня 1919 р., у відділенні нараховувалися 21 офіцер та 11 солдатів. КРЧ мала у своєму складі 1 офіцера, 8 чиновників і 5 солдатів. До середини осені 1918 р. було сформовано 11 контррозвідувальних центрів: київський (генерал-лейтенант П. Н. Ломновський), харківський (полковник Б. А. Штейфон), одеський (віце-адмірал Д. В. Ненюков), кримський (генерал-лейтенант А. К. Бода), тифліський (генерал-лейтенант В. П. Шатилов) — 1-го розряду; катеринославський (полковник Островський), таганрозький (полковник Штемпель), терський (генерал-лейтенант Д. Ф. Левшин), саратовський (полковник Лебедев), могилівський (полковник Кавернинський), сибірський (генерал від інфантерії В. Е. Флуг) — 2-го розряду. В лютому 1919 р. їх уже налічувалося 17. Додалися волинський, елісаветградський, кисловодський, миколаївський, подільський, полтавський, сухумський, чернігівський, херсонський центри. Але припинили існування саратовський, терський, харківський (див.: *Цветков В.Ж.* Спецслужбы (разведка и контрразведка) Белого движения в 1917–1922 годах // Вопросы истории. — 2001. — № 10; *Зданович А.А.* Отечественная контрразведка (1914–1920): Организационное строительство. — Москва, 2004; *Кирмель Н.С.* Деятельность контрразведывательных органов белогвардейских правительств и армий в годы Гражданской войны в России (1918–1922 гг.). — Москва, 2007).

³ Курсивом виділено вписаний від руки текст.

рическим материалом, прошу не отказать в присылке нижеследующих материалов:

- 1). Законоположений иностранных государств по борьбе со шпионами.
- 2). Описание известных вам шпионских процессов (если возможно с приложением обвинительных актов и приговоров).
- 3). Практических приёмов борьбы со шпионажем, организацией этой борьбы и существующих органов на территории иностранных государств.
- 4). Имеющихся на книжном рынке печатных трудов по вопросам шпионажа и контршпионажа.
- 5). Инструкций и руководств по ведению шпионажа, контршпионажа и политического (полицейского) розыска.
- 6). Шифров, систем тайнописи и способов проноса, и провоза через границу секретной корреспонденции.
- 7). Публикуемых по этим вопросам в периодической печати случайных материалов.

Исследование и собирание сведений по изложенным пунктам распространяются не только на военно-морской шпионаж и контршпионаж, но и на те же виды тайной деятельности в областях политической и финансовой, и экономической, *и должны относиться к времени довоенному, военному и эпохи гражданской войны*⁴.

Снабжение Отдела Генерального Штаба упомянутыми сведениями является задачей *сложной* и постоянной.

Генерал-лейтенант
Начальник Особого Отделения Штаба
полковник

**ГАРФ, ф. 6396, оп. 1, д. 4, л. 1–1 об.
Машинопис. Незасвідчена копія.**

⁴ Курсивом виділено вписаний від руки текст.

№ 2**Пояснювальна записка судового слідчого
з особливо важливих справ В. Орлова щодо
«Положення про Центральне міжнародне бюро
з реєстрації та збору матеріалів стосовно осіб,
причетних до діяльності більшовицького уряду»****[1919 р.]**

Совершенно секретно.

Объяснительная записка
к положению о Центральном международном бюро
по регистрации и сбору материалов о лицах, прикосновенных
к деятельности большевистского правительства.

1. Общее положение.

Одним из способов борьбы с мировым большевизмом Державы Согласия¹ наметили блокаду большевистского очага.

Необходимо не дать возможности этой заразе просачиваться в другие страны Европы, для чего все страны, стремящиеся предохранить себя от большевизма, должны объединить и координировать свои действия в этом направлении.

Существующее «Центральное Международное Бюро» по регистрации и сбору материалов о лицах, прикосновенных к деятельности большевистского правительства, действующее на территории России, как очага большевистской заразы, должно распространить свою деятельность на страны, которые надлежит предохранить от большевизма.

Должен создаться стройный аппарат, охватывающий свою деятельностью все страны, вступившие в Международное Бюро с целью, кроме большей полноты изучения большевизма, воспрепятствовать проникновению его деятелей в эти страны и вылавливание уже проникших ранее.

¹ Мається на увазі військово-політичний союз Антанта (від фр. *entente* — згода), створений у 1904–1907 рр. як протидія військово-політичному блоку, очолюваному Німеччиною (Потрійний союз). Після виходу Росії з Першої світової війни Англія та Франція — лідери Антанти — активно підтримували антибільшовицький рух.

Ввиду различных направлений политики того или иного государства, проектируемый аппарат должен отвечать следующим условиям:

- 1). Быть органом чисто международным, подчинённым в своей деятельности лишь директивам Главного Союзного командования, а контроль входящих держав [должен осуществляться] через своих представителей.
- 2). Аппарат должен быть в тесной связи с тем органом мирной конференции, который ведает восстановлением порядка в России и других зараженных большевизмом странах.
- 3). Кроме Центрального Бюро и пунктов в России, во всех входящих в организацию странах должны быть отделения Центрального бюро с той же задачей.
- 4). Организация и работа аппарата должна обеспечивать полную связь и однообразие действий, для чего как в центральное бюро входят иностранные представители, так в иностранные бюро должны войти русские представители.
- 5). Организация совершенно не должна носить казённого характера и должна быть совершенно конспиративна.

II. Деятельность и Организация Заграничного Отделения Центрального бюро.

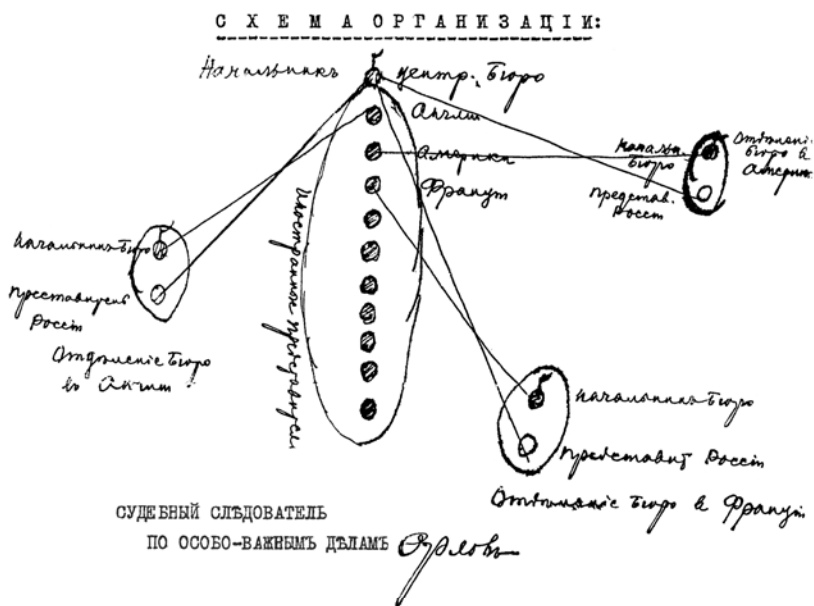
- 1). Каждая страна, вошедшая в Международную Организацию по борьбе с большевизмом и имевшая своего представителя в Центральном бюро, организует в своей стране Отделение Центрального Бюро.
- 2). Отделение Бюро находится в ведении представителя этой страны при Центральном Бюро и под контролем правительственного органа данной страны.
- 3). Как в Центральное бюро входят представители всех стран, так в Отделение Бюро в каждой стране входит представитель России (т.е. Начальник Международного Бюро).
- 4). Задача заграничного бюро: а) исполнять поручения Центрального бюро по наблюдению за лицами большевистского толка; б) наблюдать за прибывающими с целью выяснения большевиками; в) регистрация упомянутых лиц и сообщения о них в Центральном бюро; г) сбор материала о большевистском движении в данной стране.

- 5). Бюро должно быть открыто в одном из главных входных в данную страну пунктов, имея от себя небольшие органы в других входных пунктах и в столице страны².
- 6). Бюро должно быть совершенно конспирировано покровом частной деятельности. Настоящее мировое положение и опыт всякой разведки указывает, что здесь дело должно быть связано с Международной Торговлей.

В намеченном нами пункте та или другая фирма, или компания, организует своё представительство, в каковое и входят главные деятели бюро.

Личный состав подбирается самым тщательным образом.

- 7). Штат Отделения бюро применительно к штату Центрального бюро с добавкой представителя Начальника Центрального бюро (русского) с 2–3 помощниками к штату Центрального Бюро.

Судебный следователь по особо важным делам

Орлов

ГАРФ, ф. 6396, оп. 1, д. 2, л. 3–4. Машинопис. Оригинал.

² Вірогідно, ідеться про міста Росії, які мали міжнародне сполучення.

№ 3

Положення про Центральне міжнародного бюро з реєстрації та збору матеріалів стосовно осіб, причетних до діяльності більшовицького уряду

[1919 р.]

- § 1. Задача органов международной организации состоит: 1) в обнаружении, регистрации, обследовании и сборе материалов об организациях и лицах, прикосновенных к большевизму или имеющих сношения с большевистским правительством и б) в передаче собранных данных правительственным органам стран, вошедших в союз по борьбе с большевизмом.
- § 2. Руководство органами международной организации лежит на Начальнике Центрального Международного Бюро и состоящих в центральном бюро представителях держав, вошедших в союз по борьбе с большевизмом.
- § 3. Международные организации подчиняются лишь контролю Главного Союзного командования против большевиков, от которого получают директивы и ориентировки.
- § 4. Органами Международной организации являются:
- А). Центральное Международное Бюро по регистрации, обследованию и сбору материалов.
 - Б). Отделения Международного Центрального бюро, находящиеся в каждой стране, вступившей в союз по борьбе с большевизмом, функционирующие как центральное бюро в данной стране.
 - В). Отдельные пункты на территории, зараженной большевизмом.
- § 5. Центральное Международное Бюро состоит из начальника его, президиума, составленного из представителей всех держав, вошедших в союз по борьбе с большевизмом, и других чинов прилагаемого штата (Приложение № 1)¹.
- § 6. Личный состав организации набирается:

¹ Не публікується.

- 1) начальник Центрального Международного бюро — инициатор-организатор — подбирает себе помощников, а для связи и контроля от каждой страны, вступившей в союз по борьбе с большевизмом, в президиум;
- 2) в Отделении Международного Центрального Бюро каждое правительство, вступившее в союз, на своей территории назначает весь личный состав своим распоряжением, в который для связи входят представители Начальника Центрального Международного бюро по его назначению;
- 3) в пункты на территории, зараженные большевизмом, личный состав назначается Начальником Центрального Международного бюро по соглашению с президиумом представителей всех держав, вошедших в союз по борьбе.

Примечание: 1) подбор всех лиц должен быть особенно тщательный; 2) в случае трений личного характера Начальник Центрального Бюро, как и Начальник Отделений международного бюро, могут просить соответствующее правительство, вошедшие в союз по борьбе с большевизмом, или лиц, состоящих в Международной Организации, о замене их представителей как в центральном бюро, так и в отделениях — другими лицами.

- § 7. Инструкции о порядке деятельности всем органам даёт Начальник Центрального Международного Бюро.
- § 8. Начальник Центрального Международного Бюро имеет право сноситься с правительственными органами всех держав, вошедших в союз, а также и с главным союзным командованием против большевиков.
- § 9. Представители Начальника Центрального Международного бюро в странах, вошедших в союз, могут сноситься с соответствующими органами правительств этих стран.
- § 10. Средства на содержание Международного Центрального бюро и пунктов отпускаются державами, вошедшими в союз по борьбе с большевизмом, в установленной пропорции для каждой в «Лионский Кредит»² на текущий счёт Начальника Центрального Бюро на год вперёд, причём выдача сумм производится по тре-

² «Лионський кредит» (фр. *Credit Lyonnais*) — один із найбільших банків Франції.

бованию Начальника, скреплённому двумя выбранными президиумами представителями держав.

Судебный следователь по особо важным делам [Орлов]³

**ГАРФ, ф. 6396, оп. 1, д. 2, л. 1–1 об.
Машинопис. Незасвідчена копія.**

³ Однак ідея В. Орлова щодо створення координаційного центру європейських спецслужб для боротьби з більшовизмом у межах Європи була не реалізованою. Директор служби безпеки Франції «Сюрте генераль» писав військовому міністру: *«Вы запросили мое мнение о проекте господина Вальдемара Орлова, русского действительного статского советника, по поводу антибольшевистской разведывательной службы. Имею честь сообщить Вам, что не могу дать положительного отзыва на создание организации, которая, по всей вероятности, будет состоять из русских и ответвления которой будут в соседних странах, и, в частности, в Берлине, поскольку, как мне кажется, есть опасения, что проектируемая организация будет служить не тем целям, которые заложены в проект для оправдания целесообразности ее создания [...] С другой стороны, деятельность разведывательной службы повлечет за собой постоянные передвижения русских агентов между Россией и Францией, а это, на мой взгляд, доставит нам больше неудобств, нежели выгоды»*. Див.: Зданович А. Чужой среди своих // Орлов В.Г. Двойной агент. Записки русского контрразведчика. – М.: Современник, 1998. – С. 306–307.

№ 4

Загальна інструкція для агентів інформації

[1919 р.]

Схема опроса.

- 1). Гражданская и военная власть.
Учреждения, лица, стоящие во главе их деятельности.
- 2). Общественная жизнь.
Партии, общества, союзы, кооперативы; политика и деятельность их; общественные деятели, лидеры партий (по возможности проинтервьюировать).
- 3). Экономическое положение.
Финансы, торговля, промышленность (связь с соответственными учреждениями).
- 4). Земельный вопрос.

- 5). Транспорт.
Железнодорожный вопрос: подвижной и личный составы, (связь с Нач[альниками] участков пути и Начальниками Депо).
- 6). Настроение населения.
Интеллигенция, рабочие, крестьяне. Их политические идеалы и способы достижения таковых. Национальный вопрос. Отношение к Добровольческой Армии и к их союзникам.
- 7). Агитация большевиков.
Методы и приёмы агитации: агенты-агитаторы, печатный материал, прокламации. Влияние населения. Контрагитация. Газеты.
- 8). Культурно-просветительные вопросы.
- 9). По усмотрению агентов.

Специальные вопросы.

- А). Для Кубани. Отношение к иногородним¹ в связи с отношением к большевикам.
- Б). Для закордонных курьеров. Печать: направление, редакторы.

Примечание:

1. Агент должен обращать особое внимание на дату, место события и, по возможности, указывать фамилии.
2. Агенты обязаны еженедельно посылать в Информационную Часть сведения по всем вопросам инструкций. Сведения же срочного характера должны высылаться немедленно.

**ГАРФ, ф. 6215, оп. 1, д. 29, л. 1.
Машинопис. Незасвідчена копія.**

¹ Так у тексті. Вірогідно, ідеться про «іногородців» — так називали особливу категорію підданих Російської імперії, до якої належали корінні народи Сибіру, Туркестанського краю, Закаспійської області, Кавказу, а також самодійці російської Півночі, кочові народи Ставропольської й Астраханської губерній, Акмолинської, Семіпалатинської, Семиріченської, Уральської, Тургайської областей та євреї.

№ 5

Інструкція секретного відділу ВНК щодо зовнішнього спостереження

[1919 р.]

Совершенно Секретно.

Инструкция и Руководство для
Секретного Отдела¹ ЧК по наружному наблюдению.

Общие понятия о наружном наблюдении.

- § 1. Наружное наблюдение за преступными организациями и отдельными лицами является одним из средств секретного расследования, по большей части вспомогательным и проверочным для тех сведений, которые поступают из секретных и других источников.
- § 2. Случаи применения наружной разведки следующие:
1. Для проверки сведений от осведомителей и сторонних заявлений.
 2. Для установки местожительства, рода занятий, образа жизни, привычек, мест посещаемости наблюдаемого лица и сношений его с другими лицами.
 3. Для выяснения в свою очередь степени участия в данном деле сносящихся с наблюдаемыми лицами.

О выборе товарищей для наружного наблюдения.

§ 3. Разведчиков по наружному наблюдению набирать из коммунистов и коммунисток. Отступление от этого принципа возможно только в исключительных случаях, когда имеются весьма солидные поручительства.

§ 4. Заведующему секретными отделениями необходимо обратить самое серьёзное внимание на подбор товарищей в сотрудники по наружному наблюдению, т.к. от этого, главным образом, зависит успешность работы.

¹ Секретний відділ ВНК було створено згідно з постановою колегії ВНК від 24 грудня 1918 р. для боротьби з «антирадянською діяльністю буржуазних і дрібнобуржуазних партій та груп, а також для боротьби з ворожою діяльністю церковників і сектантів». У червні 1919 р. секретний відділ реорганізовано у секретно-оперативний відділ ВНК (див.: Лубянка. *Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1991: Справочник.* – Москва, 2003. – С. 17-18).

§ 5. Старшими по группе разведчиками назначать тех партийных товарищей, которые работали нелегально во время царизма.

§ 6. Разведчик по наружному наблюдению должен быть безупречных нравственных качеств.

§ 7. Основными качествами разведчика должны быть правдивость, пунктуальность, исполнительность и широкая инициатива в работе; крепкое здоровье, прекрасное зрение, хорошая зрительная и слуховая память и такая внешность, которая давала бы возможность ему не выделяться из окружающей толпы и тем [самым] избегнуть внимания наблюдаемого объекта.

§ 8. Помимо того, разведчики должны быть достаточно грамотны, чтобы уметь связно изложить письменно результаты своей работы, обладать располагающим к себе характером, быть разговорчивым, но не болтливым, уметь выслушать своего собеседника, быть расторопным, ловким, находчивым, сообразительным, выносливым, терпеливым, настойчивым, осторожным, всегда серьёзно и сознательно относящимися к делу.

§ 9. Разведчик должен целиком отдаться работе, должен иметь склонность и горячее желание к ней, и всегда помнить, что этим он исполняет свой революционный долг.

§ 10. До принятия разведчика на работу необходимо навести исчерпывающие справки о его прошлом и об его бывшей работе, и получить отзыв о нём от знающих о нём товарищей и от партийных организаций.

§ 11. Разведчики должны постоянно помнить, что они исполняют секретную работу, о которой не должны знать даже самые близкие им люди, т.к. от этого зависит сама возможность работы в этой области, не говоря уже о том, что среди нас и кругом нас могут быть агенты контрреволюции, которые всегда стремятся установить личный состав нашей разведки, её организацию и приёмы.

§ 12. За малейшие нарушения настоящей инструкции и дисциплины разведчики должны немедленно отстраняться от должности и предаваться суду Коллегии ЧК.

Состав и организация наружной разведки.

§ 13. Во главе наружной разведки стоит инструктор разведки на правах уполномоченного, подчинённый заведующему Секретно-Оперативным Отделом. Наружная разведка разбивается на группы, во

главе которых стоят старшие по группе. В каждой группе по 6–9 разведчиков. При разделении на группы необходимо придерживаться того принципа, чтобы в каждой группе были объединены разведчики, одинаково подготовленные. Таким образом, могут быть группы вполне подготовленных, менее опытных и обучающихся. В зависимости от подготовки той или иной группы им даются задания.

§ 14. Разведчики одной группы не должны знать разведчиков другой в целях соблюдения конспирации.

§ 15. Инструктор разведки отбирает от каждого сотрудника разведки заполненную им анкету с фотографической карточкой, прежние его документы и заводит для него у себя в секретариате личное дело. После этого разведчик снабжается документами, каких-либо Советских учреждений, не имеющих ничего общего с ЧК. В своих донесениях разведчики подписываются или номерами, или кличками.

§ 16. По спискам личного состава ЧК разведчики наружного наблюдения, а равно старшие по группам инструктора разведки, отнюдь не проходят. Их знают только заведующий Секретным отделом и председатель ЧК.

§ 17. Старший по группе должен изучить характер и способности своих разведчиков и быть знакомым с их частной жизнью, с целью контроля, как с нравственной, так и с деловой стороны, за что он отвечает.

§ 18. Приём на работу сотрудников наружной разведки производится заведующим Секретным отделом ЧК. Заявления об этом могут быть поданы в помещении Секретно-Оперативного Отдела ЧК, но дальнейшее посещение ЧК принятыми в разведку товарищами, безусловно, запрещается, о чём они предупреждаются в первый же день приёма.

§ 19. Работа разведчиков, как схожая с условиями работы в боевой обстановке, не ограничивается определённым временем.

§ 20. Размер содержания разведчикам определяется по принципу деления по группам, по степени подготовленности, в рамках определённых по штатам ЧК окладов.

§ 21. Сотрудники наружного наблюдения отнюдь не должны [довольствоваться] столовой и пайком ЧК, а получают боевой красноармейский паёк на конспиративной квартире, через свой конспиративный хозяйственный орган.

§ 22. Расходы, вызванные специальным характером работы, удовлетворяются по счетам, утверждённым заведующим отделом после удостоверения инструктора разведки.

§ 23. В случае командировок разведчики получают путевые издержки и командировочные деньги на общих основаниях.

Руководство разведкой и обучение разведчиков.

§ 24. Инструктор разведки руководит всей работой наружной разведки: даёт задания старшим по группам, инструктирует их и получает от них донесения. Старшие по группам, получив задания от инструкторов разведки, дают наряды разведчикам, подробно инструктируют их, контролируют на местах работы и при приёме рапортов от разведчиков указывают им ошибки, дают надлежащие советы и указания.

§ 25. Старшие по группам ведут занятия со своими разведчиками по изучению приёмов разведки, составлению словесного портрета, теоретическому и практическому изучению города (улицы, проходные дворы, трамвайное движение, железнодорожный узел, общественные места и т.д.).

§ 26. Разведчики пишут рапортчики о своей суточной работе, старший же по группам составляет по этим рапортчикам сводки по каждому заданию.

§ 27. Инструктор разведки должен время от времени проверять работу обучения разведчиков старшими по группам и знакомится со степенью подготовленности разведчика.

§ 28. Наряд разведчикам на работу даётся накануне. Бывшие в наряде разведчики дают устные доклады и пишут о своей работе рапортчики. Время производства нарядов не может быть точно указано, а назначается старшим по группе в зависимости от характера и условий работы. Устные доклады старшему по группе разведчики дают в присутствии других разведчиков своей группы, за исключением особо секретных заданий. Это даёт возможность разведчикам обмениваться впечатлениями и приёмами, и указать друг другу замеченные ошибки, а равным образом старшему по группе сделать указания, полезные для всех.

§ 29. Для докладов и получения новых заданий разведчики собираются на конспиративной квартире своей группы в часы, назначаемые старшим по группе.

§ 30. В распоряжении инструктора разведки для экстренных надобностей должны ежедневно находиться в одной из групп товарищи, из одной смены разведчиков.

Словесный портрет.

§ 31. Каждый разведчик должен приобрести навык быстро, с первого взгляда запоминать наблюдаемого, не только по лицу, но и по характерным чертам и привычкам, по наружным приметам и платью, для чего необходимо пользоваться всяким удобным случаем. Делать это можно так: посмотреть на человека, отвернуться или на минуту закрыть глаза, представить все признаки этого лица и проверить, такой ли он в действительности. После этого можно приступить к изучению т.н. словесного портрета. Словесным портретом называется изложение в известной последовательности примет наблюдаемого лица, которые должны быть замечаемые в следующем порядке: лета², рост, телосложение, лицо (глаза и нос), с усами или без усов, с бородой (её форма) или без бороды, бритый, цвет волос на голове и на лице, особенности одежды, походка и манеры. При описании цвета волос рекомендуется определять его более точными и простыми выражениями, как-то: чёрный, вместо брюнет, тёмный, вместо шатен, тёмно-русый и русый, вместо блондин, светло-русый, седой, наконец, рыжего цвета, тёмно-рыжий, светло-рыжий.

Для более точного определения волос необходимо разведчикам показать живой пример. В этом же порядке словесный портрет излагается в рапортнике.

Весьма полезно давать наблюдаемым клички, т.к. в начале наблюдения не всегда известна фамилия наблюдаемого, и в целях конспирации, во избежание возможности неосторожно назвать фамилию наблюдаемого. Кличка должна быть краткой, ярко характеризующей наблюдаемого. Не следует давать одинаковых кличек нескольким лицам. В рапортниках наблюдаемые также наблюдаются присвоенными кличками, за исключением рапортников об установке личности и адресов.

Технические приёмы наблюдения.

§ 32. Минимальное число наблюдателей за одной личностью должно быть два. Место, назначенное для наблюдения, называется наблюдательным постом. Разведчику, назначенному на пост, указывается место, откуда нужно взять наблюдаемое лицо, описываются приметы

² Так у тексті.

его, даётся словесный портрет, показывается, если есть фотографическая карточка, сообщается, в какое время можно ждать выхода или прихода наблюдаемого, одним словом, указывают то, что известно о подлежащем наблюдению лице, дабы легче было узнать.

§ 33. В тех случаях, когда раньше, чем учредить за подозреваемым лицом наружное наблюдение, представляется возможность проинформировать установку его и негласное обследование, или когда такое лицо известно, то устанавливающий наблюдение должен показать наружному разведчику нужное лицо. Однако, соблюдая при этом полную конспиративность, дабы наблюдаемый не заметил этого показа и не обнаружил своего будущего наблюдателя.

§ 34. В тех случаях, когда все способы передать наблюдаемое лицо наружному наблюдению исчерпаны без успеха, и если при этом имеется секретное осведомление, то приходится прибегать к содействию последнего. При этом необходимо сговориться с осведомителем, в какое время и где можно его увидеть с подозреваемым лицом, причём, осведомитель должен иметь какую-нибудь определённо яркую примету, отличающую его от лица, подлежащего наблюдению (платок в руках, газета, книга, и т.д.).

§ 35. При установлении наблюдения обязательно указать разведчику, подлежит ли сопровождению за черту города заподозренное лицо в случае его выезда. При этом разведчикам должна быть дана инструкция, должны ли они вести наблюдение на новом месте или передать наблюдение местной ЧК. В случае поездки разведчики должны иметь наготове необходимые документы и быть снабжены денежным авансом на поездку.

§ 36. Когда о поездке наблюдаемого известно заранее, то обыкновенно его сопровождают в эту поездку специально командированная на вокзал смена двух разведчиков, которым и передаётся наблюдение.

§ 37. Разведчику в каждом случае должна быть кратко указана цель устанавливаемого наблюдения, т.е. только ли для установки личности наблюдаемого и посещаемых им мест или в виду полного обследования его образа жизни и связей.

От этого зависит — брать ли под наблюдение разведчику имеющих встречу с наблюдаемым или нет. На последнее обстоятельство при инструктировании разведчиков необходимо обращать особое внимание. Опытный разведчик, несомненно, сумеет разобраться, кто из останавливающихся с наблюдаемым заслуживает внимания и вы-

яснения. Вообще же разведчикам необходимо разъяснить, что у каждого контрреволюционера может быть очень большой круг знакомых, даже не подозревающих о его преступной деятельности, которые, конечно, не представляют интереса для наблюдения. Всё же внимание необходимо обратить только лишь на его сообщников, а потому всякое лицо, в котором разведчик может предполагать сообщника наблюдаемого, подлежит ближайшему выяснению и наблюдению. Особенно необходимо обращать внимание на тех лиц, с которыми наблюдаемый встречается в обстановке, указывающей на заранее условленное свидание, а также на тех, кому наблюдаемый передал что-либо или получил. Наконец, берутся под наблюдение лица, служащие в каких-либо учреждениях, где могут быть сосредоточены военные и другие государственные тайны.

§ 38. Разведчик на пост должен прийти не более как за полчаса до предполагаемого выхода наблюдаемого лица, если же есть уверенность в определённом времени выхода ожидаемого лица, то лучше время прибытия на пост сократить до минимума, в целях большей конспирации.

§ 39. Производя наблюдение, необходимо держаться так, чтобы не обращать на себя внимания. Для этого не следует ходить заметно, тихо и останавливаться на продолжительное время в одном и том же месте.

§ 40. В ожидании выхода наблюдаемого лица разведчик становится на таком расстоянии от места выхода, чтобы только увидеть последнего (на сколько хватает зрения) с тем, чтобы по выходе безошибочно определить по приметам данное для наблюдения лицо. Становиться нужно по возможности в таких местах, где разведчик не может обратить на себя внимания наблюдаемого. Для этого могут служить калитки, ворота, бульвары, скверы, парадные выходы, окна магазинов, чайных, кофейни и т.п. В последних, усевшись у окна, из которого видно место выхода, можно спокойно ожидать наблюдаемого.

Если представляется возможность стоять вдвоём, то наблюдатели помещаются таким же образом, чтобы один был лицом к месту выхода, а другой спиной, изображая из себя занятых разговором лиц. Если же стоять нельзя, то наблюдатели прохаживаются около выхода, один — в одну сторону улицы, другой — в другую с таким расчётом, чтобы не пропустить наблюдаемого, останавливаясь под разными предлогами, как-то осмотр витрины, разговор с извозчиком т.п. В слу-

чае совершенно неудобной стоянки и невозможности прохаживания, надлежит занять конец улицы и брать наблюдаемого с пути. Увидев наблюдаемого, разведчик должен держать себя спокойно, не теряясь, не срываться с места, а оставаться, не меняя положения, и трогаться лишь тогда, когда наблюдаемый отойдёт далеко или завернёт за угол. Если наблюдаемый повернул в сторону разведчика, то надлежит спокойно и не торопясь избежать с ним встречи путём, например, захода в ворота, в магазин или в подъезд, или просто переходом на другую сторону улицы. Если же этого сделать нельзя, то при встрече никогда не следует смотреть наблюдаемому в глаза, чтобы не показать своих глаз, ибо ничего так не запоминается, как выражение глаз.

§ 41. Расстояние, на котором надо держатся от наблюдаемого, зависит от многих причин. Прежде всего, от того, насколько приметы, по которым можно узнать наблюдаемого, выделяются из толпы. Затем на прямых, мало оживлённых улицах надлежит держаться дальше от наблюдаемого, на оживлённых улицах расстояние сокращается. В толпе не нужно держаться очень близко, но всё же, на таком расстоянии, чтобы всё время видеть наблюдаемого, которому крайне легко затеряться в толпе. Если наблюдение ведётся двумя разведчиками, то надо стремиться к тому, чтобы держать наблюдаемого в так называемой «вилке», т.е. одному разведчику следует идти впереди, а другому — сзади наблюдаемого.

§ 42. Если разведчик заметит, что наблюдаемый начинает проявлять беспокойство, оглядываться и другие признаки, по которым можно предполагать, что он заметил наблюдение, например, быстрое и неожиданное вскакивание на извозчика или заход в пустынные улицы, или быстрое поворачивание обратно, то лучше сейчас же прекратить наблюдение и немедленно доложить об этом старшему по группе. За таким осторожным наблюдаемым нужно чаще менять разведчиков и вообще вести самое тонкое и осторожное наблюдение.

§ 43. Если наблюдаемый завернул за угол, нужно ускорить шаги, чтобы видеть, не зайдёт ли наблюдаемый куда-либо за угол. Если наблюдаемый будет утерян за углом, то это значит, что он зашёл в место, находящееся недалеко от угла.

Рассчитав по времени место, куда он мог приблизительно зайти, нужно избрать место стоянки и стать так, чтобы видно было несколько парадных и ворота. Разведчик всегда должен быть готов к встрече с наблюдаемым, который, зайдя за угол, может умышленно остано-

виться для проверки, не ведётся ли за ним наблюдение. В этих случаях разведчик должен тем же скорым шагом пройти мимо наблюдаемого, не обращая на него внимания.

§ 44. Проведя наблюдаемого в дом, особенно, если он вошёл в ворота, разведчик, выждав несколько времени, чтобы убедиться — не сделал ли наблюдаемый с целью проверки наблюдения, должен обследовать дом, т.е. узнать, не проходной ли он, и в зависимости от этого предпринять те или другие шаги.

§ 45. При посещении наблюдаемым какого-либо дома желательно установить квартиру, в которую он вошёл, что сразу удаётся сравнительно редко, почему на первых порах разведчик ограничивается лишь тем, что узнаёт, какой номер в том подъезде, куда зашёл наблюдаемый, и кто там живёт (по дверным карточкам или по списку жильцов под воротами или в подъезде). Иногда представляется возможным зайти несколько вперёд наблюдаемого и, поднявшись на самый верхний этаж, заметить квартиру, в которую он зашёл.

§ 46. Если наблюдаемый подъехал на извозчике, то необходимо, прежде всего, заметить номер извозчика и его приметы и, если было получено соответствующее указание от старшего по группе, разведчик должен брать извозчика и ехать за наблюдаемым. Извозчику нужно указать приблизительное направление, а затем менять таковое можно в пути. Заметив, что наблюдаемый остановил извозчика и зашёл в дом или пошёл пешком, нужно также остановить извозчика, свернув за первый попавшийся угол, для того, чтобы наблюдаемый не обратил внимания, что ехавший сзади него одновременно остановил извозчика. Когда же наблюдаемый станет поблизости угла, то дабы не упустить наблюдаемого из виду один из разведчиков может слезать и распрощаться, а другой едет дальше для расчёта, и затем возвращается.

§ 47. Если наблюдаемый садится в трамвай, то и разведчики могут сесть с ним, но сделав это так, чтобы не обратить внимания наблюдаемого как при посадке, так и при выходе из трамвая.

Весьма целесообразно, чтобы для подобных случаев у разведчиков были бесплатные билеты с правом посадки на передние площадки. Билеты эти должны быть выданы или на предьявителя, или на трамвайного служащего, чтобы ничем не обращать на себя внимания ни пассажиров, ни кондукторов.

§ 48. Если наблюдаемый отправился в театр, сад или т.п. место, то одному из разведчиков следует отправиться за наблюдаемым, т.к.

часто театры, особенно летние сады, служат местом деловых свиданий. Другому же разведчику следует оставаться у входа на случай, если разведчик, вошедший внутрь, утерять там наблюдаемого.

Находясь в театре или в саду, наблюдение следует вести так же, как и на улице, так же стараться не встречаться с наблюдаемым лицом к лицу. Если разведчики найдут неудобным или невозможным по каким-либо причинам войти в театр, то оба остаются у входа.

§ 49. Если наблюдаемый вошёл в чайную или в кофейную и, если есть к тому возможность, т.е. чайная или кофейная соответствуют костюму разведчика, то последний заходит туда, чтобы убедиться, не зашёл ли наблюдаемый с целью делового свидания.

Если заметно, что наблюдаемый зашёл с целью выпить или закушать, то лучше поскорее уйти. Если же заметно, что наблюдаемый кого-то поджидает, то и разведчику нужно остаться, чтобы выяснить, кто к нему явится, для наблюдения и установки этого нового лица.

§ 50. Если наблюдения приходится вести из окна чайной или столовой, то необходимо принять все меры к тому, чтобы быть готовым в каждую минуту продолжать наблюдение. Деньги и т.п. должны всегда быть готовы. Разговоров с посторонними надо избегать. Заметив выход наблюдаемого, спокойно окончить чаепитие и так же спокойно встать и выйти. В случае необходимости один из разведчиков может оставаться для расплаты, а другой разведчик выходит. В разговоре не следует употреблять фраз, относящихся к наблюдению, вроде: «Вошёл», «Вышел», «Пойдём» и т.п., чтобы окружающая публика ни имела ни малейшего подозрения, что ведётся за кем-то наблюдение.

§ 51. Если наблюдаемый отправился на вокзал или на пароходную пристань и будет иметь там свидание с отъезжающими или приезжающими пассажирами и, может быть, даже передаст ему что-нибудь, то необходимо сейчас же дать знать старшему по группе и справиться у него, нужно ли ехать за этим пассажиром с целью выяснения его.

§ 52. Если наблюдаемый отправился на вокзал с видимой целью выехать из города и если имеется распоряжение о наблюдении за ним и в путешествии, то разведчики сейчас же дают знать старшему по группе и справляются, будут ли высланы для поездки другие разведчики.

§ 53. Когда наблюдаемый берёт билет, нужно встать поближе и узнать до какой станции он берёт билет. Если же это не удаётся, то разведчики берут билет до первой большой станции, где и заменяют

их другими. Для этой цели необходимо обратиться за содействием в УТЧК для получения билета без задержки.

§ 54. Если представляется возможность, то по телефону или телеграммой с ближайшей станции извещается инструктор разведки о том, с каким поездом и в каком вагоне отправился наблюдаемый, его приметы и описание багажа. Получив такое сообщение, инструктор разведки немедленно отправляет шифрованную телеграмму в ближайшую ЧК, в район которой отправился наблюдаемый, с указанием всех вышеуказанных сведений и примет сопровождающих его разведчиков, дабы принять наблюдаемого с целью продолжения наблюдения.

§ 55. Помещаться нужно не рядом с наблюдаемым, во избежание запоминания им разведчиков. Один из разведчиков может спать, а другой бодрствовать. При приближении к остановкам, особенно к большим и узловым [станциям], необходимо проверить — не собирается ли наблюдаемый оставить поезд.

§ 56. По прибытии поезда в город, где имеется ЧК, разведчики должны осмотреться — не высланы ли для их встречи местные разведчики. В утвердительном случае передают им дальнейшее наблюдение, в противном же случае — продолжают сами наблюдение.

§ 57. Когда наблюдение передано местным разведчикам, один из прибывших разведчиков, сговорившись предварительно по телефону, отправляется в местный секретный отдел или в назначенное ему по телефону место, где делает доклад инструктору разведки того секретного отдела обо всём, замеченном в пути, и вообще всё о наблюдаемом, что может представлять интерес, и получает расписку о сдаче наблюдаемого. Если на вокзале наблюдаемый не был передан местным разведчикам, наблюдению продолжается в городе, то его надо вести до тех пор, пока не удастся снестись с местным инструктором разведки по наружному наблюдению и получить от него смену.

§ 58. По прибытии в город, где нет других разведчиков, наблюдение продолжают вести прибывшие разведчики. Наблюдение в это время нужно вести особенно энергично, дабы не упустить наблюдаемого, пока не выяснится, где он поселился. Местожительство разведчиков желательно в той же гостинице, где остановился наблюдаемый, причём возможно ближе к нему, если не в соседней комнате. Если же не в этой гостинице, то в другом месте, но так, чтобы из окна можно было видеть выход наблюдаемого. В случае утери наблюдаемого в

новом городе необходимо до розыска его одному из разведчиков находиться на вокзале, чтобы не пропустить отъезд.

§ 59. По прибытии в другой город разведчики сейчас же телеграфируют свой адрес своему инструктору разведки, а результаты наблюдения сообщают письменно в заказных письмах.

§ 60. В небольших провинциальных городах нельзя долго оставаться на одном месте улицы, не обратив внимания жителей, поэтому наблюдаемые берутся на ходу, не прямо от дома, а на пути последнего или с места прогулок.

§ 61. Находясь на работе, разведчику только в самых редких случаях удаётся отправиться домой для обеда, обычно они ограничиваются чаем, какой-нибудь закуской и ближайшей частной чайной или столовой.

Закуску лучше брать с собой из дому. О своей дневной работе разведчики после устного доклада составляют письменное донесение по форме № 1, приложенной к настоящей инструкции³. Разведчикам следует основательно внушать, что по донесениям этим составляются сводки, по которым затем делают выводы о виновности или невинности наблюдаемого или прикосновенных к нему лиц, и что в последующем эти донесения будут служить документами при разборе дела ЧК. Поэтому в рапортчиках необходимо подробно и точно, особенно в цифрах времени излагать всё замеченное в наблюдении, обращая особое внимание на всё то, что служит к выяснению деятельности наблюдаемых лиц. При встрече со знакомыми — характер этих встреч, т.е. обычная ли это встреча двух знакомых или деловая беседа и т.д.

§ 62. Всё замеченное в наблюдении необходимо запоминать, а особенности адреса домов и мест, которые посещают наблюдаемые и время выхода и входа, а равным образом приметы лиц, с которыми они встречаются. Всё это при первой возможности разведчики записывают себе в книжку или на бумажку. Полезно иметь в кармане картон и карандаш, записывать в кармане нужные номера и даже отдельные слова.

§ 63. В донесениях вначале проставляется дата наблюдения: 1) за кем ведётся наблюдение (кличка наблюдаемого); 2) по какому ад-

³ Не выявлено.

ресу; 3) время начала наблюдения; 4) время, когда оно окончено; 5) с какого места наблюдаемый принят в наблюдение. В конце подпись разведчика, но отнюдь не настоящая, а его псевдоним или №, под которым он работает в разведке. В случае, когда какая-либо из установочных данных неизвестна, об этом оговаривается в донесениях, например: «Местожительство не установлено» или «Фамилия не установлена» и т.п.

Далее в порядке времени излагается весь результат дневного наблюдения, указывая места посещения и время его там пребывания, если выяснены те видимые причины захода, встречи, приметы знакомых лиц, если таковые будут даны. Донесения о наблюдении за лицами, взятые от непосредственно наблюдаемого, составляются отдельно, причём отмечается: «Взят от такого-то». В составлении донесений желательно участие всей группы разведчиков, бывшей в этот день в работе за данным лицом. При рапортчике наблюдатель представляет подробный счёт израсходованных им на разъезды и на другие расходы денег.

§ 64. Старший по группе получает донесения разведчиков, делает сводку из этих донесений в виде журнала работ дня и представляет эту сводку инструктору разведки в те же сутки. Журнал «Работы дня» ведётся по форме приложения № 2⁴.

В «Работе дня» указывается, за кем велось наблюдение, кличка и какими разведчиками (псевдонимами), и даётся самое краткое заключение об окончательном результате наблюдения за сутки. К журналу «Работы дня» прикладываются все подлинные донесения разведчиков, из которых почерпнуто заключение, а также все расходы, произведённые за этот день самим старшим по группе с указанием, чем были вызваны эти расходы.

**ГАРФ, ф. 6215, оп. 1, д. 9, л. 32–39.
Машинопис. Незасвідчена копія.**

⁴ Не виявлено.

№ 6**Директива начальника
прикордонного особливого відділення № 5 Дамберга,
начальника секретно-оперативної частини Рубанта та
уповноваженого по боротьбі з бандитизмом Шеховдєєва
про збір інформації щодо бандитизму****13 червня 1922 р.**

Совершенно секретно.

Циркулярно.

Нач[альникам] Погран[ичных] постов №№ 1-2-3-4.

В целях успешной борьбы с бандитизмом, нижеследующее принять к точному непреклонному исполнению:

1). Немедленно войти в тесный контакт с волисполкомами, вол[остными]ком[мунистическими] ячейками и сельсоветами в целях установить прочное и надёжное осведомление, тщательно проверяя каждого из них.

2). Взять на учёт всех пособников бандитизма прошлого года, бывших бандитов различных шаек, освобождённых по амнистии или почему бы то не привлекавшихся к ответственности. Установить за ними негласное наблюдение через осведомительную сеть, выявляя их образ жизни, связи и т.д. Всех взятых на учёт высылать в списке, указав имя, отчество, фамилию, точный адрес, национальность, социальное положение, род занятий, семейной положение, служба в белой армии, участники какой банды, привлекался ли к ответственности, насколько осуждён и почему освобождён.

3). Возможно, что в связи с наступлением весны из-за рубежа появятся польские организаторы — вербовщики банд и организаций. Спешно предлагается установить самое бдительное наблюдение через осведомителей за приходящими из-за кордона типами под видом беженцев, спекулянтов и пленных, кого посещают и образ жизни.

4). Следить, в каком состоянии находятся ссыпные пункты, мосты и охрана таковых. Политическая благонадёжность охраны.

5). О состоянии бандитизма в Вашем районе [необходимо] доносить ежедневно в бандсводках, указывая:

- а) время появления банды и численность таковой;
- б) главарь банды, откуда прибыл;

- в) вооружение банды, откуда снабжается оружием и патронами;
- г) настроение банды;
- д) методы работы банды: терроризация населения, сов[етских] служащих и учреждений, поджоги и взрывы, агитация и какой характер носит;
- е) как происходит вербовка бандитов;
- ж) как относится население;
- з) откуда и как снабжается банда продовольствием и снаряжением. Сводки присылать к 15-ти часам.

б). В работе принять к руководству приказание № 1 и приказ № 1 Мозырской Политкомиссии. О всех не исполняющих таковые сообщать в П[ограничное]О[собое]О[тделение] 5 для привлечения к ответственности.

Начальник П[ограничного]О[собого]О[тделения] 5	Дамберг
Нач[альник]с[екретно-оперативной]ч[асти]	Рубант
У[полномоченный по борьбе с бандитизмом]	Шеховдеев

13 июня 1922 года.

**ГАРФ, ф. 6215, оп. 1, д. 9, л. 48.
Машинопис. Незасвідчена копія.**

№ 7

Інструкція уповноваженим з інформації прикордонного особливого відділення № 5 та особливим постам про методику збору інформації

[1922 р.]

Совершенно секретно.

Инструкция уполномоченным по информации
П[ограничного]О[собого]О[тделения] № 5 и особым постам.

§ 1. Уполномоченный по информации есть уши Погран[ичного] отделения № 5 или погранпоста, а потому каждое слово, слышанное лично или посредством осведома — могущее иметь значение для информации, должно браться на учёт и рапортом передаваться в информацию или нач[альнику] особ[ого] поста.

§ 2. Уполномоченный безоговорочно должен знать всё, что делается в местности, районе, части или учреждении, которое он обслуживает: собирается ли какой съезд, собрание и т.д., прибывает ли часть, ходят ли слухи о бандитах, шпионах и т.д.

§ 3. Для определённого исследования события уполномоченный как при выявлении, а также при глубоком исследовании, должен использовать завербованных осведомителей, и где такового нет, произвести вербовку, проникнуть во внутрь и узнать более подробно, помня, что внутреннее осведомление есть уши погранотделения внутри освещённого учреждения, через посредство которых, при данном отношении к сохранению в тайне этих щупальцев, можно слышать всё, и после чего добытые материалы уполномоченный по информации в рапортнике осведома представляет в информацию [в] отделение или нач[альнику]особ[ого]поста¹.

§ 4. Уполномоченным по информации письменное задание даётся лишь в тех случаях, если уже информационным отделением и особ[ым] постом производится разработка определённого дела или освещение объекта, в иных же случаях уполномоченному задание не даётся, а он сам самостоятельно должен искать все [не]нормальности и преступления, идущие во вред Республике, заставам. При том, чтобы ни один уголок не оставался тёмным и неосвещённым. При получении сведений предварительно, также самостоятельно, должен убедиться в достоверности и затем рапортом доносить, после чего уже получает задание о дальнейшей разработке.

§ 5. Учитывая то обстоятельство, что информация без осведомителей не может жить, ибо ей нечем себя питать, каждый уполномоченный прежде, чем приступить к работе, должен себя, т.е. свой район, спутать паутиной, т.е. обсадить густой осведомительной сетью, и лишь только тогда приступает к работе, руководя таковыми и давая направление.

§ 6. Каждый осведомитель, взявший на себя обязанность служить республике, должен давать рапортники не меньше во всяком случае двух в течение недели и там, где это необходимо, т.е. где уже производится разработка в определённом направлении и по определённом объекту, осведомитель представляет сводки еженедельно.

¹ Так у тексті.

§ 7. Вербовку осведомителей надлежит производить весьма осторожно, т.е. прежде чем приступить к вербовке намеченного типа, его следует всесторонне осветить хотя бы через посредство имеющих уже осведомов, не говоря таковым о том, что обследуемая личность намечена для вербовки в осведометь. И после этого, когда субъект уже будет вполне раскушен, включить его в число осведомов, дав ему анкету и взяв с него обязательство (по форме №, приложенной к сему)².

§ 8. Учитывая, что благодаря неосторожности и оплошности уполномоченного, в число осведомителей может попасть агент или приверженец наших врагов и противников, и чтобы при этих случаях не случилось того, что вместо питания информации своими сведениями, не питался бы таковыми осведомитель из информации. Ни в коем случае не должен уполномоченный никаких заданий и поручений давать осведомителю в письменной форме.

§ 9. Уполномоченный весь свой день от 10–1[1] час. утра до 10 час. вечера должен уделить работе и если потребуется — вести разработку и ночью.

§ 10. Каждый день, когда уполномоченный не даёт сводки о происходящем и замеченном в своем районе, будет рассматриваться наравне с саботажем (если это сделано без уважительных оснований), и если это случится по уважительным причинам, то дать начальнику информации или нач[альнику]особ[ого]поста письменную мотивировку, после чего она будет или не будет признана как уважительная.

§ 11. Если в районе того или иного уполномоченного свершилось [событие] и он ничего об этом не узнал — [это] будет рассматриваться как халатное отношение к службе и уполномоченный за подобное явление, при случаях повторения до трёх раз, будет подвергаться дисциплинарному наказанию.

Примечание: Обязанности, требуемые от уполномоченного настоящей инструкцией § 11 — уполномоченный, в свою очередь, требует от своих осведомителей.

§ 12. Каждый уполномоченный должен твёрдо помнить, что он выполняет ответственную работу перед республикой и как таковой должен в силу партийного устава положения правил особых органов выполнять добросовестно, честно и аккуратно.

² Не выявлено.

§ 13. Уполномоченный приём осведомителей производит при соблюдении полнейшей конспирации и на конспиративных квартирах, или в местах, на то условленных, но вполне подходящих. Ни в коем случае не допускается приём осведомителей по несколько человек одновременно, ибо тем самым расшифруешь одного осведома перед другими, и осведомитель не будет уже такой сильный, и при первом мы рискуем расшифровать несколько осведомов. Уполномоченные — он³ принимается на конспиративной квартире уполномоченным по разработкам информации или на определённых места или квартирах особого поста.

§ 14. Вербовку осведомителей в войсковых пограничных частях производить с таким расчётом, чтобы в каждом погранпосту было число осведомов во всяком случае не менее двух человек, дабы иметь возможность проверяя работу и достоверность даваемых сведений одного — другим и во [второе —] принимать во внимание, чтобы завербованные осведомы могли вращаться в среде комсостава, главным образом, заподозренных в чём-либо или неблагонадёжных, как-то: белых офицеров и т.д.

«Настоящая инструкция должна быть принята во внимание каждым уполномоченным по информации к точному и неуклонному исполнению»

Начальник Информационного Отделения Калиновский

Согласен: Нач[альник]с[екретно-оперативной]ч[асти] Рубант

Утверждаю:

Начальник П[ограничного]О[собого]О[тделения] № 5
особого отдела Зап[адного] фронта⁴ ГПУ

Дамберг

**ГАРФ, ф. 6215, оп. 1, д. 9, л. 45–46.
Машинопис. Незасвідчена копія.**

³ Так у тексті.

⁴ Західний фронт — оперативно-стратегічне формування РСЧА під час громадянської війни. Був створений 12 лютого 1919 р. для координації воєнних дій на західному та північно-західному напрямках. У квітні 1924 р. реорганізований у Західний військовий округ.

№ 8

**Інструкція начальникам особливих прикордонних постів
№ 1, 2, 3, 4 та уповноваженому прикордонного
спеціального відділення № 5 особливого відділу
прикордонної охорони ДПУ РСФРР про пропуск
секретних співробітників через державний кордон**[1922 р.]¹

Сов[ершенно] Секретно

Начпогранособпостам № 1, 2, 3 и 4 и Уполспецоту-5

Инструкция пропуска через границу сек[ретных] сотрудников

§ 1. Правом посылки сек[ретных] сотрудников через границу пользуются спецотделы О[собого]О[тдела], местные отделы развед[ывательного] управ[ления] и парторганы, ведущие закордонную партработу.

§ 2. По прибытии секретный сотрудник должен быть по заявлению направлен в ближайший особый пост, где весь привезённый им товар в присутствии нач[альника] поста и представителя Там[оженного] надзора и самого сек[ретного] с[отрудника] опечатывается, производится подробная опись внешнего вида опечатанного, как-то: укупорка, вес, количество мест, состояние и проч[ее]. Составляется акт, после чего груз направляется в Погра[ничное]особ[ое]отделение под видом конфискованного, сек[ретный] сотрудник следует туда же под конвоем.

§ 3. Погра[ничное]особ[ое]отделение, приняв товар и задержанного сек[ретного] сотрудника, производит выемку документов и в присутствии уполномоченного развед[ывательного] органа и партийного представителя Там[оженного] надзора составляет подробную опись привезённого товара, после чего с копией акта отобранных товаров направляет сек[ретного] сотрудника в соответствующий орган разведки. Вторая копия акта вместе с отобранными товарами высылается в таможеню.

§ 4. По прибытии спецсотрудника в развед[ывательный] орган и по сверке его работы нач[альник]развед[ывательного]органа делает немедленную заявку в Погра[ничное]особ[ое]отделение относительно участи товара, отобранного у сексота² в смысле передачи товара в

¹ Датовано за суміжними документами архівної справи.

² Сексот (рос. *секретный сотрудник*) — секретний співробітник.

доход казне как конфискованного, или выдачи вырученной при реализации товара суммы.

§ 5. Принятый товар должен быть реализован и оплачен в течение месяца. Если товар по каким-либо техническим причинам не может быть продан с торгов (товар недоброкачественный, фальсификат и т.п.), то за такой товар ничего не выплачивается и виновный в привозе его подвергается ответственности.

§ 6. Количество, необходимое для маскировки привезённого товара, устанавливается нач[альником]развед[ывательного] упр[авления] совместно с представителями Там[оженного] надзора, но не более, чем на один миллион польских марок и в общей стоимости и количестве не более одной подводы.

§ 7. Сек[ретные] сотрудники при выезде за границу должны иметь удостоверения на право вывоза товара от Н[ародного] К[омиссариата] В[нутренней] Т[орговли], а денег и валюты — Н[ародного] К[омиссариата] Ф[инансов].

§ 8. При вывозе товара последний оставляется для осмотра в Таможне, где он опечатывается.

§ 9. Не допускаются к вывозу предметы, перечисленные в п. 2 от 11 декабря [постановлений] Совнаркома, от 3/1 1921 г. 1, Собр. узак № 5 стр. 27 и стр. 16, декрета СНК от 17 октября 1921 г., Собр. узак. № 70, стр. 564.

§ 10. Сек[ретные] сотрудники, уезжающие за границу, подвергаются в особ[ых]постах личному досмотру и проверке личности, вывезенной с разрешением согласно п. 7. При несоответствии, если сек[ретный] сотрудник вывозит больше, составляется акт, а сотрудник арестовывается.

§ 11. Если сотрудники при перевозе через границу товаров будут уличены в попытке скрыть какой-либо товар или ценности, то они передаются через Коммилицию по борьбе с контрабандой суду Р[еволюционного] В[оенного] Т[рибунала], согласно декрета от 6/XII-21 г., такой же ответственности подвергаются за минование сек[ретного] поста, что рассматривается как попытка провезти контрабанду.

Нач[альник] погран[ичного] особ[ого] отделения № 5 Дамберг
Нач[альник] секрет[ной] части Румбарт

№ 9

**Записка «Деякі міркування з приводу боротьби
ДПУ з контрреволюційними організаціями»**

7 жовтня 1927 р.

Секретно

**Записка «Некоторые соображения по поводу борьбы ГПУ¹
с контрреволюционными организациями»**

Известно, что самым действительным методом борьбы с контрреволюционными организациями ГПУ считает метод «внутреннего освещения». ГПУ не считает достаточными обычные политические методы наружного наблюдения за борющимися с ними организациями, и всегда пытается проникнуть в недра самих этих организаций, либо, предписывая своим агентам каким-нибудь способом проникнуть в эти организации, прикинувшись завзятым контрреволюционером, либо, чаще всего, завербовать подкупом или угрозами «сексотов» (секретных сотрудников) из среды членов контрреволюционной организации.

Однако «пассивный» способ наблюдения за такими организациями путём «внутреннего освещения» обычно не удовлетворяет ГПУ. Оно обыкновенно предписывает своим агентам или «сексотам» вести провокационную деятельность. Этим достигается не только внушение большего доверия к тайным агентам ГПУ со стороны их сочленам по к[онтр]-рев[олюционн]ым организациям, но также больший контроль над этими организациями. Способным агентам ГПУ предписывается всемерно добиваться положения руководителей² в к[онтр]-рев[олюционн]ых организациях. Таким образом, часто создаётся парадоксальное положение, что те или иные к[онтр]-рев[олюционн]ые организации фактически руководятся самим ГПУ через его агентов (нечто подобное, но в меньших размерах, случалось и во времена борьбы Охранного Отделения с революционными организациями).

Более того, иногда агентам ГПУ даётся задание не только войти в существующую к[онтр]-рев[олюционн]ую организацию, но и создать

¹ Тут аббревіатура «ГПУ» використовується як «звичний» сленговий термін, адже 15 листопада 1923 р., згідно з постановою ВЦВК СРСР, було створене Об'єднане державне політичне управління — ОДПУ (рос. — ОГПУ).

² Тут і далі підкреслення по тексту.

такову. Цель таких действий ясна. Помимо «ведомственных» соображений ГПУ, которое, чтобы избежать сокращений штатов, иногда само инсценирует для себя работу, тут имеется и другой расчёт. Агенты ГПУ, подбирающие членов новой к[онтр]-рев[олюционной] организации или группы, тем самым вылавливают тот активный элемент населения, который мог бы пойти за настоящими контрреволюционерами и мог бы быть тогда весьма опасен. Такие вызванные к жизни и руководимые самим ГПУ к[онтр]-рев[олюционные] организации носят название «легенды». Таким «легендам» ставится задача не только непосредственно выловить опасный элемент, привлекая его в свою организацию, но и всемерно стараться связываться с другими родственными по духу, но подлинными к[онтр]-рев[олюционными] организациями, втягивая и их таким образом в сети ГПУ.

Ярким примером деятельности ГПУ в указанном выше направлении являлась одна довольно крупная к[онтр]-рев[олюционная] организация в Сов[етской] России, в которую при самом её начале проникли агенты ГПУ³.

ГПУ исходило из соображения, что как в самой России, так и среди эмигрантов усиливается тенденция приступить к террору по отношению к видным коммунистам. Учитывая нарастание этой тенденции, помимо прямой борьбы с проявлением террора, ГПУ решило канализировать эти нарастающие тенденции в желательное ему русло, т.е. привлечь возможно больше террористов в свою к[онтр]-рев[олюционную] организацию. В нужный момент все бы они были в руках ГПУ. Ввиду этого, агентам ГПУ, входившим в самый центр этой контрреволюционной организации, было предписано выступать с крайне боевой террористической программой действий и заманивать в свою среду наиболее активный элемент не только из Советской России, но и из эмиграции. Для этой цели ГПУ даже облегчало доступ в Советскую Россию тех эмигрантов-активистов, которые направлялись в данную организацию.

³ Імовірно, ідеться про операцію «Трест», яка передбачала нейтралізацію біло-емігрантської агентурної мережі. На основі ліквідованої «Монархічної організації Центральної Росії» було створено фіктивну організацію під контролем ОДПУ СРСР. Її очолив колишній дійсний статський радник О. Якушев, співробітник наркомату зовнішньої торгівлі СРСР. Одним зі здобутків операції став арешт у 1924 р. політичного діяча російської еміграції Б. Савінкова (операція «Синдикат-2») та у 1925 р. — англійського розвідника С. Рейлі.

Легенда была, к счастью, раскрыта (весною 1927 г.), прежде, чем ГПУ удалось пожать плоды своей подготовительной деятельности. ГПУ сейчас особенно неверно относится к вопросу о контрреволюционном терроре.

В настоящее время ГПУ учитывает, что наученная горьким опытом активная эмигрантская организация не пойдёт так легко на удочку террористических «легенд», находящихся на территории Советской России. Вследствие этого, ГПУ решило усилить провокационную деятельность среди эмиграции. С этой целью ГПУ, помимо уже действующих там агентов, командирует за границу не только новых агентов, но также «сексотов», выбирая преимущественно таких, которые по своему происхождению и прежнему социальному положению не могут внушать эмиграции опасения относительно своей «контрреволюционности». Таким агентам и «сексотам» поручено усиленно проникать во все эмигрантские контрреволюционные организации и вести там провокаторскую деятельность, отбирая наиболее активный элемент, который тем самым попадает в руки ГПУ.

ГПУ пытается создать среди эмиграции свои «легенды» (если уже не создало их), но также предписывает своим агентам, по возможности, не столько создавать новые организации, сколько проникнуть и «облегендить» уже действующие. Эта усиленная деятельность ГПУ должна побудить все эмигрантские организации и группы удвоить бдительность и осторожность. При этом нельзя забывать, что ГПУ обыкновенно стремится создать некоторую рекламу организациям, которые подпали под её контроль. Реклама эта создаётся путём некоторых разрешённых ГПУ «успехов». «Успехи» не только кружат голову членам, а иногда и руководителям этих организаций, что на руку ГПУ, но и притягивают активный элемент именно к «легенде», часто отрывая его от других, менее «удачливых», зато подлинных, не зараженных ядом ГПУ организаций.

Опасность от шпионов и провокаторов ГПУ для эмиграции существовала всегда, но надо знать, что эта опасность в настоящее время усилилась. Бдительность и осторожность необходимы больше, чем когда-либо.

Необходимо, однако, предостеречь и от противоположной крайности — шпиономании, которая тоже делает всякую активную работу невозможной. При этом надо отметить и то, что ГПУ предписывает своим агентам среди контрреволюционеров стараться порочить и за-

подозревать в сношениях с ГПУ как раз те организации и группы, куда ГПУ не смогло проникнуть.

7 октября 1927 года.

ГАРФ, ф. 6215, оп. 1, д. 10, л. 1–4.
Машинопис. Незасвідчена копія.

№ 10

Конспект лекції на тему «Агентурна розвідка»

[1927 р.]

Агентурная разведка.

«Тайная разведка противника – это гриб, подтачивающий гранит крепостной и съедающий сталь оружия»
(см. Немецкое шпионство. Резанов)¹.

Необходимость тайной разведки.

Сведения о противнике составляют основу каждого нашего шага на войне, поэтому все средства, клонящиеся к сбору их, должны быть разработаны возможно полнее, что послужит залогом успешного при-

¹ Ідеться про російського контррозвідника *Олександра Семеновича Резанова* (1878–?). Закінчив Санкт-Петербурзький кадетський корпус, Павловське військово-училище і Військово-юридичну академію. Учасник російсько-японської війни. З 1908 р. працював в органах військової юстиції, помічник військового прокурора Петроградського військово-окружного суду. Спеціалізувався на справах із державної зради та шпигунства, один із засновників російської контррозвідки. В 1910 р. розробив і подав у головне управління генштабу проект про зміну чинних законів, який був прийнятий 5 липня 1912 р. Автор численних статей із питань протидії іноземним агентам, удосконалення законодавства щодо покарання за державну зраду та шпигунство. Використовуючи матеріали слідства та судового розгляду опублікував книгу «Немецкое шпионство (книга составлена по данным судебной практики и другим источникам)» (Петроград, 1915 р., 344 с.). У 1915 р. перебував у безпосередньому підпорядкуванні головнокомандуючого Північного фронту, розслідував факти контактів деяких керівників торгово-промислових груп і банків із німецькою розвідкою. Звинувачував у співробітництві з кайзерівською розвідкою Д. Рубінштейна, О. Гучкова, І. Мануйлова та ін. У період громадянської війни — співробітник контррозвідки армії А. Денікіна. З 1920 р. — в еміграції у Франції, потім у Бельгії.

менения их на деле. Воинская разведка, опрос пленных, чтение газет неприятельских государств и нейтральных стран конечно незаменимы в смысле получения сведений о противнике, но есть много данных, которые не выяснит никакая кавалерия, никакие войсковые разведчики, ни даже воздушная разведка; пленные тоже в большинстве случаев не дают исчерпывающих отчётов для полного освещения обстановки. Единственным в этом случае средством узнать военные тайны неприятеля является тайная разведка. Русско-японская война, а также мировая война доказали, какое значение придавали этому средству японцы и немцы, какую пользу извлекли они из него.

Тайная разведка нужна не только в военное время. Хотя и в мирное прогрессирующий рост прессы, открытое обсуждение государственных вопросов в парламентах, издание официальных отчётов о деятельности различных министерств, опубликование статистических данных добывающей и обрабатывающей промышленности и о населении дают возможность почерпнуть из них сведения, которые, как имеющие большое значение на случай войны, ранее держались в секрете, но наряду с этим существуют многие другие данные, разглашение которых недопустимо ради безопасности государства и насколько одно государство заинтересовано хранением в тайне этих сведений, настолько соседнему государству выгодно ещё до войны раскрыть эту тайну.

Постоянное стремление государств усилить своё военное могущество, не обнаруживая своих преждевременно намерений, вызывало небывалое ранее развитие тайной разведки ещё в мирное время, которая ныне утратила свой прежний преимущественно случайный характер, а приняла постоянную и сложную организацию, имеющую целью систематическое добывание необходимых сведений. При правильной систематической организации тайной разведки в мирное время она будет приносить плоды с минуты появления войны. Генерал Леер в части своей «Стратегии»² говорит: «В период стратегического развёртывания армии [пленные] вместе с тайными агентами представляют чуть ли не единственное средство к сбору сведений о про-

² Ідеться про генерала від інфантерії й професора військового мистецтва *Генріха Антоновича Леєра* (1829–1904 рр.). У 1889 р. був призначений начальником Академії генерального штабу. Автор численних праць з історії військового мистецтва, стратегії й тактики. В «Інструкції» згадується одна з його праць — «Стратегія. Тактика театру воєнних дій». Ч. 1–3» (Санкт-Петербург, 1885–1889 рр.).

тивнике»³. А результаты хорошо налаженной в мирное время тайной разведки будут ощущаемые во время войны вплоть до её окончания.

Необходимость постоянной осведомлённости о намерениях, силах, как материальных, так и нравственных, своих соседей и вытекающая отсюда неизбежность тайной разведки сознаются всеми государствами, и немного найдётся таких, которые не применяли бы тайной разведки в более или менее широких размерах. Тайная разведка в военное время на фронте и на флангах противника дополняет войсковую [разведку], в особенности при затяжных действиях и при позиционной войне, в глубоком тылу и внутри государства противника, в области его предназначения и его подготовительных к операции работ, тайная разведка не заменила войсковой.

Из изложенного видно, какое значение приобретает тайная разведка или как её зовут — шпионаж (см. примечание).

Понятие о шпионстве.

Тайным агентом или шпионом называются лица, способствующие иностранному государству в собирании тайным образом или под какими-либо замысленными предложениями всех необходимых ему сведений. Для признания данного лица шпионом совершенно безразлично его подданство, чтобы оно действовало непременно в пределах того государства, о силах и средствах которого производится разведка.

Опыт настоящей войны показал, что очень интенсивная деятельность тайных агентов проявляется и в нейтральных странах, т.к., с одной стороны, они как бы служат постоянными посредниками между враждебными государствами, а с другой стороны, в них сплошь и рядом исполняются громадные заказы, непосредственно связанные с обороной исследуемого государства. И то, и другое даёт обильный материал для работы тайных агентов. При выяснении понятия шпионства важно иметь в виду, что характеризует его только способ деятельности неприятельских агентов, а отнюдь не характер сообщаемых шпионом сведений.

Для признания наличности шпионажа не требуется непременно, чтобы шпион пославшему его государству сведения небольшому кругу лиц и составляющие так называемую «военную тайну». Для признания тайного агента шпионом необходимо только, чтобы он сам при

³ Цитируется за передмовою до першого видання книги В. Н. Клембовського «Тайные разведки (военное шпионство)» (Санкт-Петербург, 1911).

сборе предложенных к посылке сведений действовал тайно или под вымышленными предложениями. Эти существующие признаки шпионства устанавливает профессор Маржене в своём труде «Современное международное право цивилизованных народов».

Примеры шпионажа.

Лицо скупает и посылает иностранному государству приказы по полку или иной части. Приказы эти могут не содержать в себе ничего секретного, но при систематическом подборе и изучении их они дают очень важный и интересный материал. Такая деятельность является, безусловно, шпионажем. Лично наблюдает на вокзале за отправлением войск на театр военных действий. Несомненно, такие материалы в большинстве случаев не могут быть сохранены в тайне, но сообщения этих сведений неприятелю всегда рассматриваются как занятие шпионством.

Однако не подлежит сомнению, что помимо собирания сведений, не составляющих высшей тайны, шпионы, в сущности, интересуются всем, что государство считает нужным держать в секрете.

С этой точки зрения они проявляют особый интерес:

- 1) в степени совершенно [совершенства] вооружённых сил противника, а равно и военно-механических, материальных и военно-технических средств;
- 2) к взаимным отношениям исследуемой страны с другими государствами (тайные договоры).

Кроме этих двух областей, многое в вопросах внутренней и экономической жизни страны не является достоянием широких кругов населения и должно храниться в строгой тайне от других государств и это, конечно, не может не интересоваться в большей степени иностранных агентов. Однако работа тайных агентов не ограничивается разведкой — собиранием сведений, касающихся военных, дипломатических, внутривластных сторон жизни исследуемого государства.

Самый характер деятельности таких шпионов, часто обязанных для скрытия своей работы принимать участие в жизни страны под видом купцов, рабочих и т.д., даёт лицам возможность не только наблюдать за жизнью государства, но и непосредственно, в случае надобности, причинять ему тот или другой вред своими действиями. Такое положение шпионов повлекло за собою то, что мы во время войны часто стали давать задачи по сохранению в тылу неприятеля условий, ослабляющих его оборонительную силу.

Задачи эти, как и задачи по разведке, распадаются на четыре главные группы, причинение вреда в чисто военной, дипломатической, внутреннеполитической и экономической жизни данной страны. Эта деятельность по своей цели совершенно отличается от разведки, но сходится с нею по способу своего исполнения и в обоих случаях неприятельские агенты действуют тайным образом и под вымышленными предложениями.

Практика показала, что разведка и активное причинение вреда в той или иной отрасли государства могут быть поручены одному и тому же лицу, но могут быть разделены между разными агентами, из которых одни как бы являются только осведомителями, а другие только активными участниками в причинении стране того или иного вреда (напр[имер], взрыва, пожара военных сооружений, стремление путём пропаганды поселить рознь между союзниками, создание этим же путём политических влияний в стране, планомерное расстройство в стране экономической жизни государства). Разведка сама по себе так же причиняет вред, но не непосредственный, а лишь при условии, что добытые ею сведения использованы получившим их государством.

Таковы общие положения деятельности тайных агентов. В дальнейшем изложении коснёмся задач.

Задачи, поручаемые тайным агентам.

Шпионаж может касаться одной из четырёх сторон жизни государства: военной, дипломатической, внутреннеполитической и экономической. Соответственно этому устанавливается и 4 вида шпионов:

I. Военный шпионаж: военным шпионажем или военной тайной разведкой называется тайного рода собрание разных сведений о вооружённых силах и об укреплениях государства, а также собирание имеющих военное значение географических, топографических и стратегических данных о стране с целью передачи этих сведений иностранной державе.

А). К сведениям о вооружённых силах и об укреплениях государства можно отнести:

- 1) состав, организация, дислокация, вооружение, снаряжение, комплектование, обучение, внутренний быт, командный состав сухопутных и морских вооружённых сил, настроение войск и флота;
- 2) сведения о морских и военных учреждениях, академиях, складах, магазинах и о состоянии запасов (портовых, интендантских,

артиллерийских, министерных⁴, личных, санитарных и пр.), о деятельности военных заводов;

- 3) сведения о крепостях, укреплённых пунктах и базах флота;
- 4) мобилизация и сосредоточение войск и флота по объявлению войны;
- 5) приказы и отчёты о произведённых манёврах, стрельбах, различных опытах в сухопутных войсках и во флоте, уставы, инструкции и наставления по различным отделам обучения войск и флота;
- 6) военное воздухоплавание — авиация;
- 7) личные характеристики начальствующих лиц военного и морского ведомства.

Б). К сведениям, имеющим военное значение в географическом и топографическом отношениях, относятся:

- 1) общие географические и топографические данные о пограничных местностях как сухопутных, так и морских, имеющих стратегическое значение;
- 2) сведения о позициях, о свойстве и проходимости местных преград и препятствий;
- 3) данные о местностях, прилегающих к укреплённым районам;
- 4) сведения о возможных местах высадки;
- 5) сведения о свойствах и проходимости прилегающих к берегам морских, речных и озёрных водных пространств со всеми фарватерами, заливами, бухтами, пристанями, гаванями, рейдами и прочими удобствами для стоянки и причала судов как водных, так и транспортных;
- 6) данные о групповых путях сообщения, их состоянии, переправах, препятствий на них, а также сведения о перевозочных средствах;
- 7) сведения о жел[езных] дорогах, уездных станциях и, в особенности, о важнейших железнодорожных сооружениях, порча которых может оказать влияние на движение (мосты, туннели, виадуки, трубы, насыпи, чаши, водокачки и пр.). Сведения об оборудовании жел[езных] дорог, влияющего на их проводоспособность, водоснабжение, склады топлива, число путей, запасы, оборудование станций, средства мастерских, платформы, нагрузочные и разгрузочные приспособления, сигнализации, пр[очие], склады переносных жел[езных] дорог;

⁴ Так у тексті.

- 8) телеграфные и телефонные сообщения, прибрежные и островные наблюдательные пункты морского ведомства и пограничной стражи, радиографные станции и почтово-голубиные станции;
- 9) к сведениям военно-статистического характера следует отнести:
 - 1) все статистические данные о населении, в особенности сведения о военнообязанных;
 - 2) все статистические данные о деятельности населения и о средствах, необходимых для ведения войны.

Из перечисленных сведений лишь часть является секретными и неподлежащими распространению среди широкой публики. Остальные же сведения общедоступны и, конечно, могут быть добыты из различных печатных изданий, однако считаем нужным ещё раз подтвердить, что систематический сбор их под различными предлогами с целью передать их противнику есть деяние, подходящее под понятие шпионажа.

Задачи, получаемые тайными агентами в военное время, значительно обширнее, т.к. обстоятельства этого времени вызывают необходимость заблаговременно ознакомиться с принятым противником решением того или другого вопроса.

Военный шпионаж во время войны может быть разделён на 5 категорий, из которых каждая обнимает целый ряд вопросов, дополняющих сделанный ранее перечень. Эти категории будут: стратегическая разведка, тактическая разведка, тыловая разведка, морская разведка и причинение вреда в области военной.

А. Стратегическая тайная разведка во время войны стремится добыть сведения, касающиеся всего государства и могущие интересовать лишь высшее командование неприятельской армии, причём заблаговременное знание этих данных даёт противнику возможность специально принятыми мерами стратегического характера использовать выгодные и парализовать невыгодные для сторон полученных сведений⁵. К сведениям, которые могут интересовать противника с точки зрения стратегической разведки, относятся, например:

- 1) степень использования людского запаса, т.е. какие годы и категории призываются, время призыва, размер контингентов, каким порядком призываются, официальными или объявлениями и личны-

⁵ Так у тексті.

- ми повестками, какие категории остаются неиспользованными и т.д. (т.е. деятельность мобилизационного отдела главного управления генштаба и мобилизационные отделения штабов округов);
- 2) наличие обучающихся пополнений в запасных частях, количество обучающихся по гарнизонам, род, № войсковых запасных частей в различных учебных лагерях и гарнизонах, причём эти части как обучаются, состав обучающихся по категориям, время и период наибольшего состава запасных частей, и время их опустения;
 - 3) время, направление, назначение и величина высланных пополнений на фронт из определённых гарнизонов, как они одеты, вооружены и снаряжены, с обозами или без него;
 - 4) сведения о новых формированиях, переформированиях, где происходят они, какие части идут для этого, какое назначение коих формирований;
 - 5) офицерский вопрос — как велика убыль в офицерском составе, какой процент офицеров действительной службы приходится на часть, подготовка кандидатов на офицерские должности, школы, занятия в них;
 - 6) охрана границы, время закрытия и открытия их, усиление охраны и причины этих мероприятий;
 - 7) время открытия или закрытия тех или иных сквозных железнодорожных линий, частного пассажирского движения, причины этих мероприятий;
 - 8) направление крупнейших войсковых перевозок, № перевозимых частей, назначение перевозок, количество эшелонов с различными родами оружия;
 - 9) сведения о планах предстоящих военных действий;
 - 10) настроение частей в различных местах государства, их отношение к происходящим на фронте и внутри государства событиям, сведения о дезертирах, их числа, отношение к ним населения;
 - 11) современное состояние крепостей;
 - 12) сведения о военной цензуре — какие события запрещено публиковать и обсуждать, какую окраску приказано придавать тем или иным событиям.

Б. Тактическая тайная разведка во время войны преследует цель добыть всесторонние сведения, относящиеся к частям, находящимся на фронте и характеризующие те материальные средства, с которыми неприятельские армии будут иметь дело непосредственно.

Эти сведения необходимы для всех начальствующих лиц, управляющих войсками на театре военных действий, как старших, так и младших, при этом конечно каждого начальника будут интересовать те данные, которые относятся к неприятельским войскам, стоящим против подчинённого ему участка, а также данные о местности, занятой этими частями. Подробное перечисление всех вопросов, которые могут быть поставлены тайными агентами как задачи тактической тайной разведки, мы пропускаем, т.к. они имеются в любом курсе тактики.

В. Тыловая тайная разведка поручается тайным агентам в смысле выяснения вопросов оборудования тыла и снабжения войск. Сюда можно отнести:

- 1) сведения об устройстве тыла, какие жел[езные] дороги предоставлены отдельными армиями, где и какие имеются склады продовольствия, фуража, боевых запасов (как наиболее интересные для организации воздушных налётов и для устройства покушений к уничтожению их), время, направление наиболее крупных подвозов орудий, огнестрельных припасов и продовольствия;
- 2) производительность заводов артиллерийского снабжения, число и род изготовляемых в неделю орудий на каждом заводе, вопрос ручного огнестрельного оружия, вопросы изготовления и снабжения орудиями, оружием, огнестрельными запасами;
- 3) производительность заводов, изготовляющих удушливые газы, состав последних, способы применения и противодействия, изготовление снарядов с удушливыми газами;
- 4) производство дирижаблей и аэропланов, их технические особенности, степень производительности заводов и пр[очее], степень обеспеченности необходимыми для эксплуатации воздушного флота материалами;
- 5) производство автомобилей и мотоциклов, их особенности, степень производительности заводов как автомобильных, так и выделки ими других необходимых для этого дела материалов, степень обеспеченности бензином, маслом и пр[очее];
- 6) вопросы о снабжении армии всем необходимым, как продовольствием и фуражом, так и различными материалами, к примеру, предметами снабжения и обмундирования, обувью, сукном, кожей, различными металлами, причина недостатка на фронте или несвоевременное доставление, замена положенного по штату другими вещами;

7) конский вопрос, какова убыль и наличие лошадей в стране, откуда лошади вывозятся, их сорта и пр[очее].

Г. Морская тайная разведка преследует выяснение сведений относительно местонахождения отрядов судов, так и отдельных кораблей, их передвижение, состояние запасов всякого рода в портах (в особенности угля и огнестрельных припасов), состояние верфей, сведения о минированных местах и фарватерах, данные сооружения береговых укреплений и численности их гарнизонов, сведения о месте сигнальных, телеграфных станций и радиографных станций, полях для полётов воздушного флота, наконец, сведения о предполагаемых оперативных планах противника и о приготовлениях к ним.

Д. Наконец последняя категория задач, поручаемых неприятельским контрагентам — это причинение вреда в области военной, цель которого — создание в тылу неприятеля условий, ослабляющих его оборонительную силу непосредственно в военном отношении. К числу этих задач можно отнести:

- 1) устройство взрывов и пожаров в складах боевых запасов, а также на заводах, работающих над их изготовлением, и в поездах, их перевозящих;
- 2) устройство пожаров на заводах, работающих на армию;
- 3) взрывы различных сооружений;
- 4) порча стратегических железных дорог, фарватеров, а также затруднение передвижения по обыкновенным дорогам разброской гвоздей, стекла и т.д.;
- 5) распространение заразных заболеваний как в стране, так и, в особенности, в армии путём порчи и отравления воды в колодцах, распространение различных культур бацилл при посредстве тех или иных пищевых продуктов;
- 6) тайное оборудование станции беспроволочного телеграфа;
- 7) устройство тайных складов оружия и огнестрельных припасов;
- 8) заблаговременное устройство площадок для артиллерии и для стоянки подводных лодок;
- 9) распространение дисциплины путём пропаганды, недоверия к командному составу, бесцельности ведения войны, недоверия союзникам и т.д.⁶;

⁶ Так у тексті.

- 10) организация убийств офицеров и высших начал[ествующих] лиц;
- 11) распространение в армии панических слухов.

Как видно из приведённого перечня, поручаемых тайн[ым] агентам, они крайне разнообразны. Большая часть из них требует для мало-мальски сносного исполнения соответственно подготовленных агентов, другие же можно поручить и случайным исполнителям. Отсюда вытекает, что большинство лиц, занимающихся военным шпионажем, должны, помимо других качеств в смысле соответствия этой профессии, быть ещё соответственно обучены. Это достигается учреждением специальных школ, в которых агенты получают образование и там же обучаются различным приёмам для более удачного обличения в тайну исполнения полученного поручения.

II. Дипломатический шпионаж стремится таким образом выяснить взаимные отношения государств между собою и получить сведения о том, какие между ними существуют соглашения, что ими предусматривается, имеют ли эти соглашения оборонительный или наступательный характер и в последнем случае — против кого они направлены.

В частности, работой этих шпионов должны выясняться сведения:

- 1) секретные пункты заключаемых государствами международных договоров;
- 2) тайная цель прибытия в данное государство правителей других стран или специальных дипломатических представителей;
- 3) организации, участники, ход и результат частных съездов союзных дипломатов;
- 4) трения, возникающие между союзниками, между ними и нейтральными государствами, причины их и отношения к ним со стороны членов Союза и нейтральных держав;
- 5) коллективные выступления союзников с теми или иными дипломатическими нотами, требования этих нот до их опубликования;
- 6) выяснение, в каких вопросах дипломатия союзников всегда при всяких обстоятельствах солидарна между собою и какие соглашения имеют лишь характер временного компромисса;
- 7) какие секретные директивы даны дипломатам для ведения переговоров о заключении союзов, перемирии, мира и пр[очее];
- 8) отношение к нейтральным странам, и переговоры о привлечении их на сторону данным государством;
- 9) характеристика представителей дипломатического корпуса данной страны. Что же касается причиняемого вреда в области внеш-

ней политики, то с целью международных осложнений данного государства тайным агентам может быть поручено:

- 1) распространение слухов, могущих внести разнь между союзниками;
- 2) создание трений между союзниками и нейтральными странами путём разоблачения секретных договоров или распространения ложных слухов;
- 3) преследование лиц, руководящих дипломатическими делами или ведущих политику, удобную для государства (путём печати, слухов, пропаганды), а также устранение их;
- 4) пропаганда выгодных для государства, высылающего агентов, идеи.

III. Экономическим шпионажем называется освещение тайными агентами вопросов о материальных средствах данного государства, его финансах, степени подготовленности промышленности страны к обслуживанию потребностей военной обороны и т.д. Выяснение таких экономических вопросов приобретает для соседнего государства очень большую важность, т.к. самая возможность ведения войны находится в прямой зависимости от материальных средств страны.

В сферу деятельности тайных агентов в этой области входит изучение вопросов:

- 1) общее состояние экономической и торговой жизни страны, падение и рост отдельных отраслей;
- 2) количество продовольственных запасов и цены на продукты первой необходимости;
- 3) накопление определённых товаров или продуктов в каком-либо одном районе страны (неправильное распределение товаров);
- 4) недостаток определённых товаров на рынке вообще;
- 5) кредитные операции государств, займы, отношение к ним населения;
- 6) денежное обращение государства, количество золота, выпуск бумажных денег;
- 7) материальная помощь союзных и нейтральных стран;
- 8) торговля с границей, её обороты, роль в ней союзных и нейтральных стран, характеристика фирм, ведущих эту торговлю;
- 9) волнения населения на этой почве;
- 10) Все перечисленные сведения дают противной стороне возможность широко влиять на ход экономической жизни страны и со-

здавать в ней при помощи своих агентов крайне тяжёлое положение.

В числе мер, направленных к причинению экономического вреда стране, необходимо указать следующее:

- 1) создание всевозможных затруднений правильному распределению в стране товаров и продуктов первой необходимости путём расстройств транспорта, скупки крупных партий товаров для временного сокрытия его и т.д.;
- 2) агитация против заключаемых государством займов как внутренних, так и внешних;
- 3) выпуск и обращение фальшивых кредитных билетов;
- 4) понижение курса бумажных денег путём распространения тревожащих население слухов;
- 5) скупка и тайный вывоз золота за границу, запрещённых к вывозу товаров и бумажных денег;
- 6) организация и всякое благоприятствование экономическим волнениям, забастовкам и пр[очее].

IV. Внутренний политический шпионаж представляет [собой] тайное соби́рание сведений о внутреннем политическом состоянии страны. Эти сведения входят также в задачи неприятельской разведки, т.к. [история] всех времён показывает, насколько подъём духовных сил и энтузиазм в стране являются залогом высшего успеха. В этой области шпионов интересует:

- 1) настроение правительственных сфер и различных общественных политических групп;
- 2) настроение широких народных масс, их отношение к войне, к внутреннему положению;
- 3) возможность перемен в составе правительства, отношение к нему и к отдельным членам его как со стороны парламента, так и со стороны населения и отдельных политических групп;
- 4) рост недовольства в населении и причины его;
- 5) отношение к противной стороне различных политических групп данной страны, какие группы настроены дружелюбно и насколько эти группы могут быть полезны для проведения в жизнь планов противной стороны;
- 6) окраинная и инородческая политика государства, отношение инородцев к правительству и насколько они действуют заодно с ним, причины недовольства правительством и т.д.

По причинению активного вреда в области жизни страны:

- 1) способствование всеми способами всеобщему недовольству управлением иностранной агитации (распространение тревожных слухов и пр[очее]);
- 2) агитация, организация и поддержка всевозможных резких выступлений на политической почве — забастовок, заговоров, волнений и прочее;
- 3) пропаганда местного сепаратизма, организаций, лишающих её возможности сопротивляться вооружённым силам неприятеля.

Приведённый перечень задач, поручаемых тайным агентам, далеко не исчерпывает всех вопросов, подлежащих освещению их деятельности. Многих задач заблаговременно видеть нельзя, их выдвигает создавшаяся обстановка.

Но из приведённого можно заключить, что широко поставленная разведка и вредоносная деятельность тайных агентов во всех областях жизни страны даёт противной стороне возможность в значительной мере облегчить деятельность её вооружённых сил.

О шпионах⁷.

Шпионы разделяются на: добровольных и подневольных, простых — двойных, временных — постоянных, подвижных или неподвижных — местных.

Добровольные шпионы: по побуждениям, которые заставляют людей взяться за дело шпионажа, они могут быть подразделены на 4 вида.

Некоторые смотрят на шпионство как на ремесло, которому они себя посвящают и в котором находят средства для удовлетворения своих материальных нужд. Таковы, например, тайные агенты пограничной полиции. Понятно, что степень их усердия зависит от количества получаемого ими содержания, чем лучше они оплачиваются или больше надеются на увеличение жалования или награды, тем более дорожат местом и тем ревностнее исполняют свои обязанности. В общем, так как они люди уже испытанные, известны начальству и обладают агентом, то их показания заслуживают веры. Во-вторых, есть люди, служащие лазутчиками из патриотизма или из ненависти к ино-

⁷ Розділ «О шпионах» є детальним конспектом другого розділу («Кто называется шпионом») книги В. Н. Клембовського «Тайные разведки (военное шпионство)».

странцам. Их содержание обходится сравнительно дешево, т.к. они не стремятся к наживе, а сообщаемые ими сведения обыкновенно верны, т.к. составляют результат добросовестной и усердной службы.

Иногда добровольно посвящают себя роли шпионов люди озлобленные несправедливостью, сжигаемые завистью или влечённые политическими страстями. На их постоянство трудно рассчитывать, а степень доверия к их показаниям должна быть тем больше, чем из неё повод, побудивший их принять на себя роль шпионов.

Наконец часто шпионируют люди низкой нравственности, обременённые долгами и вообще подонки общества. Приманкой для них служат исключительно деньги и они, не колеблясь, переходят на ту сторону, кто им больше платит. Понятно, что к сведениям, сообщаемым подобными личностями, надо относиться с крайней осторожностью и давать им веру только тогда, когда они подтвердятся сообщениями из других источников.

Шпионы подневольные. Когда требуются агенты, чтобы добыть сведения о противнике, послать письма далеко за линию неприятеля или собрать какие-либо данные в районе, занятом им, тогда забирают в попутных селениях зажиточных крестьян и прежде, чем дать им поручения, запугивают их угрозами сжечь дом, увести женщин и детей.

Простыми шпионами называются те, которые служат одной стороне.

Двойными те, которые для получения двойного вознаграждения служат обеим сторонам. Последние скорее вредны, чем полезны, т.к. они всегда одной армии указывают услуг больше, чем другой. Их двойственная роль, обличающая тупую нравственность, не позволяет верить их сообщениям. Единственная выгода содержать двойных шпионов заключается в том, что ими можно пользоваться для передачи неприятелю ложных сведений.

Постоянные шпионы служат в армии более или менее продолжительное время и исполняют не одно, а много поручений. Они лично известны, испытаны и потому заслуживают сравнительно полное доверие, к тому же продолжительная служба вырабатывает в них наблюдательность, изворотливость и вообще ловкость по отношению к шпионству. Часто они принимают на себя роль начальников, руководителей временных шпионов. К последней категории принадлежат люди, исполняющие одно только тайное поручение. От дальнейших их услуг приходится отказываться или вследствие их неспособности к

роли шпионов, или потому, что они не решаются вторично идти к противнику, или потому, что они могут выполнить только одну определённую задачу.

По способу действия шпионы разделяются на 2 категории. Одни действуют постоянно в одном и том же участке, проживая там или являясь туда очень часто под предлогом какого-нибудь дела, например, торгового, промышленного или научного. Такие шпионы могут быть названы *неподвижными или местными* (агенты-резиденты).

В мирное время большинство шпионов принадлежат к этой категории и во время войны они могут оказать громадные услуги в тот период, когда действия будут перенесены в подведомственный им район, т.к. они изучили его в совершенстве, давно всем знакомы, имеют связи и не возбуждают никакого подозрения. Но если они живут постоянно в соседнем государстве, то должны давать письменные донесения, причём очень часто им приходится прибегать к содействию других лиц для передачи этих донесений (агенты-ходоки). Личные доклады влекут за собой частые отлучки с места жительства, могут возбудить подозрения.

Подвижные шпионы (разведчики) переходят в мирное время из своего государства в соседние, а в военное время проникают в район, занятый неприятельской армией только в минуты необходимости, когда нужно собрать какие-либо сведения. По исполнении поручения они возвращаются к своим, где и остаются, пока не получат новой задачи.

Так действует большинство шпионов в военное время.

Переодевшись торговцами, пастухами, нищими и т.п., они отправляются к противнику, переходят с одного пункта на другой, избегая оставаться подолгу в одном месте, или возвращаются туда вторично, в особенности, если они меняют свой внешний вид, т.е. костюм. Исполнив задачу, шпион возвращается к своим войскам. Если срок его отлучки продолжителен и с разных пунктов ему придётся посылать донесения, следовательно, прибегать к услугам посторонних лиц. Эти лица или гонцы не считаются шпионами. Передавая какое-нибудь донесение, эти лица могут не знать, что содержится в нём и какое значение оно имеет. Они должны обладать решительностью, ловкостью, способностью преодолевать разные местные препятствия, двигаться не только днём, но и ночью, притом без дорог, но их умственное развитие не имеет значения.

Вербовка шпионов.

От шпиона требуется: добросовестность, хитрость, находчивость, храбрость, хладнокровие, способность увлекаться своей ролью. Ясно, что выбор подходящего человека для выполнения трудных и опасных обязанностей разведчика — задача далеко не лёгкая. Было бы большой ошибкой взять первого, вызвавшегося на это дело, охотника или рассчитывать на приобретение шпионов исключительно путём выдачи им больших денежных наград. Навербованные таким путём лица часто приносят больше вреда, чем пользы.

Выбирая шпиона, необходимо ознакомиться с его семейной обстановкой, окружающими его лицами, и через них с его нравственностью, а в военное время нужно знать, какие сношения он имеет с противником.

«Во всех классах общества есть подходящие люди, надо только найти и привлечь их» (ген[ерал] Леваль)⁸. В мирное время наиболее полезны те лица, которые, не возбуждая никаких подозрений по роду своей деятельности, могут вращаться в разных кругах или вообще слышать разговоры разных лиц. Таковы комиссионеры, торговцы, кондуктора, ремесленники, лакеи, артисты, художники, фотографы, банкиры и т.п. Музыканты и цыгане, странствующие пешком из города в город, из селения в селение могут доставлять важные сведения о местности, а во время войны послужат отличными проводниками. Ещё полезнее в мирное время женщины — как честные, так и продажные. Они редко возбуждают подозрения и могут раскрыть тайну при такой обстановке, где мужчины оказались бы бессильными и недостаточно ловкими. В своём труде «Малая война» Декнер говорил: «Если разведчик умеет влиять на женщин, отнюдь не должен пренебрегать таким средством, он обязан будет этому полу самыми точными сведениями. Тайна, которую нельзя будет узнать через женщин или через духовных лиц, по всей вероятности навсегда останется тайной». Во время последней войны было много шпионства при помощи женщин, пользовавшихся костюмами сестёр милосердия.

⁸ *Леваль Жюль Луї* (1823–1908 гг.) — французский військовий теоретик, генерал. Учасник франко-німецької війни 1870–1871 гг., у 1885 р. — військовий міністр. Автор праць зі стратегії (рос. пер.: «Введение к позитивной части стратегии», 1892 р.; «Стратегия марша», 1893 р.; «Стратегия сражения», 1895–1896 гг.). Цитування з: *Lewal. Tactique des renseignements*, 1893.

При вербовке шпионов в военное время избыток осторожности лучше, чем недостаток её, т.к. зачастую шпионы на первых порах проявляют большее старание, чтобы заслужить доверие, а затем, пользуясь им, обманывают своего начальника.

Если в военное время при отряде есть несколько шпионов, то нужно держать их порознь, чтоб не дать им познакомиться и сговориться, тогда будет легче получать верные сведения, сравнивая показания нескольких лиц по одному и тому же предмету.

Способ обращения со шпионами имеет большое значение для влияния на них. Благоклонность обязательна, но не должна исключать твёрдости. Строгость почти бесполезна и угрозы составляют ошибку. Страх мало действует на шпиона, он отлично знает, когда провалится, если он чувствует, что его уличат, он больше не возвращается и легко уклоняется от наказания. Очень трудно захватить в свои руки шпиона, когда вина его уже доказана.

Управление тайной агентурой.

Управление шпионами представляет очень трудную задачу. Легко понять, сколько нужно проницательности, чтобы найти сведущих и полезных шпионов. «Ловкости, чтоб убедить взяться за столь опасную роль, рассудительности, чтоб не скомпрометировать их, наконец, сколько нужно врождённого такта, знания людей и дела, для управления — всего, что касается шпионства, для привлечения честолюбцев, для устранения и приманки трусов и корыстолюбивых. Вообще для эксплуатации всех человеческих способностей, чтоб управлять шпионством — необходимо сорить деньгами направо и налево, необходимо старание, последовательность и опытность»⁹.

Управление шпионством не может быть поручено любому офицеру — нужен человек находчивый, знающий людей, обладающий способностью скрывать свои собственные мысли и чувства. Наконец человек, который умеет внушать к себе доверие, действующий то добротой, то лаской, то строгостью.

От офицера, имеющего дело со шпионами, требуется умение хранить тайну, не только болтливость, но [и] простая откровенность с близкими людьми может вредно отразиться на порученном ему деле.

⁹ Авторам-упорядникам не удалось восстановить джерело цитування.

Далее, офицер должен обладать большою проницательностью и глубоким знанием человеческой натуры. Только эти качества в связи с основным знакомством с изучаемой данной державой обеспечат его от покупки искусственно сфабрикованных документов, от услуг двойных шпионов и вообще риска быть обманутым.

Наконец от офицера, заведующего тайной разведкой, требуется безусловная честность и аккуратность в денежном отношении, потому что емуверяются бесконтрольные суммы, ассигнованные для уплаты жалования и вознаграждения шпионов.

Подготовка агентов.

Для подготовки агентов необходимы особые школы, в которых им дают необходимые для их деятельности знания и сноровки. Курс должен быть довольно обширным и заканчиваться должен практическими поездками, во время которых воспитанники должны практически совершенствоваться в шпионстве.

В этих школах агентам даются понятия о сущности военной организации, обязанности агентов, способах условной переписки, детально проходит организация армии противников.

В большинстве случаев в школы поступают местные уроженцы, главным образом, соблазняясь платой. Но необходимо такие школы организовывать из толковых и желающих солдат, уроженцев оккупированных местностей.

Конечно, такие школы должны быть тщательно законспирированы, т.к. агенты контрразведки противника принимают все меры, чтобы обнаружить, где находится такая школа и зафиксировать всех будущих разведчиков.

В качестве преподавателей, кроме офицеров генерального штаба, должны стоять комиссары тайной полиции, обучающие технике розыскных приёмов и способов самообороны на случай ареста. Кроме того, в школе под руководством проф[ессора] химии изучаются разного рода составы для тайнописи. Курс обучения в школе не должен быть особенно продолжителен, после чего агенты отправляются за границу, причём они снабжаются паспортами, преимущественно поддельными на имя подданных нейтральных стран или подложными коммерческими свидетельствами.

Способ сношения шпионов.

Подробно в деталях этот отдел будет Вам прочитан по контрразведке, я же коснусь его слегка.

По существу эти способы подразделяются на три группы: 1) оптическая сигнализация; 2) условные письменные донесения; 3) шифровочные донесения.

1) При действиях на сильно пересечённой местности на шпионов могут быть возложены простейшие задачи по доставлению простейших данных о неприятеле, например, присутствие или отступление его в известном направлении и в известном расстоянии, приблизительное количество его сил, находится ли противник на подходе или занимает позицию. Для передачи подобных известий необходимы простейшие сигналы, которые, с одной стороны, не возбудили бы подозрений неприятеля, а с другой — не требовали бы особых приспособлений или приготовлений, много времени для подачи. Если местность, лежащая перед фронтом, допускает обширный кругозор, то высланный вперёд шпион может развести костры, число и порядок размещения которых будет иметь заранее условленное значение. В районе расположения противника применение костров редко применимо, так как тотчас же возбудит внимание противника. В этих случаях шпион может воспользоваться ясно видимыми издали домами, причём появление и исчезновение света в окнах, отпирание и запираание ставень будет играть известный смысл и значение для войск, от которых послан.

2) Условная переписка. Иногда секретная переписка ведётся в самых простых письмах, в которых речь идёт о делах семейных, торговых и т.д. так, что лицо, не посвящённое в тайный смысл некоторых, не придаёт ему никакого значения. Такие письма адресуются к выдающимся по своему общественному или служебному положению, например, купцам, мелким чиновникам.

Бывает другой способ: письмо, прочтённое обыкновенным способом, не возбуждает никаких подозрений. Но если прочесть его через строчку и две строчки, тогда получается настоящий смысл.

Существует ещё масса различных способов тайной переписки.

3) Шифрованная переписка. Искусство тайной переписки с помощью особых условных знаков, цифр или букв. Существует очень много систем для шифровки. Все они могут быть разделены на две категории: первой принадлежат системы с постоянным основанием, т.е.

те, которые одно и то же слово изображают одним и тем же способом. Тайну подобной переписки при некотором навыке в дешифровке разгадать довольно легко, а потому её можно применять только в маловажных случаях.

Ко второй группе принадлежат все системы с переменным основанием, т.е. в которых одно и то же слово каждый раз изображается иначе. Обыкновенная секретная переписка проносится разными способами: вшитой искусно в одежду между двойных швов, [прикреплённой] к копыту лошади под подковой и т.д.

Передача донесений. Иногда для переписки выбирают какую-нибудь книжку, роман, сборник стихотворений и т.д., цифрами указывая страницу, строчку и букву — составляют слова. Сносятся также агенты при помощи помещения объявления в заранее условленных газетах, если нельзя в газете воюющей державы, то в нейтральной и т.д.

Обязанности агента-резидента.

1. Агент-резидент ни под каким видом не должен отлучаться из района, который ему назначен для наблюдения. В случае же надобности проследить за кем-либо не своего района, агент-резидент должен поручить выполнение той работы ходоку.

2. Агент-резидент должен всегда иметь заранее обдуманное и готовое оправдание, как для своих действий, так и для объяснений цели своего пребывания в районе наблюдения.

3. Успешность работы агента-резидента зависит от умелого подбора хороших, преданных делу и верных ходоков. Поэтому раньше, чем их нанимать на службу, агент-резидент обязан сначала проверить нравственные качества намеченных им людей, обучить их, чтобы ходок не только доставлял сведения агента-резидента, но и мог бы работать по сбору сведений о неприятеле самостоятельно.

4. Главной задачей агента-резидента является установление и сохранение прочной и надёжной связи с ними, чтобы можно было пересылать донесения, а установив таковую, агент-резидент должен принять все меры предосторожности и возможной безопасности как для себя, так и для тех, с которыми донесения будут доставляться.

5. Агент-резидент должен помнить, что находясь в назначенном ему районе, он должен поддерживать связь с тем лицом, которое его командировало, для чего он обязан не менее как два раза в месяц посылать к нему не менее 2-х ходоков (но не вместе и не по одной

дороге). Такая периодическая посылка ходоков даст уверенность, что связь с резидентом прочна, что резидент находится в назначенном ему пункте, и что в данном районе никаких перемен не произошло.

6. Агент-резидент должен принять все меры к тому, чтобы его донесения доставлялись по назначению своевременно, т.к. лишь только таковые для разведки имеют ценность.

7. Для пересылки донесений ни в коем случае не следует употреблять каких-либо записок, а все сведения, посылаемые резидентом через ходока, должны быть последним выучены наизусть. Рекомендуем агенту-резиденту при отправке ходока лично убедиться, нет ли у него каких-либо записок.

8. Агент-резидент, отправляя ходока, не должен загромождать его обилием сведений, а стараться таковые составить возможно проще и кратко, в понятных для ходока выражениях, лёгких для запоминания.

9. При занятии неприятелем района, наблюдение за которым поручено агенту-резиденту, он должен стараться как можно скорее собрать нужные им сведения и немедленно переслать их с ходоком, направляя его так, чтобы тот мог следить за дальнейшим передвижением неприятельских войск.

10. С особо важными донесениями, как, например, о перевозках, о передвижении или перегруппировке войск противника агент-резидент должен посылать донесения немедленно, не полагаясь на одну дорогу и на одного ходока, а разными дорогами и с несколькими ходоками, отправляя последних в промежутки 6 часов одного от другого.

11. Рекомендуется агенту-резиденту при вербовке принимать все меры к тому, чтобы они друг друга не знали. Поэтому не следует ни при обучении, ни при отправке, собирать их вместе, а каждого отдельно, назначая свидания в разных местах. Агент-резидент не должен сразу набирать более трёх-четырёх ходоков и только обучив хорошо таковых, заранее себе их наметив и ознакомившись с ними.

Глава I

Меры соблюдения тайны и безопасности разведчика.

[1.] Разведчик должен соблюдать тайну. Разведчик должен быть одет так, чтобы его одежда не бросалась в глаза и вполне согласовывалась с одеждой жителей той местности, где он действует. Главное, чтобы одежда разведчика вполне соответствовала избранной им роли: чернорабочего, лакея, извозчика, газетчика, нищего и т.д.

Разведчик всегда должен иметь готовое хорошо обдуманное объяснение для оправдания своего пребывания в данной местности, откуда и куда он идёт и где его постоянное местожительство. При задержании он должен сохранять спокойствие и хладнокровие, не выдавая испуга, и должен быть смелым и храбрым.

На допросе нужно быть внимательным и, давая показания, всё сказанное хорошо запомнить, дабы сколько раз не допрашивали, показывать одно и то же.

2). В случае задержания разведчика неприятелем и допроса, если ему будет обещана даже свобода, награда или будут даваться какие бы то ни было обещания или сулиться большие деньги, будут стараться извлечь у него сознание путём угроз или насилия, разведчик должен твёрдо помнить, что если он сознается в чем-либо, то, безусловно, будет повешен.

3). Разведчик при наблюдении должен твёрдо и точно запомнить всё, что он видит, название местности, где он что-либо видел, число и день, когда это было, ничего не записывая, а запоминая твёрдо всё слышанное и виденное.

Он не должен иметь при себе никаких записок и карандашей, денег следует иметь лишь самую небольшую сумму, стараясь разменять их при отправке на старые бумажки и мелочь.

4). Разведчик не должен сразу входить в город большого центра, станции, а сперва в окрестности выяснить у местных жителей, как можно туда без риска проникнуть и какие там порядки, как можно получить пропуск или вид от неприятельских властей.

5). Разведчик при переходе через неприятельскую линию в одну или другую сторону должен хорошо изучить местность, расспросив разведчиков при полках и местных жителей. Должен при[мериться] по времени и обстоятельствам.

Глава II

Что нужно ведать разведчику?

Разведчик должен возможно скорее донести о виденном.

6). Разведчик, наблюдая за армией неприятеля, должен разузнать и твёрдо запомнить, какие штабы расположены в данном районе и количество таковых, где находятся склады снарядов и интендантские искровые станции, аэродромы, помещения для аэропланов, ангары

цепелинов¹⁰. Разведчик должен выяснить, не стоят ли в данной местности железные дороги или шоссейные, откуда они ведут и куда, узкая или широкая колея, не перешивают ли пути на узкоколейные или перешивают, не обрезают ли шпал?

Разведчик должен наблюдать за починкой и постройкой мостов, проследить — какие охраны у железных дорог?

7). Разведчик должен разузнать, не строят ли где укреплений или окопов, и если строят, то где и какие?

Запомнить название местности, где они и направление их. Как они устроены — обшиты деревом или бетоном или блиндажи, сколько рядов этих укреплений, есть ли проволочные заграждения, во сколько рядов и есть ли решётки над окопами?

Если разведчик находится в районе крепости, то он должен разузнать — не восстанавливаются ли разрушенные форты и не строят ли новых, какие и где?

8). Самое важное для разведчика — разведать, какие части неприятельских войск проходят в данной местности, сколько их, откуда и в каком направлении эти части двигаются по железной дороге или шоссе. Какие войска стоят и где, в резерве и на позиции?

Нужные сведения о потерях, болезнях, настроениях войск противника, имеются ли продовольствие в достаточном количестве для людей и лошадей, чего не достаёт, гонится ли за войсками скот, в каком количестве и подвозят ли фуражи и продовольствие?

9). Разведчику как можно скорее следует возвращаться в свой штаб с важными донесениями, особенно о передвижении и перевозке неприятельских войск. Если разведчик будет выслан для наблюдения в определённую местность, особенно в узловой железнодорожный пункт, и не найдёт там сразу ничего серьёзного, заслуживающего внимания, то должен пробыть там некоторое время. Если разведчик идёт с донесением о передвижениях войск или лиц [по] занимаемой противником [территории], то он, безусловно, обязан сдать это донесение начальнику ближайшей своей дивизии и получить от него расписку.

¹⁰ Ідеться про дирижаблі жорсткої системи (металевий каркас, обтягнутий тканиною) конструкції графа Фердинанда фон Цепеліна (1838–1917 рр.), що їх військові відомства різних країн використовували для повітряної розвідки та бомбардувань.

10). На разведчика возлагается обязанность оповещения местных жителей в тылу неприятеля о ложности слухов, распространяемых неприятелем о плохом, будто бы, состоянии нашей армии — оповещение о том, что в России сочувствуют населению временно занятых врагом областей и думают, и трудятся над их освобождением.

Разведчик всеми способами должен стараться убедить население портить в тылу у неприятеля мосты, телеграфные и телефонные сети, скрывать продовольствие и фураж, перевозочные средства и вообще всё, что может служить на пользу неприятеля. Он должен стараться поднять дух в народе, воодушевить его и настроить против неприятеля.

Глава III

Как производить разведку?

11). Разведчик должен быть внимательным и правдивым. Разведчик, для облегчения себе задачи по розыску войсковых частей противника, входящих в состав его армий, корпусов и дивизий, должен изучить и запомнить, каковы флаги неприятельских штабов.

Они могут быть прикреплены при входе в те помещения, где помещаются штабы неприятеля: на воротах, домах и палатках. Разведчик должен выследить — в каком направлении в сторону боевой линии проложены от помещения штабов армии провода телефонные и телеграфные. Провода могут быть проведены на столбах, шестах и по земле. Разведчик должен проследить эти провода, следуя боковым или обходным путём, но только не выпуская их из виду.

Выйдя же из пределов жилых помещений, т.е. из города, местечка, деревни, он должен заметить направление этих проводов в поле и следуя за ними, но не прямо, а обходным путём, чтобы не быть замеченным, повернуть затем вправо или влево, пройдя несколько вёрст, пока не удостоверится, что нет уже больше проводов и тогда уже направляться в сторону, куда ведут провода.

Пройдя таким образом 2–3 версты (смотря по надобности) повернуть затем наперерез проводам, идя по подысканной дороге, сосчитать, сколько пар проводов проложено. Таким образом, разведчик может установить — сколько корпусов входит в состав данной армии, т.к. штаб связан отдельной парой с каждым своим корпусом. Этот же способ может быть применён разведчиком для определения — сколько дивизий входит в состав корпуса, тогда остаётся определить, какие это корпуса.

12). Разведчик, желая определить, какие части войск находятся в данном участке позиции, и не имея возможности приблизиться к ней или окопам, занятым этими частями, должен, приняв все меры предосторожности, и имея всегда готовый и обдуманый ответ в случае задержания, пройти несколько вёрст вокруг и около позиции или окопов, и он, безусловно, найдёт дорогу, по которой производится подвоз снарядов и продовольствия.

Избрав осторожно хороший наблюдательный пункт, разведчик должен проследить зарядные ящики и набранные двуколки, твёрдо запомнить № их и надписи перед номерами. Это даст ему возможность выяснить — какой полк или полки расположены в данной местности, а также состав их.

По количеству кухонь он может определить состав частей, т.к. каждая рота, эскадрон, батальон имеют отдельную солдатскую кухню, на которой написан № полка (при солдатских кухнях возят кипятильник для кофе) и офицерские кухни.

13). Искровая станция или станция беспроволочного телеграфа имеет вид очень высокого четырёхугольного столба из железных полос и вверху этого столба имеется большой железный шпиг. Станция может быть устроена также на высоком здании, если высоких зданий нет, то на дереве, прикрепляя к верхушке большой железный шпиг и т.д.

Краткость срока и желание возможно скорее составить записки, по которым необходимо повторить курс к экзамену, не позволили мне более подробно развить некоторые вопросы, а также изложить их более систематически.

Всё пропущенное и промахи будут исправлены при печатании следующих записок.

ГА РФ, ф. 6215, оп. 1, спр. 29, арк. 2–37.
Машинопис. Незасвідчена копія

**Вронская Т., Пилипчук В., Подкур Р. Архив
контрразведчика В. Г. Орлова (1882–1941 гг.):
историческое и оперативное измерение.**

В статье освещается фигура известного российского контрразведчика В. Орлова в контексте формирования и использования созданного им архива, а также судьба картотеки немецких и советских разведчиков, известных политических деятелей, авантюристов.

Ключевые слова: контрразведка, архивные документы, большевизм, агентура.

Vronska T., Pylypchuk V., Podkur R. The archive of counterintelligence officer V. Orlov (1882–1941): historical and operational dimensions.

The article is dedicated to personality and activity of well-known counterintelligence officer V. Orlov in the context of the possible usage of his archive as for the investigation of intelligence and operational activity as well as files of operative staff of Soviet and foreign states, well-known political and public figures.

Key words: counterintelligence, intelligence network, Bolshevism, archival documents.

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*Альфред Айсфельд,
Владимир Мартыненко**

Фильтрация и оперативный учёт этнических немцев Украины органами НКВД-НКГБ-МВД-КГБ во время Второй мировой войны и в послевоенные годы

У статті досліджуються аспекти фільтрації та оперативного обліку етнічних німців України органами НКВС-НКДБ-МВС-КДБ під час Другої світової війни та в повоєнні роки, форми й методи політичних репресій проти громадян УРСР німецької національності.

Ключові слова: німці, фольксдойче, політичні репресії, депортація, фільтрація, оперативний облік.

Украинская историография указанной темы, насколько она известна авторам, насчитывает всего несколько статей и две диссертации. Публикация М. Ковалья и П. Медведка¹ приподняла завесу молчания, однако цели и задачи регистрации этнических немцев авторы изложили не совсем точно, поэтому счи-

* Айсфельд А., г. Гёттинген (Германия); Мартыненко В. (Украина).

¹ Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941-1944 рр.) // Укр. істор. журнал. – 1992. – № 5 (374). – С. 15–28.

таем уместным ниже обратить на неё более пристальное внимание. Статьи В. Клеца², С. Бобылевой³ и А. Соловьёва⁴ фрагментарны в силу использования ограниченного круга источников. В. Клец, к тому же, указал на многочисленные ошибки, допущенные в публикации М. Коваля и П. Медведка.

Внимания заслуживает публикация В. Клеца и И. Шевцовой⁵, в которой предпринята попытка проанализировать механизм репатриации. И. Шевцова, изучив архивно-уголовные дела крымских немцев-репатриантов, арестованных в период с 1944 по 1948 гг.⁶, обнаружила в них ряд интересных моментов, дополняющих сведения, выявленные по делам других архивов.

В. Васильчук в своей докторской диссертации⁷ на 18,5 страницах текста с двойным интервалом изложил всё, что знал по

² *Клец В.К.* Національна політика нацистів на окупованих територіях та фольксдойче // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Отв. ред. С. И. Бобылева. – Днепропетровск, 2006. – С. 134–154; *Его же.* Взаимоотношения нацистских оккупационных властей и фольксдойче в оценке современной отечественной историографии // Вопросы германской истории. Немцы Украины и России в конфликтах и компромиссах XIX–XX веков.: Мат. межд. науч. конф., Днепропетровск, 24–27 сентября 2007 г. – Днепропетровск, 2007. – С. 288.

³ *Бобылева С.В.* Материалы фильтрационных дел как источник по истории немцев и меннонитов Украины (1941–1955 гг.) // Немцы СССР в годы Великой Отечественной войны и в первое послевоенное десятилетие 1941–1955 гг.: Мат. 7-й межд. науч. конф., Москва, 19–22 октября 2000 г. – Москва, 2001. – С. 534–547.

⁴ *Соловьёв А.В.* Фольксдойче и их взаимоотношения с нацистскими организациями в Рейхскомиссариате Украины // Ключевые проблемы истории российских немцев: Мат. 10-й межд. науч. конф., Москва, 18–21 ноября 2003 г. – Москва, 2004. – С. 426–433.

⁵ *Клец В.К., Шевцова И.В.* Эвакуация и репатриация немцев и меннонитов Украины в 1943–1945 гг. // История немецкой колонизации в Крыму и на Юге Украины в XIX–XX вв.: Мат. Межд. науч. конф., посвящ. 200-летию переселения немцев в Крым. 6–10 июня 2004 г. / Сост. Ю. Н. Лаптев. – Симферополь, 2007. – С. 327–332.

⁶ *Шевцова И.В.* Репрессии против немцев Крыма в послевоенный период 1944–1953 гг. // Там же. – С. 332–338.

⁷ *Васильчук В.М.* Німці України: суспільний та національний аспекти. XX – початок XXI ст.: Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2006. – 500 с.

теме «Німецьке питання» в роки Другої світової війни». Со ссылкой на публикацию М. Коваля и П. Медведка он повторяет критерии внесения в реестр «Этнические немцы Польши», как применявшиеся и в Украине⁸. Эта версия, однако, не находит подтверждения в нормативных документах оккупационных властей. Кроме того, что автор игнорирует или не знает немало источников из фондов Центрального государственного архива высших органов власти Украины, в работе нет и намёка на использование работ немецких историков.

Дискуссионны и опубликованные Г. Корогод критерии, применявшиеся при проверке немцев на их этническую принадлежность на территории Сумской области⁹. Они приводятся и в краеведческой статье О. Снежко об истории немецкого села Хрещатик¹⁰. Изученные нами протоколы допросов фольксдойче, арестованных на территории Сумской области, рисуют иную картину.

Диссертация И. Иванькова¹¹ является по большей мере пересказом информации, почерпнутой из архивных документов оккупационных органов власти, изобилуя, к тому же, некорректным переводом с немецкого языка. К сожалению, её аналитическая составляющая от этого не выиграла. Так, излагая богатый статистическими данными материал зондеркоманды доктора К. Штумпа, автор ошибочно назвал её зондеркомандой СС. Видимо, он не совсем уловил различия в интересах и политике СС, рейхскомиссара Э. Коха и имперского министерства оккупированных восточных территорий. По сути, уже во вступлении сделан вывод, который в дальнейшем лишь подкрепляется подходящими фактами. Он гласит:

⁸ *Васильчук В.М.* Німці України... – С. 195.

⁹ *Корогод Г.І.* До історії етнічних німців Лівобережної України (на матеріалах Сумської і Чернігівської областей) // Матеріали 5-ї Сумської наук. іст.-краєзн. конф. – Ч. II. – Суми, 2003. – С. 136.

¹⁰ *Сніжко О.А.* Історія німецького села Хрещатик (Октоберфельд) // Путівльський краєзнавчий збірник. – Суми, 2007. – Вип. 3. – С. 179.

¹¹ *Іваньков І.О.* Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у Рейхскомісаріаті «Україна»: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006. – 238 с.

«Залишивши у 1942–1943 рр. територію України, радянська влада фактично **дозволила** нацистській Німеччині розгорнути окупаційну політику, спрямовану на перетворення тих представників німецької національності, які залишилися мешкати на території республіки після масштабних репресій та депортацій 1930–1941 рр., **на привілейований прошарок нової соціально-політичної структури**, організованої на ідеологічних засадах німецького націонал-соціалізму»¹².

Однако, вряд ли можно говорить, что советская власть позволила Германии проводить на территории Украины свою политику. В этот период германо-советской войны она не могла этому помешать. Германия же проводила свою политику отнюдь не для того, чтобы создать привилегированные условия для этнических немцев или сделать их привилегированной прослойкой. В «Генеральном плане Ост» для них такой роли отведено не было.

Преобразования в повседневной жизни немцев Транснистрии и осуществление мероприятий оккупационных властей осветил Н. Шевчук¹³.

Ценная информация относительно немецкого населения во время Второй мировой войны и после её окончания содержится в уже вышедших из печати томах «Реабілітовані історією». Работа исследователя усложняется, однако, тем, что УМВД и УКГБ ряда автономных республик, краёв и областей РСФСР не передали в своё время архивно-уголовные дела немцев-спецпереселенцев в соответствующие органы УССР. Из Казахстана дела немцев-переселенцев переданы в Донецкую, Луганскую (Ворошиловградскую) области Украины и АР Крым¹⁴. Следовательно, только в этих областях они могут быть включены в издание «Реабілітовані історією». По всем остальным областям опубли-

¹² *Іваньков І.О.* Окупаційна політика гітлерівської Німеччини... – С. 7.

¹³ *Шевчук Н.А.* Этнические немцы в Транснистрии (1941–1944 гг.) // Немцы Одессы и Одесского региона: Сб. докл., сделанных на международных научных конференциях в Гёттингене (Германия) / Сост. А. Айсфельд, Э. Г. Плесская. – Одесса, 2003. – С. 355–372.

¹⁴ Письмо Генпрокуратуры Республики Казахстан № 17-30858-09 от 23.02.10 // Архив А. Айсфельда.

Украина во время второй мировой войны.
 (Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 2000. – С. 218).

кованная информация не включает данных о немцах, депортированных или репатриированных в Казахстан и ряд автономных республик, краёв и областей РСФСР.

Информация о судьбе немецкого населения СССР, депортированного советскими органами в восточные районы СССР до оккупации республики вермахтом и после её освобождения, а также размещённых на спецпоселение в порядке репатриации за пределами Украины может быть почерпнута из «Книг памяти» различных административно-территориальных образований стран СНГ и из публикаций, посвящённых истории немцев СССР периода 1941–1956 гг.¹⁵ При анализе данных возникают,

¹⁵ *Gedenkbuch*: Книга памяти немцев-трудармейцев Усольлага НКВД/МВД СССР (1942–1947 гг.) / Сост. Э. А. Гриб, В. Ф. Дизендорф. – Москва, 2005. – 452 с.; *Gedenkbuch*: Книга памяти немцев-трудармейцев Богословлага. 1941–1946 / Авт.-сост. В. М. Кириллов, П. М. Кузьмина, Н. М. Паэгле и

однако, проблемы из-за того, что они представлены не по одной схеме и иногда недостаточны для точного понимания всего, что происходило с каждым конкретным человеком. Например, в томах по Николаевской области содержится информация по многочисленным её жителям, отправленным на спецпоселение в восточные районы СССР в соответствии с директивой союзного НКВД № 181 от 11 октября 1945 г. При этом, однако, не указано, были ли они арестованы после возвращения как репатрианты на место прежнего проживания или отправлены на спецпоселение непосредственно с пограничного проверочно-фильтрационного пункта (ПФП).

В томах по Запорожской области, например, имеется информация о взятии подписки о невыезде, последующем аресте как фольксдойче и осуждении к заключению в Черногорском исправительно-трудовом лагере (ИТЛ). По времени репрессий многие из этих людей, очевидно, не покидали территории Украины, в то время, как аресты осени 1945 г., скорее всего, касались репатриантов.

Репатриации жителей Причерноморья и последовавшим за ней репрессиям посвящены публикации А. Линёва¹⁶.

Некоторые фрагментарные сведения о депортации, репатриации и оперативном учёте немцев СССР содержатся в работах таких российских историков, как В. Н. Земсков¹⁷ и Н. Ф. Бугай¹⁸, отчасти у А. А. Германа¹⁹. Интересной является и книга

др. – Москва; Нижний Тагил, 2008. – Т. 1. – 520 с.; Т. 2. – 920 с.; Немцы в Прикамье. XX век: Сб. док. и мат. в 2 т. / Отв. сост. Т. В. Безденежных. – Пермь, 2006. – Т. I: Архивные документы. – Кн. I. – 320 с.

¹⁶ *Линёв А.А.* Організаційно-правові аспекти політичних репресій щодо репатріантів Південно-Західного регіону України в 1944–1953 роках // Наукові праці. – Чернівці, 2009. – Вип. 76. – С.211–220; *Його ж.* Репатріація з окупаційних зон союзників антигітлеровської коаліції мешканців Південно-Західного регіону УРСР в 1945–1953 роках // Степова Україна. – 2010. – № 2. – С. 23–31.

¹⁷ *Земсков В.Н.* Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960. – Москва, 2005. – 304 с.

¹⁸ *Бугай Н.Ф.* Народы Украины в «Особой папке Сталина». – Москва, 2006. – 271 с.

¹⁹ *Герман А.* Репатриация советских граждан немецкой национальности: характер проведения и результаты // Немцы СССР в годы Великой Оте-

Г. А. Вольтера, носящая, впрочем, мемуарно-публицистический характер и по стилю изложения напоминающая «Архипелаг Гулаг» А. И. Солженицына. Её автор, уроженец Сталинской (Донецкой) области — сам бывший спецпереселенец. Книга во многом построена на многочисленных воспоминаниях этнических немцев, среди которых были и те, кто пережил депортацию, оккупацию в Украине, эвакуацию на Запад и последующую репатриацию в СССР, где их подвергли фильтрации²⁰.

В российской историографии проблемы репатриации советских граждан нашли своё отражение в ряде кандидатских и докторских диссертаций, а также обобщающих публикациях, в основу которых легли, в основном, нормативные документы центральных органов власти. А. Ф. Бичехвост исследовал внутривнутриполитические и международные аспекты репатриации советских и иностранных граждан²¹. И. В. Говоров в диссертации, посвящённой репатриации на северо-западе РСФСР, проанализировал процедуру фильтрации и опубликовал использовавшиеся при этом анкеты²².

Н. Ю. Арзамаскина исследовала деятельность советских военных органов репатриации в Германии²³, несколько расширив в этом вопросе исследование Ю. Арзамаскина²⁴. Благодаря исследованиям названных авторов можно лучше понять цели и методы работы репатриационных органов и правовое поле их

чественной войны и в первое послевоенное десятилетие 1941–1955 гг.: Мат. 7-й межд. науч. конф., Москва, 19–22 октября 2000 г. – Москва, 2001. – С. 257–270.

²⁰ *Вольтер Г.А.* Зона полного покоя: Российские немцы в годы войны и после неё / Под ред. В. Ф. Дизендорфа. – Москва, 1998. – 416 с.

²¹ *Бичехвост А.Ф.* Репатриация советских и иностранных граждан: внутривнутриполитические и международные аспекты (1944–1953 гг.): Дисс. ... д-ра ист. наук. – Саратов, 1996. – 380 с.

²² *Говоров И.В.* Репатриация на Северо-Западе РСФСР 1944–1949 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. – Санкт-Петербург, 1998. – 324 с.

²³ *Арзамаскина Н.Ю.* Деятельность советских военных органов репатриации в Германии в 1945–1950 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 2007. – 265 с.

²⁴ *Арзамаскин Ю.* Заложники Второй мировой войны: Репатриация советских граждан в 1944–1953 гг. – Москва, 2001. – 145 с.

деятельности. Тема репатриации этнических немцев — граждан СССР — этим далеко не исчерпана, т.к. названные исследования её, собственно, и не касались.

Обобщающие работы российских историков по проблеме спецпоселения также лишь приоткрыли завесу тайны, которой окружена судьба репатриированных из-за рубежа этнических немцев, вместили в себя отдельные и отрывочные статистические данные по ним²⁵. Насколько статистические материалы центральных органов власти могут вводить в заблуждение, видно на примере опубликованной статистики репрессий НКВД, когда репрессированные немцы выделялись в группу «национальности других стран», в числе которых граждане Германии составляли лишь малую долю²⁶. Являются ли остальные немцы гражданами других стран или, всё же, подданными СССР — остаётся непонятно.

В российской историографии интересующая нас тема разработана крайне слабо. Создаётся впечатление, что статья «Великая Отечественная война 1941–1945», опубликованная в энциклопедии «Немцы России»²⁷, стала для не слишком старательных исследователей основным источником по политике оккупационных властей в отношении этнических немцев Украины. Заметим, что эта статья написана не на основе собственных архивных поисков автора. В некоторых кандидатских диссертациях, защищённых в России, можно найти отдельные сведения о немцах Украины в военные и первые послевоенные годы. Как пример, назовём диссертации Л. П. Сагановой²⁸ и Е. Л. Зберовс-

²⁵ Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. – Москва, 2001. – 328 с.; Бердинских В.А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. – Москва, 2005. – 768 с.

²⁶ Мозохин О.Б. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). – Жуковский; Москва, 2006. – С. 373–374.

²⁷ Айсфельд А. Великая Отечественная война 1941–1945 // Немцы России: энциклопедия / Редкол. В. Карев (пред. редкол.) и др. – Москва, 1999. – Т. 1: А–И. – С. 337–342.

²⁸ Саганова Л.П. Спецпереселенцы-немцы в Бурятии (1941–1956 гг.): Дисс. ... канд. ист. наук (рукопись). – Улан-Удэ, 2001. – 169 с.

кой²⁹. В отличие от этих работ, которые вводят в оборот материал центральных и местных архивов, М. Ю. Привалова для написания кандидатского исследования³⁰ ни этих, ни других диссертаций, защищённых по теме «Репатриация советских граждан», а, тем более, архивного материала 4-го специального отдела МВД СССР³¹, не использовала. Диссертантка довольствовалась тем, что расчленила упомянутую выше статью в энциклопедии «Немцы России» и, несколько изменив очерёдность изложения темы, присвоила себе чужой текст. Другим же её источником стала статья А. А. Германа, посвящённая вопросу репатриации немцев — граждан СССР³², и написанная с использованием документов из фондов Государственного архива Российской Федерации. Научный руководитель М. Ю. Приваловой сделал вид, что этого не заметил. ВАК России, видимо, тоже не усмотрела тут элементарного и примитивного плагиата.

Необходимо также отметить, что перспективы дальнейшего изучения истории этнических немцев на территории Советского Союза в годы Второй мировой войны в значительной степени зависят и от процесса рассекречивания многих фондов как государственных, так и, в особенности, ведомственных архивов. В Украине на сегодня в этом направлении отмечаются положительные тенденции. На территории же Российской Федерации, к сожалению, в результате современной политической конъюнктуры немало архивных фондов продолжают оставаться недоступными для исследователей.

Правовой статус, точнее сказать — судьба этнических немцев и немок, отчасти состоявших в браке с «не немцами», наша отражение в кратких биографических данных людей, вклю-

²⁹ *Зберовская Е.Л.* Спецпоселенцы в Красноярском крае (1940–1950-е гг.): Дисс. ... канд. ист. наук (рукопись). – Красноярск, 2006. – 247 с.

³⁰ *Привалова М.Ю.* Советские немцы-репатрианты в национальной политике СССР в 1940-е – 1970-е гг.: Дисс. ... канд. ист. наук (рукопись). – Саратов, 2008. – 198 с.

³¹ Государственный архив Российской Федерации (*далее* – ГАРФ), ф. Р-9479 с.

³² *Герман А.А.* Репатриация советских граждан немецкой национальности... – С. 257–270.

чённих в вышедшие уже тома областных изданий «Реабілітовані історією». На примере биографий 15 жителей Запорожской области В. И. Шевченко попытался найти ответ на вопрос — кто же такие фольксдойче, придя к выводу, что об «измене Родине» не могло быть и речи. Они, как этнические немцы, были внесены в реестр «этнические немцы Украины» и получали некоторые продукты питания, без которых невозможно бы было прокормить малолетних детей³³. Факт помощи партизанам в сложной обстановке Запорожской области не смог впоследствии уберечь от ареста НКВД даже женщину, поскольку она имела статус фольксдойче и получала продукты питания³⁴. Сложной была и судьба арестованных в Николаевской области фольксдойче О. Г. Романенко (Шульц), Е. Ф. Ковалевской и М. Г. Вольф³⁵.

Если говорить о теоретических и методологических аспектах рассматриваемой нами проблемы, то здесь следует обратить внимание на публикацию украинского историка В. И. Адамовского, в которой автор осуществил попытку уточнить разницу между такими понятиями, как «депортация», «выселение» и «высылка». Большинство же исследователей в своих работах их зачастую просто отождествляют. В. И. Адамовский выделил три главных критерия при определении термина «депортация»: 1) административный и внесудебный характер; 2) наличие определённого контингента в соответствии с определёнными признаками (этническими, социальными и т.д.); 3) массовый характер³⁶.

Из многочисленных работ германской историографии, в которых исследована политика оккупационных властей по отно-

³³ Шевченко В.І. «Фольксдойче»... Хто вони? // Реабілітовані історією. Запорізька область / Гол. ред. П. П. Ребро. – Запоріжжя, 2006. – Кн. 3. – С. 251–254.

³⁴ Рев'якін С.Д. Зрадниця? Ні, патріотка Батьківщини // Реабілітовані історією. Запорізька область. – Кн. 3. – С. 210–215.

³⁵ Реабілітовані історією. Миколаївська область / Відпов. ред. С. С. Макаруч. – Миколаїв, 2006. – Кн. 2. – С. 92, 94–95, 238, 240.

³⁶ Адамовський В.І. Депортації як форма державного терору в Україні (1930–1950-ті рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2007. – Вип. 34. – С. 255–268.

шению к гражданскому населению, некоторые посвящены этническим немцам. Так, М. Бухсвайлер немало внимания уделил национальной политике СССР, в особенности по отношению к евреям и немцам, а также их положению накануне войны³⁷. Главный вопрос — о возможной двойной лояльности украинских немцев (советской и германской) и их отношении к евреям, — несомненно, заслуживает внимания. При этом, однако, уместно задать вопрос, на каком основании жертва должна быть лояльна к своему палачу — советскому строю? События военных лет показали, что миллионы граждан СССР различных национальностей и социальных слоёв проявили готовность к сотрудничеству с оккупационным режимом. Мотивы были самые разные — от необходимости работать, чтобы прокормить себя и свою семью, до идеологически обоснованной борьбы против советской власти или просто мести за прошлые репрессии.

В 1983 г. И. Фляйшхауер опубликовала работу, в которой по служебной документации оккупационных органов власти, переписке различных должностных лиц, нормативным документам и следственным делам судов ФРГ подробно осветила вопрос управления этническими немцами на оккупированной территории. Особое внимание автор уделила вопросам регистрации этнических немцев и использования этого человеческого ресурса в интересах нацистского рейха³⁸. Российские историки обходят эту монографию молчанием, а украинские исследователи обращаются к ней лишь в исключительных случаях.

В более сжатом объёме вопросы управления этническими немцами оккупированных территорий СССР и их использования в контексте оккупационной политики представлены в вышедшей в 1987 г. совместной публикации Б. Пинкуса и И. Фляйшхауер³⁹.

³⁷ *Buchswiler M.* Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkrieges – ein Fall doppelter Loyalität? – Gerlingen, 1984. – 499 s.

³⁸ *Fleischhauer I.* Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion // Schriftenreihe der Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. – № 46. – Stuttgart, 1983. – 257 s.

³⁹ *Pinkus B., Fleischhauer I.* Die Deutschen in der Sowjetunion. Geschichte einer nationalen Minderheit im 20. Jahrhundert. Bearb. u. Hrsg. von K.-H. Ruff-

Е. Фёлькль, рассмотрев вопрос управления Транснистрией за всё время оккупации этой территории немецкими и румынскими войсками, обратил при этом внимание на национальную политику Румынии и Германии по отношению к молдаванам, немцам и евреям⁴⁰. А. Ангрик в работе, освещающей деятельность полиции безопасности (Sicherheitspolizei) и, в особенности, айнзатцгруппы Д (Einsatzgruppe D) в Украине и на Северном Кавказе, подробно рассмотрел вопросы зачисток в тылу германских войск и совершённых при этом военных преступлений⁴¹. Э. Высотцки, опираясь на многочисленные воспоминания и хроники отдельных населённых пунктов, в своей диссертации изучила стратегии выживания, применяемые меннонитами в СССР⁴², а Д. Г. Лихди привлёк многочисленные менонитские источники, остающиеся незамеченными историками меннонитами, в т.ч. о взаимоотношениях меннонитов Украины с оккупационными властями, их отношении к военной службе и вопросу переселения на контролируемую Германией территорию⁴³. К. Фаст также осветил вопрос взаимоотношений меннонитов с оккупационными властями, уделив внимание их службе в германских и советских вооружённых силах, пребыванию в советском плену⁴⁴.

В ежегоднике землячества немцев из России в Германии опубликованы дневниковые записки Г. Кукка периода его пребывания в обозе, следовавшем с марта по июль 1944 г. в Варте-

mann. Osteuropa und der internationale Kommunismus. – Bd. 17. – Baden-Baden, 1987. – 599 s. (S. 207–302).

⁴⁰ *Völkl E.* Transnistrien und Odessa (1941–1944) // Schriftenreihe des Osteuropainstituts Regensburg-Passau. – Bd. 14. – Regensburg, 1996. – 124 s.

⁴¹ *Angrick A.* Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943. – Hamburg, 2003. – 796 s.

⁴² *Wisotzki E.* Die Überlebensstrategien der rußlanddeutschen Mennoniten: Diss. phil. – Bonn, 1992.

⁴³ *Lichdi D.G.* Mennoniten im Dritten Reich: Dokumente und Deutungen. Mit Beiträgen von Theo Glück und Horst Gerlach // Schriftenreihe des Menonitischen Geschichtsvereins. – № 9. – Weierhof, 1977. – 195 s.

⁴⁴ *Fast K.* Gebt der Wahrheit die Ehre! Ein Schicksalsbericht. 2 Aufl. – Winnipeg, Manitoba, 1989. – 324 s.

гау (так нацисты называли Западную Польшу после её аннексии рейхом — *прим. ред.*)⁴⁵. Вопросам взаимоотношений между меннонитами Запорожской области и оккупационными властями, по большей части повседневной жизни, посвящён опубликованный в 2008 г. отрывок из воспоминаний Й. Кампена⁴⁶.

Г. Гётте предприняла интересную попытку написания коллективной биографии своей семьи с использованием, в том числе, документов оккупационного периода, дающих представление о том, что у этнических немцев в этот период не было права выбора⁴⁷. Г. Хегелен опубликовал отрывок из своих воспоминаний и воспоминаний родственников о репатриации в 1945 г. и времени пребывания на спецпоселении⁴⁸. Литература мемуарного характера проливает свет на вопросы статуса и самоидентификации меннонитов и, в меньшей мере, немцев Украины в годы войны. В российской и украинской историографиях эти и множество других источников такого же рода не используются, в силу чего источниковая база в целом весьма узка.

Исследования немецких авторов по истории этнических немцев во время Второй мировой войны на русском языке почти полностью отсутствуют. Как исключение можно отметить

⁴⁵ *Kuck G.* Der Große Treck 1944 // Heimatbuch der Deutschen aus Russland. – Stuttgart, 2003. – S. 169–174.

⁴⁶ *Kampen J.* Die letzten Jahre des Deutschtums am Dnjepr – ein persönlicher Bericht // Von der Autonomiegründung zur Verbannung und Entrechtung. Die Jahre 1918 und 1941 bis 1948 in der Geschichte der Deutschen in Russland. Sonderband der Reihe «Heimatbücher der Landsmannschaft der Deutschen aus Russland e. V.» / Hrsg. A. Eisfeld. – Stuttgart, 2008. – S. 223–236.

⁴⁷ *Gemme G.* Отвергнутые родиной. – Кёльн, 2008. – 374 с.; *Götte H.* Das Leben während der Besetzung durch die Deutsche Wehrmacht // Von der Autonomiegründung zur Verbannung und Entrechtung. Die Jahre 1918 und 1941 bis 1948 in der Geschichte der Deutschen in Russland. Sonderband der Reihe «Heimatbücher der Landsmannschaft der Deutschen aus Russland e. V.» / Hrsg. A. Eisfeld. – Stuttgart, 2008. – S. 237–245.

⁴⁸ *Hägelen H.* Aus meinem und meiner Verwandten Leben. Ein Auszug // Von der Autonomiegründung zur Verbannung und Entrechtung. Die Jahre 1918 und 1941 bis 1948 in der Geschichte der Deutschen in Russland. Sonderband der Reihe «Heimatbücher der Landsmannschaft der Deutschen aus Russland e. V.» / Hrsg. A. Eisfeld. – Stuttgart, 2008. – S. 246–257.

опирающуюся на воспоминания публикации Р. Вальта⁴⁹, статью А. Айсфельда о репатриации немцев в СССР после окончания военных действий в Европе⁵⁰ и названную выше книгу Г. Гётте.

В настоящей статье рассмотрены вопросы репрессирования немецкого населения советскими органами после начала германо-советской войны, правового статуса этнических немцев, прежде всего зачисление их германскими властями в категорию фольксдойче, предоставление этническим немцам германского гражданства и последствия этого шага при их фильтрации органами НКВД после Второй мировой войны.

Аресты социально опасных элементов и мобилизация в трудовые колонны

Право любого государства принимать меры, необходимые для обеспечения своей экономической безопасности и территориальной целостности, неоспоримо. Мобилизация экономических и людских резервов, их использование для усиления военной мощи страны являются часто применяемыми методами. В условиях военного положения ограничение общегражданских прав также считается неизбежным. Необходимо, однако, учитывать, что ещё до начала Второй мировой войны действовали Гаагская конвенция о законах и обычаях ведения войны (1899 г.) и Женевские конвенции (1864, 1906, 1929 гг.), имевшие целью кодифицировать права военнослужащих и гражданского населения во время военных действий и на оккупированной врагом территории. Основной целью этих документов было уберечь раненых, пленных и мирное население оккупированных территорий от преследований со стороны победителей,

⁴⁹ *Вальт Р.* Обломки всемирной истории — российские немцы между Сталиным и Гитлером. — Эссен, 1996. — 524 с.

⁵⁰ *Eisfeld A.* «Repatriierung» in die Fremde // Von der Autonomiegründung zur Verbannung und Entrechtung. Die Jahre 1918 und 1941 bis 1948 in der Geschichte der Deutschen in Russland. Sonderband der Reihe «Heimatbücher der Landsmannschaft der Deutschen aus Russland e. V.» / Hrg. A. Eisfeld. — Stuttgart, 2008. — S. 123–136; *Айсфельд А.* Репатриация на чужбину... (репатриация советских немцев 1946–1947 гг.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2007. — № 2 (29). — С. 99–119.

обеспечить необходимое медицинское обслуживание и создать условия для выживания. Для выполнения конвенций требовались как их соблюдение государствами, так и определённое взаимодействие гражданского населения с оккупационными органами. Вопреки нормам международного права страны — участницы Второй мировой войны — оценивали сотрудничество мирного населения с оккупационными властями как коллаборационизм, т.е. преступление. В СССР в определённых случаях это квалифицировалось как «измена Родине».

В условиях Второй мировой войны широко применялось ограничение некоторых гражданских и политических прав населения. При этом, особенно в СССР, были распространены превентивные репрессивные меры, нарушавшие уголовно-процессуальный кодекс. Указом о местностях, объявленных на военном положении, «все функции органов государственной власти в области обороны, обеспечения общественного порядка и государственной безопасности» передавались военным советам фронтов, армий, военных округов, а там, где военных советов не было — высшему командованию войсковых соединений. Им предоставлялось право, в соответствии с действующими законами и постановлениями правительства,

«выселять в административном порядке из пределов местности, объявленной на военном положении, или из отдельных её пунктов лиц, признанных социально опасными как по своей преступной деятельности, так и по связям с преступной средой»⁵¹.

Уже в первые дни после начала германо-советской войны, получившей поначалу название «Отечественной», а с 1942 г. — «Великой Отечественной», органами госбезопасности проводились аресты различных категорий граждан СССР, проживавших в стране иностранцев и лиц без гражданства, которых рассматривали как потенциальную угрозу. Кроме этого, проводились аресты и депортация немецкого населения различных регионов

⁵¹ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий: В 2 ч. / Генеральная прокуратура РФ. Под общ. ред. Г. Ф. Весновской. – Курск, 1999. – Ч. 1. – С. 215–216.

европейской части СССР. Первые аресты немцев на территории УССР были произведены уже 22 июня (например, И. И. Вингерта, г. Сумы, «эвакуированного в связи с военной обстановкой из прифронтовой полосы и необнаруженного в тюрьмах» в февралю 1942 г.)⁵², 23 июня (в г.г. Мариуполь и Орджоникидзе Сталинской обл.) и 24 июня (г.г. Орджоникидзе и Бешево Сталинской обл.). 25 июня в с. Мюнхен Одесской области был арестован колхозный пастух Е. Г. Маер, осуждённый на 10 лет ИТЛ⁵³. 26 июня в с. Карлсруэ Николаевской области арестовали колхозного бригадира Х. В. Руфа (1884 г. р.). Осудили его на 5 лет ИТЛ в Новосибирской области⁵⁴. Аресты проводились и в других регионах. Правовой основой для их проведения стал указ Президиума Верховного Совета СССР от 22 июня 1941 г. о местностях, объявленных на военном положении.

Историк А. М. Демидов в исследовании, посвящённом деятельности территориальных органов госбезопасности СССР в сфере военной экономики, пишет, что уже в первый день войны нарком госбезопасности В. Н. Меркулов подписал директиву «О мероприятиях органов безопасности в связи с начавшимися военными действиями с Германией», согласно которой достаточным основанием для ареста являлось подозрение в преступных намерениях. Требования наркома носили обязательный характер без каких-либо ограничений. Следовательно, пределы действия указа Президиума Верховного Совета СССР от 22 июня 1941 г. ведомственным подзаконным актом оказались расширены в пространстве (по территории) и по кругу лиц, а собственные полномочия наркомата госбезопасности в области применения норм права превзошли полномочия военных советов, наделённых законодателем всеми функциями органов государственной власти. Таким образом, особенности правового регу-

⁵² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далеє – ГДА СБ України), м. Суми, спр. П-8729, арк. 43.

⁵³ Реабілітовані історією. Миколаївська область. – Миколаїв, 2007. – Кн. 3. – С. 349.

⁵⁴ Реабілітовані історією. Миколаївська область. – Миколаїв, 2008. – Кн. 4. – С. 638.

лирования деятельности органов НКГБ проявились в первый же день войны — она протекала на основе собственных приказов, директив, инструкций и циркуляров, разработанных с отклонением от законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. Такое явление было свойством государственно-политической системы того времени⁵⁵.

4 июля 1941 г. вышла директива НКВД и НКГБ «О мероприятиях по выселению социально-опасных элементов с территорий, объявленных на военном положении». Документ наглядно показывает понимание этими наркоматами своей роли и расширения собственных полномочий:

«Военные власти имеют право на территориях, объявленных на военном положении, принимать решения о выселении лиц, признанных социально-опасными. В случае вынесения такого решения выселение этой категории лиц должно быть возложено органы НКГБ–НКВД. В связи с этим, предлагаем провести соответствующую подготовительную работу, взяв на учёт всех лиц вместе с их семьями, пребывание которых на территориях, объявленных на военном положении, будет признано нежелательным»⁵⁶.

Далее содержалась рекомендация:

«К внесению на учёт подходите осторожно, предварительно проверяя имеющиеся у вас материалы. Нетрудоспособные мужчины и женщины старше 60 лет выселению не подлежат»⁵⁷.

Тем самым изначально было предусмотрено разделение семей, в результате которого мужчины и женщины старше 60 лет были обречены на нищенство и брошены на произвол судьбы. Основой взятия на учёт как социально-опасных элементов должны были служить уже имевшиеся данные. И тогда было известно, что предъявленные в 1930-х гг. обвинения являлись необоснованными.

⁵⁵ Демидов А.М. Деятельность территориальных органов госбезопасности СССР в сфере военной экономики. 1941–1945 гг. (На архивных материалах). – Бишкек, 2007. – С. 172.

⁵⁶ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях... – С. 218.

⁵⁷ Там же.

По данным серии «Реабілітовані історією» можно выявить некоторые группы социально-опасных лиц, и чем они были опасны. Так, проживавшую в с. Степановка Сумской области О. Ю. Дорн арестовали 23 августа 1941 г., и только 23 мая 1942 г. её обвинили в том, что, находясь на работе (зубной врач), она проводила пораженческую агитацию. 9 января 1943 г. Особое совещание НКВД СССР решило отправить арестованную за недоносительство в ИТЛ сроком на 10 лет. После заявления на имя генерального прокурора СССР начальник УКГБ Новосибирской области 8 августа 1956 г. пришёл к заключению, что

«обвинение было безосновательно и что было предъявлено лишь спустя 260 дней после ареста. Следственный процесс 1941–1942 гг. проводился с грубыми нарушениями УПК. Второе, окончательное обвинение, например, предъявили спустя 340 дней».

Поэтому постановление Особого совещания следовало отменить. Дело было прекращено 15 сентября 1956 г., через 14 лет после ареста⁵⁸.

На основании постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) № 2060/9350 от 12 августа 1941 г. были арестованы и выслааны в Коми АССР уроженцы Николаевской области Ф. Г. Литая (1923 г. р.) и Г. Я. Макельки (1921 г. р.)⁵⁹. К этому постановлению, номер и дата которого вызывают сомнения, мы ещё вернёмся.

Р. Бауера (1906 г. р.), жителя Запорожской области, арестовали 4 сентября 1941 г. по обвинению в том, что он «имел родственников за границей». А. Д. Брандта (1904 г. р.), учителя средней школы № 9 в Макеевке, арестовали 5 сентября по схожему обвинению: «Имел родственников за границей, с которыми переписывался». Р. Бауер был направлен на спецпоселение в Новосибирскую область сроком на 5 лет, а А. Д. Брандта приговорили к расстрелу. Приговор приведён в исполнение 10 ноября 1942 г.⁶⁰

⁵⁸ Державний архів Сумської області (далее – ДАСО), ф. Р-7641, оп. 2, спр. 294, арк. 15–19, 26, 29, 37–38, 43.

⁵⁹ Реабілітовані історією: Миколаївська область. – Кн. 3. – С. 319, 361.

⁶⁰ Реабілітовані історією: Запорізька область. – Кн. 3. – С. 273, 294.

Ф. Ф. Ваал (1894 г. р.) был арестован 5 сентября по обвинению в том, что он немец по национальности и имел связи с духовенством. Особое совещание при НКВД СССР 13 февраля 1943 г. приговорило его к 8 годам лишения свободы, невзирая на то, что Ф. Ф. Ваал умер в заключении в г. Челябинске 18 октября 1942 г.⁶¹

7 сентября 1941 г. был арестован фельдшер колхоза «Хлебороб» в с. Долинское Запорожской обл. по обвинению в том, что «его отец был репрессирован в 1938 г. органами НКВД». 4 ноября Особое совещание при НКВД СССР определило ему мерой наказания 8 лет лишения свободы⁶². Р. Г. Беренц (1902 г. р.) был арестован 6 сентября по обвинению: «Имел брата, репрессированного в 1937 г.». Осуждённый на 8 лет лишения свободы, 30 октября 1943 г. он умер в Ивдельлаге⁶³. А. И. Бирт (1903 г. р.) был арестован 5 сентября за то, что в прошлом был кулаком. Мерой наказания для него стало лишение свободы сроком на 10 лет. Умер 24 марта 1945 г. в Ивдельлаге⁶⁴.

И. И. Арендта (1925 г. р.) арестовали 9 сентября, обвинив в том, что он сын изменника Родины. Через 13 месяцев его осудили на 8 лет лишения свободы⁶⁵. К такой же мере наказания был приговорён и арестованный 5 сентября И. И. Гельмель (1899 г. р.). В вину ему вменялось то, что его брат — изменник Родины⁶⁶.

Р. К. Бенц (1922 г. р.) был арестован 3 сентября по обвинению в проведении среди крестьян антисоветской агитации. Мерой наказания было определено 5 лет лишения свободы. А. Г. Бенске (1881 г. р.), житель г. Большой Токмак, был арестован 8 сентября по обвинению в том, что «систематически проводил контрреволюционную агитацию». Приговорён к лишению свободы на 8 лет с заключением в ИТЛ⁶⁷. О. Ф. Вертман (1919 г. р.)

⁶¹ Реабілітовані історією: Запорізька область. – Кн. 3. – С. 303.

⁶² Там само. – С. 298.

⁶³ Там само. – С. 279.

⁶⁴ Там само. – С. 285.

⁶⁵ Там само. – С. 263.

⁶⁶ Там само. – С. 333.

⁶⁷ Там само – С. 277.

был арестован 4 сентября по обвинению в том, что его «отец, находившийся на оборонных работах, остался на оккупированной территории». 31 октября 1942 г. последовал приговор — 8 лет лишения свободы⁶⁸.

Чаще всего аресты проводили по обвинениям в антисоветской агитации, контрреволюционной деятельности, как политически неблагонадёжных, социально-опасных элементов. Улик и доказательств вины, достаточных для осуждения арестованных, зачастую не хватало либо их вообще не было. Поэтому следствие могло длиться несколько месяцев, а то и дольше года. Напомним, что в соответствии с директивой НКВД «О мероприятиях органов безопасности в связи с начавшимися военными действиями с Германией» основанием для ареста являлось *подозрение в преступных намерениях*.

Особая проблема возникла для НКВД тех областей, которые попали под оккупацию. Аппарат наркомата оттуда эвакуировался вместе с заключёнными либо их отправляли на Восток, не дожидаясь эвакуации. Так, в Крымской АССР по состоянию на 10 сентября 1941 г. было арестовано 225 немцев и более 170 чел. других национальностей⁶⁹. Ещё в августе арестованных вывезли в тюрьму г. Иркутска, куда прибыла и группа следователей во главе с начальником следственного отдела ЭКО НКВД КрымАССР. До марта 1942 г. следователи были заняты сбором доказательств виновности арестованных, что свидетельствует об отсутствии таковых на момент ареста, т.е. о превентивном характере их взятия под стражу⁷⁰, по разнарядке.

Депортация по национальному признаку

По мере продвижения частей германской армии и её союзников в глубь Украины руководство СССР принимало более

⁶⁸ Реабілітовані історією: Запорізька область. – Кн. 3. – С. 311.

⁶⁹ *Бажан О.Г.* Депортації народів Криму в роки Другої світової війни через призму документів радянських спецслужб // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36 ст.* – Вип. 26. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – № 26. – С. 157.

⁷⁰ Там само. – С. 158.

жёсткие меры против немецкого населения. Вопрос о том, какую роль при этом сыграло донесение штаба Южного фронта № 28 Ставке Верховного командования от 3 августа 1941 г., ещё требует исследования. В нём, в частности, сообщалось:

«1. Военные действия на Днестре показали, что немецкое население стреляло из окон и огородов по отходящим нашим войскам. Установлено также, что вступающие немецко-фашистские войска в немецкой деревне 1.8.41 г. встречались хлебом, солью. На территории фронта имеется масса населённых пунктов с немецким населением. 2. Просим дать указания местным органам власти о немедленном выселении неблагонадёжного элемента»⁷¹.

Беспомощность, с которой штаб фронта сообщает об обстреле воинских подразделений немецким населением (без указания названия населённого пункта, что нехарактерно для документации военных) вызывает сомнение в достоверности описанных событий 1 августа 1941 г. Кроме того, штаб фронта сам мог проводить выселение неблагонадёжного, по его оценке, элемента на основании указа Президиума Верховного Совета СССР о местностях, объявленных на военном положении. Для этого дополнительных указаний не требовалось. К тому же, НКВД уже повсеместно проводил выселение неблагонадёжных, по его представлению, людей.

Получив это сообщение, И. Сталин дал Л. Берии однозначное указание: «Надо выселить с треском». Л. Берии об этом было доложено 25 августа 1941 г.⁷², т.е. по прошествии более чем трёх недель.

Приказом военного совета Западного фронта № 017 от 12 августа 1941 г. была установлена 5-километровая полоса боевых действий, с территории которой всё гражданское население подлежало выселению. Эта полоса впоследствии была рас-

⁷¹ Сталинские депортации. 1928–1953 / Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. Н. Л. Поболь, П. М. Полян. – Москва, 2005. – С. 323; *Бердинских В.* Спецпоселенцы... – С. 316 (здесь допущена ошибка: вместо Днестра значится Днепр).

⁷² Сталинские депортации... – С. 276.

ширена до 25 км⁷³. Выполнение данного приказа оказалось невозможным вследствие быстрого продвижения немецких войск. Невозможным оказался и вывод всего советского населения при отступлении, как того требовал приказ № 0428 от 17 ноября 1941 г., подписанный И. Сталиным и начальником генштаба Б. Шапошниковым⁷⁴.

Ставкой ВГК Красной армии 14 августа была принята директива № 00931 «О формировании и задачах 51-й Отдельной армии», в которой в т.ч. предписывалось

«очистить немедленно территорию [Крымского] полуострова от местных жителей — немцев и других антисоветских элементов»⁷⁵.

В соответствии с этой директивой и постановлением Совета по эвакуации № СЭ-75 с от 15 августа 1941 г. из Крыма до 11 сентября 1941 г. было выселено около 60 тыс. чел. немецкой национальности. Точные сроки проведения этой операции и точное количество выселенных ещё не установлены⁷⁶. По сообщению НКВД Крымской АССР от 1 сентября 1941 г. в период с 15 по 22 августа было

«эвакуировано немецкого населения и лиц, родственно связанных с немцами, других национальностей (русские, поляки, татары — женаты на немках и наоборот) — 59 744 чел.»⁷⁷.

⁷³ Полян П. Не по своей воле... – С. 103.

⁷⁴ Там же.

⁷⁵ Брошеван В., Ренпенинг В. Боль и память крымских немцев (1941–2001 гг.): Историко-документальная книга. – Симферополь, 2002. – С. 116; Реабилитированные историей. Автономная Республика Крым / Ред кол.: В. П. Антипенко, Д. В. Омельчук, М. Р. Акулов и др. – Симферополь, 2006. – Кн. 2. – С. 8.

⁷⁶ Сталинские депортации... – С. 323–325; Брошеван В., Ренпенинг В. Боль и память крымских немцев... – С. 121–127; Бажан О.Г. Депортації народів Криму... – С. 159; Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство / Габриелян О. А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г. и др. – Симферополь, 1998. – С. 54–55.

⁷⁷ Реабилитированные историей. Автономная Республика Крым... – Кн. 2. – С. 48.

По воспоминаниям самих немцев Крыма, их депортировали за короткое время — с 15 по 22 августа. Глав семей

«вызывали в милицию или местные органы власти, где им под роспись сообщали, что они будут выселены из Крыма и чтобы они были готовы в любое время в полном составе семьи для отправки. Главу семьи предупреждали, что он несёт ответственность за всех переселяемых членов семьи. В случае перехода кого-либо из них на нелегальное положение, он и остальные члены семьи будут репрессированы в уголовном порядке»⁷⁸.

С сентября 1941 г. по 1 января 1942 г. было депортировано ещё 1900 немцев Крыма⁷⁹.

26 августа 1941 г. СНК СССР и ЦК ВКП(б) приняли постановление о переселении всех немцев из Республики немцев Поволжья, Саратовской и Сталинградской областей в Сибирь и Казахстан. В тот же день были утверждены инструкции о проведении операции и направлены на места войска НКВД в составе 12 350 чел.⁸⁰ Л. Берия получил указания для разработки этого постановления значительно раньше, так как 25 августа он докладывал в ЦК ВКП(б) о том, что уже ознакомил первых секретарей Сталинградского, Саратовского и Республики немцев Поволжья обкомов ВКП(б) с проектом постановления⁸¹. Значит, он готовил документы на депортацию немецкого населения этих регионов до получения им 25 августа 1941 г. указания И. Сталина относительно депортации этнических немцев из местностей, прилегающих к Днестру.

Н. Ф. Бугай в 1991 г. датировал принятие совместного постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) о переселении всех немцев,

⁷⁸ *Рисс Г.* Крым – наша Родина: Депортация немцев в 1941, 1944 гг. – Симферополь, 2005. – С. 34–38.

⁷⁹ Депортации народов СССР (1930-е – 1950-е годы) / Сост. О. Л. Милова. – Москва, 1995. – Ч. 2: Депортация немцев (сентябрь 1941 – февраль 1942 гг.). – С. 172.

⁸⁰ *Герман А.А.* История Республики немцев Поволжья в событиях, фактах, документах. – Москва, 1996. – С. 229–238.

⁸¹ Сталинские депортации... – С. 287.

проживающих в Поволжье, 12 августа 1941 г.⁸² А. А. Герман, ссылаясь на проведённое им фронтальное обследование протоколов заседаний политбюро ЦК ВКП(б) и «особой папки» за 1941 г., категорически отрицает возможность принятия этого постановления раньше 26 августа 1941 г.⁸³ Зная, что не все постановления партийных и государственных органов ко времени проведения фронтального обследования протоколов были рассекречены, и что указ Президиума Верховного Совета СССР от 28 августа 1941 г. был подписан, хотя этот орган в тот день, по всей вероятности, не заседал, вряд ли следовало бы так категорически исключать возможность подписания совместного постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) 12 августа 1941 г.

Г. Я. Маламуд в 1998 г. вновь датировал принятие совместного постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) № 2060-9350 «О переселении немцев, проживающих в районах Поволжья» 12 августа 1941 г.⁸⁴ В нумерации явно допущена ошибка: во всех источниках указан № 2060-935-сс. С датировкой этого постановления вопрос, как нам видится, сложнее. В опубликованных архивных документах оно датируется как 12 августа 1941 г., так и 12 сентября 1941 г.⁸⁵

Это постановление послужило основанием для ареста уроженца Николаевской области Г. Я. Макельки, последнее место проживания которого в публикации не указано⁸⁶. Оно фигурирует и как постановление ГКО № 2060-935-сс от 12 августа

⁸² Бугай Н.Ф. 40-е годы: «Автономия немцев Поволжья ликвидировать...» // История СССР. – 1991. – № 2. – С. 173.

⁸³ Герман А.А. Депортация немецкого населения из Саратова, Саратовской и Сталинградской областей // Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект: Мат. междунауч. конф., Анапа, 26–30 сентября 1997 г. – Москва, 1998. – С. 277–278.

⁸⁴ Маламуд Г.Я. Заключённые, трудмобилизованные НКВД и спецпоселенцы на Урале в 1940-х – начале 50-х гг.: Дисс. ... канд. ист. наук (рукопись). – Екатеринбург, 1998. – С. 81.

⁸⁵ «По решению правительства Союза ССР...». / Сост. Н. Ф. Бугай, А. М. Гонов. – Нальчик, 2003. – С. 259–260.

⁸⁶ Реабілітовані історією. Миколаївська область. – Кн. 3. – С. 361.

1941 г., на основании которого были выселены М. М. Доль (1910 г. р.), жительница с. Малахово Николаевской области⁸⁷, и К. Х. Эбеналь (1912 г. р.), проживавшая в с. Раштадт Одесской области.⁸⁸ Возможно, что датировка постановления СНК и ЦК ВКП(б) 12-м августа в этом случае ошибочна, также, как и определение его постановлением ГКО от 12 августа 1941 г. Тогда непонятно, когда и как эти данные попали в учётные дела указанных граждан.

Если постановление было всё-таки принято 12 августа, то оно предопределило тотальное выселение всех немцев с Крымского полуострова, о котором шла речь в директиве Ставки ВГК № 00931 «О формировании и задачах 51-й Отдельной армии» от 14 августа 1941 г. Принятие принципиального решения по отношению к немецкому населению центральным партийным органом или ГКО 12 августа 1941 г. объясняет переход от выборочного ареста опасных для СССР лиц по различным обвинениям (шпионаж, социально-опасный элемент, саботаж и т.д.) к депортациям немецкого населения исключительно по национальному признаку.

Вопросы по поводу датировки и содержания совместного постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) № 2060-935-сс возникают и в связи с данными о выселении на его основании из Николаевской области в Коми АССР Ф. Г. Литау и Г. Я. Макельки, а Н. С. Марталлер (1905 г. р.), украинки по национальности — в Новосибирскую область⁸⁹. Поскольку эти данные извлечены из архивно-уголовных дел означенных лиц, то можно исходить из достоверности этой информации.

Внимания заслуживают воспоминания меннонитов хортицких колоний, которых 15 августа 1941 г. в течение 4-х часов собрали для отправки на восток. Колонна, состоявшая из пеших и по одной подводе на 5 семей, передвигалась в сопровождении милиционеров. На следующий день милиционеры погрузились на обгонявшие этот обоз грузовики и уехали. Меннониты же

⁸⁷ Реабілітовані історією. Миколаївська область. – Кн. 2. – С. 324.

⁸⁸ Там само. – С. 355.

⁸⁹ Там само. – С. 319, 361, 379.

через 3 дня после выселения вернулись в свои сёла⁹⁰. По воспоминаниям очевидца из с. Францфельд, обоз покинул село в сопровождении агентов НКВД 17 августа, а через 4 дня, т.е. 21 августа, вернулся⁹¹. По словам Р. Пеннера, немецкое командование знало о существовании немецких населённых пунктов в районе Днепропетровска и Запорожья и поэтому направило механизированное подразделение, состоявшее из нескольких танков и грузовиков с солдатами, в направлении Хортицы. Этот отряд утром 18 августа достиг цели, взяв окрестные менонитские сёла под контроль⁹². На основании какого нормативного документа проводилась депортация с Правобережья Днепра, выяснить не удалось. Его наличие несомненно, как и проведение данной акции по национальному признаку, поскольку жителей целых населённых пунктов этапировали без ареста.

Одновременно с постановлением СНК СССР и ЦК ВКП(б) 26 августа о переселении всех немцев из Республики немцев Поволжья, Саратовской и Сталинградской областей в другие края и области военным советом Ленинградского фронта было принято постановление № 196 сс «Об обязательной эвакуации немецкого и финского населения из пригородных районов гор. Ленинграда»⁹³. При депортации из Ленинградской области делалось исключение для нетрудоспособных мужчин и женщин старше 60 лет.

Депортация немцев Крымского полуострова, Поволжья и Ленинградской области проводилась по национальному признаку. С этого дня проводилась она и на территории Украины, т.к. 26 августа 1941 г. вышел приказ военного совета Южного фронта об эвакуации немецкого населения с территории Кры-

⁹⁰ Wisotzki E. Die Überlebensstrategien... – S. 107–108.

⁹¹ Loewen J. Jasykowo. Siedlungsschicksal am Dnjepr. – Winnipeg, 1995. – S. 100–105.

⁹² Penner R. Der Heimat beraubt: Die Mennoniten der Ukraine während der Wirren am Anfang des 20 Jahrhunderts. – [Место и год издания не указаны]. – S. 99.

⁹³ Сталинские депортации... – С. 326–327.

ма и Днепропетровской области⁹⁴. Из последней было депортировано 3200 чел., которых доставили в Алтайский край⁹⁵. Там же (на 2 октября 1941 г.) оказались и 6000 этнических немцев из Одесской области⁹⁶.

28 августа 1941 г. был подписан указ Президиума Верховного Совета СССР № 21/160 «О переселении немцев, проживающих в районах Поволжья». В отличие от приказов военных советов Ленинградского и Южного фронтов, депортации из Поволжья подлежали все немцы, невзирая на их возраст. Такой же подход НКВД СССР применял и при депортации с правого берега Днепра.

После этого, 31 августа 1941 г., было принято постановление политбюро ЦК ВКП(б) «О немцах, проживающих на территории Украинской ССР», предписывавшее:

«1) немцев, состоящих на учёте как антисоветский элемент, арестовать; 2) остальную часть трудоспособного мужского населения в возрасте от 16 до 60 лет НКО мобилизовать в строительные батальоны и передать НКВД для использования в восточных областях СССР»⁹⁷.

По сообщению Л. Берии от 22 сентября 1941 г., на территории Запорожской, Сталинской и Ворошиловградской областей в период с 2 по 5 сентября 7091 немец был арестован как антисоветский элемент. Кроме того:

«мужская часть немецкого населения этих областей в количестве 13 484 человека мобилизована и под конвоем направлена на стройки ГУЛАГа НКВД СССР»⁹⁸.

Входили ли в их число высланный по постановлению ГКО № 698-сс от 21 сентября 1941 г. в Карагандинскую область В. Г. Моос, высланный по постановлению ГКО № 702-сс от 22

⁹⁴ Бердинских В.А. Спецпоселенцы... – С. 151.

⁹⁵ ГАРФ, ф. Р-9479, оп. 1, д. 83, л. 221.

⁹⁶ Депортации народов СССР... – С. 121.

⁹⁷ Сталинские депортации... – С. 323.

⁹⁸ Там же. – С. 348.

сентября в Свердловскую область С. И. Лохбаум и высланная по постановлению ГКО от того же числа в Южно-Казахстанскую область К. В. Май — остаётся неизвестным⁹⁹.

Исследований по реализации этого постановления политбюро ЦК ВКП(б), насколько известно, ещё нет. Небольшая выборка из «Реабілітованих історією» на 225 немцев, проживавших на территории Сталинской (Донецкой) области, чьи фамилии начинаются на буквы А, Б и В, даёт следующую картину: 6 чел. было арестовано в период с 23 июня по 7 августа, 96 чел. этого контингента (42,7%) — в период с 3 по 6 сентября 1941 г. Из этих 225 немцев 10 чел. были приговорены к заключению в ИТЛ сроком на 5 лет, 34 чел. — на 8 и 6 чел. — на 10 лет, 1 чел. — к ссылке в Красноярский край без указания срока и 3 чел. — к высшей мере наказания. При этапировании арестованных в период с ноября по конец декабря 1941 г. погибло 25 чел. и 5 пропало без вести. Из доставленных в лагеря НКВД в Ивдельлаге в 1941–1942 гг. умерло 37 чел., в 1943 г. — 6 чел., в 1944 — 2 чел., в 1945 г. — 2 чел. В Краслаге в 1942 г. из этого контингента умерло 2 чел., в Севураллаге в 1942 г. — 1 чел., в Свердловске и области в 1942 г. — 2 чел. В Сталинградском ИТЛ № 5 в 1941 г. погибло 3 чел., в 1942 г. — 2 чел. Таким образом, из 225 чел. во время этапирования и в пяти лагерях НКВД ушли из жизни 82 чел. и 5 пропало без вести¹⁰⁰.

Несколько сот немцев, репрессированных во внесудебном порядке за «контрреволюционную деятельность» в начале сентября 1941 г. в Ворошиловградской области, 20 октября 1941 г. прибыли в Вятлаг. Получив статус подсудимых, они целый год ожидали приговоров. За это время более половины из них погибли от голода, холода и болезней¹⁰¹.

Несмотря на стремительное наступление немецких войск, которые на 31 августа 1941 г. уже оккупировали значительную часть территории Украины, из немцев республики всё же уда-

⁹⁹ Реабілітовані історією: Миколаївська область. – Кн. 3. – С. 330, 354, 447.

¹⁰⁰ Подсчитано по: Реабілітовані історією: Донецька область / Гол. редкол. Ю. М. Гримчак. – Донецьк, 2005. – Кн. 2. – С. 16–498.

¹⁰¹ Бердинских В.А. История одного лагеря (Вятлаг). – Москва, 2001. – С. 212.

лось сформировать 13 строительных батальонов численностью 18 600 чел., т.е. более 5 000 мужчин в возрасте от 16 до 60 лет поступили в них из других областей, не значащихся в сообщении Л. Берии от 22 сентября 1941 г. Эти строительные батальоны были направлены в лагерь НКВД: Ивдельлаг, Соликамбумстрой, Богословлаг на Урале и Кимперсайлаг в Актыбинской области Казахстана¹⁰².

Вслед за мобилизацией была проведена депортация немецкого населения с территорий Запорожской, Ворошиловградской и Сталинской областей в соответствии с постановлением ГКО № 702 сс от 22 сентября 1941 г. Из предполагаемых 109 487 чел. НКВД смог охватить 79 589 чел., которые были вывезены в Казахстан и Новосибирскую область¹⁰³. Правобережная часть Запорожской области с 18 августа находилась под контролем немецких, венгерских и румынских войск и была, таким образом, более недоступна для советских органов.

По сообщению транспортного управления НКВД СССР от 25 декабря 1941 г., 3 250 немцев были вывезены из г. Днепропетровска эшеломом № 246 на ст. Актыбинск. Из Запорожской области из запланированных 53 566 немцев в Актыбинскую, Джамбульскую, Карагандинскую, Кзыл-Ординскую, Кустанайскую и Семипалатинскую области Казахской ССР было вывезено 32 032 чел. Значительную часть этого контингента — 8 357 чел. — доставили в Новосибирскую область. Пять предполагаемых эшелонов на 17 523 чел. были аннулированы, т.к. часть территории области к этому времени уже была занята немецкими войсками. Из Ворошиловградской области вместо запланированных 13 000 немцев для размещения в Семипалатинской и Северо-Казахстанской областях было вывезено 98 58 чел. Из Сталинской области при намеченных 36 380 в Алма-Атинскую, Акмолинскую, Восточно-Казахстанскую, Павлодарскую и Семипалатинскую области отправлено 35 477 немцев¹⁰⁴.

¹⁰² Герман А.А., Иларионова Т.С., Плева И.Р. История немцев России: Учебное пособие. – Москва, 2005. – С. 441.

¹⁰³ Бердинских В.А. История одного лагеря... – С. 330.

¹⁰⁴ Депортации народов СССР... – С. 50, 54, 66, 68.

Реестр «Этнические немцы Украины» и предоставление германского гражданства

В 1941 г. на оккупированной германскими и румынскими войсками территории Украины начался процесс регистрации этнических немцев. Бывшая советская республика была разделена на Транснистрию, рейхскомиссариат Украина и зону немецкой военной администрации. На этих территориях оккупационные власти имели различные полномочия, что, в свою очередь, сказывалось на их управлении гражданским, в т.ч. и немецким, населением.

Транснистрия. Имея задание максимально использовать экономические и людские ресурсы завоёванных территорий для нужд армии и рейха, командование столкнулось с многочисленными фактами грабежа и насилия со стороны румынских солдат над гражданским населением, в т.ч. и немецким. Это послужило поводом для расквартирования 7 августа 1941 г. в немецких населённых пунктах между Тирасполем и Одессой 6-й роты спецчасти «Бранденбург-800». 15 августа последовали объявления командования 11-й германской армии следующего содержания:

«Объявление. Фольксдойче в Украине находятся под защитой германского вермахта. Кто посягнёт на их имущество, будет расстрелян. Главнокомандующий германской армией фон Шоберт»;

«В этом доме проживают фольксдойче. Кто посягнёт на них или их имущество, будет расстрелян. Главнокомандующий германской армией фон Шоберт»;

«Удостоверение. Предъявитель (имя и фамилия), дата и место рождения, является фольксдойче. Кто посягнёт на его жизнь или имущество, будет расстрелян. Главнокомандующий германской армией фон Шоберт»¹⁰⁵.

После того, как германским властям, а затем и общественности, стало известно об указе Президиума Верховного Совета СССР от 28 августа 1941 г. о депортации немцев, проживавших

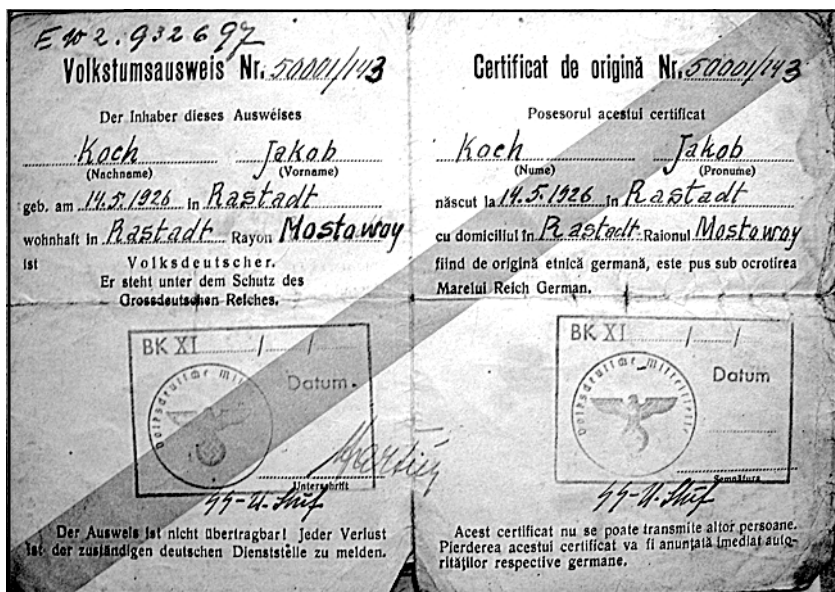
¹⁰⁵ *Angrick A. Besatzungspolitik und Massenmord... – S. 260–261.*

в районах Поволжья, интерес со стороны военного командования и правительственных учреждений к этническим немцам резко возрос. Командование 11-й армии вермахта видело теперь свою задачу в их перевоспитании в духе национал-социализма. Группы СД и полиции прочёсывали один населённый пункт за другим, выявляя коммунистов и людей, причастных к репрессиям против немецкого населения, проводили против них показательные суды, приводя в исполнение смертные приговоры. Одновременно они назначали бургомистров, инициировали преподавание в школах, поставку пропагандистского материала, организовывали отряды самообороны¹⁰⁶.

Территория между Днестром и Бугом, получившая название Транснистрии, с 19 августа 1941 г. находилась под управлением Румынии. Имевшиеся тут населённые пункты с жителями немецкой национальности были взяты под контроль созданной 11 июля 1941 г. зондеркомандой СС «Р», возглавляемой штандартенфюрером СС Х. Гоффмейером. Она прибыла на смену группам СД и полиции и к 10 сентября 1941 г. расположилась в немецких сёлах. Штаб команды размещался в с. Ландау Одесской (ныне — Николаевской) области. На территории Транснистрии было создано 18 районных команд (Bereichskommando), подчинённых штабу в Ландау. Зондеркоманда СС «Р» отчасти состояла из специалистов, принимавших, как и сам Х. Гоффмейер, участие в переселении немецкого населения с территорий, отошедших к СССР согласно советско-германскому договору от 28 августа 1939 г. (пакт Молотова–Риббентропа), и подчинялась Посреднической организации для этнических немцев (Volksdeutsche Mittelstelle [VoMi]; далее — ФоМи). Х. Гоффмейер не ограничился Транснистрией. Уже 11 сентября 1941 г. первые 10 районных команд (Bereichskommando) были отправлены на Волынь, затем в северные области Украины, зону немецкой военной администрации и на Крымский полуостров.

Зондеркоманда СС «Р» была малочисленной по составу (насчитывала 60 чел.) и опиралась на отряды самообороны, созданные для защиты немецких населённых пунктов. А. Ангрик на

¹⁰⁶ *Angrick A. Besatzungspolitik und Massenmord... – S. 262–265.*

Volkstumsausweis. Удостоверение этнического немца,
 выданное Посреднической организацией
 для этнических немцев (ФоМи) в Транснистрии в 1943 г.
 (ДАМО, ф. Р-5859, оп. 1, спр. 11079, вкладення).

основании изученной им служебной документации и архивно-уголовных дел участников самообороны пришёл к выводу, что до 1943 г. было создано 16 таких отрядов, в которых прошли обучение до 7 000 чел. По другим данным, в отряды самообороны до весны 1942 г. было привлечено ок. 20 000 чел. Из них 12 656 чел. проходили подготовку, а 6 500 чел. использовались как резерв для формирования новых отрядов¹⁰⁷. Свою работу члены самообороны выполняли в сельхозпроизводстве, а помимо этого проходили строевую и боевую подготовку, поочерёдно несли сторожевую службу. По составу, обучению и вооружению для выполнения иных задач, кроме караульной службы, эти

¹⁰⁷ *Fleischhauer I.* Das Dritte Reich... – S. 125–126.

отряды были непригодны¹⁰⁸. На право использования самообороны претендовали командование вермахта, администрация рейхскомиссариата Украина и зондеркоманда СС «Р». Именно последняя и получила в своё распоряжение отряды самообороны.

Выполняя функции опекуна этнических немцев Транснистрии, зондеркоманда СС «Р» определяла круг лиц, находящихся под её защитой, и добивалась определённых, а в некоторых вопросах исключительных, эксклюзивных полномочий. При регистрации немецкого населения людей делили на три отдела — в первый зачисляли лиц, происходивших от немецких родителей и имеющих немецких супругов, ко второму относили немцев, живших в межнациональном браке (и их детей), а к третьему — детей от смешанных браков, которые, в свою очередь, состояли в смешанном браке¹⁰⁹. Эти критерии отбора значительно отличались от реестра этнических немцев в Польше и применялись недолго.

Между румынским и германским правительствами 12 декабря 1941 г. было достигнуто соглашение о разграничении полномочий относительно немецкого населения Транснистрии. ФоМи обязалось до 28 февраля 1942 г. выдать каждому этническому немцу соответствующее удостоверение. Уполномоченный ФоМи Х. Гоффмейер мог назначать бургомистров, создавать для поддержания порядка в каждом населённом пункте отряд самообороны, организовывать преподавание в школах и культурное обслуживание, контролировать экономическую деятельность и уплату налогов и сборов. На время войны для обеспечения обработки земли и сбора урожая колхозы сохранялись. Делить землю было запрещено, но разрешалось обрабатывать её иным, чем принятый в колхозе, методом¹¹⁰.

Жители немецких населённых пунктов Транснистрии получили удостоверяющие их статус фольксдойче документы, где на немецком и румынском языках были указаны фамилия, имя, дата и место рождения, а также напоминание о том, что предья-

¹⁰⁸ *Angrick A. Besatzungspolitik und Massenmord... – S. 265.*

¹⁰⁹ *Angrick A. Besatzungspolitik und Massenmord... – S. 277.*

¹¹⁰ *Völkl E. Transnistrien und Odessa... – S. 113–116.*

витель удостоверения, как фольксдойче, находится под защитой рейха («... ist Volksdeutscher. Er steht unter dem Schutz des Grossdeutschen Reiches»).

К августу 1942 г. члены отрядов самообороны были переведены под юрисдикцию СС. Лишь в случаях нарушения ими гражданского права могли подключаться румынские органы, но при аресте этнических немцев румынские власти обязаны были в течение 24 часов поставить об этом в известность районную команду (Bereichskommando) зондеркоманды СС «Р», на территории которой имел место инцидент¹¹¹.

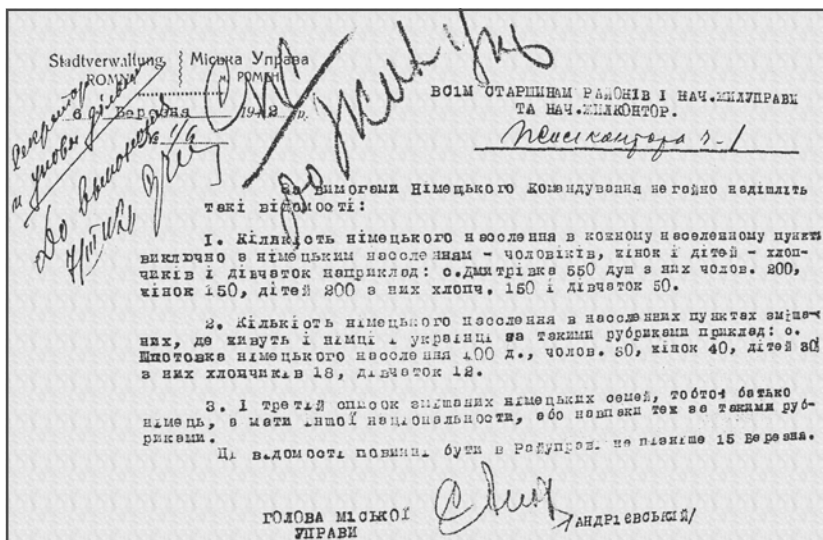
Зондеркоманда СС «Р» взяла под свой контроль использование экономического потенциала немецких населённых пунктов, в т.ч. сбор с населения налогов. Тем самым немецкое население было ограждено от произвола румынских властей, однако чины этой команды сами нарушали установленные правила, нередко присваивая имущество подопечного населения, что вызывало недовольство с его стороны¹¹².

Рейхскомиссариат Украина. Бóльшая часть Украины, за исключением Транснистрии и зоны немецкой военной администрации, глубина которой менялась в зависимости от обстановки на фронте, была передана под гражданское управление, получив статус имперского комиссариата с центром в г. Ровно. В административном отношении рейхскомиссариат Украина (РКУ) был разделен на генерал-комиссариаты и гебитс-комиссариаты. Немецкое население было поставлено под управление соперничавших между собой органов РКУ и зондеркоманды СС «Р». Последняя проводила регистрацию этнических немцев и выдавала удостоверения того же образца, что и в Транснистрии, но лишь на немецком языке. Правая половина документа оставалась пустой.

В июле 1942 г. Г. Гиммлер смог утвердить своё главенство в вопросах управления этническими немцами на территории РКУ, и уже 21 июля была утверждена инструкция о переселении немцев рейхскомиссариата. Она предусматривала как соз-

¹¹¹ *Angrick A.* Besatzungspolitik und Massenmord... – S. 280.

¹¹² *Binder H.* Aufzeichnungen aus Transnistrien 1942. – München, 1998. – S. 31.

Предписание горуправы г. Ромны относительно сбора информации о количестве и составе семей этнических немцев. 6 марта 1942 г.

(ДАСО, ф. Р-9414, оп. 2, спр. 3, арк. 48).

дание компактных поселений, в которые могли быть переселены лица, разрозненно или в небольших группах проживавшие среди ненемецкого населения, так и их переселение на другие, контролируемые Германией, территории¹¹³.

23 ноября 1942 г. в МВД Германии было принято решение о предоставлении германского гражданства лицам, прошедшим регистрацию и внесённым в реестр «Этнические немцы Украины» (Deutsche Volksliste Ukraine). Реестр предусматривал четыре категории. К первой причислялись лица, происходившие от двух немецких родителей и сохранившие немецкий язык и образ жизни. Ко второй категории причисляли лиц, соответствовавших критериям первой категории, но состоявших в браке с представителями других национальностей. Инонациональные супруги и дети от смешанных браков также причислялись к

¹¹³ Fleischhauer I. Das Dritte Reich... – S. 170.

9/XII 42

Volksdeutsche!

Alle Volksdeutschen, die im Bezirk Romny ansässig sind und noch keinen volksdeutschen Ausweis besitzen, werden aufgefordert, sich umgehend bei der Ortskommandantur in Romny zu melden.

Jeder Antragsteller hat mitzubringen:

- 1 Liste, enthaltend seinen Namen, seinen Geburtstag und seinen Wohnort, die Namen und Geburtstage, sowie den Geburtsort sämtlicher Geschwister, beider Eltern (Vater und Mutter) und beider Grosseltern (Grossvater und Grossmutter).

Alle Angaben sind in deutlich lesbarer Schrift mit Tinte zu machen. Ausserdem sind sämtliche Ausweise und Personalpapiere der früheren russischen Dienststellen mitzubringen, aus denen die volksdeutsche Zugehörigkeit des Inhabers hervorgeht.

Alle Volksdeutschen, die die Beantragung des Ausweises unterlassen, können in Zukunft keinen Anspruch auf die daraus entspringenden Sonderrechte erheben.

WANDESLEBEN
Major und Kommandant.

Romny, den 9. Dezember 1942.

Громадяни німецької національності!

Всі громадяни німецької національності, що живуть в Роменській окрузі і які ще не мають посвідки про свою національність, закликаються негайно з'явитись до Роменської Місцевої Комендатури.

Кожен громадянин повинен мати при собі:

1. Список, в якому визначено його прізвище, ім'я, його дата народження та його місце мешкання; прізвища, імення, дати народження, як і місце народження всіх братів та сестер; батька та матері; діда та баби.

Всі дані треба чітко написати чорнилами. Крім того, треба ще взяти з собою всі посвідки, особові документи бувших російських установ, із яких було б видно, що заявник німецької національності.

Всі громадяни німецької національності, що не порушуватимуть клопотання на державні посвідки, в майбутньому не матимуть права користуватись тими особливими правами, що з нею зв'язані.

Вандеслебен
Майор і Комендант.

Ромен, 9 грудня 1942 р.
Verord. des Zeitungs „Wiedergeburt“, Stadt Romny, Nr. 1545

Объявление коменданта г. Ромны о регистрации этнических немцев, проживающих в Роменском районе. 9 декабря 1942 г.

(ДАСО, ф. Р-2926, оп. 1, спр. 4, арк. 12).

этой категории при условии, что они до 21 июня 1941 г. тяготели к немецкому образу жизни. К третьей категории причисляли чистокровных немцев, перенявших язык и образ жизни инонационального супруга. Сюда же причислялись лица, имевшие одного немецкого родителя, но не тяготевшие к немецкой культуре и не относившие себя к немецкой национальности. Для четвёртой категории лиц немецкой национальности не оставалось. Эти критерии в дальнейшем претерпели частичные изменения. Так, уже в инструкции РКУ от 7 декабря 1942 г. предусматривалось включение «ненемецких» супругов и детей от смешанных браков, недостаточно владеющих немецким языком, в третью категорию.

Зона немецкой военной администрации. С 20 августа 1941 г. и до 1 сентября 1942 г. почти вся Левобережная Украина находилась под властью командования вермахта. Затем эта терри-

 <p>Lichtbild Фотокарт</p> <p>It werden ррставлена</p>	<p>Bürgermeisters в.с. голова</p>
<p>Stempel Datum Печатка Число</p> <p><i>Яновская</i></p> <p>Unterschrift des Ausweisinhabers Підпис власника</p>	<p>Sohn / Tochter des Син / дочка трин <i>K. Kweinenberg Paul</i></p> <p>und der <i>Frantz</i> geborene <i>Sofia</i> (гр-ки <i>Моранш</i> уродженої <i>Софії</i>)</p> <p>Familienstand: ledig / verh. / verw. / geschieden Сімейний стан: неодр. / одр. / овдов. / розвд.</p> <p>Volkstumszugehörigkeit: <i>Ukrainerin</i> Национальність: <i>Українка</i></p> <p>Konfession: <i>Orthodox</i> Вірваність: <i>Православна</i></p> <p>Statur: <i>Frän</i> Größe: <i>Mittelgroß</i> Стат: <i>Середня</i> Ріст: <i>Средній</i></p> <p>Haare: <i>Frän</i> Augen: <i>Frän</i> Волосся: <i>чорні</i> Очі: <i>сері</i></p> <p>Besondere Kennzeichen Особ. примітні: <i>Kein</i></p> <p>wurde am <i>8.6.</i> 1913 день, місяць, рік <i>8/6/13</i> von der Gemeinde <i>Friedelle Hümy</i> при спілці <i>Суч. Гас. ауд.</i> unter Register Nr. <i>01237</i> ertalt. зданесен / за в список за № <i>01237</i></p> <p>Stempel Печатка</p> <p><i>Hümy</i> am <i>8. Juni</i> 1913 <i>Sofia</i> 8/6/13 ден, місяць, рік <i>8/6/13</i></p> <p>Unterschrift des Bürgermeisters Підпис міст. глави</p>
<p>Der — Die <i>Janovskaja</i> Гр-н — Гр-ка <i>Яновская</i></p> <p>Vorname <i>Анна</i> Ім'я <i>Анна</i></p> <p>Geborene <i>Kweinenberg</i> Уроджена <i>Квейненберг</i></p> <p>Wohnhaft in <i>Peter - Paul</i> Straße/Platz Nr. <i>56</i> Проживає в <i>Петр-Павел вулиця / площа № 56</i></p> <p>Raion <i>Hümy</i> Район <i>Сучасний</i></p> <p>Bevöl <i>Maschenschreiberin</i> Фак <i>машинистка</i></p> <p>Geboren am <i>21.7.1904</i> in <i>Stadt Charow</i> Народився / ась: <i>21/7/04</i> в <i>Харьков</i></p> <p>Raion <i>Charow</i> Район <i>Харьковський</i></p>	<p>Stempel Печатка</p> <p><i>Hümy</i> am <i>8. Juni</i> 1913 <i>Sofia</i> 8/6/13 ден, місяць, рік <i>8/6/13</i></p> <p>Unterschrift des Bürgermeisters Підпис міст. глави</p>

Временное удостоверение личности украинки А. Яновской (дев. Квейненберг), полученное до регистрации ее как «фольксдойче». 8 июня 1943 г. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 4, стр. 376, арк. 30).

Der Reichsführer SS
Volksdeutsche Mittelstelle
SS - Sonder-Kdo. „R“
Lager Halbstadt / Ukraine.

Der Reichsführer SS
Volksdeutsche Mittelstelle
SS - Sonderkommando „R“
Durchgangslager Reichsfeld

Halbstadt/Ukraine, den 30.3. 43

Rücsiedler-Ausweis Nr. 96/1809

Der volksdeutsche Rückсieder Erna Gilyk mit zwei Familienangehörigen wurde von der Wehrmacht aus dem Operationsgebiet evakuiert und am 31.3.43 vom U-Lager Halbstadt/Ukraine auf Befehl des Reichsführers-SS nach Lemberg in Marsch gesetzt.

Meldung: Sofort nach Eintreffen bei Polni Lemberg

Alle Wehrmachts-, Partei- und Staatsdienststellen werden gebeten, notfalls Schutz und Hilfe zu gewähren.

 [Signature]
SS-Obersturmbannführer
SS-Sonder-Kdo.-Führer

[Signature]
SS-Obersturmbannführer
SS-Kommando-Führer

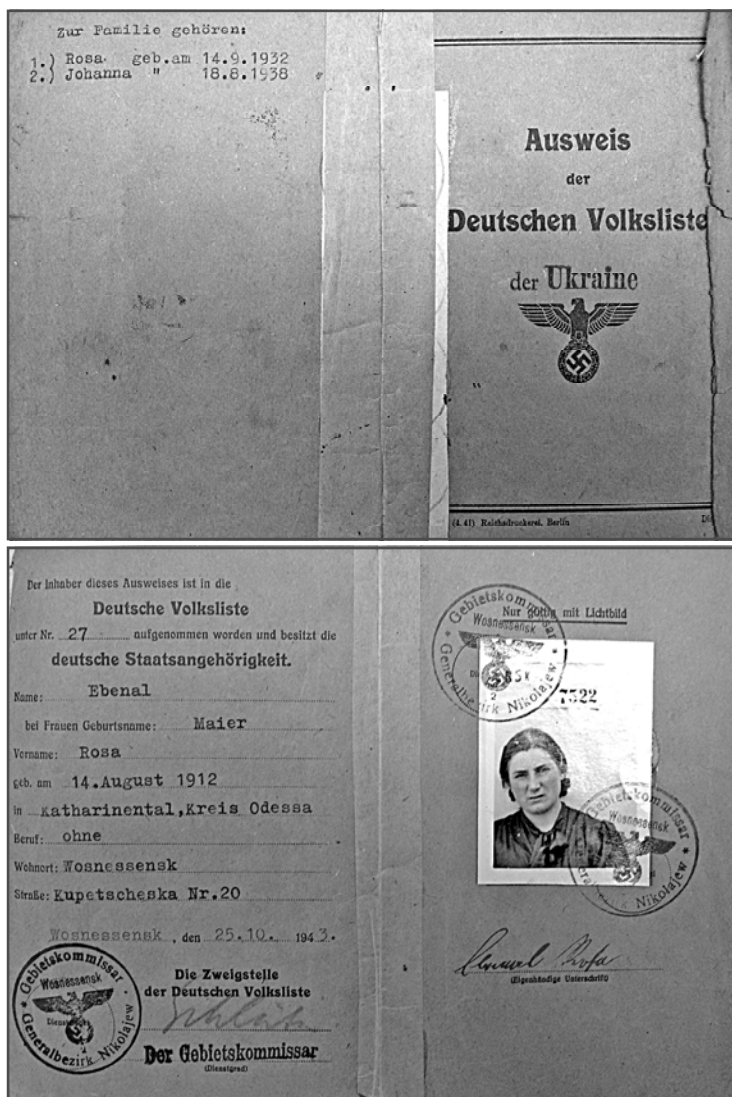
Rücsiedler-Ausweis. Удостоверение Эрны Гильк, переселенной с членами семьи германскими военными властями из зоны военных действий в лагерь для переселенцев Гальштадт/Украина, которую 31 марта 1943 г. по приказу рейхсфюрера СС отправили в Лемберг с предписанием сразу же явиться в ФоМи Лемберга.

(ДАСО, ф. Р-7641, оп. 21, спр. 317, арк. 6).

тория была ограничена пятью восточными областями УССР — Черниговской, Сумской, Харьковской, Сталинской и Ворошиловградской¹¹⁴. Полевым и гарнизонным комендатурам вменялось в обязанность составлять списки лиц немецкой национальности, а также подбирать из их числа подходящие кандидатуры с целью выдвижения на административные должности¹¹⁵. При-

¹¹⁴ Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – С. 10.

¹¹⁵ Центральный державний архів вищих органів влади та управління України (далее – ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 157 (Т. 1), арк. 148.

Ausweis der Deutschen Volksliste der Ukraine. Удостоверение Р. Эбиналь (уроженки с. Катериненталь, Николаевская обл.), внесенной в реестр этнических немцев Украины. 1943 р.
(ДАМО, ф. Р-5859, оп. 1, стр. 24973, арк. 4-4 зв.).

мерно до середины 1942 г. в зоне немецкой военной администрации (в Харькове) действовало представительство зондеркоманды Х. Гоффмейера¹¹⁶. Кроме зондеркоманды «Р» и военной администрации, составлением списков, регистрацией и опекой фольксдойче занимались и органы местного самоуправления (районные и городские управы). На территории РКУ сбор генеалогического материала вела зондеркоманда д-ра К. Штумппа, подчинённая имперскому министерству оккупированных восточных территорий¹¹⁷.

Среди привилегий, которыми пользовались этнические немцы после регистрации, следует отметить право на получение продуктового пайка в специальных магазинах. Кроме этого, существовали и особые столовые для фольксдойче. При получении талонов на продукты или посещение столовых необходимо было предъявить удостоверение о принадлежности к немецкой национальности. Но в некоторых случаях было не так. Например, заместитель бургомистра г. Ахтырки П. Н. Беккер, пользуясь служебным положением, внёс себя и членов своей семьи в список фольксдойче, после чего получал продукты питания, не имея никакого удостоверения¹¹⁸.

Несмотря на то, что у многих немцев — граждан СССР были причины не любить советскую власть, главным мотивом прохождения регистрации зачастую являлось стремление облегчить своё материальное положение в суровых условиях военного времени. В одном из докладов руководителя полиции Харькова (сентябрь 1942 г.) по этому поводу было сказано следующее:

«Средний немец вспоминает о своей национальности только тогда, когда из этого он может извлечь для себя какую-либо пользу или удовольствие (получить продукты, быть принятым на работу и т.д.). Жизнь подавляющего большинства проходит аналогично жизни при советской власти»¹¹⁹.

¹¹⁶ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 156, арк. 307.

¹¹⁷ Айсфельд А. Штумпп Карл // Немцы России: Энциклопедия. – Москва, 2006. – Т. 3: П-Я / Редкол.: О. Кубицкая (пред. редкол.) и др. – С. 797–198.

¹¹⁸ ГДА СБ України, м. Суми, спр. П-3449, арк. 21.

¹¹⁹ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 7, спр. 7, арк. 35.

Оккупационные органы предпринимали некоторые действия, направленные на формирование или повышение уровня национально-культурного самосознания этнических немцев. Часто это выражалось в открытии школ для детей фольксдойче. В конце 1942 г. при содействии ФоМи в Харькове был организован «Немецкий дом» («Volksdeutsches Haus»). Согласно уставу, его жители были обязаны говорить лишь по-немецки, поддерживать образцовую чистоту. За соблюдением этих правил должен был следить специально назначенный комендант — представитель ФоМи. Таким образом, «Немецкий дом» был призван играть роль анклава немецкой культуры в Харькове¹²⁰.

Административное переселение

С осложнением обстановки на фронте оккупационные власти предпринимали меры по передислокации учреждений и пе-

Обоз административных переселенцев
из с. Вейнау Запорожской области. Поздняя осень 1943 г.
(Логвинова (Blank) E. Weinau: *По следам погибшей цивилизации.* –
Аугсбург, [2009]. – С. 126).

¹²⁰ Державний архів Харківської області (далее – ДАХО), ф. Р-4584, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

Обоз административных переселенцев
с. Гофнунгсталь Одесской области. Лето 1944 г.

(Архив Землячества немцев из России, г. Штуттгарт/Германия).

реселению гражданского населения из зоны немецкой военной администрации. Так, в донесении полевой комендатуры 198 города Ахтырки от 15 мая 1942 г. сказано, что из прифронтового района уже успели вывезти ок. 7 000 фольксдойче¹²¹. В период весенних боёв из Харькова в Сумскую область временно эвакуировали 728 фольксдойче¹²². Из другого документа известно, что с мая по июнь 1942 г. происходил процесс вселения этнических немцев на территорию молочанских колоний (Запорожская область) в количестве ок. 4 000 чел.¹²³ В одном из донесений гарнизонной комендатуры Харькова говорится, что летом 1942 г. из города и его окрестностей тремя эшелонами в район Гальбштадта (Молочанск) отправлено 1 386 фольксдойче¹²⁴. С июля по август 1942 г. по распоряжению оккупационных властей из Харьковской области в Запорожье переселили ещё 400 чел.¹²⁵

Следует отметить, что для самих фольксдойче переселение из прифронтовой зоны в более безопасные районы имело и по-

¹²¹ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 157, арк. 5.

¹²² Там само, арк. 3.

¹²³ Там само, арк. 130.

¹²⁴ Там само, спр. 156, арк. 307.

¹²⁵ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 157, арк. 76.

ложительную сторону. Ведь, как известно, весной и в начале лета 1942 г., в ходе неудачного контрнаступления Красной армии, органам НКВД удалось провести депортацию немцев из Харьковской (854 чел.) и Ворошиловградской (2 748 чел.) областей, продолжив, тем самым, начатое осенью 1941 г.¹²⁶

Осуществляя переселения этнических немцев из прифронтовой полосы, германские власти предполагали создать на территории молочанских колоний моноэтнический район. Здесь, после советской депортации осени 1941 г., имелось немало пустующих домов. По словам канадской исследовательницы М. Эпп, почти 50% семей в молочанских колониях в 1941 г. остались без мужей, а во многих не осталось и сыновей¹²⁷. Стоит сказать, что курс на создание немецких анклавов проводился не только в Украине, но и на территории оккупированной Литвы, куда на протяжении 1942–1943 гг. при содействии колонизационного штаба СС было переселено ок. 30 тыс. немецких колонистов¹²⁸.

В октябре 1943 г. руководство СС предприняло попытку расселить эвакуированных из восточных областей Украины немцев вдоль украинских областей, включённых в состав рейха, и этим усилить его восточные рубежи. Однако от таких планов вскоре пришлось отказаться. Уже размещённых в новых поселениях людей по решению администрации стали переселять дальше, на запад — отчасти в Вартегау, отчасти на территорию рейха с направлением на работы в сельском хозяйстве или промышленности. На совещании в штабе РКУ 13 ноября 1943 г. было отмечено, что фольксдойче находятся в движении. Западную часть рейхскомиссариата пересекают обозы численностью приблизительно 150 000 чел.

Эвакуация в Транснистрии официально началась 12 марта 1944 г. В некоторые населённые пункты приказ об этом зачастую поступал тогда, когда уже была слышна канонада прибли-

¹²⁶ ГАРФ, ф. Р-9479, оп. 1, д. 102, л. 32.

¹²⁷ *Epp M. Moving Forward, Looking Backward: The «Great Trek» from the Soviet Union, 1943–1945 // Journal of Mennonite Studies. – Vol. 16 (1998). – P. 59–75.*

¹²⁸ *Станкерас П. Литовские полицейские батальоны. 1941–1945 гг. – Москва: Вече, 2009. – С. 120.*

4

Bescheinigung

(die) Schwarzmeerdeutsche
 me **Wittmer** Vorname **Jakob**

p. am **10.10.25** in
 ziger Wohnort **Gzodowo Gerny, Biedrichau
Hermannsbad**

hört zur Herdstelle des **Wittmer Heinrich**
 rl. Ausweis (Herdstellen).Nr. **023550**

ht in der Betreuung des Beauftragten f. d. F. d. V.
 ßenstelle: **Ansiedlungsstab Kutno -
Aussenstelle Hermannsbad**
Weichselstadt (Alexandrowe)
Hindenburgstraße 52
Ruf: Weichselstadt 1

ese Bescheinigung gilt bis zur Aushändigung des Umsiedleraus-
 ises als vorläufiger Ausweis.

e Dienststellen von Partei und Staat werden gebeten dem Inhaber
 jeder Weise behillich zu sein.

Hermannsbad den **5.5.** 19**44**
 (Datum)

Risch
 Obersturmführer

5312

Bescheinigung. Свидетельство причерноморского немца Якова Виттмера, выданное после административного переселения в Вартегау (Польша) 5 мая 1944 г.

и действительное до выдачи ему удостоверения переселенца.

(ДАМО, ф. Р-5859, оп. 1, стр. 3616, арк.18).

Zulässige Eintragungen

Erfassung 1944

Vermögensausgleich bleibt vorbehalten

Schleierate, den 18.9.1944.

i. A. Meyer

№: 956385 *

Deutsches Reich

Umsiedlerausweis

Name: <i>MATTHEIS</i>		
<small>(bei Namen auch Nachnamen)</small>		
Vornamen: <i>Karl</i>		
Geburtsort: <i>Hochstädt / Dnepropetrovsk</i>		
Geburtsdatum: <i>8. Juni 1887</i>		
Staat: <i>Ud.SSR (Ukraine)</i>		
Beruf: <i>Landarbeiter</i>		
Familienstand: <i>Verheiratet</i>		
Bisherige Staatsangehörigkeit: <i>Ud.SSR.</i>		
Bisheriger Wohnort: <i>Eigengrund / Dnepropetrovsk</i>		
Kinder		
Name	Geburtsdatum und Geburtsort	Geburtsort

Personenbeschreibung

Größe: *1 71* m

Gestalt: *schlank*

Haarfarbe: *graugrünlich*

Augenfarbe: *grünblau*

Befondere Kennzeichen: *keine*

Kürzel (Kürzel des Inhabers) *M. Mattheis*

Schleierate den *18. September* 1944

Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD

Einwandererzentrale

i. A. Meyer

(Ausstellende Behörde)

(Unterschrift des ausstellenden Beamten)

Umsiedlerausweis. Свидетельство переселенца К. Маттейса из Днепропетровской области, причисленного к группе «О» для поселения в Вартегау. 18 сентября 1944 г.

(Архив А. Айсфельда).

жающегося фронта. Более чем 108 000 чел. по весенней распутице предстояло преодолеть неблизкий (ок. 2000 км) путь до Вартегау¹²⁹. Данная эвакуация проводилась по решению оккупационных властей и получила определение административного переселения. Выбора у населения практически не было — акция проводилась под контролем оккупационных властей, строго следивших за тем, чтобы все немцы и члены их семей, т.е. фольксдойче, заняли предназначенные для них места в обозе и отправились в путь.

Что же касается самих этнических немцев, то в их памяти ещё были свежи раскулачивание начала 1930-х и чистки 1937–1939 гг. Так, в ходе «немецкой операции» (приказ НКВД СССР № 00439 от 25 июля 1937 г.)¹³⁰ в Донецкой области было арестовано 4 265 немцев, из которых 3 608 чел. — расстреляны¹³¹. В Днепропетровской области с июня 1937 г. по апрель 1938 г. арестовано 4 189 немцев¹³². В Одесской области в 1937–1938 гг., по предварительным данным общества «Мемориал», под арест было взято 4 002 немца, из которых свыше 47% расстреляно¹³³. Не забылись и аресты лета–осени 1941 г., в ходе которых значительная часть ещё имевшегося в наличии трудоспособного населения была направлена в ИТЛ НКВД или приговорена к высшей мере наказания. Практически в каждой семье кто-то был арестован, и ничего хорошего возвращение НКВД этническим немцам не предвещало.

Противоречивость политики германских властей по отношению к этническим немцам на оккупированных территориях

¹²⁹ *Fleischhauer I.* Das Dritte Reich... – S. 224.

¹³⁰ *Охотин Н., Рогинский А.* Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // *Наказанный народ: Репрессии против российских немцев.* – Москва, 1999. – С. 35–75.

¹³¹ *Ченцов В.В.* Трагические судьбы: Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е – 1930-е годы. – Москва, 1998. – С. 104.

¹³² Там же. – С. 108.

¹³³ Подсчитано по: *Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади / Уклад. Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов.* – Одеса, 1997. – Т. 1. – С. 675.

СССР, как видно, не даёт оснований говорить об их привилегированном положении. Не имея выбора, они стали частью тех людских ресурсов, которые использовались политическим и военным руководством Германии для достижения своих целей. Воля самих этнических немцев играла роль только в тех случаях, когда она совпадала с предназначенной для них ролью. Они оказались «привилегированными жертвами». Административное переселение на территорию, контролируемую Германией, уберегло этих людей от рук НКВД в 1944 г., но в дальнейшем стало причиной преследований на долгие годы.

Предоставление германского гражданства

Регистрация этнических немцев проводилась с включением их в реестр и выдачей удостоверений («Ausweis der Deutschen Volksliste der Ukraine»), подтверждающих предоставление германского гражданства («besitzt die deutsche Staatsangehörigkeit») ¹³⁴. Это, однако, не означало, что внесённые в реестр лица имеют равные права с рейхсдойче. Циркуляром имперского министерства оккупированных восточных территорий от 1 декабря 1942 г. обращалось внимание на то, что германские подданные и фольксдойче различаются по правовому статусу. Уточнялось, что последние — это лица немецкой национальности, не имеющие гражданства рейха ¹³⁵. Главной целью регистрации этнических немцев было определение степени их пригодности для использования при реализации «Генерального плана Ост» в части «германизации» завоёванных территорий Центрально-Восточной и Восточной Европы. С этой целью всех этнических немцев подвергали новой проверке. При этом им выдавали временные удостоверения, действующие до определения их статуса.

Переселенцам, в зависимости от присвоенной им группы, выдавали удостоверения переселенцев (Umsiedlerausweis). Пригодных для использования с целью колонизации новых тер-

¹³⁴ Державний архів Миколаївської області (далее – ДАМО), ф. 5859, оп. 1, спр. 24973, арк. 4.

¹³⁵ Verwendung des Ausdrucks «Volksdeutscher» // Zentralblatt des Reichskommissariats für die Ukraine. – № 7 (6. Februar 1943). – S. 87.

№ 798622 *

Deutsches Reich

Umsiedlerausweis

Nur für das Deutsche Reich

f. Felde

Personalausweis f. Umsiedler & Ausländer

Walden, v. 1944

U. Nr.: FELDE	
Vorname und Nachname:	
Nachname: Jacob	
Geburtsort: 11. Juli 1913	
Geburtsort: Frankfurt / USSR d. UdSSR	
Ethnie: UdSSR (Russe)	
Rasse: Russen	
Familienname: ledig	
Bisherige Staatsangehörigkeit: UdSSR	
Bisheriger Wohnort: Frankfurt in UdSSR	
SINDEK	
Name: Яков Яковлевич Фельде	
Geburtsort: Frankfurt in UdSSR	
Geburtsdatum: 11. Juli 1913	
Geburtsort: Frankfurt in UdSSR	
Ethnie: Russe	
Rasse: Russen	
Familienname: ledig	
Bisherige Staatsangehörigkeit: UdSSR	
Bisheriger Wohnort: Frankfurt in UdSSR	

Felde Jacob

(Name in lateinischer Schrift)

Waldenstadt, den **24. März 1944**

(Ort und Datum der Ausstellung)

f. Felde

(Unterschrift des Ausstellungsbefugten)

Personenbeförderung

Größe: **1,68** m

Haar: **schwarz**

Augenfarbe: **blau**

Ingenieurfarbe: **blau**

Besondere Kennzeichen: **kein**

Umsiedlerausweis. Свидетельство переселенца Я. Фельде, причисленного к группе «А», действительное только для старой территории рейха. 24 марта 1944 г. (Герман А., Иларионова Т., Плева И. История немцев России: Хрестоматия... – С. 298).

риторий причисляли к группе «О» (Ost-Fälle). Лица, по оценке главного расового и поселенческого ведомства СС (Rasse- und Siedlungshauptamt der SS), непригодные для колонизации, относились к категории «А» (Altreich-Fälle) — они предназначались для отправки в рейх, где им предстояло укрепить свои «национальные качества» в «трудовой службе» (Arbeitsdienst) для последующего использования при «германизации». Административным переселенцам категории «А» в удостоверении ставилась пометка: «Действительно только для старой территории рейха» («Nur für das Altreich gültig»)¹³⁶.

Кроме этого, часть этнических немцев считалась «недостаточно квалифицированной для соприкосновения с германскими подданными в Германии» («ungenügend qualifiziert für die Berührung mit Reichsdeutschen in Deutschland»). Их причисляли к группе «S» (Sammellager-Fälle) и предполагали направлять в сборные лагеря для индоктринации и принудительного труда с целью подготовки к совместному проживанию с рейхсдойче в национал-социалистической Германии («durch Indoktrination und Zwangsarbeit auf das Zusammenleben mit dem nationalsozialistischen Deutschland vorbereiten»)¹³⁷.

9 апреля 1943 г. рейхскомиссар по укреплению немецкой народности распоряжением № 4/1/43 уточнил круг лиц, которые могли получить статус и, соответственно, удостоверение переселенца (Umsiedlerausweis). 19 мая 1943 г. А. Гитлер подписал указ о предоставлении германского гражданства этническим немцам (негражданам Германии), уже служившим в частях вермахта, СС, полиции или организации Тодт. Лицам, которые поступят на службу в эти части после вступления документа в силу, германское гражданство предоставлялось со дня

¹³⁶ Герман А.А., Иларионова Т.С., Плева И.Р. История немцев России: Хрестоматия: Приложение к учебному пособию «История немцев России». – Москва, 2005. – С. 298. Составители хрестоматии неверно идентифицировали удостоверение этнического немца, назвав его «Паспорт гражданина Германии, выданный советскому немцу Якову Фельде, оказавшемуся на оккупированной германскими войсками территории и переселённому в Вартегау».

¹³⁷ Pinkus B., Fleischhauer I. Die Deutschen in der Sowjetunion... – S. 211–214.

Deutsches Reich

Einbürgerungsurkunde

Der Jakob Ellis

in Brünn/Protektorat, geboren am 30. Dezember 1926
Böhmen und Mähren
in Sula (UdSSR), hat mit dem Zeitpunkt der Aushändigung
dieser Urkunde die deutsche Staatsangehörigkeit (Reichsangehörigkeit) durch Ein-
bürgerung erworben. Die Einbürgerung erstreckt sich nicht auf Familienangehörige.

Brünn, den 2. November 1944

Der Reichsführer SS — Reichsminister des Innern
Einwanderungszentralstelle

Im Auftrage

Gebührenfrei

EWZ-Nr. 1 009 161

Sta

F 22a (P. 48) Kriegsdruckerei, Berlin 18724 44 3 D

Einbürgerungsurkunde. Свидетельство о получении германского гражданства Я. Элисом (уроженцем с. Зульц Одесской области). 2 ноября 1944 г. (ДАМО, ф. Р-5859, оп. 1, спр. 25008, арк. 4).

их зачисления на службу¹³⁸. Это, в свою очередь, означает, что указанный круг лиц, в основном мужчин, до 19 мая 1943 г. не имел германского гражданства.

Тогда же, 19 мая 1943 г., последовало распоряжение министра внутренних дел и министра оккупированных восточных территорий о предоставлении германского гражданства лицам, включённым в категории 1 и 2 реестра «Этнические немцы Украины»¹³⁹. Этнические немцы, отнесённые к 3-й категории, получали германское гражданство временно, сроком на 10 лет, в течение которых могли оправдать оказанное им доверие. Если они это доверие оправдывали до истечения положенного срока, гражданство могло быть окончательно предоставлено раньше¹⁴⁰.

Лица, включённые в категории 1 и 2 реестра «Этнические немцы Украины», получали удостоверение синего, а включённые в категорию 3 — зелёного цвета. В синих документах имелась запись, подтверждавшая германское гражданство их владельцев. В зелёных стоял штамп, удостоверявший получение германского гражданства на испытательный срок («Inhaber besitzt die deutsche Staatsangehörigkeit auf Widerruf») ¹⁴¹. Предоставление германского гражданства, однако, не означало получение равных с рейхсдойче прав. Так, циркуляром РКУ от 18 сентября 1943 г. со ссылкой на различие прожиточного мини-

¹³⁸ Erlaß des Führers über den Erwerb der deutschen Staatsangehörigkeit durch Einstellung in die deutsche Wehrmacht, die Waffen-SS, die deutsche Polizei oder die Organisation Todt vom 19. Mai 1943 // *Verordnungsblatt des Reichskommissars für die Ukraine. Teil I (Verordnungen)*. – № 12 (25. Juni 1943). – S. 93.

¹³⁹ Verordnung über die Verleihung der deutschen Staatsangehörigkeit an die in die Deutsche Volksliste der Ukraine eingetragenen Personen vom 19. Mai 1943 // *Verordnungsblatt des Reichskommissars für die Ukraine. Teil I (Verordnungen)*. – № 12 (25. Juni 1943). – S. 93.

¹⁴⁰ Verordnung über die Verleihung der deutschen Staatsangehörigkeit an die in die Deutsche Volksliste der Ukraine eingetragenen Personen. Vom 19. Mai 1943 // *Verordnungsblatt des Reichskommissars für die Ukraine*. – № 12/1943. – S. 93–94.

¹⁴¹ Aufnahme der Volksdeutschen in die Deutsche Volksliste und Aushändigung der Volkstumsausweise // *Zentralblatt des Reichskommissariats für die Ukraine*. – № 31 (3. Juli 1943). – S. 514.

му в Германии и Украине предписывалось не приравнивать заработную плату этнических немцев к зарплате германских подданных до утверждения соответствующих инструкций¹⁴².

Забегая вперёд, отметим, что при административном переселении в Вартегау, Силезию, Богемию и Моравию этнические немцы, уже получившие статус фольксдойче и соответствующее удостоверение, ещё раз проходили проверку на предмет этнического происхождения и наличия признаков принадлежности к немецкой нации, и только после этого получали германское гражданство с вручением соответствующего документа (Einbürgerungsurkunde). Мужчины, которых призывали на военную службу и по большей части отправляли в строевые войска СС (ваффен-СС), получали германское гражданство персонально — оно не распространялось на членов их семей.

Фольксдойче

На освобождённой Красной армией территории НКВД незамедлительно приступал к выявлению лиц, в той или иной форме сотрудничавших с оккупационными властями. Правовой основой при этом служили инструкция начальнику управления войск НКВД по охране тыла фронта действующей Красной армии от 29 апреля 1942 г.¹⁴³, директива НКВД СССР № 215/51 с от 30 мая 1942 г. и постановление ГКО № 1926-сс от 24 июня 1942 г. Через несколько дней, 27 июня, НКВД и прокуратура СССР приняли дополнения к директиве наркомата внутренних дел № 215/51 с, в соответствии с которыми аресту и ссылке в отдалённые места СССР подлежали лица

«за переход на сторону врага, за службу в карательных или административных органах немецких оккупантов на захваченной ими территории, за попытку измены Родине и изменнические

¹⁴² Lohn- und Arbeitsbedingungen der Angehörigen der Deutschen Volksliste Ukraine vom 18. September 1943 // Verordnungsblatt des Reichskommissars für die Ukraine. Teil I (Verordnungen). – № 12 (25. Juni 1943). – S. 120.

¹⁴³ Аппарат НКВД–МГБ в Германии. 1945–1953: Сб. док. / Научн. ред. и сост. Н. Петров, Я. Фойтцик. – Москва, 2009. – С. 56–59.

намерения, за добровольный уход с оккупационными войсками при освобождении захваченной противником территории»¹⁴⁴.

Первые аресты среди немецкого населения имели место уже в сентябре и октябре 1943 г. Так, К. К. Вабель, немец, родившийся в 1878 г. в Будапеште, был арестован 12 сентября 1943 г. в г. Сталино. Военный трибунал войск НКВД по Сталинской области осудил его на 20 лет каторжных работ с поражением в правах на 5 лет и конфискацией имущества¹⁴⁵. В. М. Бертинг (1924 г. р.), назвавший себя украинцем, был арестован 12 октября 1943 г. и приговорён военным трибуналом 3-й гвардейской армии к 10 годам ИТЛ с поражением в правах на 5 лет и конфискацией имущества¹⁴⁶. В поле зрения НКВД попадали те немногие этнические немцы, которые в силу различных причин остались в местах их проживания после отступления немецких войск. По этому поводу 13 октября 1943 г. в докладной записке на имя заместителя наркома С. Н. Круглова сообщалось:

«В некоторых освобождённых от немецких оккупантов районах Украины выявляются лица немецкой национальности, граждане СССР. В частности, в Селидовском районе Сталинской области выявлено из разрозненных семей: немцев-мужчин — 8, немок — 4, детей — 3. Прошу ваших указаний в части проведения мероприятий по выселению их»¹⁴⁷.

Не дожидаясь указаний, 11 декабря 1943 г. был арестован Яков Павлович Бинкман (он же Еремей Иванович Даумов) — военный трибунал войск НКВД по Сталинской области осудил его на 10 лет ИТЛ с поражением в правах на 5 лет¹⁴⁸.

В первые месяцы после освобождения оккупированных областей Украины военные трибуналы выносили особо жёсткие приговоры, квалифицируя любое сотрудничество с оккупационными властями как измену Родине. Постановлением плену-

¹⁴⁴ Мозохин О.Б. Право на репрессии... – С. 228.

¹⁴⁵ Реабілітовані історією. Донецька область. – Кн. 2. – С. 395.

¹⁴⁶ Там само. – С. 154.

¹⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 36, спр. 1, арк. 98.

¹⁴⁸ Реабілітовані історією. Донецька область. – Кн. 2. – С. 214.

ма Верховного суда СССР № 22/М/16/У/сс от 25 ноября 1943 г. было сделано различие между изменой Родине и пособничеством врагу. Теперь

«лица, выполнявшие задания немецких захватчиков по сбору продовольствия, фуража и вещей для нужд германской армии, по восстановлению предприятий промышленности, транспорта и сельского хозяйства или оказывавшие им иное активное содействие»¹⁴⁹

при определённых обстоятельствах могли быть осуждены как пособники. Некоторым категориям граждан, сотрудничавшим с оккупационными властями, могли быть учтены смягчающие обстоятельства, а кое-кто вообще мог избежать уголовной ответственности. Поскольку постановление вышло под грифом «Совершенно секретно» и не было известно населению, его применение целиком зависело от сотрудников наркомата внутренних дел и судебных органов.

Первыми в руки НКВД попали как раз те этнические немцы, которые, не захотев покинуть Родину, уклонились от административного переселения и остались в Украине. Ещё до начала административного переселения с территории Транснистрии, 7 января 1944 г., Л. Берия подписал приказ № 0013 об организации на базе Черногорской колонии НКВД в Красноярском крае специального лагеря для фольксдойче, обнаруженных в разных областях Украины¹⁵⁰. Согласно документу, всех фольксдойче следовало судить Особым совещанием при НКВД СССР¹⁵¹. В этот же день нарком внутренних дел УССР В. С. Рясной получил указание всех фольксдойче на освобождаемой территории республики арестовывать и направлять в Черногорский спецлагерь НКВД¹⁵².

В апреле 1944 г. по решению военного совета 4-го Украинского фронта «О выселении с Крымского полуострова» в Ом-

¹⁴⁹ Бугай Н. Ф. Депортация народов Крыма: Документы, факты, комментарии. – Москва, 2002. – С. 81.

¹⁵⁰ Сталинские депортации... – С. 609–610.

¹⁵¹ Система исправительно-трудовых лагерей в СССР. 1923–1960: Справочник / Сост. М. Б. Смирнов; под ред. Н. Г. Охотина, А.Б. Рогинского. – Москва, 1998. – С. 71 (сноска 172).

¹⁵² По решению правительства... – С. 627–628.

скую область были высланы 2233 немца, а в соответствии с приказом НКВД СССР и НКГБ СССР № 00419/00137 «О мероприятиях по очистке территории Крымской АССР от антисоветских элементов» (13 апреля 1944 г.) — ещё 396 немцев не по своей воле отправились в Казахстан¹⁵³. Кроме того, небольшие группы фольксдойче весной и летом 1944 г. НКВД отправлял из разных областей. Так, 13 мая 1944 г. в Красноярск из харьковской тюрьмы прибыли 19 фольксдойче, которые направлялись в Черногорский лагерь¹⁵⁴.

В марте 1944 г. в Днепропетровской области криворожским отделом НКВД по подозрению в измене Родине был арестован О. О. Зигер. Предъявленное ему обвинение не подтвердилось, и 25 мая 1944 г. дело было закрыто, но на следующий день его передали для фильтрации в спецлагерь № 240 и в тот же день освободили¹⁵⁵.

Судя по данным, опубликованным на 2002 г., в течение 1944 г. ещё не менее 17 немцев — жителей Днепропетровской области были арестованы за регистрацию как фольксдойче или за измену Родине и осуждены Особым совещанием при НКВД СССР к заключению в ИТЛ сроком на 5 лет (14 чел.), 7 лет (1 чел.) и 10 лет (2 чел.). У троих из них местом отбывания наказания указан Черногорский, у одного — Сузунский спецлагерь НКВД. Без возможности ознакомления с делами этих осужденных делать какие-либо выводы об обоснованности и справедливости вынесенных приговоров не представляется возможным.

По материалам Сумской области можно выделить следующие группы фольксдойче:

1. Этнические немцы и немки, оставшиеся после отступления немецких войск на территории области, как, например, Е. Х. Эппле, арестованная 12 февраля 1944 г., во время оккупации была домработницей у немецкого инженера одного из предприятий г. Сумы. Главной причиной для регистрации как

¹⁵³ Рисс Г. Крым – наша Родина... – С. 52.

¹⁵⁴ Бугай Н.Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина»... – С. 82.

¹⁵⁵ Повернені імена. Мартиролог. Дніпропетровська область / Наук. ред. І. І. Іваненко. – Дніпропетровськ, 2002. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 452.

фольксдойче была возможность лучше питаться. На допросе она признала себя виновной в «изменении гражданства». Приговор гласил — заключение 79-летней женщины в Сузунском спецлагере НКВД¹⁵⁶. А. М. Креге (1865 г. р.), арестованная 12 февраля 1944 г., призналась в том, что добровольно прошла регистрацию вместе с дочерью и внучкой. Заключение в Сузунском спецлагере Особое совещание при НКВД СССР заменило на 5 лет заключения в Черногорском спецлагере¹⁵⁷. С. К. Клейнберг (1882 г. р.) была арестована 12 февраля 1944 г. и на 5 лет выслана в Красноярский край.

2. Ассимилированные немцы и немки, оставшиеся на территории как русские или украинцы. Примерами могут служить Ф. К. Гринберг, А. П. Клейнберг, О. П. Функер. Ф. К. Гринберг (1896 г. р.), арестованный 6 марта 1944 г., на допросе сообщил, что его родители — русские. Когда начальник полиции г. Конотоп назвал его евреем, он, спасаясь от возможных репрессий, назвался немцем, и был включён в категорию фольксдойче. На допросе в НКВД Ф. К. Гринберг не признал себя виновным в измене Родине, однако был приговорён к 8 годам ИТЛ с конфискацией имущества и направлен в Черногорский ИТЛ, где и умер 17 ноября 1944 г. от систематического недоедания, малокровия и миокардита¹⁵⁸. А. П. Клейнберг, арестованная 15 марта 1944 г., называла себя украинкой¹⁵⁹, хотя её отец был немцем, а мать — немкой по отцу. Муж А. П. Клейнберг в 1941 г. был призван в Красную армию. На допросе она призналась, что решила пройти регистрацию, чтобы посещать столовую для фольксдойче, т.к. имела на иждивении мать и 3-летнего сына. Особое совещание при НКВД СССР приговорило её к 8 годам ИТЛ с направлением в Черногорский лагерь¹⁶⁰. О. П. Функер (1884 г. р.), дочь немца, арестованная 12 февраля 1944 г., назвала себя украинкой. В

¹⁵⁶ ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, спр. 984, арк. 12–15, 19, 24.

¹⁵⁷ Там само, оп. 5, спр. 841, арк. 12, 17, 24–25.

¹⁵⁸ ГДА СБ України, м. Суми, спр. П-2059, арк. 11–12, 58, 60.

¹⁵⁹ По данным, опубликованным в: «Реабілітовані історією. Сумська область». – Суми, 2005. – Кн. 1. – С. 198 (по национальности она – немка).

¹⁶⁰ ДАСО, ф. Р-7641, оп. 4, спр. 376, арк. 12, 22, 33.

регистрации в качестве фольксдойче и получении обедов и продуктовых пайков на допросах призналась. Мерой наказания Особое совещание при НКВД СССР назначило ей 5 лет заключения в Черногорском спецлагере НКВД¹⁶¹.

3. Этнические немки, состоявшие в браке с украинцами или русскими. Примером может служить Е. И. Грищенко, арестованная 26 октября 1944 г. и осуждённая 28 июня 1945 г. к высылке в Сузунский район Новосибирской области сроком на 5 лет¹⁶².

4. Украинки и русские, состоявшие в браке с этническими немцами. К этой категории относятся украинка А. Фритче и русская Е. Осадчая. Первая была осуждена на 3 года заключения в спецлагере¹⁶³. Е. А. Осадчая, супруга ассимилированного фольксдойче Ф. К. Гринберга, русская по национальности, и её сын от брака с Ф. К. Гринбергом также получили статус фольксдойче. Е. А. Осадчая была этапирована в лагерь НКВД в Сузунском районе Новосибирской области. 26 февраля 1945 г. начальник 1-го спецотдела УНКВД Сумской области постановил прекратить следственное дело, т.к. Е. А. Осадчая сама не проявляла инициативы при записи её фольксдойче¹⁶⁴.

Русские и украинки, состоявшие в браке с этническими немцами, зачислялись в фольксдойче на всей территории Украины. Примеры по Николаевской области показывают, что для этого не нужно было активно поддерживать оккупационный режим. Наказание, однако, было жёстким, а активно сотрудничавшие с оккупационным режимом фольксдойче могли получить и высшую меру¹⁶⁵.

Принятие германского гражданства каралось по решению Особого совещания при НКВД СССР направлением в Черногорский спецлагерь, а позднее и в Новосибирскую область, сроком на 5 лет. Из дел фольксдойче известно, что трудоспособных посылали преимущественно в Черногорский спецлагерь, а нетру-

¹⁶¹ ДАСО, ф. Р-7641, оп. 5, спр. 595, арк. 11, 18, 25.

¹⁶² Реабілітовані історією. Сумська область. – Кн. 1. – С. 661.

¹⁶³ Там само. – С. 242.

¹⁶⁴ ГДА СБ України, м. Суми, спр. П-2059, арк. 64, 68.

¹⁶⁵ Реабілітовані історією. Миколаївська область. – Кн. 2. – С. 61–68.

доспособных (по состоянию здоровья и по возрасту) — в Сузунский спецлагерь НКВД¹⁶⁶. При этом Особое совещание при НКВД СССР не всегда утверждало обвинительное заключение прокурора области и, в свою очередь, ужесточало меру наказания заменой Сузунского спецлагеря на Черногорский. Так, 79-летние женщины А. М. Креге¹⁶⁷ и Е. Х. Эппле¹⁶⁸ были высланы в Черногорский лагерь.

Члены семей граждан, осуждённых к заключению в ИТЛ как фолькдойче, высылались на спецпоселение без определения срока¹⁶⁹. Аресты по Запорожской области и осуждения Особым совещанием при НКВД СССР имели место в 1944–1947 гг. Приговоры с лишением свободы сроком 5–10 лет осуждённые также отбывали в Черногорском спецлагере НКВД в Красноярском крае и Сузунском спецлагере НКВД в Новосибирской области.

В процессе допросов органы НКВД применяли в т.ч. и незаконные методы. Как можно видеть из протоколов, более податливыми были люди пожилого возраста, которым было не под силу выдержать морально-психическое, а порой и физическое давление со стороны следствия. Немало из них вскоре после ареста могли признать свою «вину» по всем пунктам обвинения. Впечатляет стойкость, проявленная в период следствия жительницей г. Сумы Е. Э. Краузе. Несмотря на то, что её судьба была предрешена (находясь уже на территории Германии получила гражданство), она не признала себя виновной по ст. 54-1 «а» УКУССР¹⁷⁰. Интересна также история С. И. Кронберг, которая в годы оккупации проживала в г. Глухов. В её деле содержится довольно любопытная информация о некоторых приёмах в процессе следствия со стороны НКВД. С. И. Кронберг арестовали в ноябре 1944 г. как лицо, состоявшее в списке «инородных немцев». Но она до конца отрицала сам факт принад-

¹⁶⁶ ДАСО, ф. Р-7641, оп. 5, спр. 843, арк. 37; спр. 839, арк. 38, 40; спр. 742, арк. 44, 52–53.

¹⁶⁷ Там само, спр. 841, арк. 24–25.

¹⁶⁸ Там само, спр. 984, арк. 24–26.

¹⁶⁹ ГАРФ, ф. Р-9479 с, оп. 1, д. 836, л. 220.

¹⁷⁰ ДАСО, ф. Р-7641, оп. 4, спр. 300, арк. 43.

лежности к фольксдойче. Вскоре после обвинительного заключения в январе 1945 г. она была отправлена в Черногорский ИТЛ. Тем не менее, женщина уже в июле того же года написала заявление в Особое совещание при НКВД СССР, в котором продолжала настаивать на своей невинности. Здесь она сообщила и о том, что подписала некоторые документы из-за своей неосведомлённости, т.к. следователь пояснил арестованной, что её подпись — это лишь формальность, прибегнув, таким образом, к обману. И довольно скоро, 10 августа 1945 г., вышло постановление помощника главного военного прокурора, где говорилось о необходимости прекратить дело С. И. Кронберг ввиду отсутствия надёжных доказательств. В ноябре она была освобождена из Черногорского лагеря¹⁷¹.

Летом 1945 г. была арестована жена бывшего заместителя бургомистра г. Ахтырка Сумской области М. Д. Беккер. В августе 1943 г. их семья эвакуировалась в Каменец-Подольский, где её глава — П. Н. Беккер — зарегистрировал всех её членов. Последним местом их пребывания стал лагерь в г. Готновицы на территории Чехословакии. С приходом частей Красной армии всю семью репатриировали в СССР по прежнему месту жительства. В предъявленном обвинении М. Д. Беккер виновной признала себя лишь частично (получала продуктовый паёк), пояснив это тем, что муж записал её как немку, не посоветовавшись. В период следствия в качестве свидетелей были привлечены и другие члены этой семьи, своими показаниями подтвердив слова М. Д. Беккер. Постановлением от 12 декабря 1945 г. последняя была освобождена из-под стражи, так как каких-либо документов о её принадлежности к категории фольксдойче обнаружено не было¹⁷².

28 декабря 1944 г. Л. Берия получил сообщение о том, что НКВД УССР обнаружил в с. Осиково¹⁷³ Бышевского района Ки-

¹⁷¹ ГДА СБ України, м. Суми, спр. П-3750, арк. 2, 45, 56, 61, 68.

¹⁷² Там само, арк. 2, 11–12, 16–17, 32.

¹⁷³ Нем. назв. *Фридрихсвальде* (Friedrichswalde); в 110 км к юго-западу от Киева, до 1917 г. Киевская губ., в советское время – Житомирская / Киевская обл., Брусиловский / Бышевский р-н.

евской области «18 немецких семейств с количеством 61 чел.». По предложению заместителя наркома В. В. Чернышёва и начальника отдела спецпоселений НКВД СССР М. В. Кузнецова НКВД УССР было предписано направить их на ст. Княжпогост в Коми АССР для трудоустройства в лесной промышленности¹⁷⁴. При этом применялась схема приёма принадлежащего им скота и сельхозпродуктов, которые превышали допустимые 1,5 т веса на семью (норма, использовавшаяся в 1941 г. в некоторых немецких населённых пунктах Поволжья). Поскольку речь шла о людях, которые не покинули Украину, то при их осуждении имелось в виду получение не германского гражданства, а удостоверения о принадлежности к группе этнических немцев «Volkstumsausweis». Этих фольксдойче отправили в Коми АССР, а не в Черногорский или Сузунский спецлагеря НКВД, созданные для фольксдойче.

Данные о численности фольксдойче, выявленных на территории Украины, и об их дальнейшей судьбе ещё требуют уточнения. Н. Платонова пишет, что за 1944–1947 гг. с территории УССР было выселено 3 631 член семьи фольксдойче, из них в 1944 г. — 989 чел., в 1945 г. — 2 011 чел., в 1946 г. — 489 чел., в 1947 г. — 142 чел.¹⁷⁵ По другим архивным данным, в 1944 г. было «переселено» 5 914, а на 1 октября 1948 г. числилось 5 936 «фольксдейч» и «немецких пособников»¹⁷⁶.

Аресты немцев в местах их довоенного проживания продолжались на протяжении многих лет. Например, в Николаевской области с 1947 по 1953 гг. ежегодно арестовывалось по несколько человек¹⁷⁷.

Всего по состоянию на 7 мая 1949 г. в различных регионах СССР отбывали наказание 3122 чел. категории фольксдойче. В

¹⁷⁴ ГАРФ, ф. Р-9479, оп. 1, д. 154, л. 70, 72.

¹⁷⁵ Платонова Н. Законодавчі та відомчі нормативні акти щодо спецпоселенців з України, 20-ті – 60-ті роки ХХ ст. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 1. – С. 97.

¹⁷⁶ Депортации народов СССР (1930-е – 1950-е годы.) / Сост. О. Л. Милова. – Москва, 1992. – Ч. 1: Документальные источники ЦГАОР. – С. 118.

¹⁷⁷ Реабілітовані історією. Миколаївська область. – Кн. 2. – С. 78–80.

их числе было 509 мужчин, 1793 женщины и 820 детей. В составе этих 1 663 семей было 875 украинок и украинцев, 326 русских, 196 поляков, 10 латышей, 6 эстонцев, 4 литовца, 3 грека, 3 татарина и 45 лиц других национальностей¹⁷⁸. Как показало наше исследование, местами довоенного проживания этих людей были не только Киевская, Винницкая, Днепропетровская, Житомирская, Одесская и Николаевская¹⁷⁹, но также Запорожская, Сталинская, Ворошиловградская и Сумская области.

Отдельно остановимся на мере наказания для фольксдойче. На примере Днепропетровской и Сумской областей мы установили, что таковой было лишение свободы и заключение в ИТЛ на срок от 5 до 10 лет. Обвинения могли варьировать от «регистрация как фольксдойче» до «измены Родине». Какую роль при этом имели время и место ареста, и учитывалось ли постановление пленума Верховного суда СССР № 22/М/16/У/сс от 25 ноября 1943 г. — ещё предстоит выяснить. Не исследован также вопрос и о вероятных повторных фильтрациях и допросах в рамках оперативного учёта и «чекистского обслуживания» фольксдойче.

Насколько известно, авторы этого исследования первыми имели возможность использовать изданный в 1949 г. МВД УССР «Справочник-список на фольксдойче и рейхсдойче, проживавших на Украине в период немецко-фашистской оккупации (1941–1944 гг.)», в котором содержалось определение группы фольксдойче, не имевшее ничего общего с процедурой проверки этнических немцев германскими органами и предоставления им статуса фольксдойче. По трактовке МВД УССР, во время немецкой оккупации

«на Украине оказалось очень мало чистокровных немцев, они представляли из себя незначительную силу. Это сужало агентуру немецких захватчиков. Необходимо было её расширить за счёт вовлечения в фольксдойче побольше людей. Поэтому ок-

¹⁷⁸ История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собр. док. в 7 т. – Москва, 2004. – Т. 5: Спецпереселенцы в СССР / Отв. ред и сост. Т. В. Царевская-Дякина. – С. 626.

¹⁷⁹ Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР... – С. 115.

купантам пришлось отступить от принципа строгого подбора по крови, провозглашённого раньше, и открыть более широкий доступ в ряды фольксдойче. Начался формальный набор в число фольксдойче всех желающих, всех, кому были близки идеи гитлеризма, кто мог без угрызения совести отказаться от своей Родины, от обычаев и традиций своего народа. Открывая такой широкий доступ в число фольксдойче, немецкие захватчики стремились создать себе опору среди населения за счёт кучки продажных и антисоветских элементов, организовав их и взяв под своё покровительство и контроль»¹⁸⁰.

Эта трактовка понятия фольксдойче, как и методов и критериев определения круга лиц, включённых оккупационными властями в эту категорию, была, как показал проведённый выше анализ политики оккупационных властей, вымыслом МВД, не имевшим под собой реального основания. Тем не менее, фольксдойче и члены их семей других национальностей в марте 1954 г., т.е. спустя 5 лет после окончания срока лишения свободы за внесение их в реестр этнических немцев Украины оккупационными властями всё ещё находились на спецпоселении в Новосибирской области и Красноярском крае¹⁸¹. Снятие их с учёта спецпоселения предполагалось на общем основании, т.е. с начала 1956 г.

Некоторое число этнических немцев, возможно, было арестовано и осуждено за пособничество оккупационным властям, за деяния, наказуемые по ст. 58-10 УК РСФСР. Так, 10 июня 1944 г. в Алуште была арестована Эльза Белинская. После всего трёх допросов её осудили к 3 годам лишения свободы за то, что «она восхваляла условия жизни в период оккупации»¹⁸².

По фильтрационным и архивно-уголовным делам фольксдойче можно определить следующие методы их выявления после освобождения временно оккупированных территорий:

¹⁸⁰ Справочник-список на фольксдойче и рейхсдойче, проживавших на Украине в период немецко-фашистской оккупации (1941–1944 гг.). – К., 1949. – Т. I. – Ч. 1 (№ 1–5000). – С. 4.

¹⁸¹ ГАРФ, ф. Р-9479 с, оп. 1, д. 836, л. 220–221.

¹⁸² Шевцова Н.В. Репрессии против немцев Крыма... – С. 337.

- 1) допросы лиц, причастных к работе магазинов, через которые фольксдойче 3 раза в месяц получали продовольственные пайки, и столовых, в которых фольксдойче могли питаться, а также свидетелей по делам допрошенных лиц;
- 2) допросы выявленных фольксдойче с целью получения от них признания в регистрации как фольксдойче, т.е. в измене Родине, а также в поддержке ими оккупационного режима, в симпатиях идеям национал-социализма и т.д.;
- 3) розыск фольксдойче, имена которых были обнаружены в документах оккупационных органов власти, названы свидетелями или обвинёнными — таковые объявлялись во всесоюзный розыск.

Поскольку отдел спецпоселений НКВД СССР в Москве располагал картотекой всех трудмобилизованных, спецпоселенцев, заключённых ИТЛ и тюрем, то работа координировалась 4-м спецотделом НКВД СССР.

Фильтрация репатриированных немцев — граждан СССР

В конце августа 1944 г. НКВД УССР получил распоряжение о создании на границе *ФОТО-15* первых проверочно-фильтрационных лагерей (ПФЛ). В октябре–декабре 1944 г. в составе ряда фронтов были сформированы сборные, сборно-пересылочные пункты (СПП) и лагеря, в которые собирали репатриантов. Армейские СПП занимались, в основном, бывшими военнопленными, фронтовые — гражданскими лицами. Вдоль границы СССР действовало 15 ПФЛ НКВД и 35 СПП НКО¹⁸³.

После инструкции уполномоченного СНК СССР по делам репатриированных советских граждан генерал-лейтенанта Ф. И. Голикова от 6 октября 1944 г., по всей вероятности, последовало указание НКВД о выделении немцев — граждан СССР — из общего потока репатриантов. Документальное подтверждение этому не найдено, но циркуляр от 24 марта 1945 г. позво-

¹⁸³ Молодова И.Ю. Проверочно-фильтрационные дела в Госархиве документов новейшей истории Калужской области // Отечественные архивы. — 2003. — № 1. — С. 49.

52. Т
155

Регистрационный лист

на прошедшего регистрацию в лагере № 226 или СП № _____ (неужные зачеркнуть), дислоцирующегося в населенном пункте Бранденбург

1. Фамилия, имя, отчество	<u>Лоран Иван маделевич</u>
2. Год и место рождения	<u>1914. Обесская ст. Барбаровский р-н Ч. Ардентанской.</u>
3. Национальность	<u>Немец</u>
4. Образование	<u>2 класса</u>
5. Специальность	<u>Немецкий</u>
6. Последнее известное место жительства и работа на территории СССР (для военнослужащих указать наименование воинской части).	<u>Участие в работе в ряде ИМ колонизации в Колмозе и в "Будомском"</u>
7. Состоял ли в ВКП(б) или ВЛКСМ	<u>б</u>
8. Почему оказался на территории другого государства	<u>арестован в Германии в августе 1944 года.</u>
9. Подвергался ли арестам, допросам, задержаниям, штрафам со стороны немецких властей (когда, где и за что)	<u>Не подвергался</u>
10. Содержался ли в спецлагерях противника и что там делал (указать наименование лагеря и другое)	<u>Не подвергался</u>
11. Проходил ли службу в немецкой армии, полиции, отрядах, воинских частях, госпитальных строительных и иных батальонах, специальных противотанковых, служил ли в немецких учреждениях, предпринятых, организациях (в лагерях, в Кюстенере и др.)	<u>10 сентября 1944 г. призван в немецкую доунахтену № 114 в Кюстенере. Служил в 4-й дивизии до 18 октября 1944 г. С 18 октября 1944 г. в 1-й дивизии в лагере в Кюстенере. С 18 октября 1944 г. в 1-й дивизии в лагере в Кюстенере. С 18 октября 1944 г. в 1-й дивизии в лагере в Кюстенере.</u>
12. Какие отобраны документы при регистрации	<u>Идентификационная карточка, 1944 г. № 10. 10 сентября 1944 г. № 10. 10 сентября 1944 г. № 10.</u>
13. Где проживают близкие родственники, их имена (указать точный адрес)	<u>3 брата: Иван, Заслав, Иван - но последние немцами.</u>
14. Куда следует на постоянное жительство	<u>Пограничное ТФП</u>

Правильность данных мною сведений подтверждаю.
подпись: Валентин

Регистрационный лист выполнен 25 сентября 1945 г.
подпись: Землянский

Регистрационный лист провела: И. М. Лоран
Председатель регистрационной комиссии НДП СССР
подпись: И. М. Лоран

Удостоверена о направлении на постоянное место жительства по месту (подпись регистрирующего)
И. М. Лоран
Убыл из лагеря 25 сентября 1945 г.

Регистрационный лист И. М. Лорана, прошедшего регистрацию проверочно-фильтрационной комиссией МВД СССР в лагере № 226 г. Бранденбург (Германия). 25 сентября 1945 г. (ДАМО, ф. Р-5859, оп. 1, спр. 12875, арк. 1).

ляет предположить, что указание должно было последовать до его издания. В циркуляре отдела ПФЛ НКВД начальникам проверочно-фильтрационных пунктов (ПФП) НКВД и председателям комиссий ПФП НКВД с копией в адрес НКВД УССР, МССР, Литовской ССР, БССР, УНКВД Ленинградской области от 24 марта 1945 г. этнические немцы были особо выделены из потока гражданских репатриантов:

«1. При поступлении на пункт отечественных немцев, как мужчин, так и женщин, принявших германское подданство, при отсутствии достаточных для ареста материалов — направлять [...] в ПФЛ НКВД СССР.

2. При поступлении немцев, не принявших германского подданства, при отсутствии достаточных для ареста материалов направлять — мужчин в ПФЛ НКВД, женщин — в Карагандинскую область Казахской ССР.

3. При поступлении смешанных семей — немцев направлять как указано в п.п. 1 и 2. Членов семей не немецкой национальности — проверять в обычном порядке.

В случаях, когда поступают семьи немцев с детьми, надлежит — при аресте обоих родителей или направлении их в ПФЛ НКВД, — детей через отделы по борьбе с детской беспризорностью, имеющиеся при НКВД–УНКВД, и через местные советские органы устраивать в детские дома, ясли и т.д.»¹⁸⁴.

В соответствии с циркуляром, этнические немцы выделялись из общего потока репатриантов уже в СПП фронтов и оттуда поступали отдельными партиями на пограничные ПФП¹⁸⁵. Так, 12 апреля 1945 г. заместителем наркома В. В. Чернышёвым было предписано 1 490 немцев – советских граждан, находившихся к этому времени в Мостисском ПФП, без фильтрации отправить в Сталинабад, в распоряжение НКВД Таджикской ССР¹⁸⁶.

К началу мая 1945 г. вопрос приёма репатриантов в целом ещё не был согласован между союзными, республиканскими и областными органами власти. Так, председатель Одесского об-

¹⁸⁴ ГАРФ, ф. Р-9408, оп. 1, д. 7, л. 41.

¹⁸⁵ Об организации репатриации этнических немцев см.: *Айсфельд А. Репатриация на чужбину...* – С. 99–119.

¹⁸⁶ ГАРФ, ф. Р-9479 с, оп. 1, д. 154, л. 180.

НКВД СССР
 Проверочно-фильтрационный пункт
 город Франкфурт
 Действительно по «1» октября 1945 г.

Видом на жительство
 служить не может

УДОСТОВЕРЕНИЕ

Выдаю Лютца Генрих Христианович
 (фамилия имя отчество)
 год рождения 1917 г. место рождения с. Нейзатц
Делецкая Борозанского р-на Одеск. обл.
 в том, что он по прибытии из Германии
 с 15 июня м. по 22 июня м.

с 15 июня 194 г. содержался в лагере 232 проверочно-фильтрационном пункте НКВД СССР и следует к избранному месту жительства с. Нейзатц Делецкая Борозанский р-н Одеск. обл. (указать точный адрес)

Удостоверение по приезде к месту жительства должно быть сдано в местный орган НКВД для получения вида на жительство

Начальник проверочно-фильтрационного пункта [подпись] (подпись)

печать

Удостоверение Г. Х. Лютца,
 выданное ПФП г. Франкфурт (Германия) 31 июля 1945 г. для
 следования на прежнее место жительства — с. Нейзатц Одесской обл.
 (ДАМО, ф. Р-5859, оп. 1, спр. 13098, арк. 7).

лисполкома И. Горлов в ответ на запрос заведомом по делам репатриации при СНК УССР от 11 мая 1945 г. сообщал, что в ряде пограничных ПФП нарушается постановление СНК СССР № 30-12 с от 6 января 1945 г. Репатриированных граждан, вопреки документу, направляют не на места прежнего, а к новому месту жительства. Небольшие группы немцев-репатриантов к этому времени всё же могли возвращаться в свои прежние города и сёла. Так, через Одесский областной приёмочно-распределительный пункт (ПП) к началу июня прошло 47 репатриированных немцев, которые жили после этого в г. Одессе и области. В облисполкоме никаких указаний в отношении немцев на это время ещё не имелось¹⁸⁷.

¹⁸⁷ Державний архів Одеської області, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 91, арк. 24–25.

После окончания боевых действий в Европе поток репатриантов различных категорий резко возрос. Поэтому ГКО 22 мая 1945 г. принял постановление № 8670 сс, разделявшее репатриантов на бывших военнослужащих-красноармейцев, освобождённых из плена, и гражданское население. 16 июня 1945 г. гражданские лица, освобождённые советской армией и войсками союзников, после регистрации их во фронтовых СПП и в СПЛ для репатрируемых советских граждан подлежали направлению к месту своего постоянного жительства. В соответствии с приказом НКВД № 00865 от 21 июля 1945 г. им надлежало зарегистрироваться в местных советах, а в городах, рабочих посёлках и районных центрах — в отделениях милиции. В районах должны были создаваться проверочно-фильтрационные комиссии под председательством начальника РО НКВД. На каждого репатрианта заводилось дело.

В соответствии с этими директивами на места своего довоенного проживания могли возвращаться и репатрианты-немцы. Так, в начале июля 1945 г. в Дмитровском районе Черниговской области было обнаружено 10 взрослых немцев и 14 детей, вернувшихся из Германии. Они имели на руках справки, выданные фильтрационными пунктами. Ответ на запрос начальника 1-го спецотдела НКВД УССР от 5 июля был дан заместителем наркома В. В. Чернышёвым через 20 дней. Зная практику НКВД, это можно расценивать как весьма длительный срок. По его распоряжению от 25 июля 1945 г. указанные граждане подлежали отправке на спецпоселение в Новосибирскую область¹⁸⁸. Более 60 человек, погрузка которых намечалась на 14 августа у тюрьмы г. Сталино, должны были быть отправлены туда же¹⁸⁹.

1 августа 1945 г. последовала директива НКВД СССР № 125 о выделении в особую группу нетрудоспособных активированных инвалидов, больных неизлечимым недугом, беременных женщин, женщин с малолетними детьми и стариков. Оперативную проверку этой группы лиц предписывалось производить в течение 20 дней. При отсутствии материалов о конкретных прес-

¹⁸⁸ ГАРФ, ф. Р-9479 с, оп. 1, д. 154, л. 251–252.

¹⁸⁹ Там же, д. 186, л. 139–140.

туплениях эти лица подлежали направлению к местам постоянного жительства.

Постановление ГКО № 9871 с от 18 августа 1945 г. предусматривало передачу НКВД для «расселения и использования на работах в районах Норильского и Ухтинского комбинатов НКВД СССР, Печерском угольном бассейне, а также на лесозаготовках в верховьях Камы Молотовской области» не только освобождённых из немецкого плена бывших красноармейцев, но и военнообязанных лиц, служивших в немецкой армии, в специальных немецких формированиях, в полиции и т.д.¹⁹⁰ Под эту категорию попадали те немцы, которые в Красной армии не служили, но во время войны были привлечены на службу немецкими властями. Согласно данным, опубликованным по Николаевской области, на основании этого постановления ГКО жители Николаевской области Я. Я. Лохбаум (1927 г. р.), Н. В. Мозер (1912 г. р.), Х. Х. Мозер (1909 г. р.), Я. С. Пфафф (1909 г. р.), и жители Одесской области Я. И. Лутц (1910 г. р.), Г. В. Мунш (1929 г. р.) после репатриации были выселены в Коми АССР¹⁹¹.

Просмотр I–IV томов «Реабілітовані історією» по Николаевской области показал, что в течение 1945 г. немцев тут арестовывали на основании следующих нормативных документов: постановление ГКО от 12 августа 1941 г. — 11 чел., указ Президиума Верховного Совета СССР № 21/160 от 28 августа 1941 г. — 8 чел., директива НКВД СССР от 28 августа 1941 г. — 1 чел., постановление ГКО № 636 сс от 6 сентября 1941 г. — 1 чел., совместное постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) № 2060-935 сс от 12 сентября 1941 г. — 28 чел., постановление ГКО от 12 сентября 1941 г. — 7 чел., постановление ГКО № 689 сс от 21 сентября 1941 г. — 19 чел., постановление ГКО № 702 сс от 22 сентября 1941 г. — 26 чел., постановление ГКО № 744 от 8 октября 1941 г. — 2 чел., указ Президиума Верховного Совета СССР от 23 октября 1941 г. — 1 чел. и приказ МВД

¹⁹⁰ Сборник законодательных и нормативных актов... - Ч. 1. - С. 470–471.

¹⁹¹ Реабілітовані історією. Миколаївська область. - Кн. 3. - С. 331, 337, 440–441, 459, 627.

СССР от 3 июня 1945 г. — 2 чел. Собственно немцев Украины из названных нормативных актов касалось лишь постановление ГКО № 702 сс от 22 сентября 1941 г., но относилось оно к Запорожской, Сталинской и Ворошиловградской областям¹⁹², а не к Николаевской области, по которой сделаны эти подсчёты. Поскольку в аннотациях указан только год, но не день ареста лиц данной выборки, то невозможно определить, были ли эти аресты произведены до постановления ГКО № 9871 с от 18 августа 1945 г. или после вступления его в силу.

Скольким украинским немцам в первые месяцы 1945 г. удалось вернуться в Украину как репатриированным, остаётся неизвестным. По данным на 20 сентября 1945 г., на территории Украины находились 2214 репатриированных немцев, которых, по мнению заместителя Л. Берии — В. В. Чернышёва, следовало переселить в Коми АССР и в Молотовскую область¹⁹³. Подавляющее же большинство немцев, арестованных в 1945 г. в Николаевской области на основании перечисленных выше нормативных документов, были депортированы в Казахстан, Сибирь и на Урал.

По всей видимости, появление немцев-репатриантов вызвало на местах их расселения в системе ГУЛАГ НКВД СССР вопросы об их правовом статусе. Возможно, что директива НКВД СССР № 181 от 11 октября 1945 г. появилась именно поэтому. Её 1-й пункт гласил:

«Все репатриированные советские граждане немецкой национальности, прибывшие в места постоянного поселения, являются спецпереселенцами, учитываются в спецкомендатурах НКВД и агентурно обслуживаются органами НКВД наравне с другими спецпереселенцами»¹⁹⁴.

На каждого репатриированного в возрасте от 10 лет и старше предписывалось заполнять карточку персонального учёта, которая направлялась в отдел ПФЛ НКВД. За этим, согласно

¹⁹² Сталинские депортации ... – С. 349.

¹⁹³ Иосиф Сталин — Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»: Документы, факты, комментарии. – Москва, 1992. – С. 76.

¹⁹⁴ История сталинского ГУЛАГа... – С. 473.

Арх. № 15403 т 2 ч. 17.

1. Фам. <i>Томе</i>	Точный адрес фильтрационного пункта
2. Имя <i>Франциска</i>	
3. Отч. <i>Кондратьевича</i>	Стро. <i>Новосидица</i>
4. Год. жд. <i>1923</i> . . . 5. Место рожд. <i>Мюнхен</i>	
<i>Мостовский ф.н. Одесской обл.</i>	Город <i>Новосидица</i>
6. Точное местожительство (адрес) до оккупации или до призыва в Красную Армию <i>Мюнхен</i>	Область <i>Новосидица</i>
<i>Мостовский ф.н. Одесской обл.</i>	Республ.
7. Проф. (спец.) <i>не им. ест.</i>	Фильтрацию прошел
8. Парт. <i>б/р</i> . . . 9. Нац. <i>Украин.</i> Гражд. <i>СССР</i>	с <i>20/1</i> . . . 19 <i>46</i> г.
11. За границей был с <i>9/IX 1943</i> по <i>15/X 1946</i>	по 19 г.
12. В каких странах проживал и что делал: <i>Л. в. м. а. , Германия</i>	
<i>работала у Крестьянина</i>	
(Фамилия, составленного карточки) <i>Томе</i>	Дактилостатический указательного пальца правой руки

Фильтрационная карточка на Ф. Томе (уроженки с. Мюнхен Одесской области), составленная после ее фильтрации 20 января 1946 г. (ДАМО, фильтрационная картотека).

п.п. 8 и 9, следовала повторная фильтрация и «чекистское обслуживание» всех вызывающих подозрение репатриантов¹⁹⁵. Поскольку в директиве речь идёт обо всех репатриированных, прибывших в места постоянного поселения, а не в места их постоянного жительства, то она вряд ли могла служить основанием для ареста репатриантов, сумевших вернуться в места их проживания до административного переселения в Германию или Польшу.

29 октября 1945 г. была издана директива НКВД СССР № 188, предписывавшая дальнейший приём репатриированных граждан СССР для прохождения проверки в ПФЛ не производить. Гражданские лица подлежали проверке местными органами

¹⁹⁵ История сталинского ГУЛАГа... – С. 473–474.

Подпись опрошенного *Лютца Г*

19 ноября 1945 г. 5

Я. Березанский
 е. Я. Березанский *Я. Березанского* *Р. НКВД* *Николаевской обл. Н. О.*
Дельгау-Маммистка *Р. НКВД* *Осетровский.*
 должность, звание и фамилия (работника) допрошенного

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

24 ноября 1945 г. по материалам проверочно-фильтрационного дела № 10.
 гр. Лютца Генрих Христианович во время оккупации присоединен к категории «фольксдойче» и в 1944 году при отступлении вражеской армии добровольно встал в ряды. РЕШЕНИЕ: вернуть гр. Лютца Г. Х. на проверочный и оперативный учет в 15 вилу. ст.г. НКВД для хранения в архиве и взятие на опер. учет.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ФИЛЬТРАЦИОННОЙ КОМИССИИ: *Н. Я. Березанского Р. НКВД* *1-го кл. З. К.*
 (должность, звание и фамилия) (подпись)

ЧЛЕНЫ КОМИССИИ:
 1) *Н. Я. Березанского Р. НКВД* *1-го кл. З. К.*
 (должность, звание и фамилия) (подпись)
 2) *Зам. Н. Я. Березанского Р. НКВД*
 (должность, звание и фамилия) (подпись)

Заключение фильтрационной комиссии
 Тилигуло-Березанского РО НКВД (Николаевская обл.)
 о причислении репатрианта Г. Х. Лютца к категории «фольксдойче» и
 взятии его на оперативный учет. 24 ноября 1925 г.

(ДАМО, ф. Р-5859, оп. 1, стр. 13098, арк. 5 зв.).

НКВД в порядке приказа № 00706/00258 по месту своего постоянного жительства, куда их должны были направлять после регистрации во фронтовых СПП. По всей видимости, на местах опять стали появляться репатриированные немцы, и возникали вопросы относительно их учёта.

Поэтому была издана директива НКВД/НКГБ СССР № 240/134 от 14 декабря 1945 г. «О порядке учёта и проверки немцев-репатриантов, направленных на спецпоселение» следующего содержания:

«В связи с поступающими с мест запросами о порядке проверки немцев-репатриантов, направляемых на спецпоселения, разъясняем: все граждане СССР немецкой национальности, возвращающиеся на территорию СССР в порядке репатриации и расселяемые в спецпоселениях для работы на лесозаготовках, промышленных предприятиях, стройках, угольных шахтах и неф-

РАСПИСКА

«2» января 1956 года, мне спецпоселен Л. Шефер
Модуль Яковлевич, 1920 года рождения, урожен Л. Шефер
Л. Рот-фон, Вашишевского района,
Одесской области
 проживавше я в п. Камыш
Удмуртского района, Удмуртской АССР объявлено о снятии
 с меня ограничений в правовом отношении и об освобождении меня из спецпоселения.
 Мне также объявлено о том, что я могу проживать в любом пункте страны за
 исключением Одесской обл.

края, области, автономной республики, откуда производилось мое выселение.
 Мне разъяснено, что снятие с меня ограничений не влечет за собой возвращение
 мне имущества, конфискованного при выселении и, что я не имею права возвращаться,
 в место откуда был я выселен я.

Подпись: Сидоров

Расписку отобрал — Сидоров

Командант спецкомендатуры № 9 — Сидоров

МВД Удмуртской АССР — Сидоров (Сидоров)

Расписка спецпоселенца Л. Шефера в том,
 что ему объявлен запрет возвращения в Одесскую область
 после снятия со спецпоселения. 2 января 1956 г.

(Архив МВД Республики Удмуртия, ф. 84. оп. 1, д. 428, л. 33).

тных промыслах, подлежат учёту, проверке и дальнейшему
 агентурно-оперативному обслуживанию в соответствии с дирек-
 тивой НКВД СССР № 181 от 11 октября 1945 г.»¹⁹⁶.

20 апреля 1946 г. последовала директива НКВД СССР № 97,
 на основании которой, со ссылкой на постановление ГКО
 № 9871-с от 18 августа 1945 г., из Тилигуло-Березанского райо-
 на Николаевской области в Коми АССР, в Молотовскую область
 был выслан арестованный в 1945 г. М. С. Лицингер (1927 г. р.),
 а из Одесской области — А. М. Майер (1919 г. р.). На основании

¹⁹⁶ ГАРФ, ф. Р-9408, оп. 1, д. 1, л. 190.

этой же директивы находившийся в ПФП № 0302 (Кизел) бывший житель Николаевской области Э. Ю. Маркс (1912 г. р.) был выселен в Молотовскую область сроком на 6 лет¹⁹⁷. В Крыму в 1948 г. была арестована Регина Черненко, вернувшаяся из Германии в 1945 г., во время оккупации работавшая переводчицей. Её осудили на 7 лет лагерей¹⁹⁸.

24 ноября 1948 г. правительство СССР своим постановлением № 4367-1726 сс ужесточило меру наказания за побег из мест спецпоселения для всех депортированных народов до 20 лет каторжных работ. Указ вышестоящего органа — Президиума Верховного Совета СССР — по тому же вопросу был подписан 26 ноября 1948 г. За этим последовали приказы МВД по исполнению постановления и указа, а 19 февраля 1949 г. появился приказ МВД СССР «Об организации персонального учёта выселенцев и спецпереселенцев по новой системе»¹⁹⁹. Для этого, в т.ч. в УМВД областей, заводились новые учётные карточки с указанием, что

«настоящая карточка составлена по материалам, принятым в 1949 г. из МВД СССР, на советских граждан, репатриированных из-за границы по окончании Отечественной войны 1941–1945 гг.»²⁰⁰.

В процессе данного «упорядочения» учёта проводилась повторная фильтрация, при которой в среде репатриированных украинских немцев производились аресты с последующим осуждением их к лишению свободы на различные сроки. Так, в Пермской области по обвинению в том, что они жили на временно оккупированной территории и являются репатриантами, в 1943–1953 гг. были арестованы 24 чел. Из них к 3 годам

¹⁹⁷ Реабілітовані історією. Миколаївська область. – Кн. 3. – С. 320, 356, 377.

¹⁹⁸ Шевцова Н.В. Репрессии против немцев Крыма... – С. 336.

¹⁹⁹ Подробно об этом см.: Herdt V. Die Neuordnung des Sondersiedlungsregimes und das Dekret vom 26. November 1948 // Von der Autonomiebewegung zur Verbannung und Entrechtung. Die Jahre 1918 und 1941 bis 1948 in der Geschichte der Deutschen in Russland / Hrsg. Alfred Eisfeld. – Stuttgart, 2008. – S. 204–222.

²⁰⁰ ДАМО, фільтраційна картотека.

лишения свободы приговорён 1 чел., 7 годам — 1 чел., 8 годам — 1 чел., 10 годам — 10 чел., 15 годам — 1 чел., 20 годам — 2 чел. и 25 годам — 7 чел. Причём по 1949 г. мера наказания доходила до 10 лет, а в 1950 г., на который пришлось 10 приговоров, она была значительно жестче: 15 лет — 1 чел., 20 лет — 2 чел. и 25 лет — 4 чел.²⁰¹

В глазах НКВД и его преемника МВД СССР репатриированные немцы в ноябре 1951 г. являлись особо опасной группой. Обоснование гласило:

«В связи с тем, что некоторая часть репатриированных немцев являлась немецкими пособниками, в период отступления немецкой армии добровольно выезжала в Германию, проживала в американской и английской зонах оккупации, исходя из интересов государственной безопасности целесообразно всех репатриированных немцев оставить в местах поселения навечно»²⁰².

Поиск и выявление этнических немцев — административных переселенцев из Украины органы НКВД продолжали в Германии²⁰³, Австрии и других странах, в которых находились советские оккупационные войска. Информация о наличии 3342 сотрудников НКВД в оккупационных зонах союзников в Германии, приведённая в серии «Реабілітовані історією»²⁰⁴, при проверке указанного источника не подтвердилась. Факт работы сотрудников НКВД и репатриационных команд на территории оккупационных зон союзников этим, однако, под сомнение не ставится — уточнения требует лишь количество сотрудников.

Летом 1946 г. в советской зоне оккупации Германии были арестованы Е. Э. Краузе и двое её детей, проживавшие до административного переселения в Германию в Сумской области. Е. Э. Краузе и её совершеннолетняя дочь были осуждены на 5 лет ИТЛ с направлением в Черногорский спецлагерь НКВД, а

²⁰¹ Немцы Прикамья... – Т. 1. – Кн. 2. – С. 144–222.

²⁰² ГАРФ, ф. Р-9479 с, оп. 1, д. 372, л. 468.

²⁰³ Wisotzki E. Die Überlebensstrategien der rußlanddeutschen Mennoniten... – S. 114–124.

²⁰⁴ Реабілітовані історією. Николаївська область. – Кн. 2. – С. 64.

дело сына (1926 г. р.) выделено в особое производство²⁰⁵ — его судьба остаётся неизвестной.

В 1947 г. в Германии был арестован крымский немец А. Гекк, которого после репатриации в СССР осудили к 10 годам лагерей²⁰⁶. 3 февраля 1947 г. в ПФЛ в г. Волац (Польша) был арестован Э. Ф. Бернгард, родившийся в 1926 г. в с. Катериновка Николаевской области. Военный трибунал 7-й кадровой танковой дивизии осудил его на 10 лет ИТЛ с поражением в правах на 5 лет и конфискацией имущества²⁰⁷. 27 февраля 1948 г. была арестована М. Г. Ванзидлер, родившаяся в 1914 г. в Акмолинской области Казахстана. Военный трибунал гарнизона советского сектора Берлина осудил её на 25 лет ИТЛ с поражением в правах на 5 лет и конфискацией имущества²⁰⁸.

По приказу МВД СССР № 40/92 за 1954 г. дела спецпереселенцев, репрессированных по национальному признаку (немец, татар, болгар, греков и др.) из архивов МВД ряда союзных республик, Красноярского края, Коми АССР, Кемеровской, Иркутской, Томской и др., но не всех АССР, краёв и областей были переданы в МВД УССР и УМВД областей Украины. Это, несомненно, повлекло за собой очередную проверку имеющихся на учёте дел.

Известно, что в соответствии с указом Президиума Верховного Совета СССР от 13 декабря 1955 г. в первой половине 1956 г. последовало снятие подавляющего большинства спецпоселенцев с учёта спецпоселения МВД без права возвращения в свои довоенные места проживания. Репатриантов оставили на оперативном учёте КГБ при Совете Министров СССР. Нормативную базу этого учёта можно отчасти проследить по фильтрационным делам репатриированных из Германии граждан СССР, хранящихся в областных государственных архивах Украины.

В соответствии с приказом МГБ СССР № 0022 от 10 января 1952 г., гражданка СССР 1926 г. р., находившаяся в период вой-

²⁰⁵ ДАСО, ф. Р-7641, оп. 4, спр. 300, арк. 74, 80–84.

²⁰⁶ Шевцова Н.В. Репрессии против немцев Крыма... – С. 336.

²⁰⁷ Реабілітовані історією. Донецька область. – Кн. 2. – С. 151.

²⁰⁸ Там само. – С. 412.

ны 1941–1945 гг. на территории Германии, а затем вернувшаяся по репатриации в СССР, была оставлена на учёте в оперативно-справочной картотеке как репатриантка [7 августа 1952 г.]. 24 ноября 1955 г. её дело было рассмотрено вновь, и, руководствуясь приказами КГБ при СМ СССР № 00511 и № 00750 1954 г., архивное фильтрационное дело оставлено на учёте оперативно-справочной картотеки до достижения ею 70-летнего возраста, т.е. до 1996 г.²⁰⁹ Уже после отмены режима спецпоселения для немцев (указ Президиума Верховного Совета СССР от 13 декабря 1955 г.) вышел приказ КГБ при СМ СССР № 0112 от 30 июля 1956 г. В соответствии с ним это дело было вновь пересмотрено и оставлено на оперативном учёте.

Фильтрация этнических немцев, служивших в германских вооружённых силах

О послевоенной судьбе этнических немцев, служивших во время войны 1941–1945 гг. в вооружённых силах Германии, на сегодняшний день информация почти полностью отсутствует. Тем не менее, можно проследить три их группы. *К первой* относятся лица, попавшие в советский плен до капитуляции Германии. При первой фильтрации пленные могли либо скрыть свою идентичность и быть вывезенными в массе военнопленных в СССР, либо раскрыть свою идентичность, рискуя попасть под суд военного трибунала как изменники Родины. Поскольку в этом случае смертная казнь была весьма вероятной, вполне понятно желание раствориться в общей массе. *Ко второй группе* относятся лица, служившие в германской армии и попавшие на ПФП или в ПФЛ после капитуляции Германии по обмену с западными союзниками либо сами явившиеся в лагеря для репатриантов. *Третью группу* составляют лица, служившие в германских вооружённых силах и сами явившиеся в лагеря для репатриантов, но скрывшие факт военной службы.

В соответствии с постановлением ГКО № 6884 с от 4 ноября 1944 г., бывшие военнослужащие Красной армии, освобождённые из немецкого плена советскими или союзными войсками,

²⁰⁹ ДАМО, ф. 5859, оп. 1, д. 24990, л. 3–4.

подлежали проверке органами СМЕРШ НКО СССР. Не вызывающие подозрения бывшие красноармейцы и командиры подлежали направлению на пополнение войск фронтов. Под эту категорию этнические немцы практически не попадали, т.к. немецкие органы использовали их в качестве переводчиков или включали в свои вооружённые подразделения. Такие лица, служившие в немецкой армии, в специальных строевых немецких формированиях, полиции и т.д., по определению вызывали подозрение и подлежали направлению в спецлагеря НКВД СССР для дальнейшей их проверки.

Процедуру прохождения «госпроверки» бывшими военнопленными и гражданскими перемещёнными лицами подробно исследовал в диссертации А. Ф. Бичехвост²¹⁰. Вызывавшие подозрение ответами об обстоятельствах их нахождения на оккупированной территории или за пределами СССР становились объектом агентурной разработки. По месту их прежнего жительства делались запросы о наличии компрометирующих материалов. Основанием для таких запросов фильтрационных пунктов был приказ МВД СССР № 00865 от 21 июля 1945 г.²¹¹ Важную роль при фильтрации играли трофейные документы, собранные на освобождённой территории. За пределами СССР ключевую функцию при фильтрации выполнял отдел «Ф» НКВД СССР, существовавший с 22 мая по 30 августа 1945 г. При его расформировании 30 августа трофейные материалы на советских граждан, принявших немецкое подданство и служивших в германской армии, войсках СС и полиции, были переданы в отдел 2 «Е» МВД СССР²¹².

После окончания войны в Европе потребность в пополнении строевых частей действующей армии на японском театре военных действий значительно снизилась. В то же время остро требовалась рабочая сила на предприятиях угольной промышленности, чёрной металлургии и на лесозаготовках в районе Кам-

²¹⁰ Бичехвост А.Ф. Репатриация советских и иностранных граждан... – С. 262–298.

²¹¹ Там же. – С. 267.

²¹² ДАМО, ф. Р-5859, оп. 1, спр. 18093, арк. 18.

ского бассейна. Поэтому 18 августа 1945 г. ГКО принял постановление № 9871 с, в соответствии с которым бывшие военнопленные, прошедшие предварительную регистрацию, направлялись в батальоны бывших военнопленных, в которых в течение 2–3 месяцев должны были пройти проверку. После неё все лица, служившие в немецкой армии, в специальных немецких формированиях, в полиции и т.д., передавались НКВД для расселения и использования на Норильском и Ухтинском комбинатах, в Печорском угольном бассейне, а также на лесозаготовках в Молотовской области²¹³. Постановлением СНК СССР № 3141-950 с от 21 декабря 1945 г. предусматривалось оставление части этого контингента, прошедшего проверку в ПФЛ, в Кузнецком, Кизеловском и Карагандинском угольных бассейнах, Красноярском крае, Иркутской области и Бурят-Монгольской АССР, на положении спецпоселенцев в указанных районах на 6 лет.

Через четверть года, 29 марта 1946 г., вышло постановление Совета Министров СССР № 691-271 сс, предусматривавшее переводение проверенных в ПФЛ в Кемеровской, Свердловской и Молотовской областях лиц этого же контингента на положение спецпереселенцев сроком на 6 лет с передачей их в постоянные кадры министерства чёрной металлургии²¹⁴.

Фильтрация военнопленного могла продолжаться несколько месяцев. Например, уроженец с. Раштадт Одесской обл. Я. С. Кох, мобилизованный в августе 1944 г. в немецкую армию, прослужил в рабочем батальоне № 502 до капитуляции Германии. Попав в советский плен, он был отправлен в СССР и 24 июня 1945 г. оказался в лагере МВД № 64 в г. Моршанск Тамбовской области. При проверке его личность была определена сомнительной. В соответствии с инструкцией по работе оперативно-чекистских отделов ПФЛ НКВД СССР № 63 от 13 апреля 1945 г. его 23 апреля 1946 г. отправили для дальнейшей оперативной проверки в ПФЛ № 0322²¹⁵. Поскольку и там компрометирую-

²¹³ Сборник законодательных и нормативных актов... – Ч. 1. – С. 470–471.

²¹⁴ Там же. – Ч. 2. – С. 274–275.

²¹⁵ ДАМО, ф. Р-5859, оп. 1, спр. 22102, арк. 16.

НАШЕЛ:

что Коха с 1941 до 1944, трудился на эвакуированной территории рабочих в колхозе в 1944, был эвакуирован в Германию в августе 1944, был мобилизован в немецкую армию 1944, был мобилизован в немецкую армию 1944, находился до освобождения лагеря в лагере в лагере. За период нахождения его на территории немецкой территории не добыто

На основании изложенного, —

ПОСТАНОВИЛ:

Коха Якова Савур. из лагеря освобождать и вернуть семье в Заповедной

Оперуполномоченный Оперотдела ПФЛ № 0322 Мартыненко
 „СОГЛАСЕН“ Начальник Оперотделения ПФЛ № 0322
 Телеграфна УМВД МО. Зак. № 202 Кит 1-Г

Коржак

Постановление оперативного отдела ПФЛ № 0322 об окончании «госпроверки» Я. Коха, мобилизованного в немецкую армию, и освобождении его из лагеря. 20 июня 1946 г.
 (ДАМО, ф. Р-5859, оп. 1, спр. 11079, арк. 18 зв.).

щих материалов добыто не было, то 20 июня 1946 г. было решено освободить его из лагеря как прошедшего госпроверку²¹⁶. Оказался он, однако, в особом рабочем батальоне № 3 на строительстве газопровода Москва–Саратов. Лишь 28 января 1947 г., согласно приказу МВД СССР № 97 от 20 апреля 1946 г., было принято решение о высылке Я. С. Коха на спецпоселение сроком на 6 лет в Ухтомский район Коми АССР. Филтрационное дело направили в РО УМВД для дальнейшей разработки²¹⁷.

На всех репатриантов-военнопленных в

«областных управлениях госбезопасности заполнялись специальные учётные карточки, на основе которых создавались кар-

²¹⁶ ДАМО, ф. Р-5859, оп. 1, спр. 11079, арк. 10 зв.

²¹⁷ Там само, арк. вкладки.

13. Находился в плену (с какого года, в какой стране, в каком лагере и что делал) *с августа 1944 г. по май 1945 г. в плену в концлагере армии - раб. батальон 502.*

14. Когда и откуда прибыл в спецлагерь или на проверочно-фильтрационный пункт НКВД *из Германии*

15. Название спецлагеря или проверочно-фильтрационного пункта НКВД *Спец. раб. бат. № 5 - Лагерь № 1. Москва - Саратов*

16. Регистрационный номер *Согласно Приказа МВД СССР от 1.05.1946 г. выдан не выходящему на фронт фронт. дел. контр. в Ухтомский район*

17. Дата и место убийства *1947 г. в Ухтомском районе Коми АССР*

Правильно ли записаны на меня сведения *да*

подтверждаю *да* (подпись) *Яковлев*

открытым, открытым, СССР - ст. Митинский

Убийство совершено в 1947 г.

Учетная карточка Я. Коха с постановлением о его высылке на спецпоселение в Ухтомский район Коми АССР. 28 января 1947 г.

(ДАМО, ф. Р-5859, оп. 1, спр. 11079, арк. вложенная).

тотеки, служившие базовым элементом в работе управлений государственной безопасности»²¹⁸.

Приказом КГБ при Совете Министров СССР № 00750 от 17 ноября 1954 г. бывшие репатрианты, в т.ч. бывшие военнопленные и те этнические немцы, которые служили в вооружённых силах Германии, оставались на оперативном учёте, а их учётно-фильтрационные дела хранились в учётных архивных отделах УКГБ.

По амнистии советских граждан, сотрудничавших с оккупантами в годы войны, объявленной указом Президиума Верховного Совета СССР от 17 сентября 1955 г., предусматривалось освободить из мест заключения и от других мер наказания лиц, осуждённых на срок до 10 лет лишения свободы, наполовину сократить наказание осуждённым на срок свыше 10 лет. Скольких этнических немцев это могло касаться, остаётся неизвестным.

²¹⁸ Бичехвост А.Ф. Репатриация советских и иностранных граждан... - С. 284.

По результатам просмотра фильтрационных дел у авторов сложилось впечатление, что этнические немцы за службу в германских вооружённых силах были в основном наказаны лишением свободы с направлением на спецпоселение. Поэтому и 3-й пункт этого указа, предусматривавший «освободить из мест заключения независимо от срока наказания лиц, осуждённых за службу в немецкой армии, полиции и специальных немецких формированиях. Освободить от дальнейшего отбывания наказания лиц, направленных за такие преступления в ссылку и высылку»²¹⁹, также не распространялся на этнических немцев, т.к. они находились на спецпоселении согласно директиве НКВД № 181 от 11 октября 1945 г.

Оперативный учёт этнических немцев в послевоенные годы и реабилитация

Красноречивым примером продолжавшейся много лет фильтрации и оперативного учёта может служить судьба Иоганна Аман(н)а (1923 г. р.), проживавшего до войны и в первые её годы в Николаевской области. С августа 1944 г. он пребывал в запасном артиллерийском полку СС в Праге. Находясь в полку, 22 августа 1944 г. И. Аман получил германское гражданство, т.е. был призван на службу до его получения. 20 сентября 1963 г. УКГБ Николаевской области рассмотрело его дело в соответствии с приказом КГБ при Совете Министров СССР № 00750 от 17 ноября 1954 г. и оставило его на оперативном учёте за ходатайство о принятии германского гражданства. В марте 1988 г. дело было рассмотрено вновь. Руководствуясь приказами КГБ СССР № 0076 1977 г., № 0170 1987 г. и указанием КГБ УССР № 73359 от 24 января 1987 г., было решено И. Амана с оперативного учёта не снимать²²⁰.

Эти и другие примеры показывают, что в соответствии с приказами КГБ СССР № 00511 и № 00750 1954 г. люди карались не за службу в германских вооружённых силах, а за принятие

²¹⁹ Сборник законодательных и нормативных актов... – Ч. 2. – С. 74.

²²⁰ ДАМО, ф. 5859, оп. 1, спр. 346.

ного учёта определялось достижение этническим немцем, побывавшим за границей и принявшим германское гражданство, возраста 70 лет. Приказы КГБ при Совете Министров СССР № 0112 от 30 июля 1956 г., № 0076 1977 г., № 0170 1987 г. и указание КГБ УССР № 73359 от 24 января 1987 г. служили правовой базой для оставления пересмотренного дела на оперативном учёте²²¹. Неравноправное положение этнических немцев, таким образом, сохранялось, невзирая на отмену спецпоселения указом Президиума Верховного Совета СССР от 13 декабря 1955 г.

По изученным нами делам очевидно, что в 2006 г. МВД по Удмуртской Республике выдавало репатриированным немцам справки о реабилитации. Как основание указывалось, что выселение их из мест постоянного проживания на основе директивы НКВД СССР № 181 от 11 октября 1945 г. являлось репрессией по политическим мотивам административного порядка. В соответствии с ч. 1 статьи 1.1 закона России от 18 октября 1991 г. № 1761-1 «О реабилитации жертв политических репрессий» лица, подвергшиеся выселению из мест их проживания и направленные на спецпоселение, подлежали реабилитации с выдачей соответствующей справки. Эта категория реабилитированных состоит по большей части из немцев Украины. Известно также, что реабилитация лиц, подвергшихся репрессиям на основании директивы НКВД СССР № 181, проводилась в Коми АССР²²², Вологодской²²³, Кировской²²⁴ и Томской²²⁵ областях.

В Украине закон «О реабилитации жертв политических репрессий на Украине» принят 17 апреля 1991 г. На его основании

²²¹ Наличие нормативных документов КГБ других союзных республик, служивших основанием для повторной фильтрации и оставления на оперативно-справочном учёте, а также срок их действия пока не установлены.

²²² Гайзер Михаил Иосипович // Жертвы политического террора в СССР: компакт-диск (4-е изд.) / Сост. Международный мемориал. – Москва, 2007.

²²³ Гибнер Анна Марковна, Гибнер Иван Исакович // Там же.

²²⁴ Гибнер Андрей Андреевич, Фаас-Гиберт Маргарита Генриховна, Фаас Герберт Андреевич и др. // Там же.

²²⁵ Гайзер Павлина Фридриховна // Там же.

также реабилитировано некоторое количество немцев Украины, подпавших под директиву НКВД СССР № 181²²⁶. Другие лица с аналогичной биографией по неизвестной причине остались нереабилитированными²²⁷. Возможно, причина в том, что их дела в 1954 г. не были переданы в МВД УССР, а информация о реабилитации, имевшей место в 1990-х гг., в УМВД областей Украины также не поступила.

Уникальной представляется судьба Цецилии Михайловны Гайзер, которая реабилитирована дважды — по закону Украины от 17 апреля 1991 г. и по закону Российской Федерации от 18 октября 1991 г.²²⁸

Анализа реабилитация этой категории граждан в других странах СНГ, насколько известно, ещё нет, хотя закон Республики Казахстан «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» от 14 апреля 1993 г. (ст. 2 и 3) и закон Киргизской Республики «О правах и гарантиях граждан, пострадавших в результате репрессий за политические и религиозные убеждения, по социальным, национальным и другим признакам» от 27 мая 1994 г. (ст. 3) такую возможность предусматривают.

В ходе данного исследования выявлены некоторые вызывающие вопросы подходы правоохранительных органов в деле реабилитации. Так, Генеральная прокуратура Казахстана 10 ноября 1994 г. выдала справку о реабилитации Якобины Христиановны Тиц в том, что она «незаконно выселена по национальным мотивам в административном порядке в 1941 г.» и состояла на спецучёте с 1941 по 1956 гг. в органах МВД Семипалатинской области. Я. Х. Тиц реабилитировали за все указанные годы, хотя она, согласно имеющимся документам, с 1947 по 1956 гг. находилась на территории Алтайского края РСФСР.

Муромцевский районный суд Омской области решением от 7 апреля 2009 г. отказал заявителю В. в реабилитации, мотиви-

²²⁶ Реабілітовані історією: Миколаївська область. – Кн. 2. – С. 327–328 (Доннер Міліта, Доннер Ольга, Доннер Поліна, Доннер Федір).

²²⁷ Там само (Донгауер Філіміна, Доннер Альвіна).

²²⁸ Жертвы политического террора в СССР...; Реабілітовані історією. Миколаївська область. – Кн. 1. – С. 716.

вируя это тем, что его мать до войны проживала в Сталинской области Украины, в 1945 г. с территории Польши была направлена на спецпоселение по национальному признаку в Казахстан, где заявитель и родился. Однако и Казахстан, и Украина в реабилитации отказали. Отказал заявителю в реабилитации и УВД Омской области, мотивируя это тем, что в соответствии с законом Российской Федерации от 18 октября 1991 г. «О реабилитации жертв политических репрессий» реабилитации «подлежат только те лица, решение о применении репрессии к которым было принято на территории Российской Федерации»²²⁹. Директива НКВД СССР № 181 от 11 октября 1945 г. была принята на территории РСФСР, в Москве, а выполнялась на всей территории СССР.

Айсфельд А., Мартыненко В. Фильтрация и оперативный учёт этнических немцев Украины органами НКВД–НКГБ–МВД–КГБ во время Второй мировой войны и в послевоенные годы.

В статье исследуются аспекты фильтрации и оперативного учёта этнических немцев Украины органами НКВД–НКГБ–МВД–КГБ во время Второй мировой войны и в послевоенные годы, формы и методы политических репрессий против граждан УССР немецкой национальности.

Ключевые слова: немцы, фольксдойче, политические репрессии, депортация, фильтрация, оперативный учёт.

Eisfeld A., Martynenko V. Screening and operational records of ethnic Germans of Ukraine by the NKVD–NKGB–MVD–KGB during WW II and postwar period.

The article is dedicated to screening and operational records of ethnic Germans of Ukraine by the NKVD–NKGB–MVD–KGB during WW II and postwar period as well as to forms and methods of political repressions against German citizens of the UkSSR.

Key words: the Germans, «Volksduetsche», political repressions, deportations, screening, records management.

²²⁹ Муромцевский районный суд, Омская область – Дело № 2-127/2009 от 7 апреля 2009 г. об установлении факта политической репрессии // <http://muromzevocourt.oms.sudrf.ru/modules.php>

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

*Олександр Музичко,
Едуард Петровський**

«Український комерсант, філантроп, патріот...»: репресований одеський комерсант Костянтин Трохимович Литвиненко (1875–1920)

У статті на основі документів колишніх радянських спецслужб реконструйовано біографію одеського комерсанта, бандуриста, мецената українського національного руху Костянтина Трохимовича Литвиненка, який був репресований більшовицькими каральними органами у 1920 р. Використано низку маловідомих актових та мемуарних джерел.

Ключові слова: український національний рух, політичні репресії, комерсант, реабілітація.

Заклик відомого українського мецената та громадсько-політичного діяча Є. Х. Чикаленка: *«Легко любити Україну до глибини душі, спробуйте любити її до глибини власної кишені»* на-

* *Музичко О.Є.* — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова; *Петровський Е.П.* — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

прикінці XIX – на початку XX ст. акцентував увагу окремих комерсантів на розвитку українського культурно-просвітницького руху. Однак на сьогодні лише провідні меценати потрапили в поле зору істориків: родини Терещенків, Симиренків, Яхненків, Є. Х. Чикаленко. Причиною не лише довголітня заборона на дослідження біографій репресованих громадян, але й традиція вивчати передусім політичних діячів чи видатних мислителів. До того ж, далеко не всі українські підприємці та меценати, подібно до Є. Х. Чикаленка, виходили на провідні ролі в національному русі. Це значно звузило джерельну базу дослідження їх діяльності, проте аж ніяк не применшило її значення. Власне, значення українських комерсантів-патріотів першою вповні зрозуміла більшовицька тоталітарна система, що репресувала їх нарівні з політичними та культурними діячами за звинуваченнями у «контрреволюційності» й «українському націоналізмі».

У цій статті втілено перший досвід реконструкції біографії одеського підприємця початку XX ст. Костянтина Трохимовича Литвиненка, який був, за визначенням тодішнього мемуариста, «однією з жертв ЧК — українським комерсантом, філантропом, патріотом і бандуристом»¹. Після страти у 1920 р. цієї непересічної людини її так рішуче викреслили з історії, що ми позбавлені можливості навести бодай якусь історіографічну базу нашої статті. Натомість в українській діаспорі другої половини XX ст. колишні одесити Микола Костирко та Володимир Мошинський у спогадах зробили перші спроби воскресити образ К. Т. Литвиненка як українського патріота. Разом із надзвичайно важливими для нас спогадами онуки Костянтина Трохимовича — Наталії, підготовленими до друку співробітниками Одеського академічного центру, ці мемуари складають нарративну частину джерельної бази статті. Нещодавно опубліковане листування А. В. Ніковського та Є. Х. Чикаленка містить яскраву характеристику одеського підприємця. Актові джерела презентують звіти одеських «Просвіти» та «Українського клубу», матеріали архівно-кримінальних справ К. Т. Литвиненка й інших членів одесь-

¹ Костирко М. Згадки про ієромонаха отця Микиту // Визвольний шлях. – 1967. – Кн. 1. – С. 105.

кої «Просвіти» 1920 р., частина з яких передані з архіву УСБУ в Одеській області до Державного архіву Одеської області (ф. Р-8065, оп. 2). На жаль, останні є дуже лаконічними та малоінформативними, хоча й дозволяють документально встановити обставини трагічного фіналу життя одеського комерсанта. Водночас особливістю всіх архівно-кримінальних справ є їх персоналіфікація. Вони містять маловідомі та зовсім невідомі факти біографій, а також часто фіксують останні дні й години життя репресованих. Арешт та утримання під вартою можна розглядати як окремі (у багатьох випадках останній) період їх життя, який найбільш

К. Т. Литвиненко.

детально здатні розкрити саме архівно-кримінальні справи². У нашому випадку вони є чи не єдиними носіями інформації про репресовану людину, ім'я якої було несправедливо викреслене з народної пам'яті й на багато десятиліть забуте. Таким чином, попри те, що наявні джерела поки що не дають підстав для відтворення докладної біографії К. Т. Литвиненка, вони дозволяють відновити основні етапи його життя та діяльності.

Костянтин Трохимович Литвиненко народився у 1875 р. у Маньківці Київської губернії (нині — Черкаської обл.), у родині

² Див.: *Петровський Е.П.* Архівно-слідчі справи як джерело вивчення біографій репресованих у 1937–1938 роках // *Філософські пошуки.* – Вип. XVII/ XVIII. – Л.; Одеса, 2004. – С. 651–658.

незаможних селян. У 1920 р. на допиті він свідчив, що мав лише домашню освіту³. Проте його донька згадувала, що вже у віці близько 40 років він почав займатися самоосвітою, зокрема вивчав алгебру з учителем математики, що приходив до його помешкання⁴. До Одеси він приїхав у 1895 р. із наміром пошукати щастя у комерції. Це місто з першої половини ХІХ ст. традиційно було значним торговельним центром⁵.

За спогадами його дружини, шлях до статків був важким — виснажлива праця забирала всі сили. Одного разу після роботи він, гріючи руки над плиткою, заснув стоячи, опустивши долоні на розпечену поверхню, після чого на них назавжди залишилися опікові рубці. На початку ХХ ст. К. Т. Литвиненко вже працював прикажчиком у гастрономі на Садовій, 19 — у центрі Одеси. Тоді ж одружився з селянкою з Курської губернії Марією Костянтинівною, яка працювала покоївкою в одеського медика. У 1908 р. у родині народилася донька, а в 1911 р. — син. Марія Литвиненко, дарма, що була малограмотною, любила читати, відвідувала театри. Незабаром після весілля голова сімейства придбав на виплат магазин у свого хазяїна. За родинними спогадами, справи у крамниці йшли успішно, адже мешканці довколишніх вулиць вирізнялися заможністю, а поблизу був розташований Новоросійський університет, студенти якого також вчачали до К. Т. Литвиненка⁶. Марія Костянтинівна згадувала, що вони могли постукаати пізно вночі, її чоловік підводився з ліжка й відпускав товар. Невдовзі крамниця К. Т. Литвиненка навіть почала конкурувати з магазином Дубиніна, розташованим на центральній вулиці Одеси — Дерибасівській. Про його популярність у місті промовисто свідчило те, що крамницю

³ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. Р-8065, оп. 2, спр. 13685, арк. 7.

⁴ Литвиненко Н. Розстріляні у двадцятому // Реабілітовані історією: Одеська область. – Одеса, 2010. – Кн. 1. – С. 554.

⁵ Гончарук Т. Одеса першої половини ХІХ ст. як економічний та культурний центр України // Одеська «Просвіта»: минуле, сучасне й майбутнє. – Одеса, 2006. – С. 44–45.

⁶ Литвиненко Н. Розстріляні у двадцятому. – С. 554.

К. Т. Литвиненка знали всі одеські візники⁷. Торговець мав добру натуру, відрізнявся приязним ставленням до своїх працівників. У період між 1908 та 1911 рр. Костянтин Трохимович досяг статусу купця другої гільдії.

У 1917 р. через безлад у місті торгувати стало небезпечно, тому магазин на Садовій, 19 продали, а родина перебралася на Великий Фонтан, де К. Т. Литвиненко відкрив гастроном між 13-ю та 14-ю станціями. Серед постійних його клієнтів був письменник О. І. Купрін. У жовтні 1918 р. сім'я повернулася на Садову. К. Т. Литвиненко за 20 тис. крб. і товарами на 21 тис. купив в А. Я. Хоросанова приміщення для магазину у будинку № 11⁸. На 1920 р. у його новій крамниці працювало семеро осіб. Він залюбки допомагав влаштовуватися на роботу в Одесі односельцям, які, приїжджаючи в місто, обов'язково зверталися до нього. Марія Литвиненко підтримувала матір і дітей померлої сестри. Періодичні зміни влади в Одесі у 1918–1919 рр. не торкнулися Литвиненків. У матеріалах архівно-кримінальної справи 1920 р. главу родини названо власником «гастронома-магазину».

Комерційні успіхи у космополітичному та поліетнічному місті не знівеливали національної свідомості К. Т. Литвиненка. Він користувався рідною мовою, полюбляв українські співи, музику й театр.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. українцям в Одесі доводилося нелегко. За даними Всеросійського перепису 1897 р., понад половина мешканців цього міста (майже 51%, або 193 254 особи) були російськомовними, їдиш використовували 32,50% (123 686), а українську — лише 5,66% (21 526). На 1897 р. менше одного з десяти мешканців називали рідною мовою «малоросійську» (українську). Тільки 9,39% населення міста та околиць були зареєстровані як «малороси» (українці). Відомий одесит і один із лідерів сіоністського руху В. Є. Жаботинський вважав, що половина з тих, хто був зареєстрований як росіяни, насправді українці. Останні, на його думку, відрізнялися від росіян як американці від англійців, або англійці від ірландців, та, як і ірландці,

⁷ Литвиненко Н. Розстріляні у двадцятому. – С. 555.

⁸ ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 13685, арк. 20.

мали низький соціально-економічний статус. Саме тому більшість одеських українців мімікрували під носіїв «престижної» державної мови. Цей процес у 1912 р. яскраво описав громадський діяч, депутат Державної думи від Одеси О. Нікольський: «У південноросійських містах робітники й прислуга, двірники та візники у своїх селах, поза сумнівом, говорили чистою українською мовою, але, потрапивши до міста, де більшість вживає російську, вони починають пристосовуватися до середовища. Діти або внуки їх, очевидно, розмовлятимуть більш-менш чистою російською, але те, чим послуговуються ці нещасні прибульці з сільської глибинки в наші міста, представляє собою такий жаргон, який навіть годі назвати «простою» мовою, це, з дозволу сказати, казна-що»⁹.

З іншого боку, серед цих малограмотних у своїй масі людей були й винятки (утім, складно сказати, якою мірою вони нетипові). Так, понад рік після появи статті О. Нікольського редакція тієї ж газети опублікувала україномовний лист робітника Йосипа Кондратюка з протестом проти юдофобської «справи Бейлиса»¹⁰. Наголосимо, що одеська російськомовна преса неодноразово публікувала україномовні оголошення, листи тощо. Це свідчить про те, що одеський ліберальний істеблішмент принаймні не сприймав українську мову як щось чуже, незрозуміле та вороже.

М. Костирко зауважував: «Українських промисловців, комерсантів, купців в Одесі до 1917 року було чимало. Але з російською мовою в ужитку їх було мало помітно»¹¹. К. Т. Литвиненко — один із дуже небагатьох, хто спромігся подолати «малоросійський мовний комплекс». Є. Х. Чикаленко згадував, що на початку ХХ ст. навіть серед української одеської інтелігенції лише родина відомого лікаря та громадського діяча Івана Митрофановича Луценка послуговувалася вдома українською мовою¹².

⁹ Нікольський А. Моя украинофобия // Одесские новости. – 1912. – 3 августа.

¹⁰ Маленькие одесские новости. – 1913. – 27 октября.

¹¹ Костирко М. Згадки про ієромонаха отця Микиту. – С. 106.

¹² Чикаленко Е. Спогади (1861–1907). – К., 2003. – С. 162.

Разом із дружиною К. Т. Литвиненко вступив до одеської «Просвіти», що діяла у 1905–1909 рр., надавав їй фінансову підтримку¹³. На першому засіданні одеського «Українського клубу» 11 квітня 1910 р. його обрали кандидатом у старійшини. К. Т. Литвиненко був музично обдарованою людиною, грав на бандурі. Про це, зокрема, свідчить одна з фотографій родинного архіву, на якій він в українському національному вбранні та з бандурою в руках. Свого сина він назвав Тарасом на честь Тараса Григоровича Шевченка, доньку навчав в українській гімназії. Одній зі співробітниць свого магазину — Надії Шевченко — К. Т. Литвиненко подарував «Кобзаря» у шкіряній палітурці 1914 р. видання за редакцією В. М. Доманицького, який вона через багато років подарувала його онучці. Пізніше її мати передала цю книгу до шкільного музею ім. Т. Г. Шевченка у селі Ясинів Любашівського району Одеської області.

Водночас світогляд К. Т. Литвиненка був ширшим, ніж національна виключність. У родині зберігся переказ, що під час єврейських погромів в Одесі (імовірно, у жовтні 1905 р.) він переховував у своєму будинку єврея-купця із сімейством¹⁴.

У листі від 22 листопада 1910 р. Є. Х. Чикаленко звернувся до одеського українського діяча А. В. Ніковського з проханням дати характеристику К. Т. Литвиненку, який обіцяв зібрати багато передплатників газети «Рада», розповсюдити її по кращих готелях, ресторанах тощо — видавець переймався, чи «не оскандалить нас і не обшахраїть сей добродій?». У листі від 24 листопада 1910 р. А. В. Ніковський зауважував, що ідею підтримки «Ради» дуже близько до серця сприймає середня, напівінтелігентна, публіка, зокрема «сентиментальний ковбасник» К. Т. Литвиненко. Попри іронічність цього вислову надалі автор листа цілком серйозно та з повагою зауважував:

«Цей завзятий крамар зо всіма покупцями розмовляє по-українському — і його постійні покупці (воєнні, чиновники і т.ін.) з

¹³ Одчот Українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1907 рік. – Одеса, 1908. – С. 28.

¹⁴ Литвиненко Н. Розстріляні у двадцятому. – С. 555.

цим миряться. Вівіски має українські. Коли інтелігенція на подільські українські школи давала по 1 карбованцю, він давав 20. Грає на бандурі (препогано, але інструмент поважає). Грамотний не дуже, але пурист у мові такий, що навіть “Українську граматику” Кримського силкується читати. Скуповує багато краму з губернії, а своїх поставщиків наворачтає до українства. До нього навіть з Ананьєва звертаються крамарі в українських справах і Кость Литвиненко їм професор. Кобзар Потапенко (зараз він у Києві) жив у нього — він йому допомагав. Був членом ради одеської “Просвіти”. По вдачі — справжній крамар, а в українстві — активна, ідейна людина. Українство для нього — душевний відпочинок від ковбасної справи. Словом, можете бути щодо нього спокійні. А як трапиться конторі “Ради” висловити йому признання, то Литвиненко буде сіяти як місяць у повні і ще більше старатися»¹⁵.

Звернімо увагу на згадування А. В. Ніковським «крамарів з Ананьєва» (тоді повітовий центр Херсонської губернії, нині — райцентр Одеської області), які цікавилися українськими справами (власне — національним рухом). Це свідчить про розширення соціальної бази української національної ідеї.

Магазин К. Т. Литвиненка перетворився на осередок української громади Одеси, більше того, на один із нечисленних символів українськості міста. Важливе значення для оточуючих, особливо українського походження (зокрема М. Костирка), мала не лише україномовність хазяїна крамниці, але й україномовні вівіски: «Ось де українські ковбаси», «Смачні ковбаси, шинки, всілякі напитки і наїдки», та у вітрині — «Найкраща птиця — то українська ковбаса». За спогадами М. Костирка, окрім литвиненкового в Одесі був ще один заклад з україномовною вівіскою, що знаходився неподалік, на розі вулиць Преображенської та Єлисаветинської — українська книжкова крамниця «Діло». У вітрині книгарні був розміщений портрет Т. Г. Шевченка, а завідував нею Віталій Гаврилович Боровик — один із лідерів української громади Одеси, самостійник за світоглядом та партійною належністю. Як свідчить листування Є. Х. Чикаленка та

¹⁵ Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування. 1908–1921 роки / Упор. Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко. – К., 2010. – С. 53–55.

А. В. Ніковського, К. Т. Литвиненко разом з іншим активним українцем Володимиром Буряченком брав участь у відкритті цієї книгарні на початку 1910-х рр.¹⁶

Важливу, хоча і не провідну роль, відіграв К. Т. Литвиненко в одеських подіях Української революції 1917–1920 рр. У цей час, за спогадами М. Костирка, він часто виступав із бандурою на різних виставах, підносячи національні почуття аудиторії. Більш докладно про К. Т. Литвиненка у ці часи згадав В. Мошинський — у 1918 р. студент Одеської української державної театральної студії імені Марка Кропивницького. За його спогадами, завідувач української читальні ієромонах Микита (О. А. Кожин)¹⁷ та К. Т. Литвиненко були «великими приятелями й добродіями як студіюючої молоді й артистів, так і вояків. Обидва були палкими українськими патріотами». К. Т. Литвиненко часто, сміючись, говорив молоді: «Ви робіть національне діло, а я буду допомагати вам грішми! [...] І справді, допомагав. Щедрою рукою давав на різні національні цілі. Коли ми, актори або студенти, заходили до нього в крамницю, він завжди запрошував нас до окремої світлиці й щедро гостив», — згадував В. Мошинський. В його пам'яті він закарбувався як повна протилежність аскетичному отцю Микиті. К. Т. Литвиненко

«любив смачно попоїсти, про що свідчила його огрядна постать. Обличчя його було оздоблене чорними вусами, спущеними вниз, по-козацькі, з маленькими веселими, затовщеними очима. Був веселої вдачі, вельми рухливим, не зважаючи на свою огрядну постать»¹⁸.

Потребу у таких людях, як К. Т. Литвиненко, український національний рух в Одесі у переламних революційних роках відчував надзвичайно сильно. Один із тодішніх лідерів одеських ук-

¹⁶ Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування. 1908–1921 роки. – С. 77.

¹⁷ Музичко О.Є. З Богом у душі та Україною в серці: ієромонах Микита (Олександр Андрійович Кожин) // Чорноморські новини. – 2010. – 6 лютого [Електронний ресурс]: <http://www.chornomorka.com/node/1344>

¹⁸ Мошинський В. Український державний театр ім. Т. Шевченка в Одесі й театральна студія ім. М. Кропивницького // Визвольний шлях. – 1966. – Кн. 11. – С. 1261–1262.

раїнців Володимир Мурський закликав вдатися до досвіду Галичини: в умовах відсутності власної держави опертися на різноманітні пожертви від сіл, комітетів, кредитових спілок, концертних зборів, з'їздів, колядування, купців, коробочних зборів в українських організаціях¹⁹. На цей заклик відгукнулися сотні людей, а проте комерсантів такого рівня, як Костянтин Трохимович, серед них було мало. Про це свідчать постійні фінансові проблеми українського національного руху.

Незважаючи на принципову відмову від активної громадської діяльності, К. Т. Литвиненко вступив у відновлену одеську так звану «соціалістичну» «Просвіту» — хоча фактично за духом, змістом та завданнями вона мало відрізнялась від своєї попередниці, але була вже менш поміркованою та обережною. У 1918 р. головою «Просвіти» став М. Хвіст, а друкованим органом — газета «Вільне життя». «Просвіта» перебувала у тісному зв'язку з Новоросійським університетом, користувалася його приміщеннями для проведення своїх заходів. Так, 28 лютого й 24 травня 1920 р. на прохання товариства за підписом П. Десятника університет надав йому свої приміщення для культурно-просвітніх цілей²⁰.

У середині 1920 р., зважаючи на недавні події Української революції та широкий вплив, який вони справили на зростання національної самосвідомості українців, більшовики побоювалися знову втратити контроль над Україною. Вони розуміли, що українські національні сили хоча й були роз'єднані, але ще не склали зброю та не втратили надії на відновлення української державності. Перші місяці після встановлення радянського контролю над українськими містами і селами показові численними репресивними акціями проти реальних, потенційних та уявних ворогів нової влади. Прагнучи придушити український національно-визвольний рух, більшовицька влада перший удар спрямувала проти організованих осередків українства — культурно-освітніх організацій, товариств та установ, найбільш активними серед яких були «Просвіти».

¹⁹ Вільне життя. – 1918. – 23 липня.

²⁰ ДАОО, ф. 45, оп. 12, спр. 125, арк. 105, 242–243.

В останніх числах травня – у червні 1920 р. одеська «Просвіта» була розгромлена місцевою ЧК. Зокрема, із 30 травня по 8 червня за однією слідчою справою № 2575 одеська губЧК заарештувала 157 осіб, яких звинуватили у належності до «підпільної петлюрівської організації, метою якої було знищення радянської влади шляхом повстання галичан, а також всього контрреволюційного елементу м. Одеси»²¹. Переважна більшість заарештованих прямо чи опосередковано була пов'язана з діяльністю «Просвіти»: секретарі Михайло Юхимович Кравець (22 роки) і Костянтин Федорович Сіренко (28 років), члени правління Олександра Миколаївна Комарецька (29 років) і Петро Титович Климович (65 років), просвітяни та члени їх сімей, учасники просвітянської театральної групи, жертводавці, що опинилися у списках членів «Просвіти». На основі ордеру, датованого 30 травня 1920 р., було проведено обшук, ревізію та вилучення документів і книг у клубі, читальні «Просвіти» та «Українській книгарні». Усіх, хто там перебував, заарештували, а приміщення опечатали. Інша частина затриманих у справі були колишніми вояками Української галицької армії, які через революційні події опинились в Одесі.

Ще 21 квітня 1920 р було вирішено заарештувати К. Т. Литвиненка вночі, адже «вдень його важко застати вдома». Підставою для арешту стало те, що комісар будинку знав, нібито Литвиненко служив в одеській контррозвідці²². Його заарештували в ніч на 30 травня разом із 21-річним племінником дружини — Семеном Михайловичем Шульгіним, який на свою біду був у них у гостях і залишився ночувати²³. На допиті К. Т. Литвиненко показав, що по лінії «Просвіти» знайомий із К. Ф. Сіренком, Марченко та О. М. Комарецькою. Йому інкримінувалося те, що він великий торговець, зберігає валюту, має зв'язок із закордоном через Усановича та «Просвіту». На цій підставі заарештованого очікувано звинуватили у контррозвідувальній діяльності²⁴.

²¹ ГДА СБУ, м. Одеса, ф. П (припинених справ), спр. 27243-п.

²² ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 13685, арк. 10.

²³ Литвиненко Н. Розстріляні у двадцятому. – С. 556.

²⁴ ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 13685, арк. 1, 7.

Одеська губЧК за справою «Просвіти» заарештувала також усіх працівників місцевого союзу споживчих товариств «Споживсоюз» — від голови правління до охоронця. Чимало з них були членами «Просвіти». 60 зі 134 аркушів архівно-слідчої справи № 27091-п містять численні заяви, прохання й клопотання про звільнення багатьох десятків людей, заарештованих за справою № 2575. Про невинуватість цих людей свідчили десятки підписів знайомих і колег на відповідних зверненнях, долучених до справи.

У 1920 р. ще не існувало чітко розробленої нормативно-законодавчої бази для ведення кримінальних справ, при попередньому слідстві чекісти керувалися здебільшого «революційними доцільністю та чуттям». Відтак нехтування елементарними загальноприйнятими нормами людської моралі й права набуло нечуваних масштабів. Майже всіх арештованих допитували лише по одному разу, свідків не залучали, очних ставок не проводили. У багатьох справах відсутні анкети звинувачених та обвинувальні висновки, а ордери на арешт й постанови про утримання під вартою оформлені заднім числом.

Багато хто із заарештованих мав опосередковане відношення до товариства «Просвіта» та його діяльності. Так, А. І. Леманенко лише відвідувала курси з вивчення української мови, проте у зібраннях жодного разу участі не брала. К. А. Дороценковського та І. Б. Ковальчука у члени «Просвіти» записав Іван Леманенко, жодного разу побувати там вони не встигли. Заарештований І. К. Кірко один раз був на організованому товариством вечорі, де зробив пожертвування, потрапивши до списків «Просвіти». І. А. Корчинський лише записався на відвідування вечорів, проте ще не встиг побувати на жодному з них. І. Н. Морженко записався наприкінці березня 1920 р. після того, як дізнався, що «Просвіта» збирається відкрити свій кооператив, де її членам видаватимуть продукти. Лекцій він не відвідував, оскільки у цей час працював. На допиті О. Н. Іванов заявив, що членом «Просвіти» ніколи не був, а прочитавши оголошення, що при товаристві відкриваються технічні та загальноосвітні курси, запропонував свої послуги як лектора — головним чином через фінансову скруту. Коли у січні 1920 р. більшовицькі війсь-

ка ввійшли в Одесу, на засіданні в управлінні залізниці комісар повідомив, що радянська влада працює тепер у контакті з галичанами і можна сподіватись на вугілля з Галичини. Перебуваючи у відрядженнях, О. Н. Іванов зустрів ешелони з галичанами, а вже весною бачив офіційні газети, видані українською й російською мовами. Не вважаючи це злочинним чи контрреволюційним, звернувся до «Просвіти» по допомогу в працевлаштуванні. І таких випадків було чимало. Частина людей репресували лише за те, що вони були знайомі з членами «Просвіти» чи військовиками-галичанами. Викладача географії приватної жіночої гімназії В. Л. Рейнгарда розстріляли тому, що він був квартирантом члена правління «Просвіти» П. Т. Климовича.

14 червня 1920 р. на засіданні колегії одеської губЧК у присутності її голови С. Ф. Реденса та членів Уральцева, Дейча, Заковського, Балецького, Соколова дану справу було розглянуто, а багатьом заарештованим винесено вироки про розстріл із конфіскацією майна. Частина отримала різні терміни концтаборів і лише деяких звільнили²⁵. Протоколи засідань одеської губЧК із даними про ухвалені репресивні рішення та датами розстрілів зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України²⁶.

15 червня 1920 р. К. Т. Литвиненко, С. М. Шульгін та інші репресовані за цією справою були розстріляні²⁷. Через багато років літня сусідка родини покійного Литвиненка розповіла його онукові, що діда розстріляли в підвалах будинку на Катерининській площі, де знаходилась одеська ЧК. В її президію надійшло прохання про зняття конфіскації з майна страченого К. Т. Литвиненка, адже його дружина, діти та службовці крамниці залишилися без засобів до існування, однак прохання не було задоволене.

²⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 6, оп. 3, спр. 282–287.

²⁶ Див.: *Петровський Е.П.* Одеська «Просвіта» в 1918–1920 роках (за матеріалами архіву УСБУ в Одеській області) // Південь України: етністоричний, мовний, культурний та релігійний виміри. – Одеса, 2007. – С. 292–300.

²⁷ ГДА СБУ, м. Одеса, спр. 24529-п, 25070-п.

Про суспільну атмосферу, в якій опинилися рідні К. Т. Литвиненка після втрати годувальника, свідчать збережені онуками спогади його вдови. Зокрема, бабуся їм розповідала, що вона йшла двором, а сусід-«доброзичливець», сидючи на ослоні, голосно, щоб усі чули, читав газетні повідомлення про розстріли «надзвичайки», назвавши прізвище Литвиненка. Про трагедію родини онуки довідалися, коли стали дорослими. Марія Костянтинівна залишилася одна із двома дітьми без засобів до існування. Не маючи спеціальності, заробляла на життя хатньою робітницею. Можливо, їй допомогли влаштуватися знайомі чоловіка по «Просвіті», тому що спочатку вона працювала у самотнього літнього професора, а потім — у родині акторів Гаккебуш-Василько. Дітям вона забезпечила середню фахову освіту. Тарас хотів учитися далі, але його не прийняли до інституту як сина «ворога народу». Він помер у сорок п'ять років від нерозпізнаного запалення легенів. М. К. Литвиненко пережила свого чоловіка на тридцять вісім років. В її спальні висів портрет К. Т. Литвиненка, на якому він був зображений із бандурою в руках²⁸.

19 липня 1991 р. Костянтина Трохимовича Литвиненка було реабілітовано. Відповідне рішення про це отримав його онук — Костянтин Тарасович, що мешкав в Одесі. С. М. Шульгіна реабілітували 20 березня 1992 р.²⁹

Отже, К. Т. Литвиненко на початку ХХ ст. робив дві головні справи для українського національного руху — надавав матеріальну підтримку місцевим українцям в їх боротьбі за людські права та повсякденно й усебічно вживаючи українську мову демонстрував приклад українця без комплексу меншовартості. Він був особою, якої так катастрофічно бракувало (та бракує) Україні — пересічним, середнім українцем за соціальним станом, світоглядом і поведінкою, тобто представником «середнього класу», але водночас — українським патріотом. Дослідження біографії К. Т. Литвиненка свідчить про те, що український національний рух на початку ХХ ст. охоплював не лише інтелігенцію, але й середні верстви населення у тому числі південного

²⁸ Литвиненко Н. Розстріляні у двадцятому. – С. 556.

²⁹ ГДА СБУ, м. Одеса, фонд припинених справ, спр. 24529-п, 25070-п.

регіону України, де національні сили починали виходити з маргінального стану.

**Музычко А., Петровский Э. « Украинский
коммерсант, филантроп, патриот...» :
репрессированный одесский коммерсант
Константин Трофимович Литвиненко (1875–1920).**

На основе документов бывших советских спецслужб реконструирована биография одесского коммерсанта, бандуриста, мецената украинского национального движения Константина Трофимовича Литвиненко, который был репрессирован большевистскими карательными органами в 1920 г. Использован ряд малоизвестных актовых и мемуарных источников.

Ключевые слова: украинское национальное движение, политические репрессии, коммерсант, реабилитация.

Muzychko O., Petrovs'kyi E. « Ukrainian businessman, philanthropist, patriot...» : subjected to repression Odessa businessman Kostiantyn Trokhymovych Lytvynenko (1875–1920).

In this article for the first time in a historiography it is reconstructed the biography of the Odesa businessman, the bandura player, the sponsor of the Ukrainian national movement Kostiantyn Trokhymovych Lytvynenko, which subjected to repression by the communist penal systems in the 1920 year. A number of little-known assembly and memoirs sources is used.

Key words: Ukrainian national movement, political repressions, merchant, rehabilitation.

*Олександр Косовець,
Михайло Довгич,
Віктор Соколов**

Політичні репресії співробітників гідрометеослужби УСРР-УРСР у 1930-1940-х рр.

Автори статті на основі документів радянських спецслужб розкривають маловідомі сторінки біографії співробітників гідрометеослужби УСРР-УРСР, репресованих у 1930-1940-х рр.

Ключові слова: гідрометеослужба, політичні репресії, НКВС, архівно-кримінальна справа, реабілітація.

У 1920-х рр. була відсутня єдина структура гідрометеорологічних спостережень. Кожна організація, діяльність якої залежала від даних гідрометеорології, мала власний відповідний спеціалізований підрозділ. У 1933 р. було утворене Головне управління єдиної гідрометеорологічної служби СРСР при наркомземі СРСР, а у союзних республіках сформовані головні управління єдиної гідрометеорологічної служби при республіканських наркомземах (ГУЄГМС). В УСРР реорганізація проходила на основі Гідрометеорологічного комітету (ГІМЕКОМ).

Період структурних змін збігся з форсованою модернізацією країни. Її економічні невдачі та проблеми, з ініціативи Й. Сталіна та його оточення, набули політичного забарвлення, призвівши до численних звинувачень у «шкідництві», «контрреволюції» і, як наслідок, арештам фахівців.

Політичні переслідування кінця 1920-1930-х рр. не оминули Гідрометслужбу. Так, Георгія Івановича Цереріна, 1899 р.н.,

* *Косовиць О.О.* — директор Центральної геофізичної обсерваторії (ЦГО), *Довгич М.І.* — директор Галузевого державного архіву ЦГО, *Соколов В.* — краєзнавець (Київ).

Будівля Гідрометслужби України
на вул. Короленка, 21 (зараз — вул. Володимирська).
Київ, 1935 р.

який працював у 1927–1929 рр. конструктором-механіком, картографом майстерні УкрМЕТу, було «вчищено» з установи, позбавлено на певний час роботи та права голосу як сина священика — настоятеля Софійського собору¹. Одному з організаторів УкрМЕТу Миколі Івановичу Данилевському у 1938 р. після святкування 5-річного ювілею установи «запропонували» виїхати до Сибіру та організувати роботу ЗахсиБГІМЕТу². За подібними приписами чимало співробітників змушені були залишити посади у Гідрометслужбі УСРР–УРСР.

¹ Державний архів Київської області, ф. р 2462, оп. 1, од. зб. 6, с. 139–146.

² Гидрометеорологическая служба Украины за 50 лет Советской власти / Сост. Б. Ф. Матушевский, Л. З. Прох. – Ленинград: Гидрометеиздат, 1970. – 272 с.

ХЕЙНОЛАЙНЕН Петро Андрійович

На початку 1934 р. до Києва із Карелії на посаду очільника ГУЄГМС УСРР було переведено Петра Андрійовича Хейнолайнена. Народився він 16 серпня 1889 р. в с. Ускуля під Санкт-Петербургом у сім'ї селянина-середняка. Закінчив командні артилерійські курси. В більшовицькій партії з 1918 р. До 1925 р. був військовим комісаром науково-дослідного артилерійського полігону в Ленінградському військовому окрузі (ЛВО). В артилерійських частинах на той час були штатні метеостанції, ознайомившись із роботою яких колишній артилерист царської армії захопився метеорологією³.

Після звільнення з армії до 1929 р. П. А. Хейнолайнен працював на адміністративній роботі у Ленінградській області, потім до 1934 р. у Карелії. Був одружений, мав трьох дітей: синів Урхо (1915 р.н., працював техніком у Гідрометслужбі), Суло (1920 р.н., працював бухгалтером у Ленінграді) і доньку-школярку Тойні (1922 р.н.)⁴. Із початком «партійної чистки» друзі допомогли П. А. Хейнолайнену переїхати до Києва. Причина такої різкої зміни місця проживання виявилася у документах архівно-кримінальної справи — у 1925 р. П. А. Хейнолайнен приховав від членів парторганізації участь у «троцькістській опозиції». У тодішніх умовах подібний «політичний огріх» міг обернутися виключенням із партії. Зміна ж місця проживання давала невеликий шанс на уникнення партійної відповідальності⁵. Проте на початку 1936 р. П. А. Хейнолайнена було виключено із ВКП(б), його звільнили з керівної посади. Документи також свідчать, що сесією Київського обласного суду П. А. Хейнолайнен був засуджений на 6 місяців ВТТ — за «недбале виконання службових обов'язків». Однак у чому саме полягало «недбальство» не вказувалося.

Свідченням про те, що П. А. Хейнолайнен очолював відповідне республіканське відомство, став наказ № 98 по ГУЄГМС УСРР

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 54929.

⁴ Там само, спр. 58864.

⁵ Там само.

від 22 квітня 1935 р. «Про забезпечення планового та повсякденного керівництва метеорологічного забезпечення в хатах-лабораторіях», надрукований у «Віснику метеорології та гідрології» (№ 3/4 за 1935 р.). Такі хати-лабораторії було створено під час колективізації, вони виконували функції колгоспних агрометеорологічних осередків. Очільником методичної групи, яка керувала хатами-лабораторіями, був призначений Т. К. Богатир, а до її складу ввійшли Половко, Гук, Кудлай, Адешелідзе, Ратманов, Кулик та Сафронов. Наказ підписав П. А. Хейнолайн⁶. Він же протягом 1935 р. очолював редколегію «Вісника метеорології та гідрології» (заступником головного редактора був Т. К. Богатир).

В архівно-кримінальній справі немає жодного натяку, що П. А. Хейнолайн був керівником ГУЄГМС УСРР. На час арешту, 22 вересня 1937 р., він працював техніком-консультантом «Різнопобутпрому» м. Києва і жив за адресою: вул. Короленка, 21, кв. 1. Під час арешту була присутня тільки дочка Тойні.

Ветеран Гідрометслужби України Ігор Іванович Окунев у 1937 р. проживав за тією ж самою адресою — у квартирі № 4. Сім'я Хейнолайнєв переїхала до квартири № 1 з помешкання у дворі будинку. Згодом цю квартиру зайняв новий очільник ГУЄГМС УСРР Люляєв.

Головне, у чому звинувачували П. А. Хейнолайнєна, стала участь у «троцькістсько-зінов'євській змові». Арештанта утримували у Лук'янівській в'язниці. На допиті він свідчив, що за вказівкою начальника політвідділу спецвійськ ЛВО полковника Левіна на партійних зборах науково-дослідного артполігону підтримав резолюцію, запропоновану Г. О. Зінов'євим та ленінградською парторганізацією. На активі Виборзького райкому ВКП(б) він теж виступав на підтримку опозиції. Хоча з часом відмовився від «троцькістських поглядів», але у документах ленінградської партійної організації його прихильність до опозиції була зафіксована⁷.

⁶ Вісник метеорології та гідрології (Київ). – 1935. – Ч. 3/4.

⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 58864.

Уже 4 листопада 1937 р. П. А. Хейнолайнен був засуджений. В акті про виконання вироку у відповідній графі закреслено: «Приговор приведён в исполнение 11/III 38 г.» і зверху надписано: «8 лет ИТЛ, убыл в Ивдельлаг». Документи архівно-кримінальної справи не містять інформації про подальшу долю П. А. Хейнолайнена. Розшуки родичів у 1989 р., коли проводилася реабілітація, не дали позитивного результату.

6 квітня 1989 р. перший заступник прокурора УРСР, державний радник юстиції 2 класу М. А. Потєбенько затвердив висновок про реабілітацію П. А. Хейнолайнена.

КОМАРНИЦЬКИЙ Станіслав Карлович

Народився в Києві у 1888 р., поляк. До революції 1917 р. закінчив Київський політехнічний інститут⁸. Його батьки працювали на залізниці й були власниками двоповерхового будинку на вул. Великій Житомирській. Національність, соціальне походження та батьківська нерухомість наперед визначають трагічну долю С. К. Комарницького.

Станіслав Карлович Комарницький був провідним інженером-гідрологом гідрометслужби. За розповідями сина, він почав працювати із 1913 р. За часів національно-визвольних змагань був гідрометром Міністерства земельних справ. У період польської окупації Києва — безробітний. Із 1922 р. співробітничав із Гідрометеорологічним бюро Укрмету. Брав участь у реалізації першої гідрологічної програми під керівництвом Є. В. Оппокова⁹.

Після реорганізації Української метеорологічної служби, яка полягала у введенні гідрометричних підрозділів наркомзему УСРР до складу Укрмету, вона почала називатися Українською метеорологічною і гідрологічною службою (УМГС). С. К. Комарницький був призначений на посаду начальника Гідрометеорологічного центру. Під час його керівництва було виконано значний обсяг робіт. Зокрема, кількість водомірних постів на

⁸ ЦДАГО України, ф. 263 оп. 1, спр. 66381.

⁹ Декадний бюлетень Укрмету. – 1927. – Жовтень.

1930 р. досягла 213, розгорнуто телеграфну мережу для служби гідропрогнозів, до якої входили окремі закордонні станції.

Водночас С. К. Комарницький був редактором «Щорічника Гідрометричної служби НКЗС УРСР» (від 1927 р.), кількох режимних видань Укрмету щодо стоку річок басейну Дніпра й Десни за багаторічні періоди. Паралельно був заступником голови комісії зі складання термінологічного словника, викладав у Київському меліоративному технікумі¹⁰.

У 1934 р. С. К. Комарницький прийняв справи від начальника гідрологічного відділу Харківського управління Єдиної гідрометеорологічної служби Йосипа Францовича Марчинського, який відряджався до Ленінграда на курси підвищення кваліфікації. Через величезне нервово напруження він почав часто хворіти. Згодом, за порадою давнього знайомого лікаря Богдана Йосиповича Томашевського, деякий час провів у лікарні.

Хвороба годувальника відбилася на матеріальному стані родини. Сім'я Комарницьких складалася з дружини — Юзефи Антонівни, тещі — Юзефи Христовської, доньки — Ванди, учениці 10-го класу 1-ї Київської школи, та сина Януса, студента 5-го курсу Київського гідромеліоративного інституту. Родина Комарницьких мешкала по вул. Павлівській, 3, кв. 1. Власне помешкання було великим і до них вселили ще дві сім'ї. Комарницькі вели замкнений образ життя, розмовною мовою вдома була польська, мали бібліотеку польських класиків. Власне житло дратувало сусідів. Для пом'якшення «квартирного питання» Юзефа Христовська у 1935 р. продала будинок «Цукротресту». Відтепер Комарницькі винаймали житлоплощу у колишньому власному житлі¹¹.

Для поліпшення матеріального стану родини в період хвороби батька Януш Комарницький паралельно з навчанням почав працювати техніком-гідромеліоратором, а жінка придбала друкарську машинку «Ундервуд» для надомної роботи. Матеріали, які пропонувалися на передрук, були різними, здебільшого від-

¹⁰ Гидрометеорологическая служба Украины за 50 лет Советской власти.

¹¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 60516.

критими, але траплялися серед них документи службового призначення (головним чином по річках Західної України). Януш був посередником, брав замовлення і віддавав віддруковані матеріали. У справах, як сьогодні виявилось, не було жодного наляку на шпигунство, ішлося про стосунки сімейні та буденні, пов'язані із заробітком.

Важким ударом для Комарницьких став арешт 30 вересня 1937 р. давнього друга родини — Б. Й. Томашевського, лікаря-хірурга Медико-санітарного управління басейну Дніпра¹². Богдан Йосипович разом із сестрами Оленою та Софією мешкали на вул. Нероновича, 31, кв. 2. Протягом жовтня 1937 р. усі вони були заарештовані, звинувачені у шпигунстві на користь Польщі та страчені у Биківні під Києвом. Олена Томашевська з дитинства була подругою Юзефи Антонівни — дружини С. К. Комарницького. Якось Олена поскаржилася подрузі, що її переводять на роботу на станцію Ворзель. Юзефа звернулася до чоловіка, і той дав згоду зарахувати Олену до свого відділу на посаду технічного працівника¹³. На фотографії колективу відділу гідрології ГІМЕКОМУ Олена Томашевська сидить праворуч від свого начальника С. К. Комарницького¹⁴.

На допиті, вірогідно із застосуванням «заходів фізичного впливу», Б. Й. Томашевський назвав прізвище С. К. Комарницького як члена начебто очолюваної ним контрреволюційної організації «ПОВ». Але в матеріалах архівно-кримінальної справи не міститься доказів «зрадницької діяльності». Нині достеменно відомо, що справа «ПОВ» була сфальсифікована органами державної безпеки та мала на меті винищення потенційної польської «п'ятої колони»¹⁵.

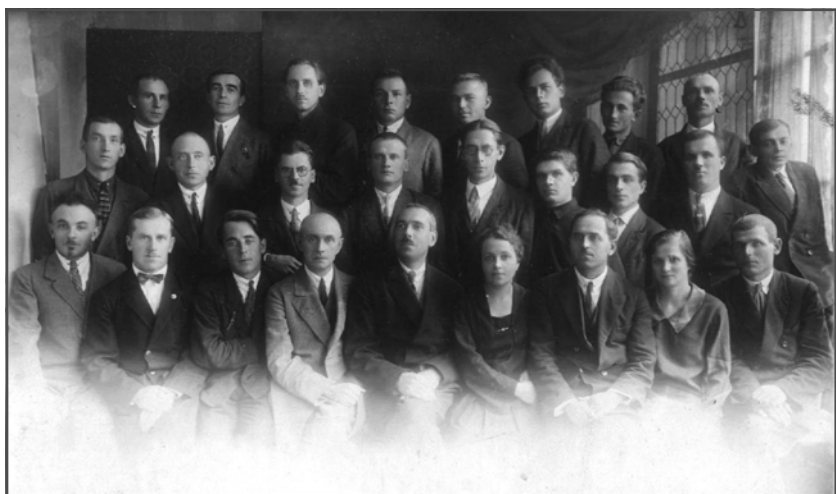
Спочатку Станіслава Карловича звільнили з роботи, а в ніч із 4 на 5 жовтня 1937 р. заарештували. Арештант відмовився підписати перший протокол, де він обвинувачувався у «контр-

¹² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 46645.

¹³ Там само, спр. 58449.

¹⁴ Там само, спр. 66381.

¹⁵ Великий терор: польська операція 1937–1938. – К.; Варшава, 2010. – 1982 с.

Гідрологічний відділ ГІМЕКОМу, 1931 р.
У першому ряду п'ятий ліворуч С. К. Комарницький,
у третьому ряду п'ятий ліворуч Й. Ф. Марчинський.

революційній діяльності». Протокол допиту був завірений лише слідчим. У ніч із 8 на 9 жовтня, повертаючись до камери після чергового допиту, Станіслав Карлович Комарницький покінчив життя самогубством, викинувшись із третього поверху на сходи. Імовірно, ціною власного життя він вирішив уберегти родину. Але вже на другий день після його смерті звинувачений у «шпигунстві й контрреволюційній діяльності» був заарештований Януш Комарницький¹⁶. На початку 1938 р. його розстріляють у Биківні. Юзефа Антонівна Комарницька за «пособництво польської розвідки» примусово була направлена на 10 років до Північного Казахстану. Ганьбу та злидні пережила дочка Станіславівна. Наприкінці життя вона отримала лист щодо реабілітації матері, так і не дочекавшись відновлення справедливості щодо батька й брата.

¹⁶ ЦДАГО, ф. 263, оп. 1, од. зб. 63172, к. 1726.

**Постанова старшого помічника прокурора м. Києва
Л. М. Абраменка про припинення
кримінальної справи стосовно С. К. Комарницького**

4 липня 1990 р.

УТВЕРЖДАЮ

Первый заместитель прокурора
города Киева
старший советник юстиции

(подпись) В. С. Калюжный

« 4 » июля 1990 года

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

по архивному уголовному делу № 66381 фп в
отношении Комарницкого С.К.

«2» июля 1990 года

г. Киев

Старший помощник прокурора г. Киева старший советник юстиции Абраменко Л.М., рассмотрев архивное уголовное дело № 66381 фп в отношении Комарницкого С.К., —

УСТАНОВИЛ:

4 октября 1937 года Управлением госбезопасности НКВД УССР арестован Комарницкий Станислав Карлович, 1888 г. рождения, уроженец г. Киева, с высшим образованием, беспартийный, инженер-гидролог, начальник сектора сети Киевского Управления Гидрометслужбы, и в тот же день начато предварительное следствие по подозрению его в проведении шпионской деятельности «в пользу одного иностранного государства», т.е. в совершении преступления, предусмотренного ст. 54-6 ч. I УК УССР.

5 октября 1937 года на квартире арестованного проведен обыск, в ходе которого никаких доказательств проведения Комарницким шпионажа обнаружено не было.

9 октября Комарницкий покончил жизнь самоубийством, выбросившись в пролёт лестничной клетки.

15 декабря 1937 года уголовное дело в отношении Комарницкого прекращено за его смертью.

Таким образом, в уголовном деле не содержится никаких доказательств проведения Комарницким шпионской деятельности. Обвинение ему по указанному преступлению не было.

На основани изложенного, руководствуясь ст. 227 УПК УССР, —

ПОСТАНОВИЛ:

Постановление УГБ НКВД УССР от 15 декабря 1937 года о прекращении уголовного дела и сдаче его в архив в связи со смертью Комарницкого отменить.

Уголовное дело в отношении Комарницкого Станислава Карловича прекратить на основании п. II ст. 6 УПК УССР за отсутствием состава преступления.

Старший помощник прокурора
города Киева
старший советник юстиции

Л. М. Абраменко

СПРАВКА:

Принятыми мерами родственники Комарницкого С.К. не установлены.

Л. М. Абраменко¹⁷.

МАРЧИНСЬКИЙ Йосип Францович

Народився в 1905 р. в с. Андрушки Попільнянського р-ну (зараз Житомирська обл.) в сім'ї слюсаря цукрового заводу, поляк. Був одружений — дружина Капітолїна Іванова, сини 1930 р.н. — Йосип та Франц¹⁸. Мешкав Й. Ф. Марчинський із родиною за адресою: Київ, вул. Короленка, 21, кв. 5. Його сусідом у передвоєнні роки був Ігор Іванович Окунев, нині — ветеран гідрометслужби.

На час арешту Й. Ф. Марчинський обіймав посаду старшого наукового співробітника Київської гідрологічної обсерваторії, яка почала діяти 11 січня 1941 р. на базі Київської гідрологічної станції 1 порядку¹⁹. Заарештований «як особа, що знаходилася в розробці органів НКВС УРСР» із 1937 р. У 1939 р. Й. Ф. Марчинський на демонстрації пожартував гаслом: «Станемо до черги!», тим самим створивши привід для чергового доносу щодо його «антирадянської позиції».

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 66381.

¹⁸ Там само, спр. 63172.

¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4668, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

Колектив Київської гідрологічної обсерваторії (квітень 1941 р.).
У середньому ряду четвертий ліворуч Й. Ф. Марчинський.

Обшук та арешт Йосипа Францовича відбувся в ніч із 22 на 23 червня 1941 р. Допити почалися 11 жовтня 1941 р. після переїзду до новосибірської в'язниці № 1. Документи архівно-кримінальної справи розкрили деякі подробиці з історії гідрометслужби. Нам відомо, що в лютому 1931 р. С. К. Комарницький направив Й. Ф. Марчинського у відділ гідрології на посаду інженера, де він працював до грудня 1931 р. Згодом був переведений на роботу до Одеси. У 1933–1934 рр. Й. Ф. Марчинський обіймав посаду керівника гідрологічного відділу у Харківському управлінні ГМС. У 1935–1941 рр. — начальник Київської гідрологічної станції 1 порядку. Його колегами по роботі були провідні гідрологи: Г. П. Євневич, П. М. Серіков, С. В. Кочетков, Л. Г. Онуфрієнко, Г. І. Швець.

За відсутністю прямих доказів у січні 1942 р. Й. Ф. Марчинський був звільнений. Подальша його доля невідома.

Й. Ф. Марчинський
під час перебування у новосибірській в'язниці (1941–1942 рр.).

**Постанова старшого
оперуповноваженого УНКВС по Київській області
Кравця про звільнення Й. Ф. Марчинського**

14 січня 1942 р.

«УТВЕРЖДАЮ»

ЗАМ НАЧАЛЬНИКА УНКВД по НСО
КАПИТАН ГОСУД. БЕЗОПАСНОСТИ
(ПЛЕСЦОВ) (подпись)
«16» января 1942 года.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

(на освобождение)

Гор. Новосибирск, января «14» дня, 1942 года.

Я, Ст. Оперуполномоченный УНКВД по Киевской области, Мл. Лейтенант Госбезопасности КРАВЕЦ, рассмотрев следственное дело № 147693/1331 по обвинению МАРЧИНСКОГО Иосифа Францевича, 1905 года рождения, уроженец с. Андрушки, Попельнянского района, Житомирской области, житель г. Киева, поляк, гр-во СССР, из рабочих, кандидат ВКП(б), не судим, в преступлениях, предусмотренных ст.ст. 58-2 и 58-11 УК РСФСР, —

Н А Ш Е Л:

23-го июня 1941 года, в гор. Киеве был арестован МАРЧИНСКИЙ Иосиф Францевич на основании показаний б. участника контрреволюционной организации «ПОВ» КОМАРНИЦКОГО С.К. от 7-го октября 1937 года о том, что МАРЧИНСКИЙ в 1930 г. лично КОМАРНИЦКИМ С.К. был завербован в контрреволюционную организацию «ПОВ».

Однако обвиняемый КОМАРНИЦКИЙ С.К. на допросе от 7-го октября 1937 года не дал подробных показаний о том, при каких обстоятельствах была осуществлена вербовка МАРЧИНСКОГО в к-р организацию «ПОВ», в чём конкретно выражалась его контрреволюционная националистическая деятельность.

Допрошенный по существу показаний КОМАРНИЦКОГО обвиняемый МАРЧИНСКИЙ И.Ф. категорически отрицает свою принадлежность к контрреволюционной организации «ПОВ».

Допросить обвиняемого КОМАРНИЦКОГО С.К. о том, при каких обстоятельствах был завербован МАРЧИНСКИЙ в «ПОВ» и в чём конкретно выражалась его практическая контрреволюционная деятельность не представляется возможным ввиду того, что КОМАРНИЦКИЙ 9-го октября 1937 года умер. Других каких-либо данных, изобличающих МАРЧИНСКОГО в том, что он являлся участником контрреволюционной организации «ПОВ», не имеется.

Учитывая, что материалов для предания суду МАРЧИНСКОГО недостаточно, а поэтому руководствуясь ст.²⁰ УПК РСФСР, —

ПОСТАНОВИЛ:

Уголовное дело в отношении МАРЧИНСКОГО Иосифа Францевича прекратить, его из заключения освободить. Следственное дело № 147693/1331 по обвинению МАРЧИНСКОГО сдать на хранение в архив 1-го Спецотдела УНКВД по Новосибирской области.

Копию настоящего постановления направить прокурору по Новосибирской области.

СТ. О/Уполномоч. УНКВД по КИЕВСК. ОБЛ.
МЛ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

(КРАВЕЦ)

СОГЛАСЕН: НАЧ СЛЕДСТВ. ГРУППЫ НКВД УССР
МЛ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

(ЛЕСНОЙ)²¹

²⁰ Сторінка зіпсована.

²¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 44581.

ОГІЄВСЬКИЙ Анатолій Володимирович

Відомий український вчений, професор, доктор технічних наук. До 1941 р. брав участь у гідрологічних оповіщеннях та розрахунках при будівництві Дніпрогесу, працював в Інституті водного господарства АН УСРР–УРСР, викладав у Київському інженерно-меліоративному інституті, був науковим консультантом гідрометеослужби України.

За доносом 26 червня 1941 р. був заарештований і майже рік та одинадцять місяців провів у новосибірській в'язниці. В умовах Великої Вітчизняної війни бракувало фахівців гідрологів, які давали висновки для військово-інженерних управлінь Червоної армії щодо форсування річок. Вірогідно, що втручання начальника Головного управління гідрометеорологічної служби (ГУГМС) генерал-майора інженерно-технічної служби Є. К. Федорова сприяло тому, що 23 травня 1943 р. А. В. Огієвського було виправдано та звільнено. До лютого 1943 р. він працював науковим консультантом Гідрометслужби Сибірського військового округу.

А. В. Огієвський

Наказом № 58 ГУГМС від 11 лютого 1944 р. А. В. Огієвський був призначений начальником гідрологічної обсерваторії управління гідрометслужби Київського військового округу. Інженер-капітану Золотухіну до 1 квітня 1944 р. було доручено організувати установу згідно з наданим штатом та затвердити представлений Огієвським план науково-дослідних робіт. Помер А. В. Огієвський 3 квітня 1952 р. Похований у Києві, на Лук'янівському кладовищі.

А. В. Огієвський
під час перебування у новосибірській в'язниці (1941–1943 рр.).

Нижче подано документи архівно-кримінальної справи, які свідчать про життєвий шлях, обставини арешту та ув'язнення А. В. Огієвського.

№ 1

Вирок виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР щодо кримінальної справи інженера відділу розвідки та проектування УШССДОР НКВС УРСР А. П. Андрєєва

27 вересня 1938 р.

П Р И Г О В О Р

Именем Союза Советских Социалистических Республик выездная сессия Военной Коллегии Верховного Суда Союза ССР в составе:

Председательствующего Диввоенюриста А. М. ОРЛОВА,

Членов Бригвоенюриста ГАЛЕНКОВА С.И. и Военюриста 1 ранга КЛИМИНА Ф.А.

При секретаре военном юристе 1 ранга КУДРЯВЦЕВЕ Л.Н. в закрытом судебном заседании в гор. Киеве 27 сентября 1938 года рассмотрела дело по обвинению:

АНДРЕЕВА Анатолия Павловича, 1908 года рождения, бывш. Инженера отдела изысканий и проектирования УШССДОРа НКВД УССР — в преступлениях ст.ст. 54-1 «а», 54-7, 54-8 и 54-11 УК УССР.

Предварительным и судебным следствием установлено, что АНДРЕЕВ с 1935 года являлся активным участником антисоветской вредительской, право-троцкистской террористической организации, существовавшей в системе УШССДОРа НКВД УССР, в которую он был завербован одним из активных участников организации МИХАЭЛИСОМ.

По заданию МИХАЭЛИСА АНДРЕЕВ занимался вредительской деятельностью, умышленно составлял и утверждал вредительские расчёты, длины новых проектируемых мостов и отверстий в них, в результате чего мосты на магистралях Москва–Киев, Киев–Брянск, Ростов–Харьков требуют капитальной переделки.

Кроме того АНДРЕЕВ в 1936 году был завербован для шпионской деятельности в пользу немецкой и польской разведок, которым он и передавал секретные материалы.

Признавая, таким образом, АНДРЕЕВА виновным в совершении им преступлений, предусмотренных ст.ст. 54-10, 54-7, 54-8 и 54-11 УК УССР, и руководствуясь ст. ст. 296 и 297 УПК УССР, Военная коллегия Верховного суда СССР

П Р И Г О В О Р И Л А:

АНДРЕЕВА Анатолия Павловича — к высшей мере уголовного наказания — расстрелу с конфискацией всего лично ему принадлежащего имущества.

Приговор окончательный и на основании постановления ЦИК СССР от 1.XII-1934 года подлежит немедленному исполнению.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬСТВУЮЩИЙ — подпись

ЧЛЕНЫ: подпис

верно:

ЗАМЕСТИТЕЛЬ НАЧАЛЬНИКА СЛЕДГРУППЫ УНКВД НСО

Мл. лейтенант госбезопасности

РИВКИН²²

²² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 44581.

№ 2

Протокол допиту А. В. Огієвського

8 серпня 1941 р.

Протокол допроса
обвиняемого Огиевского Анатолия Владимировича
от 8 августа 1941 г.

Огиевский Анатолий Владимирович, 1894 года рождения, уроженец г. Стародуб Орловской обл., местожительство — Киев, ул. Ворошилова, 14, кв. 24, украинец, гр. СССР, происхождение из дворян, служащий, женат, образование высшее, беспартийный, служил у Деникина подпоручиком.

Вопрос: Назовите свою правильную фамилию, имя и отчество.

Ответ: Моя правильная фамилия Огиевский, имя Анатолий, отчество Владимирович.

Вопрос: Расскажите подробно Вашу автобиографию.

Ответ: Родился я в 1894 г. в семье служащего в г. Стародуб Орловской области. Отец мой был дворянин, служил в бывшем министерстве Юстиции, вначале следователем, а позже судьей и членом суда. В 1913 г. в г. Минске я окончил гимназию с золотой медалью. В том же 1913 году поступил учиться в Психоневрологический институт в Ленинграде. Прочувшись в этом институте год, я оставил в нём учёбу и перешёл учиться в Политехнический институт в этом же г. Ленинграде, где проучился полтора учебных года, т.е. до января 1916 г., и сразу же через несколько дней перешёл учиться в Военно-инженерное училище в Ленинграде, где проучился 9 месяцев, и прямо с училища пошёл на фронт прапорщиком инженерных войск. Служил в третьем Сибирском понтонном батальоне командиром взвода.

После февральской революции был назначен уже командиром роты в этом же понтонном батальоне. На этой должности я находился до ноября 1917, потом был переведён в Управление начальника инженеров 10 армии на должность помощника производителя работ по укреплению позиций. Вскорости после этого немцы стали наступать, часть, в которой я служил, разбежалась, я эвакуировался в г. Минск, а позже переехал вместе со своей семьёй в г. Киев приблизительно в начале 1918 г.

Весной 1918 года в Киеве я поступил учиться в Политехнический институт, где проучился до июля 1919 г. Причём, будучи студентом, в этот период был мобилизован в армию Гетмана Скоропадского, где прослужил недели полторы, не больше, и снова возвратился на учёбу в свой институт.

Будучи студентом Политехнического института, в 1919 я был послан в город Днепропетровск на учебную практику приблизительно в середине июля месяца 1919 г. Днепропетровск был захвачен Деникинской армией. Примерно через два дня после захвата белыми г. Днепропетровска, командование Деникинской армии вывешивало по городу объявление, в котором было указано, чтобы все бывшие офицеры в течении 24 часов явились в определённое место к воинским начальникам. Неявившимся по этому приказу грозила смертная казнь. Я, как бывший офицер, согласно приказа, явился в назначенное место и меня зачислили рядовым в свободный офицерский батальон. Дня через два нас отправили на фронт в районе Днепропетровска против наступающих частей Красной Армии. В первом же бою с частями Красной Армии я был тяжело ранен в обе ноги и направлен в Таганрогский военный госпиталь, где пролежал около двух с половиной месяцев.

После выздоровления, примерно в ноябре месяце 1919 г., командование белых направило меня в Киев, который в то время был занят белыми. По приезде в Киев меня назначили служить на белогвардейский бронепоезд «Москвич» в чине младшего офицера саперов, т.е. подпоручиком инженерных войск. На бронепоезде «Москвич» я прослужил до середины февраля месяца 1920 г.

В начале декабря 1919 г. Красная Армия начала наступление на Киев, белые постепенно отступали на юг по направлению г. Одесса. Вместе с белыми отступал и я с бронепоездом «Москвич». Из Одессы наш бронепоезд отступил на Тирасполь. Примерно дня через два, как я выше сказал, в феврале 1920 г., после прибытия нас в Тирасполь, нам предложили высадиться из бронепоезда и пешим порядком продвигаться на север с целью перехода границы. За день до этого приказа я и ещё один студент по фамилии Лавриненко решил дезертировать из армии белых и перейти на сторону Красной Армии. Для этого мы ночью вышли из расположения белых и направились в сторону наступающей Красной Армии. Утром нас поймал красноармейский разъезд и направил в штаб 400 стрелкового Советского полка. В штабе нас расспросили, кто мы и откуда. Мы сказали, что являемся студентами и были мобилизованы белыми, у которых служили рядовыми солдатами, скрыв от командования Красной Армии, что были белыми офицерами, так как боялись чтобы нас не расстреляли.

После опроса нашего, нам предложили остаться служить в Красной Армии, мы согласились на это предложение красноармейцами в 400 стрелковый Советский полк при 14 армии.

Приблизительно в мае месяце 1920 г. вместе с 400 полком я был направлен на польский фронт, где принимал участие в боях против поляков

в районе местечка Бар. Вскорости после этого я заболел тифом и был отправлен вначале в Бирзулу, а позже в Одессу. После выздоровления я узнал, что генерал Брусиллов, который тогда стоял на стороне Красной Армии, написал объявление, которое было расклеено по г. Одессе. В своём объявлении Брусиллов призывал всех бывших офицеров царской армии стать в ряды Красной Армии и отбить нападение поляков.

Прочитав это объявление, я пришёл к военному коменданту г. Одессы и сказал, что я являюсь офицером. Комендант г. Одессы направил меня в запасную инженерную роту, которая находилась в г. Полтава. Вначале я был назначен заведующим дорожно-мостовым классом, где обучал красноармейцев саперному делу. Позже я был назначен начальником этой же учебной роты. В декабре 1920 г. наша рота переехала в г. Киев и влилась в запасной инженерный полк, который входил в 14 армию.

В Киеве я был назначен помощником начальника учебной команды запасного инженерного полка.

В феврале 1921 г. я подал рапорт командиру полка об увольнении меня из рядов РККА для продолжения образования. Мой рапорт попал в штаб округа, который удовлетворил мое ходатайство. После увольнения из рядов Красной Армии в 1921 г. я сразу же поступил на 4-й курс Политехнического института в г. Киеве. В сентябре 1922 г. я окончил Киевский политехнический институт и получил звание инженера-строителя. В конце декабря 1922 г. я поступил на службу в мелиоративную часть Киевского губернского земельного управления на должность губернского гидрометра (производитель гидрометрических работ на реках), где проработал до конца 1924 г.

Одновременно с этой работой я поступил в аспирантуру к проф. Оппокову (осужденный в 1938 г.), которую досрочно окончил в 1924 году и получил звание научного сотрудника по гидрологии. С 1925 г. по 1928 г. работал в третьей восстановительной организации НКПС у проф. Максимова на должности инженера для технических занятий (по совместительству), потом на Деснестрое работал в качестве инженера-исследователя, позже немного поступил в мелиоративную часть при Наркомзёме УССР, где работал областным гидрометром.

С 1928 г. по 1932 г. работал на Днепрострое в качестве заведующего службой гидрологических оповещений.

С 1932 г. по день моего ареста работал по совместительству на нескольких работах, а именно в институте Водного хозяйства (институт Гидрологии) на должности заместителя Директора по научной части и зав. Отдела гидрологии, и вторая моя работа профессором гидромелиоративного института на должности зав. Кафедрой гидрологии.

Вопрос: Когда Вы были арестованы и где?

Ответ: Я был арестован 26 июня 1941 года в Киеве у себя на квартире.

Вопрос: Какую Вы имеете научную степень?

Ответ: Научную степень я имел доктора механических наук. Эту научную степень я получил в 1936 году, без защиты диссертации. В начале 1937 г. я получил учёное звание профессора, утверждённый комитетом по делам Высшей школы при СНК.

Вопрос: В каком году Вы давали объяснение органам НКВД?

Ответ: Я четыре раза давал объяснение органам НКВД по ряду интересующих их вопросов. Первый раз я вызывался в 1937 году 29 декабря и три раза я вызывался в 1938 г. На все заданные мне вопросы я дал исчерпывающий ответ.

Протокол допроса записан с моих слов правильно и прочитан Огиевский.

Допросил: Следователь следчасти НКГБ УССР
лейтенант госбезопасности

Бражников²³

№ 3

Протокол допиту А. В. Огієвського

22 серпня 1941 р.

Протокол допроса
обвиняемого Огиевского Анатолия Владимировича
от 22 августа 1941 г.

Вопрос: На предыдущем допросе Вы хотели внести поправку в протокол допроса по вопросу Вашего вызова в органы НКВД. Какую Вы хотели внести поправку?

Ответ: На предыдущем допросе было записано, что первый раз я вызывался в органы НКВД не в 1937 г., а в 1930 г., в Областное управление НКВД в г. Киева. На допросе в НКВД я рассказал свою автобиографию, где попутно с этим рассказал свою службу в белой армии Деникина и о переходе на сторону Красной Армии.

Вопрос: Вы были за границей? Если да, то куда Вы ездили.

Ответ: Как видно из моей автобиографии и опубликованного отчёта в журнале «Вести» Института Водного Хозяйства я был в заграничной командировке осенью 1927 г., в течение трёх с половиной месяцев.

²³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 44623.

Вопрос: В каких государствах Вы были.

Ответ: Я посетил Германию, Австрию и Францию. Причём заехал проездом в Польшу по транзитной визе, где остановился на два дня в г. Варшаве.

Вопрос: Расскажите цель Вашей поездки за границу?

Ответ: Цель моей поездки за границу заключалась в следующем: ознакомиться с постановкой и достижением гидрологических исследований в названных выше странах.

Вопрос: Кто Вам дал заграничную командировку?

Ответ: Заграничную командировку я получил от Управления научных учреждений в Наркомпросе УССР в г. Харькове.

Вопрос: Вы сами просили заграничную командировку или Вам Наркомпрос предложил ехать?

Ответ: Я узнал в Институте Водного хозяйства, где я работал в тот период, что в институт поступило предложение от Наркомпроса о предоставлении заявок на научные командировки ряду научных сотрудников. Узнав об этом, я подал заявление в Наркомпрос о предоставлении мне заграничной командировки для научной цели, о которой я сказал выше. Заявление моё было удовлетворено, я получил в Наркомпросе заграничную командировку и в августе месяце 1927 г., выехал за границу в страны, которые я уже указал.

Вопрос: Расскажите конкретно, сколько времени и в какой стране Вы находились, и какую работу Вы там проделали?

Ответ: Первая моя остановка была в Польше в г. Варшава, где я совместно с другими киевскими научными работниками остановился по транзитной визе на 1–2 дня, точно не помню.

Вопрос: У кого Вы остановились в Варшаве, и для какой цели?

Ответ: В г. Варшаве мы остановились в одной из гостиниц, название которой не помню. Цель нашей остановки была — купить себе плащ, чтобы иметь европейский вид, посмотреть достопримечательности города и посетить ряд польский учреждений, как, например, посетили польское гидрографическое бюро и метеорологическую службу. Кроме этого, я посетил квартиру польского гидролога Рундо Альфреда, который является одним из основателей государственного гидрологического института в Ленинграде в 1919 г.

Вопрос: У Вас из родственников кто-нибудь проживает в Варшаве?

Ответ: Из моих родственников в г. Варшаве никто не проживает, и никогда не проживал.

Вопрос: Польского учёного Рундо Вы давно знаете?

Ответ: С Рундо я познакомился в 1925 г. в Ленинграде на первом научном съезде гидрологов СССР. Если не ошибаюсь, Рундо в то время жил в Ленинграде, а как он попал на жительство в Польшу, этого я не знаю. Но знаю, что он по национальности поляк. Кроме этого, я его знал ещё по литературе (в основном).

Вопрос: В план Вашей командировки входило посещение польских учреждений, о которых Вы выше упомянули?

Ответ: Да входило.

Вопрос: Расскажите содержание Вашего разговора с Рундо.

Ответ: Рундо спросил меня, куда я еду, и для какой цели. Я ему сказал, что еду для научной цели. Потом Рундо спросил, какая литература готовится к печати в СССР по гидрологии, я ему ответил, так как тогда никаких секретных книг не было.

Протокол допроса записан с моих слов верно и мне прочитан Огиевский.

Допросил: Следователь следчасти НКВД УССР
лейтенант Госбезопасности

Бражников²⁴

№ 4

Протокол допиту А. В. Огієвського

25 серпня 1941 р.

Протокол допроса
обвиняемого Огиевского Анатолия Владимировича
от 25 августа 1941 г.

Вопрос: Вы знаете инженера Андреева Анатолия Петровича?

Ответ: Да, знаю.

Вопрос: Расскажите, что Вам известно об Андрееве А.П.?

Ответ: Инженера Андреева Анатолия Петровича я знаю примерно с 1934–1935 гг., когда он впервые ко мне обратился за консультацией по поручению Управления шоссейных дорог при НКВД УССР, где работал старшим инженером. На протяжении всего моего знакомства с Андреевым А.П., я с ним встречался не больше 5–7 раз у себя на службе, часто в присутствии третьих лиц.

Встречи с Андреевым у меня были чисто служебного порядка. Так как Андреев работал в Управлении шоссейных дорог (УШСДР) старшим

²⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 44623.

инженером по гидрологическим расчётам мостов, то он и обращался ко мне несколько раз за консультацией по вопросу величины максимальных расходов на различных реках СССР. Я как специалист в области гидрологии не мог отказать организациям, которые обращались ко мне за консультацией.

Вопрос: В чём выражались данные Ваши консультации Андрееву, и был ли это секретный материал?

Ответ: Данные мною Андрееву консультации различного порядка не являлись секретным материалом, а были материалами открытого пользования, а частично материалами для служебного пользования.

Вопрос: Вы когда-нибудь пользовались секретными материалами у Андреева?

Ответ: Секретными материалами у Андреева никогда не пользовался, но материалы служебного пользования брал для нужд института.

Протокол допроса записан с моих слов правильно и мне прочитан —
Огиевский.

Допросил: Следователь

Бражников²⁵.

№ 5

Записка А. В. Огієвського про власні наукові розробки

13 травня 1943 р.

О моих научных трудах.

Здесь я хочу кратко охарактеризовать мои научные труды, поскольку как будто бы данные о них вовсе отсутствуют в моём деле.

Всего за период с 1924 г. (когда была опубликована моя первая научная работа) — по день ареста — мною опубликовано 97 (девяносто семь) научных работ (считая, в том числе, несколько сданных в печать, но ещё не напечатанных). Общий объём личных научных работ — около 5500 печатных страниц (т.е. примерно по 300 печатных страниц в год, конечно, считая и переиздания), что явилось результатом весьма напряжённой систематической работы, которую я всё время вёл, не считаясь ни с выходными, ни с праздничными днями. Удобно все мои научные работы разбить на отдельные группы, применительно к тем узловым научным проблемам и вопросам, которым эти мои работы были посвящены. Пишу по памяти, и потому ряд заглавий может быть приведён мною не совсем точно.

²⁵ ЦДАГО Україна, ф. 263, оп. 1, спр. 44623.

І. Вопросы методики гидрологических прогнозов.

Эта группа вопросов — первая, которой я начал заниматься, ещё как аспирант Научно-исследовательской кафедры Гидрологии (с 1923 г.). Первая моя научная работа [«Связь уровней р. Днепра у г. Киева с уровнями нижележащих пунктов» (1)*] впервые в СССР успешно разрешила вопрос об установлении рабочих связей между пунктами, расположенными на одной реке, для целей осуществления краткосрочных гидрологических прогнозов и была напечатана в изданиях Академии Наук УССР; по этой работе, защищённой мною как диссертация, я получил звание научного сотрудника, а практически она была использована для организации, впервые в УССР, краткосрочных гидрологических прогнозов на р. Днепр. В следующих работах этой группы мною были успешно (и также впервые в УССР) разрешены вопросы о методике краткосрочных гидрологических прогнозов для р. Днепра у г. Киева [«Связь уровней р. Днепра у г. Киева с уровнями вышележащих пунктов» — (2)²⁶] и для р. Днестра у г. Тирасполя [«Паводки в Низовьях р. Днестра» — (3)] — и результаты этих работ также немедленно были практически внедрены в жизнь. На основе этих работ мною, по специальному приглашению Укр[аинской] Гидрометеорологической Службы, был организован отдел гидрологических прогнозов при названной службе, который с 1925 г. начал давать систематические прогнозы по р. Днепр и с 1927 г. — по р. Днестр для нужд водного транспорта и коммунального хозяйства. Особенно эффективны были краткосрочные прогнозы по р. Днестру, ливневые паводки на котором причиняли нередко большие опустошения; предупреждения об ожидаемых паводках здесь давали возможность заранее к ним готовиться, что не раз сберегло значительные материальные ценности, как это было видно из неоднократных благодарностей за сделанные прогнозы, получавшихся в Укр[аинской] Гидрометслужбе от местного населения.

В 1928 г. я стал во главе Службы гидрологических оповещений Днепро-Днепростроя и здесь вопросы методики гидрологических прогнозов разрабатывались мною всесторонне далее для нужд строительства Днепровской ГЭС.

Были разработаны вопросы:

1) теория связи соответственных уровней — «О соответственных уровнях» — (4), — впервые конкретизировавшая понятие соответственных уровней и наметившая практические пути для их установления не только для целей прогнозов, но и для иных нужд гидрологических проработок;

²⁶ Тут і далі так у тексті. Вірогідно, це список праць, який не виявлений у справі.

- 2) обоснования краткосрочных прогнозов в переходные — весенний и осенний — периоды;
- 3) обоснования краткосрочных прогнозов в зимний период;
- 4) обоснования долгосрочных прогнозов на 1 месяц вперёд;
- 5) обоснования долгосрочных прогнозов различных характеристик весеннего половодья — высоты максимума, даты его наступления, начала весеннего подъёма, конца весеннего спада и др.;
- 6) обоснования долгосрочных прогнозов на $1\frac{1}{2}$ – $2\frac{1}{2}$ месяца вперёд по способу аналогий, впервые широко введённому мною в практику гидропрогнозов.

Эти проработки были изложены в ряде опубликованных мною работ, главным образом, в ряде статей в сборнике: «Итоги работ Службы Гидрологических Оповещений Днепростроя» — Киев, 1932 г. [«Общие данные о методике гидрологических прогнозов для р. Днепра» (5), «Краткосрочные прогнозы в переходные периоды» (6), «Прогнозы характеристик весеннего половодья» (7), «Прогнозы в зимний период» (8) и др.].

Ряд статей по гидропрогнозам был помещён мною в сборниках Днепростроя [«Об организации работы Службы Гидрологических Оповещений» (9), «О методике гидрологических прогнозов» (10)], а несколько ранее — в трудах Гидрологических съездов — первого и второго (пять статей).

В 1930 г., по поручению Госплана СССР, мною был составлен, от имени СССР, сводный доклад о методике гидрологических прогнозов, разработанной в СССР, — для 2-го международного энергетического конгресса, состоявшегося в г. Барселоне, в Испании. Доклад этот (11) был напечатан на английском языке в Барселоне в трудах Конгресса и отдельной брошюрой.

Разработанные мною методы гидрологических прогнозов получили широкое применение в СССР, напр., на Волгострое, на строительстве канала Москва—Волга, не говоря о службе прогнозов для р. Днепра, применявшей их на практике до последнего времени, — а также вошли в учебную и специальную литературу иных авторов (напр., в «Практическое руководство по гидропрогнозам» О. Т. Машкевич, изд. в г. Москве и др.).

II. Вопросы методики гидрометрических работ.

В этой области следует отметить:

- 1) критику применявшихся до меня общих приёмов гидрометрических работ, бывших в ряде отношений дефектными [моя работа: «О некоторых методических ошибках в гидрометрических работах УССР» (12), где мною вскрыты ошибочные установки официальных инструкций по организации гидрометрических работ в УССР];

2) новую проработку мною вопроса о рациональной организации гидрометрических работ [та же работа — (12)];

3) разработанные мною заново практические инструкции по производству гидрометрических работ [«Измерение расходов на водосливах и водоспусках» (13), «Установка высотомерного приспособления у плотин» (14) и большой сборник, выпущенный отдельной книгой: «Производство гидрометрических работ» (15); этот последний сборник был первым в СССР практическим руководством по производству гидрометрических работ и разошёлся полностью через 1–1½ месяца после его издания, причём, десятки запросов из самых разнообразных местностей СССР, как, напр., Средняя Азия, Дальний Восток, Архангельск не могли быть удовлетворены];

4) опубликованные мною материалы по заграничному опыту в области гидрометрических работ [«Вопросы гидрологии за границей — отчёт о заграничной командировке 1927 г.» (16), «Вертушка Альбрехта-Килли» (17), «Об изучении испарения за границей» (18) и др.].

5) особо следует отметить разработанные мною оригинальные методы гидрометрических проработок по труднейшим вопросам гидрометрической методики — учёту зимнего стока и учёту стока заболоченных рек. Для более правильного учёта зимнего стока (при наличии льда) мною был дан специальный «гидрометеорологический метод», успешно применённый к десяткам случаев на р. Днепр и его притоках, а затем ко многим случаям по другим рекам УССР и СССР (напр. проф. Поляковым для р. Волги) [«Гидрометеорологический метод для учёта зимнего стока» (19), «Ещё об учёте зимнего стока» (20), изложение этого метода на немецком языке в Трудах Международного Геофизического Конгресса 1938 г. (21), и др.]. Метод этот вошёл в изложение учебной и специальной литературы иных авторов в СССР и за границей.

По учёту стока заболоченных рек был дан мною также совершенно новый оригинальный метод, успешно применявшийся до последнего времени к рекам УССР и СССР [«Об учёте стока заболоченных рек» (22)], вместо весьма грубых приёмов, применявшихся ранее; ссылки на эту работу также имеются в работах иных авторов — отечественных и заграничных.

III. Общие вопросы режима рек.

Здесь упомяну наиболее крупные работы:

1) «Режим стока Верхнего и Среднего Днепра», 1932 г., изд. Днепро-строя, около 500 печ. стр. (23), где впервые дана в сводном виде проработка вопросов режима стока названной реки — от верховьев до Кичкаса, по данным, собранным и разработанным с применением ряда оригиналь-

ных приёмов, в Службе Гидрологического Оповещения Днепроостроя; работа эта вышла из печати с грифом «Не подлежит оглашению» и нашла весьма широкое применение при всех проектировках по р. Днепру и по его главнейшим притокам;

2) «Паводки в низовьях р. Днестра» — где дана впервые сводная характеристика разрушительных паводков р. Днестра у г. Тирасполя за 40–45 лет;

3) «О подземном питании р. Днепра» (24), где впервые дана характеристика динамики различных видов подземного питания р. Днепра у ряда его пунктов за длительный период; для этой характеристики применён оригинальный, разработанный мною, приём, вошедший в общую гидрологическую литературу.

IV. Сток и факторы стока.

Вопросы этого характера были начаты мною разработкой ещё в моей большой монографии по р. Днепру, упомянутой выше [см. (23)]. Отмечу впервые установленную мной математическую зависимость между величинами годового стока и климатическими факторами, влияющими на него, — эта зависимость, как оригинальная и впервые установленная, — вошла в учебную литературу иных авторов (напр. Крицкий и Менкель — Инженерная гидрология, Поляков и Близняк — Гидрология и др.). Далее отмечу мои исследования, посвящённые важному вопросу о влиянии на сток больших лесных массивов [«Влияние леса на весеннее половодье» (25), «Формулы для вычисления влияния леса на высоту весеннего максимума» (26)], где мною было дано новое решение этому вопросу, оформленное впервые в литературе в виде соответствующих математических зависимостей.

V. Расчёты весенних и ливневых максимумов.

Эти максимумы являются величинами, по которым определяются отверстия мостовых переходов через реки и ручьи, т.е. определяются величины мостов. Ряд моих работ и исследований посвящён анализу этого вопроса и установлению наиболее рациональной методики теоретического определения расчётных максимумов, нужных для проектировки мостов [«Формулы для определения расчётных максимумов в бассейне Верхн. Днепра» (27), «О расчётных максимумах и их определении» (28), «О формуле Шевелева для определения расчётных максимумов» (29), «О формуле Соколовского для определения расчётных максимумов» (30), «О формуле Чеботарёва для определения расчётных максимумов» (31), «Новые формулы для определения расчётных максимумов от талых вод» (32), «Новые формулы для определения ливневых максимумов» (33), «Формирование паводочных максимумов и их расчёт» (34)].

Подвергнув широкой критике существующие приёмы расчётов, я дал в конце концов ряд своих оригинальных формул и приёмов, в сводном виде опубликованных в книге (34), вышедшей из печати с грифом «Для служебного пользования» в 1939 г. Формулы и приёмы эти получили широкое применение при практических проектировках, войдя в ряд практических инструкций (напр., Главдорупра УССР). Отмечу, что такие мои расчётные формулы, как, напр., для вычисления объёма ливневых вод, вообще были мною даны впервые в СССР и подобные зависимости отсутствуют также в заграничной литературе.

VI. Методика водохозяйственных расчётов.

Под этой методикой разумеют расчёты, нужные для проектирования плотин и водохранилищ на реках для так называемого регулирования речного стока (что очень важно для маловодных районов, напр. Донбасс).

В этой области мною дан критический разбор некоторых ошибочных приёмов и некоторые свои оригинальные предложения, получившие применение на практике [«О многолетнем регулировании стока» (35), «О полном регулировании стока» (36)].

VII. Учебная литература.

Дано два учебных руководства:

- 1) Гидрометрия и производство гидрометрических работ, около 400 печ. стр., первое изд. на укр. яз. (37) в 1933 г.
- 2) Гидрология суши (общая и инженерная) (38), — около 450 печ. стр., — первое изд. на укр. яз в 1934 г.

Оба учебных руководства вышли из печати тремя изданиями (по три издания каждое).

Два русских издания каждого из руководств напечатаны в г. Москве и получили применение во всех ВУЗах СССР по соответствующим дисциплинам (в том числе и в университетах).

Последнее издание «Гидрологии» утверждено как учебник ВКВШ (Всеобщ. Комитетом по делам Высшей Школы).

Оба руководства были одними из первых в СССР по соответствующим дисциплинам. Ссылки на эти учебники имеются во многих десятках специальных гидрологических исследований и в иных работах иных авторов.

VIII. Научная критика и общеметодические вопросы.

Я являюсь, пожалуй, единственным в СССР гидрологом, весьма много уделившим внимания критическому разбору работ и предложений иных исследователей. Большинство научных работников предпочитает воздерживаться от критики иных авторов, не желая портить «добросо-

седских» отношений. Я выделяю поэтому эту группу моих научных работ как особую. Большинство моих работ этого характера уже было отмечено мною ранее [см., напр., (28), (29), (30), (31), (34), (35), (25)]. Особенно важным я считаю свои критические работы, доказавшие неправильность технических концепций по вопросу методики регулирования стока [инж. Полина, (35)], по вопросу влияния на весенний сток лесных массивов [Дубаха — (25)], по вопросу о применении методов математической статистики к построению расчётных формул для вычисления максимумов [Чеботарёв — (31), Соколовский — (30), Шевелев — (29)]. Научные концепции бывшего академика Оппокова (ещё до его ареста) [напр., «Сток и факторы стока в бассейне Верхнего Днепра» (39), «О балансе стока в бассейне Верхнего Днепра» (40)].

Очень важной я считаю свою работу по общеметодическим вопросам гидрологии: «О некоторых ошибочных уклонах в современной гидрологии» (41), сданную в печать (в изд. Госуд. Гидрологического Института в Ленинграде в 1940 г.); здесь я впервые в СССР поставил и разработал вопрос о необходимости широкого внедрения в гидрологические исследования методов материалистической диалектики, показав на ряде конкретных примеров к каким ошибочным и вредным результатам приводит игнорирование этого у ряда авторов.

IX. Обмен опытом с заграницей.

Выделю эти работы в отдельную группу, ибо учёт опыта заграницы и внедрение рациональных её достижений в Советскую практику так же считал одной из своих задач. Здесь отмечу упоминавшуюся ранее работу (16), а также ряд статей, названия которых приводить не буду.

X. Генезис процессов стока и расчёты его.

Это направление нашло выражение частью уже в работах (34), (33) и (32). Выяснению механизма процессов стока и вытекающих отсюда приёмов расчётов посвящены работы: «Формирование весенних гидрографов и их расчёт (метод гидрографических параметров)» (42), сданная в печать в начале 1941 г. Здесь мною дан новый оригинальный анализ процессов стока на генетической основе, позволивший разрабатывать совершенно новые подходы к расчётам речного стока, как, напр., впервые разрешить нигде до сего времени нерешённый вопрос об интегрировании стока, т.е. о переходе от стока на малых площадях к стоку на больших бассейнах. Работу эту я предполагал представить на Сталинскую премию. Практическое её применение дало бы весьма многообразные и плодотворные результаты во многих областях гидрологии, особенно на основе дальнейшего углубления первоначальной рабочей схемы.

Заключительные замечания. Изложенным я заканчиваю своё краткое описание содержания моих главнейших научных работ. Я перечислил (по памяти) только 42 моих научных труда, ибо моей задачей не было приводить полный список своих работ, а только лишь охарактеризовать их основное содержание и направление.

Как видно из изложенного, круг вопросов, охваченных моими научными работами, — достаточно широк, включая вопросы: 1) гидрометрии, 2) гидрологии (в узком смысле) и 3) водохозяйственных расчётов, — в отличие от других гидрологов СССР, занимающихся только лишь одной или двумя группами вопросов из только что названных мною трёх групп.

Как видно из изложенного, результаты моих научных исследований, в виде расчётных приёмов и формул или в виде тех или иных методов, нашли широкое применение в практике водохозяйственного строительства и в теории гидрологии в СССР, найдя по ряду вопросов отражение не только во многих трудах иных авторов в СССР, но и за границей.

13-V-1943 г.

А. Огиевский
г. Новосибирск²⁷.

№ 6

Постанова про припинення кримінальної справи стосовно А. В. Огієвського

20 травня 1943 р.

«УТВЕРЖДАЮ»
ЗАМ НАЧАЛЬНИКА УНКВД по НСО
Подполковник Госбезопасности
(ВОРОНЦОВ) (подпись)
«20» мая 1943 года.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ (о прекращении дела)

Г. Новосибирск, 1943 г., май 20 дня, Начальник следственной группы УНКВД по НСО — Ст. лейтенант Госбезопасности РИВКИН, рассмотрев материалы следственного дела № 147672 по обвинению ОГИЕВСКОГО Анатолия Владимировича в совершении преступлений, предусмотренных ст. 58-б УК РСФСР —

Н А Ш Е Л:

25 июня 1941 года НКВД УССР по подозрению в проведении шпионской деятельности был арестован ОГИЕВСКИЙ Анатолий Владимирович,

²⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 44581.

1894 года рождения, житель г. Киева, украинец, по происхождению из дворян, беспартийный, не судившийся, имеющий учёную степень — доктора технических наук, профессор гидрологии, работавший в институте гидрологии при Академии Наук УССР.

2-го июля 1941 года, в связи с создавшейся обстановкой, вызванной военными действиями, ОГИЕВСКИЙ был эвакуирован в тюрьму № 1 г. Новосибирска. Вместе с ним в УНКВД по НСО поступили все материалы по делу.

Как видно из дела, обвинение ОГИЕВСКОГО в шпионской деятельности основано исключительно на показаниях арестованного в 1938 г. и осуждённого в том же году к ВМН старшего инженера Управления Шоссейных дорог при НКВД УССР АНДРЕЕВА Анатолия Петровича.

Имеющиеся в деле ОГИЕВСКОГО четыре протокола допроса АНДРЕЕВА в основном изобилуют неконкретными фактами, два из них вовсе не содержат в себе каких-либо данных о проводимой ОГИЕВСКИМ шпионской деятельности, а остальные, усматривающие преступные связи последнего с АНДРЕЕВЫМ, по своему содержанию противоречивы.

На допросе 13 февраля 1938 года обвиняемый АНДРЕЕВ показал, что кроме ОГИЕВСКОГО материал шпионского характера им был передан гр. МАГОЛИДОВУ А.Б., — инженеру Киевского Гидро-Метеорологического Управления и дальше идёт перечисление фактов его связи с последним. Об ОГИЕВСКОМ на этом допросе АНДРЕЕВ не привёл ни одного факта.

Последующий допрос АНДРЕЕВА, если рассматривать его с точки зрения определения виновности ОГИЕВСКОГО, оправдывает последнего, так как, как показал АНДРЕЕВ, переданные им ОГИЕВСКОМУ материалы технического характера нужны были ему, с его слов, для изучения в научных целях, причём на вопрос следствия, какие действительные причины приобретения ОГИЕВСКИМ этих материалов, АНДРЕЕВ ответил, что ему об этом ничего не известно.

Допрос АНДРЕЕВА от 25 июля 1938 года содержит в себе процесс вербовки последним некоего МОГУРА, об ОГИЕВСКОМ опять-таки ничего в этом протоколе не сказано.

Последние показания АНДРЕЕВА, датированные также 25 июля, противоречат предыдущим его показаниям, так, например, на допросе 13 февраля 1938 года он показал, что знаком с ОГИЕВСКИМ с 1934 года, на указанном допросе знакомство с последним относит уже к 1932 году.

Таким образом, следует заключить, что показания АНДРЕЕВА, являющиеся в деле основным доказательством проведения обвиняемым по настоящему делу ОГИЕВСКИМ шпионской деятельности в пользу одного из иностранных государств, не могут служить основанием для предъяв-

ления последнему обвинения по ст. 58-б УК РСФСР и тем более основываясь только на них, ставить вопрос о предании ОГИЕВСКОГО суду.

Допрошенный по делу обвиняемый ОГИЕВСКИЙ А.В. на протяжении всего следствия категорически отрицал предъявляемое ему обвинение, считая показания АНДРЕЕВА клеветническими.

В своих собственноручных показаниях ОГИЕВСКИЙ привёл ряд фактов, которые в своей совокупности отражают правдивые по своему характеру положения — одновременно опровергают приведённые АНДРЕЕВЫМ доводы.

Обвиняемый ОГИЕВСКИЙ также показал, что свои лучшие годы он отдал делу служения советской науке, опубликованные им 97 научных работ имеют большое государственное значение.

В соответствии с вышеизложенным необходимо прийти к выводу, что материалов для предания ОГИЕВСКОГО суду в деле явно недостаточно, данные же о его службе в прошлом в белой армии, которые он сам не отрицает, основанием для осуждения служить не могут.

На основании изложенного, руководствуясь указаниями Пом. Военного прокурора СИБВО и ст. 202 УПК РСФСР

ПОСТАНОВИЛ:

Следственное дело на ОГИЕВСКОГО А.В., на основании ст. 204 п. «б» УПК РСФСР дальнейшим производством прекратить.

ОГИЕВСКОГО Анатолия Владимировича, 1894 года рождения, из-под стражи освободить.

Копию настоящего постановления направить военному прокурору для сведения.

НАЧАЛЬНИК СЛЕДСТВЕННОЙ ГРУППЫ УНКВД

Ст. лейтенант Госбезопасности

РИВКИН²⁸.

Косовец А., Довгич М., Соколов В. Политические репрессии сотрудников гидрометеослужбы УССР в 1930–1940-х гг.

Авторы статьи на основе документов советских спецслужб раскрывают малоизвестные страницы биографии сотрудников гидрометеослужбы УССР, репрессированных в 1930–1940-х гг.

Ключевые слова: гидрометеослужба, политические репрессии, НКВД, архивно-уголовное дело, реабилитация.

²⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 44623.

Kosovets A., Dovhych M., Sokolov V. Political repressions against the staff of hydrometeorological service of the UkSSR in 1930th–1940th.

Based on the documents of Soviet secret services the authors disclosed the unknown facts of biographies of the staff of hydrometeorological service of the UkSSR repressed in 1930th–1940th.

Key words: hydrometeorological service, political repressions, NKVD, archival crime case, rehabilitation.

Андрій Жив'юк*

Між ендеками й більшовиками: Микола Ніцкевич в українському націоналістичному русі 1920–1940-х рр.

У статті розглянуто діяльність Миколи Ніцкевича — вихідця з Волині, одного з помітних функціонерів і пропагандистів українського націоналістичного руху в еміграції (Чехословаччина, Болгарія), покараного за свої погляди і вчинки ув'язненням у СРСР.

Ключові слова: Микола Ніцкевич, Волинь, Польща, Чехословаччина, Болгарія, СРСР, Українська господарська академія, Легія українських націоналістів, Організація українських націоналістів, «Смерш», ГУЛАГ.

Микола Володимирович Ніцкевич народився 17 (4 за ст.ст.) серпня 1906 р. у містечку Тучин Рівненського повіту Волинської губернії у сім'ї контролера акцизних зборів Володимира Сильвестровича Ніцкевича та його дружини Ксенії (Оксани)

* Жив'юк А.А. — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Рівненського Міжнародного економіко-гуманітарного університету ім. С. Дем'янчука.

Яківни¹ (походила з родини священика Якова Миколайовича Новоселецького, випускника Волинської духовної семінарії², працювала вчителькою). Помер М. Ніцкевич у Луцьку 28 вересня 1969 р.

Що заховано між цими двома датами? Коли б не мати жодної іншої інформації про цю людину, можна було б припустити, що мешкав він на Волині, отримав освіту і трудився священиком, учителем або службовцем, із різними, в кожному випадку, обставинами долі. З перипетій міжвоєнного періоду і лихоліття Другої світової війни якимось вийшов, доживши віку в місті, що уособлює волинський край.

Відхилення реальної біографії Миколи Ніцкевича від цієї гіпотетичної соціоісторичної матриці вкладається у часовий проміжок між 1927 і 1956 рр., коли він опинився поза Україною. Вихідний і кінцевий контрапункти, що позначили це своєрідне «випадання» М. Ніцкевича з автентичного для нього середовища, пов'язані зі встановленням і функціонуванням на Волині двох протиукраїнських режимів — польського й радянського. Від переслідувань одного він переховувався у Чехословаччині та Болгарії, представники іншого розшукали його неподалік від Софії і винесли покарання за злочини проти радянської влади, які він нібито вчинив, жодного дня не будучи громадянином СРСР.

Ім'я Миколи Ніцкевича, як активного члена Легії українських націоналістів (ЛУН) й Організації українських націоналістів (ОУН), принагідно фігурує в історичній літературі³. Однак ширша інформація про його діяльність, не кажучи вже за окрему біографічну розвідку, на сьогодні відсутні, чим, власне, і зумовлена актуальність нашого дослідження. Джерельну базу пуб-

¹ Галузевий державний архів СБУ (далі – ГДА СБУ), м. Рівне, спр. П-3215, арк. 7; Державний архів Рівненської області, ф. Р-740, оп. 2, спр. 154, арк. 96 зв. – 97.

² Випускники Волинської духовної семінарії [Електронний ресурс] <http://www.petergen.com/bovkaloduhov.volynsem.html> (відвідано 15.08.2010).

³ Книш З. Становлення ОУН. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1994. – 128 с.; Мандрик М. Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – 392 с.

лікації становлять документи й матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України, твори М. Ніцкевича, оприлюднені в міжвоєнний період, зокрема у журналах «Розбудова нації», «Самостійна думка», газеті «Свобода» та ін.

Інформацію про дитячі та юнацькі роки М. Ніцкевича ми почерпнули з протоколів його допитів, проведених у жовтні–грудні 1944 р. оперативними працівниками й слідчими управління контррозвідки «Смерш» 3-го Українського фронту. М. Ніцкевич пригадував, що в дитинстві довелося часто переїжджати з одного місця на інше, до чого, очевидно, спричинилися переведення по роботі матері, яка вчителювала (батьки М. Ніцкевича невдовзі після його народження розлучилися, батько працював акцизним контролером у містечку Почаєві).

Перше, після Тучина, село Микола не запам'ятав. У 1910 р. вони з матір'ю перебралися до села Несвіч Луцького повіту, а в 1912 р. оселилися в містечку Рожище того ж повіту. В 1915 р., у зв'язку з наступом на Волинь австро-німецьких військ, сім'я евакуювалася до Києва, згодом — на станцію Щігри Курської губернії. З 1916 р. М. Ніцкевич навчався в гімназії: спочатку в Білій Церкві (підготовчий клас), потім у Житомирі (перша гімназія; там і там — впродовж одного навчального року), а в 1918–1926 рр. — у Луцьку⁴.

Луцька гімназія була однією з трьох українських приватних гімназій, що діяли на Волині в 1920–1930-х рр. (окрім неї існували ще гімназії в Кременці і Рівному, відкриті, відповідно, 1920 і 1923 рр.). Гімназію в Луцьку з 1918 по 1926 рр. очолював відомий педагог, громадський і церковний діяч Іван Власовський, уродженець Харківщини, викладач гімназій на Полтавщині, один з організаторів луцької «Просвіти» та чільний учасник українізації православного церковного життя на Во-

⁴ ГДА СБУ, м. Рівне, спр. П-3215, арк. 66–66 зв.; Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (*далі* – ЦДАВО України), ф. 3795, оп. 1, спр. 1613, арк. 98.

лині. У 1928–1930 рр. І. Власовський був послом сейму II Речі-посполитої, неодноразово ув'язнювався владою⁵. Згадуючи про нього через два роки по закінченню гімназії М. Ніцкевич відзначав його демократизм, заохочення І. Власовським самодіяльності гімназистів, які натомість «надзвичайно поважали свого директора»⁶.

Одним із проявів учнівської самодіяльності стало створення при гімназії в 1923 р. культурно-освітнього гуртка «Самоосвіта», в якому луцька молодь вперше виступила «як організоване ціле». Ініціювали постання гуртка старші учні, «що тільки завдяки військовим подіям перебували ще в гімназії». Гурток почав видавати журнал «Багаття», який друкувався на шапірографі, був багато ілюстрований і мистецьки оформлений. Цікаво, що редагування журналу здійснював учень — член місцевої комуністичної організації. Існував у гімназії також спортивний клуб «Юнак» під керівництвом колишнього старшини української армії Горбенка. Гімназисти практикували публічне проведення «історичних і літературних судів» над історичними особами й героями літературних творів. На розгляд одного з «судів» винесли діяльність Петра І, прокурорами виступили учні української гімназії, а адвокатами — російської, наприкінці мало не дійшло до бійки. «Суди ці самі по собі, — зазначав М. Ніцкевич, — властиво не відсвітлювали настроїв молоді. Одначе вони змушували молодь думати». Луцькі гімназисти налагодили листування з галицькою молоддю. За зауваженням М. Ніцкевича, «у той час Волинь для Галичини була “terra incognita”». На доручення «Сокола-Батька» в Луцьк приїздив Петро Франко, передав деякі речі для спортивного гуртка. Восени 1924 р. польська поліція заарештувала редактора «Багаття», кількох євреїв і українців серед учнів гімназії, було звільнено деяких вчителів. «Самоосвіта» припинила існування⁷.

⁵ Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. Т. 1: Абаза – Голов'яно. – Л.: НТШ, 1993. – С. 292–293.

⁶ Ніцкевич М. Луцька молодь // Розбудова нації (Прага). – 1928. – Ч. 7/8 (серпень–вересень). – С. 320.

⁷ Там само. – С. 319–321.

Зауважимо, що подібні явища мали місце у середовищі гімназійної молоді також в інших містах Волині, зокрема у Кременці. Тут існував гурток «Юнацтво» і журнал з такою ж назвою, до редакторів якого належав відомий у майбутньому письменник Улас Самчук. Стосовно Кременецького осередку спостерігаємо таку саму ідеологічну мішанину, такий самий вплив уенерівської еміграції, з іншого боку — комуністичної пропаганди, таку саму ізольованість від Галичини, нарешті такі самі переслідування й арешти, проведені польською владою серед гімназистів восени 1924 р.⁸, як і в Луцьку. При їх допомозі II Річсполита зусиллями тодішнього уряду націонал-демократів втілювала політику перетворення Польщі на мононаціональну державу (шляхом ополячення українців і депортації євреїв зі Східної Малопольщі). Український народ, як народ «неісторичний», «недержавний», підлягав безумовному поглиненню польською державою. Свідомій українській молоді для самореалізації залишався шлях за кордон — радянський або чехословацький, де в кожному випадку спостерігалось «своє» українське «відродження» — комуністичне, більшовицьке або ж націоналістичне, лунівсько-оунівське. М. Ніцкевич, як і У. Самчук, обрав шлях на Захід, до Чехословаччини. Такому крокові передували й конкретно-особистісні спонуки.

Зауважмо тут, що у вільний від навчання час М. Ніцкевич працював експедитором і перекладачем в редакції газети «Українська громада», а після закінчення гімназії, з 1 липня до 1 листопада 1926 р., служив спочатку канцеляристом, а потім рахівником у Луцькому кооперативному банку⁹.

11 листопада 1926 р. він вступив на богословський (теологічний) факультет Варшавського університету, де навчався впродовж двох семестрів. За цей час успішно склав іспити з понад десяти навчальних дисциплін, зокрема теології душпастирської (викладач — митрополит УАПЦ Діонісій (Валединський)), церковнослов'янської мови (професор І. Огієнко), теоло-

⁸ Віктор Май. Гурток «Юнацтво» (Спомини з життя волинської молоді) // Розбудова нації. – 1928. – Ч. 7/8 (серпень–вересень). – С. 276–280.

⁹ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 1613, арк. 86–86 зв., 98.

гії засадничої (професор доктор М. Арсен'єв), загальної історії християнської церкви (В. Давидович), грецької, польської, французької, латинської мов, історії української літератури (професор доктор Р. Смаль-Стоцький), біблійної археології (С. Кисіль-Киселевський) та ін.¹⁰

У серпні 1927 р. за образу духовної особи — митрополита варшавського і волинського УАПЦ Діонісія — його затримала польська поліція. Образа полягала в тому, що під час служби на луцькому цвинтарі М. Ніцкевич голосно висловив незгоду стосовно ставлення митрополита до місцевого українського хору¹¹. Очевидно, саме цей випадок не дозволив М. Ніцкевичу продовжити навчання у Варшаві, а також підштовхнув його до еміграції з країни. Зауважимо, що «наскоки» на митрополита Діонісія з боку української молоді, яка вважала його польським ставлеником, мали непоодинокий характер. Той же У. Самчук з А. Гакеном навесні 1923 р. готували у Кременці замах на цього священнослужителя за його згоду брати участь у святкуванні річниці польської конституції¹².

На початку жовтня 1927 р. М. Ніцкевич нелегально перейшов польсько-чеський кордон у Карпатах та опинився в Подєбрадах, де з 1922 р. діяла Українська господарська академія (УГА). Думку про навчання в ній міг йому подати викладач цього закладу, колишній міністр здоров'я в уряді УНР Модест Левицький, який саме в 1927 р. перебрався з Чехословаччини на Волинь і почав викладати в луцькій гімназії. Із волі міністерства хліборобства ЧСР 1927–1928 навчальний рік став останнім, коли академія приймала нових слухачів. В їх числі опинився й М. Ніцкевич.

Навчався він на економічному відділі економічно-кооперативного факультету, де обрав банківсько-комерційну спеціалізацію. Дипломну роботу на тему «Підприємства Томаша Баті» М. Ніцкевич виконав під керівництвом доцента Я. Моралевича

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 1613, арк. 89–92.

¹¹ ГДА СБУ, м. Рівне, спр. П-3215, арк. 8 зв. – 9.

¹² Самчук У. На коні вороному. Спогади // Літопис Червоної Калини (Львів). – 2000. – Ч. 1/3 (100/102). – С. 219.

й захистив 30 червня 1932 р. з оцінкою «дуже добре», отримавши кваліфікацію «інженер-економіст»¹³.

За його свідченням, платив за навчання з власних заощаджень та за фінансової підтримки матері й Українського банку¹⁴. Оскільки 31 серпня 1929 р. Ксенію Ніцкевич було звільнено з посади вчительки як таку, що не склала державного іспиту з полоністики, М. Ніцкевич по допомогу в оплаті за навчання звернувся до керівництва УГА. Упродовж зимового семестру 1929–1930 навчального року він отримував 300 чеських крон від допомогово-благодійного комітету, у березні 1930 р. загальні збори комітету зменшили допомогу до 80 крон¹⁵.

Існують докази того, що М. Ніцкевич отримував фінансову допомогу також від Легії українських націоналістів, членом якої став. У протоколі засідання подебрадської секції ЛУН від 3 березня 1928 р. вказано, що частина грошей, отриманих із Галичини, у сумі 110 чеських крон «розпоряджаються» М. Ніцкевичу¹⁶. Висловимо припущення про непоодинокість таких випадків. Згодом М. Ніцкевич почав заробляти журналістикою, дописуючи до різних видань. Навчання в УГА було для нього, як і для десятків інших слухачів академії, видимою, проте не єдиною сутністю. Іншою, захованою, домінантою стала для М. Ніцкевича робота в ЛУН.

Легія українських націоналістів, організація дуже динамічна та сповнена пафосу націоналістичної ідеології, відіграла помітну роль в історії українського націоналістичного руху. З неї вийшли визначні ідеологи й керівники пізнішого Проводу українських націоналістів (ПУН). За даними З. Книша, вона постала восени 1925 р. у Чехословаччині внаслідок злиття трьох націоналістичних організацій — Українського національного об'єднання, Союзу українських фашистів та Союзу визволення України, що діяли у трьох головних осередках, де студіювали українські студенти — Празі, Брно та Подебрадах. Про те, як і

¹³ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 1613, арк. 1.

¹⁴ ГДА СБУ, м. Рівне, спр. П-3215, арк. 9.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 1613, арк. 86 зв.

¹⁶ Там само, ф. 4409, оп. 1, спр. 4, арк. 99.

коли вони з'явилися, якою була їх політична програма майже нічого невідомо. Представники цих організацій 12 листопада 1925 р. провели у Празі об'єднавчий з'їзд, на якому й постала Легія українських націоналістів. Центр ЛУН містився в Подебрадах, де довкола УГА гуртувалися студенти й професори з їхніми родинами, майже винятково наддніпрянці. Тільки згодом почали туди прибувати молоді студенти з Волині й Галичини. Відтак за членським складом ЛУН оформилася як наддніпрянська організація, за своєю ідеологією та програмою була соборницькою¹⁷.

Про початковий етап діяльності ЛУН відомо мало. З допису в першому числі «Розбудови нації», підписаному криптонімом «С.», довідуємося, що

«перший період існування Легії українських націоналістів пройшов під знаком важкої організаційної праці. Від самого заснування зустрінулася Легія з негативним відношенням до себе з боку всіх політичних угруповань. Протягом півроку витворено й усталено організаційну схему — переведено необхідну агітаційну роботу»¹⁸.

Із протоколу делегатських зборів подебрадської секції ЛУН від 5 листопада 1925 р., які, очевидно, і поклали початок створенню організації, довідуємось, що спершу вона мала назву Легії українських патріотів (ЛУП). Головою управи секції став Л. Костарів, заступником голови М. Довбня, секретарем М. Сціборський¹⁹. Водночас, у листі генерального секретаря ЛУН М. Сціборського до управ територіальних секцій (1926 р.) пропонувалося відзначити річницю її створення 8 листопада²⁰.

Серед перших «наказів» (рішень) подебрадської секції ЛУН знаходимо наказ № 5 від 20 листопада 1925 р., який вимагав

«розвинути агітацію ідей ЛУН і вербовку нових членів, звертаючи особливу увагу на осіб, що не належать до інших політич-

¹⁷ Книш З. Становлення ОУН. – С. 26.

¹⁸ С. З діяльності організацій — Легія українських націоналістів // Розбудова нації. – 1928. – Ч. 1 (січень).

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 4409, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

²⁰ Там само, спр. 5, арк. 43.

них організацій», як також «подати заяви о вступі в Український студентський інтимний клуб, який має бути перетворено в Клуб українських націоналістів».

Наказ № 8 від 7 січня 1926 р. встановив проведення щотижневих зборів ЛУН²¹, місцем для яких часто слугували зали місцевих готелів, ресторанів або кав'ярень. Члени ЛУН були зобов'язані сплачувати щомісячні внески в розмірі 5 чеських крон, 3 з яких спрямовувалися до ЦК, а 2 — до місцевої секції²². М. Ніцкевич на слідстві вказував розмір щомісячного внеску для члена ЛУН — 10 крон. Окрім того, організовувалися збирання добровільних пожертв за підписними листами, розісланими ЦК ЛУН²³.

ЛУН статутом зобов'язувала своїх членів до ідеологічно-політичного вишколу. Необхідність його відчувалася ще й тому, що Легія постала з різнорідних елементів, і потрібна була наполеглива ідеологічна праця, щоби «перекувати їх в одну цілість».

У ЛУН існували членські відзнаки у формі щита в українських національних барвах з державним тризубом. Щит колом охоплював ланцюг, як символ соборності, з-під щита виднілися руків'я і кінець леза меча, що перехрещував щит. На щиті гасло: «Думка — думкою, меч — мечем!». В організації вживалися звернення «брате» і назва «націоналіст» на місці колишніх «національний», «державницький», «незалежницький». Перебрані з Легії означення «націоналіст» і «націоналістичний» прийнялися пізніше в ОУН і загалом в українському націоналістичному русі. Від ЛУН пішло також націоналістичне привітання «Слава Україні!».

Що важливіше — ряд програмних положень ЛУН, заявлених в її політичній платформі²⁴, згодом знайшли місце в постановах I Великого збору ОУН²⁵. Для ілюстрації назвемо хоча б положен-

²¹ ЦДАВО України, ф. 4409, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

²² Там само, спр. 2, арк. 6.

²³ ГДА СБУ, м. Рівне, спр. П-3215, арк. 69 зв.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 4409, оп. 1, спр. 2, арк. 2.

²⁵ Постанови Великого збору Організації українських націоналістів (28.01.–02.02.1929) [Електронний ресурс] <http://www.users.bit.te.ua/studio/upa/oun1929.htm> (відвідано 05.08.2010).

ня про національну диктатуру як форму державного устрою; підтримку середнього господарства за принципу приватної власності на селі, інтенсифікацію сільського господарства; застосування протекціонізму в торговельній сфері; проведення часткової націоналізації, розвиток виробничої кооперації; запровадження регулярної армії, відродження козацтва; свободу релігійних культів, які не мають денаціоналізуючих тенденцій, сприяння розвитку української національної церкви тощо.

До складу ЛУН входили переважно студенти, головним чином у Чехословаччині, але були там репрезентовані й інші стани та фахові групи. Зокрема, із викладачів Української господарської академії — доктор Микола Вікул, доцент Яків Моралевич. Бачимо у списках прізвища письменників Євгена Маланюка й Леоніда Мосендза, доктора Дмитра Демчука, інженерів Миколи Сціборського, Юрія Руденка, Леоніда Костаріва, Дмитра Трояна, Петра Кожевникова. Із галичан — їх у Подебрадах було мало — до організації відразу вступили Ярослав Герасимович, Михайло Селешко, Петро Вигнанський, Василь Виноградник, Роман Минів та ін. Серед студентів із Волині З. Книш вказує Миколу Ніцкевича, «пізнішого відпоручника ОУН у Болгарії, де він згинув з большевицької руки», та Євгена Омельчука, що поліг у лавах УПА²⁶. Якщо судити з протоколів інформаційних зборів подебрадської секції ЛУН, у ній нараховувалося від 20 до 30 членів²⁷. М. Ніцкевич на допитах у «Смерш» називав цифру 40²⁸. У різний час її очолювали Л. Костарів, В. Виноградник, М. Вікул, М. Сціборський, секретарями були М. Сціборський, Р. Минів, Кирилук, Ю. Руденко, Касьяненко, П. Вигнанський, М. Ніцкевич.

ЛУН засновувала свої відділи й по інших університетських осередках та скупченнях українських поселенців, таких, як Прага, Брно, Ліберці, Берлін, Відень, Париж. Були спроби закоренитися на інших континентах, як, наприклад, в Єгипті або Канаді (Вінніпег). Один зі шляхів еміграції з України, головню з

²⁶ Книш З. Становлення ОУН. – С. 28–29.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 4409, оп. 1, спр. 3, арк. 48–50, 52.

²⁸ ГДА СБУ, м. Рівне, спр. П-3215, арк. 69.

Криму й Кубані, проходив через Туреччину та Балкани. Легія мала своїх зв'язкових у Стамбулі та в інших містах Туреччини, крім того, утримувала постійного представника на Балканах²⁹.

Із повідомлення подебрадської секції до ЦК ЛУН довідується, що М. Ніцкевич був прийнятий у члени організації 11 листопада 1927 р.³⁰, тобто вже через місяць після своєї появи в Подєбрадах. На допиті у «Смерш» 16 грудня 1944 р. він сказав, що в ЛУН був завербований П. Вигнанським³¹. Перший протокол засідання управи подебрадської секції ЛУН як секретар М. Ніцкевич підписав 26 лютого 1928 р.³² 5 березня 1928 р. він, у числі шести членів секції, був обраний на делегатський з'їзд ЛУН³³. 1 травня 1928 р. його висунуто кандидатом від ЛУН, знову ж таки одним із шести, до складу Академічної громади³⁴.

Комунікат ЦК ЛУН за березень 1928 р. таким чином оцінював влиття в організацію і початок активної діяльності нових членів:

«Зокрема, треба підкреслити вступ до подебрадської секції ЛУН нових членів, які прибули в минулому році на студії з краю та складаються з молодих націоналістичних елементів Галичини та Волині. Цей факт свідчить про популярність ідей і політики ЛУН у сферах нашої крайової молоді та дає тим самим спроможність ЛУН посередньо зв'язуватися з окупованими теренами, витворюючи для них відповідних працівників для ведення дальшої націоналістичної акції на місцях»³⁵.

Фактично останні збори подебрадської секції ЛУН відбулися 10 лютого 1929 р. в готелі «Біліна», де голова ЦК М. Сціборський повідомив її членам про перебіг засідання конгресу українських націоналістів, що проходив у Відні³⁶. На цих зборах

²⁹ Книш З. Становлення ОУН. – С. 28.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 4409, оп. 1, спр. 6, арк. 5.

³¹ ГДА СБУ, м. Рівне, спр. П-3215, арк. 76 зв.

³² ЦДАВО України, ф. 4409, оп. 1, спр. 4, арк. 98.

³³ Там само, арк. 100.

³⁴ Там само, арк. 101.

³⁵ Там само, спр. 2, арк. 11.

³⁶ Там само, спр. 3, арк. 53.

були присутні також учасники конгресу й члени новобраного ПУН Д. Андрієвський, П. Кожевников, В. Мартинець³⁷.

Після створення ОУН М. Ніцкевич очолив подебрадський відділ організації. На його зборах, що відбулися 9 квітня 1929 р. в кав'ярні на вулиці Надражній, М. Ніцкевич виголосив реферат «Українська партія соціалістів-революціонерів»³⁸. В інформації про збори подебрадського відділу ОУН 14 жовтня 1929 р. зазначено, що його голова М. Ніцкевич привітав нових членів (проф. Мартинова і Флорова) та представив відділу генерала М. Капустянського, який виголосив доповідь на тему «Шляхи нашої боротьби»³⁹.

Паралельно з головуванням М. Ніцкевич, за дорученням М. Сціборського, як такий, що міг «виразити і широко популяризувати націоналістичні ідеї, завдання й установки ОУН»⁴⁰, почав дописувати до партійних офіціозів — «Розбудова нації» (Прага) та «Самостійна думка» (Чернівці), а також до видань, прихильних ОУН — газет «Свобода» (Джерсі-Сіті), «Новий шлях» (Торонто), «Українське слово» (Париж)⁴¹.

Як людина, що недавно прибула з українських земель, М. Ніцкевич отримав пропозицію іншого роду: один із керівників Української військової організації (УВО) Роман Барановський намагався залучити його до «бойової революційної роботи», тобто терористичної діяльності. М. Ніцкевич відмовився, заявивши, що:

«по своєму характеру я не рахую себе для такої роботи підходящим»⁴².

Водночас він продовжував брати активну участь у громадському русі. У жовтні 1930 р. українські еміграційні організації об'єдналися та створили Контактний комітет для вислов-

³⁷ ГДА СБУ, м. Рівне, спр. П-3215, арк. 20.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 4409, оп. 1, спр. 3, арк. 55.

³⁹ Там само, арк. 56.

⁴⁰ ГДА СБУ, м. Рівне, спр. П-3215, арк. 49.

⁴¹ Там само, арк. 76 зв. – 77.

⁴² Там само, арк. 28–29.

лення протесту проти антиукраїнського терору, вчиненого польською владою на західних українських землях. До комітету ввійшло понад 50 політичних, громадських і культурних організацій, що діяли у ЧСР, у т.ч. від ОУН у ЧСР та Академічної громади, де він був секретарем управи — М. Ніцкевич⁴³.

Виконання доручень ОУН ледь не призвело до виключення М. Ніцкевича з Української господарської академії. 25 березня 1931 р. сенат УГА вирішив звільнити умовно на шість місяців М. Ніцкевича, як голову зборів та одного з організаторів висилки опублікованого у пресі гострого листа до професора К. Мацієвича⁴⁴.

Після закінчення навчання в УГА, до вересня 1933 р., М. Ніцкевич виконував обов'язки секретаря контрольованого ОУН Союзу українських громадських організацій у Празі⁴⁵. Як його представник, він брав участь у різноманітних заходах, організованих зусиллями української еміграції. У газеті «Український тиждень», що висвітлювала життя української празької громади, знаходимо повідомлення, що 4 березня 1933 р. о 19.30 у залі «Унітарія» відбулася «Літературна маніфестація», яку влаштувало українське студентське товариство «Зарево». У ній брали участь М. Антонович, Я. Барановський, О. Кандиба, М. Мухин, М. Ніцкевич, У. Самчук. Неодноразово «Зарево» влаштовувало живий журнал «Апольо Мілітанс»⁴⁶.

Проте найяскравішою іпостассю М. Ніцкевича, як функціонера ОУН, стала публіцистика. У ролі пропагандиста і популяризатора ідей українського націоналізму найактивніше він виступав у 1931–1936 рр. У сучасних дослідженнях з історії становлення ідеології інтегрального націоналізму М. Ніцкевича віднесено до ідеологів ОУН, а деякі його публікації⁴⁷ розгляда-

⁴³ Мандрик М. Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу. – С. 152.

⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 1613, арк. 108.

⁴⁵ ГДА СБУ, м. Рівне, спр. П-3215, арк. 31.

⁴⁶ Відділ рукописних фондів і текстології Ін-ту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 195, одзб. 1332, арк. 1, 4, 87, 89.

⁴⁷ Ніцкевич М. До основних питань націоналізму. – Париж, 1936. – 56 с.

ються поряд із працями таких теоретиків, як Д. Андрієвський, Ю. Вассиян, М. Сціборський, Д. Донцов та ін.⁴⁸

На нашу думку, вказану діяльність М. Ніцкевича варто все ж трактувати, виходячи з його самооцінки як «популяризатора націоналістичних ідей». Тим більше, що ті ж дослідники ОУН в іншому місці згадують М. Ніцкевича серед «оригінальних націоналістичних публіцистів», характеризуючи його як

«прихильника волюнтаристично-ідеалістичного світобачення, автора ряду праць, присвячених проблемі харизматичності політичного лідера та її актуальності для недержавної нації, обґрунтуванню засади вождізму тощо»⁴⁹.

Публіцистику М. Ніцкевича можна умовно розділити на дві групи. Перша — це роз'яснення ним для ширшого загалу ідеологічних і програмних засад українського націоналізму (статті «Фрагменти ідеології українського націоналізму»⁵⁰, «Боротьба з більшовизмом і більшовиками»⁵¹, «Проблема вождя»⁵², книжка «До основних питань націоналізму»). Друга група складається з публікацій, в яких до уваги того ж загалу (української еміграції й міжнародної спільноти) доводиться реакція та погляди ПУН на різноманітні аспекти української проблематики («Польська санаційна преса, урядові та політичні чинники про пацифікацію на Західній Україні»⁵³, «З приводу одного

⁴⁸ Мандрик М.В. Становлення ідеології інтегрального націоналізму в інтелектуальній спадщині української еміграції (1920–1930 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – С. 9.

⁴⁹ Мандрик М. Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу. – С. 67.

⁵⁰ Ніцкевич М. Фрагменти ідеології українського націоналізму // Самостійна думка (Чернівці). – 1931. – Ч. 6/7 (червень–липень). – С. 22–27.

⁵¹ Ніцкевич М. Боротьба з більшовизмом і більшовиками // Самостійна думка. – 1933. – Ч. 5/6 (травень–червень). – С. 164–165.

⁵² Ніцкевич М. Проблема вождя // Самостійна думка. – 1933. – Ч. 7/8 (липень–серпень). – С. 208–210.

⁵³ Ніцкевич М. Польська санаційна преса, урядові та політичні чинники про пацифікацію на Західній Україні // Свобода (Джерсі-Ситі). – 1931. – Ч. 52 (5 березня). – С. 2; Ч. 53 (6 березня). – С. 2; Ч. 54 (7 березня). – С. 2; Ч. 55 (9 березня). – С. 2.

несоборницького виступу»⁵⁴ та ін.). Окрім цього, М. Ніцкевич опублікував історію македонського революційного руху («Новий шлях»), історію партії соціалістів-революціонерів (альманах «В авангарді»)»⁵⁵.

У «Фрагментах ідеології українського націоналізму» знаходимо структуру викладу (порівняння націоналізму з іншими ідеологічними доктринами — марксизмом, анархізмом тощо), понятійний апарат (визначення базових понять — ідеологія, нація, національна ідея та ін.), котрі згодом струнко і системно будуть сформульовані М. Сціборським в його «Націократії»⁵⁶. М. Ніцкевич визначив ідеологію не як «продукт інтелекту», а як «почуття людини» (за З. Пеленським — «невисловлена туга до певного стану і форми життя»); почуття ж ці формує природне й людське середовище, матеріальні та моральні обставини. Потрібна людина або група людей, яка з'ясує і висловить ці почуття (творець, творці ідеології). Як приклад М. Ніцкевич навів Христа — творця й апостолів — піонерів ідеології християнства. Ідеологія націоналізму виходить з поняття нації, її завдання — сформулювати національну ідею. Націю автор визначив як

«тип людської спільноти, витворений на ґрунті спільності мови, подібного природного положення, спільності пережитої історичної долі та стремління здійснитися в повноті силової потуги».

Нація є нерозривним цілим, а не конгломератом класів чи станів. Тому протилежною до націоналізму є ідеологія марксизму, що опирається суто на матеріальний чинник і пролетаріат як клас, через що «хоче розбити націю й об'єднати пролетаріат усіх країн» (інтернаціоналізм). Натомість прагнення націоналізму — суверенна національна держава супроти індивідуалізму Ф. Ніцше і його політичного продовження — анар-

⁵⁴ Ніцкевич М. З приводу одного несоборницького виступу // Самостійна думка. – 1933. – Ч. 4 (квітень). – С. 124–125.

⁵⁵ ГДА СБУ, м. Рівне, спр. П-3215, арк. 5.

⁵⁶ Сціборський М. Націократія. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. – 112 с.

хізму, який її відкидає (М. Бакунін, П. Кропоткін). Замість абсолютного індивідуалізму чи колективізму М. Ніцкевич висунув гасло суспільного інтегралізму. На основі аналізу подій української революції він констатував відсутність національної ідеології в українського проводу, тому в цій сфері потрібна була ревізія. Завданням українського націоналізму М. Ніцкевич вказав здійснення нової української національної революції.

У ході цієї революції, як бачимо зі статті «Боротьба з більшовизмом і більшовиками», М. Ніцкевич волів безкомпромісності та найрадикальніших засобів. Констатуючи відсутність «планової й систематичної» боротьби з «більшовикофільським хрунівством», він зазначав:

«Деякі літ тому, коли більшовики оголошували й рекламували свої практики “українізації України”, було навіть модним бути радянофілом і добачати позитивні риси в тій “творчості, що провадиться там за Збручем».

В умовах колективізації і голоду, організованих більшовиками в Україні, боротьби з більшовизмом як ідеологією, наголошував автор, не вистачить:

«Не може бути сумніву, що рішуча боротьба з самими фізичними представниками більшовизму в особах українців з походження є необхідна. [...] Необхідно приміняти ті засоби боротьби, що були примінювані по відношенню до “хрунів” у польський бік, цебто треба абсолютного внелімінування українських більшовиків із загалу суспільности». Той же, «хто переходить на бік більшовиків, цебто москалів, [...] перестає бути українцем», оскільки «більшовизм — форма московського імперіалізму».

Концептуальний розгляд політичних засад українського націоналізму М. Ніцкевич продовжив у «Проблемі вожда». На початку він зауважив, що:

«головне питання при розв’язанні проблеми державного устрою є не та чи інша “струнка система”, а те, хто виконуватиме владу».

При цьому автор наголосив, що парламентська демократія, як форма державного устрою з її «огидними проявами», пере-

живає кризу. Новою формою державного устрою мала стати, на думку М. Ніцкевича, «модерна диктатура сильної одиниці» (монократизм) зі своєрідним «вождем-спрутом» на чолі:

«Сьогодні на перший план висувається проблема не лише полководця й завойовника, але вождя взагалі, проблема людини, що має сильно розвинені політико-соціальні щупальці, завдяки яким відчуває кожну нерівність, кожне порушення в одноцільному національному організмі».

Водночас копіювання (тиражування) вождів результату не дасть, «бо не може бути двох абсолютно подібних народів і їх вождів».

Виголошуючи в 1931–1933 рр. постулати українського націоналізму, вдумливий і спостережливий М. Ніцкевич не міг не розуміти, що тодішній державно-політичний стан української нації зовсім не сприяв їх осягненню та сприйняттю всією нацією. Можливо тому в книжці «До основних питань націоналізму», що вийшла 1936 р., він дійшов висновку, котрий аж ніяк не назвеш оптимістичним. Саме розуміння шляхів розбудови української державності, уважав М. Ніцкевич, поділило українське суспільство на два непримиренні табори: націоналістів, які визнають радикальні методи боротьби, і «реалістів» — прихильників так званої «реалістичної політики», тобто більш поміркованих дій та політичних кроків. Це явище він назвав фатальним, оскільки

«одні поглиблюють прірву, що ділить нас з історичними ворогами, а другі спільно з тими ж ворогами її намагаються засипати»⁵⁷.

Фаховим і компетентним видається прес-огляд, здійснений М. Ніцкевичем із приводу пацифікації у Західній Україні, розміщений у провідній газеті українців Америки «Свобода». Відсторонено проаналізувавши інформацію, наведену в кількох десятках польських часописів, виступи послів і міністра внутрішніх справ у сеймі, подавши технологію проведення пацифікації та статистику постраждалих від неї, М. Ніцкевич дійшов висновку:

⁵⁷ Ніцкевич М. До основних питань націоналізму. – С. 20.

«Приходиться признати, що історичний вишкіл, який переведився царською Росією над поневоленим тоді польським народом, не пішов на марне, і учні випередили своїх учителів»⁵⁸.

У 1933 р. М. Ніцкевич отримав нансенівський паспорт⁵⁹ і у вересні того ж року виїхав до Софії, вступивши до місцевого університету⁶⁰. На допиті у «Смерш» він пояснював свій переїзд неможливістю працевлаштування у Чехії. Однак і в Болгарії тривалий час М. Ніцкевич змушений був перебиватися випадковою роботою — різника дров, вантажника, переписувача. Лише у квітні 1937 р. він поступив на службу до керамічного товариства «Ізіда» рахівником, а згодом бухгалтером. У 1938 р. М. Ніцкевич подав клопотання до міністерства правосуддя щодо надання болгарського підданства, однак рішення не отримав⁶¹.

Насправді М. Ніцкевич опинився в Болгарії за завданням ОУН. На початку 1930-х рр. ця країна розглядалася ПУН як місце, куди в разі посилення цензури чи певних заходів із боку чеської влади могла бути перенесена редакція «Розбудови нації». Після докладнішого вивчення ситуації стало зрозуміло, що таке перенесення неможливе. Болгарія була потужним осередком російської еміграції, яка поширювала думку, що українці — небажаний для болгарської влади елемент. Їх почали масово звільняти з роботи, доводячи до зубожіння. «Розбудову нації» було чи не найважче поширювати саме тут, де «хліб коштував 5 левів, а журнал 40 левів». Редакція вирішила знизити ціну на видання для Болгарії через безробіття. Навесні 1932 р. поширення журналу було налагоджене у Софії через резидента ОУН Івана Шиманського. Також планувалося його розповсюдження у Пловдиві, Варні, Дренові. Проте осередки ОУН у Болгарії були малочисельними. І. Шиманський неодно-

⁵⁸ Ніцкевич М. Польська санаційна преса, урядові та політичні чинники про пацифікацію на Західній Україні // Свобода. – 1931. – Ч. 54 (7 березня). – С. 2.

⁵⁹ Нансенівські паспорти — тимчасові посвідчення особи, запроваджені в 1922 р. Лігою націй за ініціативою Ф. Нансена для апатридів і біженців.

⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 1613, арк. 111.

⁶¹ ГДА СБУ, м. Рівне, спр. П-3215, арк. 11-12, 34, 132.

разово писав, що тут немає кому працювати, тоді, коли «в ЧСР зосередилася вся інтелектуальна частина еміграції, яка цурається праці на політичному терені»⁶².

М. Ніцкевич був направлений ПУН до Болгарії після самогубства І. Шиманського. Його від'їзд обговорювався та погоджувався з членами проводу М. Сціборським, О. Сеником-Грибівським, Я. Барановським, В. Мартинцем. Зрештою, отримавши 2 тис. крон і доручення «розгорнути націоналістичну діяльність в Болгарії», М. Ніцкевич 20 вересня 1933 р. прибув до Софії. Улаштуватися на новому місці йому допоміг приятель, випускник агрономічно-лісового факультету УГА Чакеров, який працював у міністерстві благоустрою⁶³.

Зазначимо, що перебуваючи в Болгарії М. Ніцкевич продовжував активно працювати на журналістському поприщі. Він став представником від цієї країни у Союзі українських журналістів і письменників (СУЖІП, 1932–1939 рр.), який мав на меті об'єднати «українських робітників пера у цілому світі поза межами України». У цій організації були представлені українські журналісти з Бельгії, Великобританії, Литви, Румунії, Польщі, Франції, Чехії. Характерно, що при обговоренні кандидатури при вступі до СУЖІП належало

«керуватися двома принципами: чи можна вважати кандидата журналістом або письменником, і чи задовольняє він вимогам із боку моральности»⁶⁴.

У Болгарії існувало два осередки ОУН — у Софії (6 чол.) і Варні (4 чол.). До софійської групи, за свідченням М. Ніцкевича, входили Іван Коршун (керівник), Григорій Князев, Донат Криворучко, Окій Ткаченко, Петро Литвиненко, Тихон Коваленко (останнього залучив М. Ніцкевич)⁶⁵. Варненську групу

⁶² Мандрик М. Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу. – С. 293.

⁶³ ГДА СБУ, м. Рівне, спр. П-3215, арк. 32–33, 78 зв. – 79.

⁶⁴ Сніцарчук Л. Діяльність фахових організацій українських журналістів у 20–30-ті рр. XX ст. [Електронний ресурс] http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/ZPNDZP/2008/Snicarczuk_L.htm (відвідано 21.08.2010).

⁶⁵ ГДА СБУ, м. Рівне, спр. П-3215, арк. 33, 79 зв.

очолював Марко Дробаха, до неї входили Коваленко, Терещенко тощо. Через неї М. Ніцкевич, за вказівкою М. Сціборського, намагався встановити контакти з моряками-українцями суден пароплавної лінії Одеса–Варна⁶⁶.

Із метою розширення організаційних можливостей М. Ніцкевич увійшов до Українського культурного об'єднання (УКО), яке існувало у Софії в 1928–1942 рр. Ставши його секретарем, він намагався перетворити об'єднання, на зразок празького Союзу українських громадських організацій, у легальне прикриття для діяльності ОУН у Болгарії. Однак, на вимогу поліції, М. Ніцкевич із цієї посади був усунутий⁶⁷. Як свідчать недавно опубліковані документи, керівники органів внутрішніх справ Болгарії відстежували діяльність ОУН та її резидентів І. Шиманського й М. Ніцкевича у своїй країні⁶⁸.

Без огляду на це очолюване Володимиром Колесниченком Українське культурне об'єднання продовжувало перебувати під впливом ОУН. До УКО належало близько 40 членів, воно мало своє клубне приміщення й бібліотеку. М. Ніцкевич запровадив спільні зібрання членів УКО та ОУН, де виступав із різними рефератами «на історико-літературні теми з націоналістичним ухилом». Вони відбувалися до 1936 р., коли М. Ніцкевич остаточно переконався в їх низькій ефективності.

У 1934 р. відбулося об'єднання УКО з орієнтованою на уряд УНР в екзилі Українською громадою (УГ), що існувала з 1925–1926 рр. (керівник — Малиновський), та Українським шевченківським товариством у Варні у Союз українських організацій

⁶⁶ ГДА СБУ, м. Рівне, спр. П-3215, арк. 81 зв. – 82.

⁶⁷ Там само, арк. 35, 80 зв.

⁶⁸ Лист керівника політичної дирекції міністерства внутрішніх справ Болгарії до дирекції поліції з проханням зібрати відомості про діяльність організації українських націоналістів (ОУН) і Української військової організації (УВО) в Болгарії і їх членів — Івана Шиманського і Миколу Ніцкевича. Софія, 24.03.1936 // Украинската емиграция в България след първата световна война: Документален каталог / Авт. и сост.: В. Москаленко (науч. руков.), Е. Хакова. – София, 2000. – 151 с. [Електронний ресурс] <http://www.ukrpressbg.com/his-ukr-katalog03.html> (відвідано 19.08.2010).

у Болгарії. Головою правління союзу став представник УКО Дмитро Майстренко, а до його складу ввійшли І. Коршун (формально від УКО, фактично від ОУН) та Малиновський (від УГ). Боротьбу за вплив на цю організацію ОУН в особі М. Ніцкевича програла УГ Малиновського. Тоді резидент ОУН добився виходу з правління союзу представників УКО, унаслідок чого той самоліквідувався. УКО, після деякої кризи, відродилося в 1939 р. на чолі з Д. Майстренком, інтегрувавши до свого складу представників УГ (Крупницький, Педошенко) і прогетьманського Національного комітету (І. Орлов, Васько)⁶⁹.

М. Ніцкевич продовжував відігравати у цій організації ключову роль, що виявилось у ході контактів УКО з німецькою стороною після початку війни в Європі. У квітні 1941 р. представник абверу Блюмер і секретар із пропаганди німецького посольства в Болгарії Етінгер відвідали клуб УКО, де перший передав М. Ніцкевичу від члена ПУН Сидора Чучмана «Білу книгу ОУН» (після розколу організації на бандерівців і мельниківців М. Ніцкевич практично не виходив на зв'язок із проводом, тому в ПУН, очевидно, виникли сумніви щодо його політичної орієнтації).

Після початку німецько-радянської війни, у серпні 1941 р., Блюмер повідомив М. Ніцкевичу, що німецький уряд збирається використати кадри української еміграції для зайняття адміністративних і господарських посад в окупованих районах УРСР, зробивши тому відповідну пропозицію, на яку М. Ніцкевич погодився. Окрім нього зголосилося ще 7–8 чол. (у тому числі член ОУН П. Литвиненко, члени УКО Олексій Залужовський, Васецький та ін.)⁷⁰. Після здобуття німцями Києва, з ініціативи Блюмера, у софійському соборі Кирила й Мефодія УКО організувало святковий молебень, на якому були присутні представники німецького, італійського, японського та хорватського посольств. Тоді ж у залі «Слов'янська бесіда» УКО влаштувало вечір з участю представників згаданих посольств, де з промовою виступив голова правління об'єднання Д. Майстренко, котрий «від імені українського народу висловив подяку

⁶⁹ ГДА СБУ, м. Рівне, спр. П-3215, арк. 36–38, 81–81 зв.

⁷⁰ Там само, арк. 40–43, 83–84.

Гітлерові та Муссоліні за звільнення України від більшовиків». Німецькою мовою виступ Д. Майстренка перекладав Блюмер, болгарською — І. Орлов, іншими мовами — М. Ніцкевич⁷¹.

Незабаром Блюмер залишив Софію, тому справу з набором добровольців для роботи в Україні продовжив Етінгер. На початку 1942 р. Д. Майстренко подав до німецького посольства заповнені особові листи понад 50 українських емігрантів, однак рішення посольства виявилось негативним. Натомість було запропоновано бажаючим в індивідуальному порядку через німецьке міністерство праці оформляти документи для роботи в Райху, і тільки після того вони могли потрапити в Україну. Імовірно, що за розпорядженням ПУН М. Міцкевич, О. Залуговський та Савенко зголосилися їхати до Німеччини. З 10 вересня по 19 грудня 1942 р. М. Ніцкевич працював на заводі штучних дорогоцінних каменів у місті Піттерфельд. Там наприкінці листопада 1942 р. в нього відбулася зустріч із членом ПУН Я. Барановським, який одержав від М. Ніцкевича звіт про роботу в Болгарії. 20–21 грудня 1942 р. М. Ніцкевич виїхав у Берлін, де зустрівся з Я. Барановським та Д. Андрієвським. Від них він отримав завдання повернутися до Софії і встановити зв'язок з українськими емігрантами в Туреччині⁷².

Саме поблизу Софії, на станції Новосельці, 15 жовтня 1944 р. М. Ніцкевич був заарештований відділом контррозвідки «Смерш» 3-го Українського фронту⁷³. На той час він був одружений із Марією Ніколовою, вони мали доньку Ксенію чотирьох років. 11 лютого 1945 р. його було звинувачено у злочинах, передбачених статтею 58, пункти 4 (надання допомоги міжнародній буржуазії) і 11 (участь у контрреволюційній організації) Кримінального кодексу РРФСР⁷⁴. 19 лютого 1945 р., уже на угорській території (польова в'язниця «Смерш» рухалася разом із фронтом), військовий трибунал 3-го Українського фронту засудив М. Ніцкевича до вищої міри покарання — розстрілу,

⁷¹ ГДА СБУ, м. Рівне, спр. П-3215, арк. 58–59.

⁷² Там само, арк. 59–60, 84–87.

⁷³ Там само, арк. 120.

⁷⁴ Там само, арк. 94–96.

з конфіскацією майна⁷⁵. Обвинуваченому не допомогло ані те, що слідство й суд не змогли до кінця з'ясувати його справжньої ролі в українському націоналістичному русі 1920–1940-х рр., ані те, що він не мав громадянства СРСР, жодного дня не перебував на його території та, здавалося б, не міг підпадати під дію радянських законів.

Через 88 днів очікування в кишинівській тюрмі № 1 18 травня 1945 р. Президія Верховної Ради СРСР помилила М. Ніцкевича, замінивши йому розстріл на 20 років каторжних робіт⁷⁶ (сам він указував пізніше, що це сталося через 116 днів, очевидно, саме тоді йому оголосили відповідну постанову). Покарання М. Ніцкевич відбував у Степлагу (працював інспектором із передових методів праці, бухгалтером-рахівником)⁷⁷, звільнився з Дубровлагу 27 вересня 1956 р. на підставі указу Президії Верховної Ради СРСР від 14 вересня того ж року⁷⁸.

Після звільнення М. Ніцкевич звернувся з клопотанням про надання йому радянського громадянства й 29 липня 1958 р. отримав радянський паспорт⁷⁹. Від того ж року мешкав і працював у Луцьку. Для працевлаштування йому були потрібні документи про освіту, вилучені при арешті, із приводу чого він звертався до МВС СРСР⁸⁰. Однак документи — залікова й студентська книжка з УГА, трудова книжка, а також різне листування, у тому числі з М. Селешком (3 листи), і 12 фотокарток — були знищені після засудження М. Ніцкевича, що засвідчено актом від 24 липня 1945 р.⁸¹

4 жовтня 1964 р. М. Ніцкевич звернувся до генерального прокурора СРСР зі скаргою, в якій просив переглянути свою справу, скасувавши вирок військового трибуналу 3-го Українського фронту. 11 грудня 1964 р. головний військовий проку-

⁷⁵ ГДА СБУ, м. Рівне, спр. П-3215, арк. 102–105.

⁷⁶ Там само, арк. 112–113.

⁷⁷ Там само, арк. 118.

⁷⁸ Там само, арк. 133.

⁷⁹ Там само, арк. 121.

⁸⁰ Там само, арк. 125 зв., 132–132 зв.

⁸¹ Там само, арк. 114.

пор СРСР генерал-лейтенант юстиції А. Горний вніс протест до Військової колегії Верховного суду СРСР про скасування вказаного вироку і припинення справи М. Ніцкевича за відсутністю в його діях складу злочину. В протесті, між іншим, підкреслювалося, що жодна з організацій українських націоналістів, у яких перебував М. Ніцкевич, «не вела боротьби проти радянської держави і народу» (аналогічний висновок був повторений і в рішенні суду). Особливо одіозною ця теза видається на тлі запеклого тридцятилітнього протистояння комуністичного режиму й ОУН. Ухвалою Військової колегії Верховного суду СРСР від 24 грудня 1964 р. М. Ніцкевич був повністю реабілітований⁸².

У згаданому листі до генерального прокурора Микола Ніцкевич, зокрема, зауважив:

«Я цілком розумію, чому людина з біографією, подібною до моєї, радянськими властями була розцінена як соціально небезпечна, але водночас я не можу зректися тієї думки, що, по суті, у моїх діяннях відсутній склад злочину, який підлягав би покаранню за будь-якими статтями кримінального кодексу».

В цих словах — геополітична драма країни, якій до кінця двадцятого століття було відмовлено у праві на самостійність. У них же — трагедія сотень тисяч українців, склад злочину яких перед чужими політичними режимами полягав у тому, що вони були носіями національної свідомості та людської гідності.

**Живюк А. Между эндэками и большевиками:
Мыкола Ницкевич в украинском националистическом
движении 1920–1940-х гг.**

В статье рассмотрена деятельность Мыколы Ницкевича — выходца с Волыни, одного из заметных функционеров и пропагандистов украинского националистического движения в эмиграции (Чехословакия, Болгария), покаранного за свои взгляды и деятельность тюремным заключением в СССР.

Ключевые слова: Мыкола Ницкевич, Волынь, Польша, Чехословакия, Болгария, СССР, Украинская хозяйственная академия, Легия украинских националистов, Организация украинских националистов, «Смерш», ГУЛАГ.

⁸² ГДА СБУ, м. Рівне, спр. П-3215, арк. 119–129.

Zhyviuk A. Between endek's and bolshevik's: Mykola Nitskevych in ukrainian nationalist movement Of 1920s–1940s.

The article reviews the activity of Mykola Nitskevych, native of Volyn', one of the prominent functionaries and propagandists of the Ukrainian nationalist movement in exile (Czechoslovakia, Bulgaria), condemned for his views and actions the USSR.

Key words: Mykola Nitskevych, Volyn', Poland, Czechoslovakia, Bulgaria, the USSR, Ukrainian Economic Academy, Legia of Ukrainian Nationalists, Organization of Ukrainian Nationalists, «SMERSH» (Russian acronym for Death to Spies), GULAG (Russian acronym for The Chief Administration of Corrective Labor Camps and Colonies).

**Володимир Ковальчук,
Валерій Огороднік***

Листування керівництва підпілля ОУН(Б) на Волині та Поліссі

У покажчику публікуються короткі анотації листування підпілля ОУН(Б) на Волині та Поліссі.

Ключові слова: С. Бандера, ОУН(Б), УПА, листування, анотований покажчик.

До чергового, третього розділу «Листування підпілля ОУН(Б) на Волині та Поліссі» анотованого покажчика «Листування провідників ОУН і командирів УПА» включено лаконічні анотації виявлених у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України) ділових листів членів бандерівської організації, котрі діяли на Волині та Поліссі в 1940–1954 рр. Переважна більшість волинських і поліських земель тоді була включена підпіллям до свого краю «Північно-

* Ковальчук В.М. (вступна стаття, анотації), Огороднік В.Ю. (анотації) — кандидати історичних наук, консультанти Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

західні українські землі» (скорочено — ПЗУЗ). Окрім цього, лісисті терени Київщини, Північно-Східної Житомирщини у певні періоди 1940-х рр. також «вписувалися» в межі сусідніх оунівських країв — «Північно-східні українські землі» (ПСУЗ) й «Осередньо-східні українські землі» (ОСУЗ). Утім, два останні краї більше існували на папері, ніж реально, тому що їх підпілля зазнало дошкульних втрат спершу від нацистських охоронних органів, а потім від НКВС–НКДБ СРСР.

Анотування кожного листа здійснювалося за наступною схемою: кожний розділ анотацій (в нашому випадку — «Листування підпілля ОУН(Б) на Волині та Поліссі») складається з кількох «іменних» підрозділів, розміщених в алфавітному порядку за прізвищами авторів. Кожен такий підрозділ — це систематизовані і викладені у хронологічній послідовності анотації листів одного автора. На початку будь-якого підрозділу подані прізвище та ім'я автора, його псевдоніми в підпіллі і/чи УПА, коротка біографічна нотатка. Нижче в хронологічній послідовності йдуть власне анотації, розділені для зручності зірочками.

Структура анотації в кожному підрозділі є сталою і складається з таких частин: 1) адресат листа; 2) дата; 3) текст анотації; 4) супутні записи (маргіналії) на полях документа, що анотується, де, коли і ким документ було виявлено; 5) архівна легенда; 6) якщо є інші копії документа — зазначення їх архівних легенд; 7) дані про оприлюднення (якщо документ вже було видано).

Поданий розділ складається з 35-х підрозділів. Вони розташовані у алфавітній послідовності (за прізвищами авторів). Таким чином, перший — це анотації листів Юрія Беднарчика. Далі йдуть проанотовані ділові листи Івана Берника, Валерія Бондарчука, Михайла Бондарчука, Федора Воробця, Федора Заборовця, Анатолія Згаб'юка, Володимира Кобриневича, Панаसा Ковальчука, П. Ліщука, Якова Ковжука, Миколи Козака, Василя Коренюка, Віри Королюк, Івана Кроля, Феодосія Крутіва, Володимира Кудри, Богдана Кузьми, Івана Литвинчука, А. Лучковського, Анатолія Маєвського, Анатолія Неверковця, Олександра Савири, Миколи Салати, Валерія Сементуха, Ярослави Скаб, Архипа Татури, Святослава Титка, Володимира Троцюка,

Івана (Григорія) Троцюка, Трифона Харчука, Ніла Хасевича, Миколи Якимчука, Якова Яковлева, Степана Янишевського.

Кожен із згаданих вище підпільників завідував певною ділянкою роботи у підпіллі ОУН(Б) на ПЗУЗ. Читач має змогу ознайомитися з анотаціями деяких листів керівництва краю ПЗУЗ — Миколи Козака (провідник), Василя Коренюка (референт СБ), Миколи Якимчука (референт зв'язку), а також епістолярної спадщини тих осіб, котрі тісно співпрацювали з політичною референтурою ОУН(Б) на ПЗУЗ — Ніла Хасевича, Валерія Бондарчука. Оскільки край ПЗУЗ поділявся на 2 краї — Північно-західний і Північно-східний (далі — ПСК), у нагоді дослідникам стануть анотації ділових листів активістів ПЗК ПЗУЗ — Івана Литвинчука і Михайла Бондарчука (провідники), Панаса Ковальчука (референт СБ), Григорія Троцюка і Анатолія Неверковця (організаційні референти), Федора Заборовця і Олександра Савири (провідники Луцької округи ПЗК), Василя Сементуха (провідник Ковельської округи), Анатолія Згаб'юка (провідник одного з районів Ковельської округи). Також проанотовано листування активістів ПСК — Федора Верещаки (провідник), Юрія Беднарчика, Ярослави Скаб (організаційні референти), Татури Анатолія (політичний референт), Володимира Кобриневича і Святослава Титка (референти СБ), Якова Яковлева, Анатолія Маєвського (провідник Рівненської округи) та ін. У ПСК були також і свої «розкольники», котрі об'єдналися навколо Степана Янишевського-«Далекого» і відмовлялися підпорядковуватися провові ОУН(Б) на ПЗУЗ у 1946–1948 рр. Гадаємо, анотації ділових листів Степана Янишевського (провідник самопроголошеного проводу «Одеса»), Івана Кроля (організаційний референт «Одеси») та інших його соратників допоможуть розібратися у складних перипетіях цієї конфліктної ситуації.

БЕДНАРЧИК ЮРІЙ

[«Григор», «Слюсар», «Чо-гуз», «Чорногуз», «0405»]

(?–24.11.1949)

Від 12.08.1946 — організаційний референт ПСК «Степ». Далі був провідником Корецького надрайону. Входив до проводу ОУН(Б)

на ПЗУЗ. Загинув під час чекістсько-військової операції у лісі неподалік сіл Мала Совпа Межирицького р-ну Рівненської обл. і Велика Совпа Соснівського р-ну Житомирської обл.

* * *

До «провідника» [Козак М.].
Від 28 липня 1947 р.

Описується, яким чином 07.06.1947 р. уник смерті член провуду ОУН(Б) на ПЗУЗ Г. Семенюк-«Мручко». Йдеться про К. Вороніна, уродженця Київщини, котрого автор листа долучив, як здібного публіциста, до написання антирадянських листівок та статей. Наводиться перелік втрат внаслідок останніх сутичок з НКВС: М. Будняк-«Доць», «Циганка», «Султан», «Сват» та ін. Констатується, що «анархія» (опозиція С. Янишевського-«Далекого») поступово занепадає. Окремий пункт присвячено діяльності провокаційних груп НКВС.

ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 39 (1956 р.), спр. 9, т. 9, арк. 32–34. Копія, машинопис.

* * *

Адресат не вказаний [Маєвський А.].
Дата не вказана. [Не пізніше першої половини серпня 1949 р.].

Автор листа констатує повний занепад «далеківців» — опозиції С. Янишевського-«Далекого». До неї він зарахував всього двох осіб — І. Кроля-«Зінька» й «Павла».

Фрагмент листа, оригінал якого був вилучений працівниками МДБ 16.08.1949 р. у вбитого кур'єра ОУН(Б) на ПЗУЗ в с. Малий Олексин Рівненського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 30 (1960 р.), спр. 13, арк. 114–115. Копія, машинопис.

БЕРНИК ІВАН

[«Ярослав»]
(1922–1949)

Член самопроголошеного провуду «Одеса» С. Янишевського-«Далекого». З 1946 — референт СБ Костопільського надрайону. Був убитий радянськими спецслужбами.

* * *

До «Смока» [Козак М.].

Від 20 грудня 1946 р.

Автор критикує «Смока» [Козак М.] за вчинення невинуватих «чисток» організаційного активу ОУН(Б) на Волині, виступи проти прибічників «Далекого» [Янишевський С.]. Висловлюється припущення, що ініціатор чисток діє за наказом НКВС. Міститься пропозиція узгодити пункт для обміну листами.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 8, арк. 130. Копія, машинопис.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – К.; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1164–1165.

* * *

До «Лісового» [Гоч П., провідник одного з підрайонів Степанського р-ну на Рівненщині].

Від 17 серпня 1947 р.

У листі роз'яснюється, як саме і за яким сценарієм потрібно відзначати День зброї 31 серпня.

Оригінал цієї копії листа був вилучений працівниками МДБ 25.08.1947 р. біля хут. Заводня Малостидинської сільради Костопільського р-ну Рівненської обл. у ліквідованого референта зв'язку Костопільського надрайону Стецюка О.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57 (1953 р.), спр. 4, т. 2, арк. 309–310. Копія. Машинопис. Переклад російською мовою, здійснений заст. нач. 5 відділення відділу 2-Н УМДБ Сухіним 28.08.1947 р.

* * *

До «Сашка» [Красовський С., провідник одного з підрайонів Деражненського р-ну на Рівненщині].

Дата не вказана. [Жовтень 1947 р.].

Автор наказує адресату залишити справи та виїхати узимку на територію Вінницької обл.

Документ вилучено радянськими спецслужбами 06.11.1947 р. у ліквідованого керівника одного з підрайонів Деражненського р-ну «Сашка» [Красовський С.].

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 39 (1953), спр. 6, арк. 298–299. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений невідомим.

БОНДАРЧУК ВАЛЕРІЙ

[«Гордий», «Гордій», «Пилип», «Сизий», «Старий»,
«Степан», «42», «1920», «5226»]

(1918, с. Новосілки Горохівського р-ну Волинської обл. –
04.09.1950, біля с. Довгів Горохівського р-ну Волинської обл.)

За освітою — учитель. Член ОУН з 1937. Намагаючись уникнути арешту органами НКВС виїхав до Польщі (1940-1941). У червні 1941 р. повернувся на Волинь та зайнявся організацією УНМ м. Луцька. Від осені 1941 р., за завданням проводу ОУН(Б) влаштувався працювати при комендатурі обласної поліції м. Луцька. Від осені 1943 р. перейшов до підпілля — став організаційно-мобілізаційним референтом, провідником Ковельської округи (23.09.1944–24.08.1947). Звільнений з посади провідника у зв'язку з хворобою і переведений до роботи при політичній референтурі проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ. Рідний брат провідника Луцької округи М. Бондарчука-«Стемида». Загинув, потрапивши у засідку опергрупи Горохівського РВ МДБ.

* * *

До «2122» [Литвинчук І].
Липень 1950 р.

Охарактеризовано останні новини у підпільному терені «7736» [Локачинський та суміжні р-ни Волинської обл.?]. Серед тамтешнього населення у зв'язку з початком війни між Північною та Південною Кореєю виникла паніка. Воно деморалізоване після кількох хвиль переселенських акцій до Сибіру, реалізованих радянською владою у 1948 і 1949 рр. МДБ влаштовує все більше засідок на повстанців, констатується у документі. Від однієї з них загинули «Степан», «Долька», «Олекса». Автор листа також просить надіслати брошуру «Хто такі бандерівці і за що вони борються», а також інформував, що вчасно розтиражувати пропагандистський матеріал «До генези УГВР» не зможе.

Оригінал документа був вилучений 18.01.1951 р. працівниками МДБ на хут. с. Синяків Демидівського р-ну Рівненської обл. під час ліквідації І. Литвинчука-«Дубового».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 61 (1953 р.), спр. 5, т. 1, арк. 159–164. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

БОНДАРЧУК МИХАЙЛО

[«Дем'ян», «Омелян», «Стеמיד», «Усатовський», «Устим», «1625»]
(1921, с. Михлини Горохівського р-ну Волинської обл. –
23.06.1949, Баєвський ліс Луцького р-ну Волинської обл.).

Син священика. Член ОУН з 1938. У 1940 р. під час нелегального переходу радянсько-німецького кордону був затриманий. Погодився на співпрацю з радянською владою. В 1941 недовго служив в УНМ. Працював учителем старших класів однієї із шкіл у Волинській обл. У 1943 очолив Волинський обласний, а після реформи — Луцький окружний провід ОУН(Б). Також відомо, що керував проводом Луцької округи в 1945–1949. Слідства щодо М. Бондарчука СБ не проводило, хоча НКВС намагалося його скомпromетувати. Загинув під час бою з чекістсько-військовою групою.

* * *

До «Бурого» [Салата М.].
Дата не вказана. [1946 р.].

Автор документа просить адресата про налагодження давно втраченого зв'язку. Допоможе його відновити «Орест», інформується у листі.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57 (1953 р.), спр. 3, арк. 227. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений нач. секретаріату УМВС у Волинській обл. майором міліції Березюком.

ВОРОБЕЦЬ ФЕДІР

[«Верещака», «Волинець», «Глід», «Денис», «Дуб», «Зелений»,
«Корнійчук», «Кривий», «Олекса» (1945), «Серб», «Степан»,
«Шигуніч Денис», «Шахтар», «Устим»]

(1922, с. Горожанка Монастириського р-ну Тернопільської обл. –
1959, Воркута)

Закінчив Станіславівську гімназію. У 1941 р. прибув у Західну Україну з похідною групою ОУН(Б). На Костопільщині (Рівненська обл.) очолив курінь організації «Січ». Станом на листопад 1941 — провідник Морочанського району ОУН(Б). Березень–квітень 1943 — провідник Пінського району. Далі — працівник Сарненської округи на Рівненщині. Травень 1943 – середина 1944 рр. — к-р групи УПА «Схід» («Тютюнник»). Жовтень 1943 р. — к-р рейду

кількох сотень групи УПА «Заграва» на «схід». Далі — на чолі ЗГ УПА № 44. У 1945–1946 рр. — провідник ПСК «Одеса». 15.01.1946 р. зазнав поранення. У лютому 1946 р. працівники НКВС затримали Ф. Воробця і вилучили у нього документи групи УПА «Тютюнник», ЗГ № 44 і ПСК. Засуджений на смерть, але цей вирок було замінено на 25 років тюрми. Помер на засланні.

* * *

До «Степового»–»Петра».
Від 26 вересня 1945 р.

Повідомляється про прибуття «Юрка» і «Деркача». Міститься прохання «прислати» «Будька» і «Мартина». Також згадуються: «Панас», «Явір».

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 48139, арк. 188а (конверт). Оригінал, рукопис. Текст згасає.

Згадки про листи Воробця Федора

До «Лиса» і «Юрка».
Дата не вказана. [Не пізніше 1946 р.]

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – Київ; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 155.

ЗАБОРОВЕЦЬ ФЕДІР

[«Жен»]

(?–1945)

1944–1945 — провідник Холмської округи ОУН(Б). У 1945 також певний час керував Луцькою округою.

* * *

До «провідника» [Литвинчук І.].
Від 26 жовтня 1945 р.

У листі автор описував враження від інспектування підпорядкованої йому території (вона не називається). Зокрема, він нарікав на слабкість тамтешніх керівних кадрів. Подекуди їх взагалі бракувало, наголошувалося у документі. А відтак, Ф. Заборовець просив адресата надати кількох провідників з Холмщини.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 287 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

До «провідника» [Литвинчук І.].

Від 28 жовтня 1945 р.

У листі автор описував враження від поїздки неназваною територією. Також йдеться про провокаційну діяльність легендарних груп, які діють під виглядом УПА на території Дубнівського р-ну [«Озон», «Чубатий»]. Згадано псевдоніми: «Модест», «Мирон» [Затовканюк Ф.], «Стеמיד» [Бондарчук М.].

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 287 (конверт).
Оригінал, рукопис.

* * *

До «провідника» [Литвинчук І.].

Від 29 листопада 1945 р.

Автор описує становище підпорядкованої йому території (діяльність шкіл, колгоспів, ставлення населення до УПА тощо). Зазначає також, що побував у Острозькому та Демидівському р-нах, де зустрівся з «людьми «Черника» і «Блакита». Інформує, що вже зібрав 12,5 тис. крб. Повідомляється, що терен оподатковано на 800 тис. крб. Фігурує сюжет про дезертирство «Михася». Згадуються: «Велес», «Мирон» [Затовканюк Ф.], «Трохим» [провідник «дикої групи?», «Петро» [Ковальчук П.], «Черник» [Лукаsevич М.], «Максим», «Голуб» та ін.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 287 (конверт).
Оригінал, рукопис.

ЗГАБ'ЮК АНАТОЛІЙ

[«Клим», «Михайло», «Соловій»]

(1920, с. Кривичи Рівненського р-ну Рівненської обл. –
25.06.1951, Рівненська обл.).

Станом на 1941 — студент Львівського медичного університету.
1941–1943 — учитель школи у с. Ясинеvичі Рівненського р-ну.
1943 — політичний референт Рівненського р-ну ОУН(Б). Далі вірогідно був провідником одного з р-нів Ковельської округи.

* * *

До «провідника» [Бондарчук В., провідник Ковельської округи].
Від 6 червня 1946 р.

Автор, перебуваючи в «Ігоря», пише, що після того, як хтось побив працівників райвиконкому в Заболотні 10 травня, почастішали радянські облави. Він також радиться з адресатом щодо того, як краще надалі здійснювати диверсії. Міститься прохання надіслати побільше пропагандистської літератури, тому що вона користується неабияким попитом серед населення.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57 (1953 р.), спр. 3, арк. 229. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений нач. секретаріату УМВС Волинської обл. майором міліції Березюком.

КОБРИНОВИЧ ВОЛОДИМИР

[«Одноріг», «Однорог», «Сівач»]

(1918, с. Антонівка Володимирецького р-ну Рівненської обл. — кінець 1946)

Станом на 1941 належав до організації «Січ» у м. Костопіль (Рівненська обл.). У 1943 — к-р сотні куреня «Кори» групи УПА «Заграва». 1944 — к-р відділу з'єднання «Петлюра» групи УПА «Тютюнник». У 1945 — к-р сотні загону «Дорош» ЗГ УПА № 44. Станом на 1946 — референт СБ ПСК «Степ». Був убитий радянськими спецслужбами. Поручник УПА від 24.04.1945 р.

* * *

До «Лиса» [у 1945 — к-р одного з підрозділів з'єднання УПА «Хмельницький»].

Від 14 липня 1946 р.

Адресат [очільник кількох невідомих «боївок»] вдруге запрошується на зустріч.

До листа додавалася пошта від «Варки» [Скаб Я.] і «Зінька» [Кроль І.], але вона не збереглася.

ГДА СБ України, ф. 2, оп. 56 (1953 р.), спр. 9, т. 1, арк. 402. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений 15.12.1946 р. оперуп. Упр. ББ МВС УРСР, мол. лейт. Карпуніним.

* * *

До «Литканюка» [зі серпня 1946 — заступник провідника Сарненського надрайону «Власа»].

Від 14 листопада 1946 р.

Автор листа дорікає «Литканюкові», що той самочинно покинув його і перейшов на бік «анархіста» «Далекого» [Янишевський С.]. Останній, зазначає автор, винен у ліквідації «Донця» [Ковальчук І.?), «Нечипора», «Кия». Звинувачення «Далекого», у причетності автора до знищення «на півночі» «Грицька» і «Квітки» [Гнатюк Л.?) безпідставні, резюмується у листі.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 56 (1953 р.), спр. 9, т. 1, арк. 405–405 зв.

Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений Карпукіним у грудні 1946 р.; арк. 361. Фрагмент копії.

КОВАЛЬЧУК ПАНАС

[«Ганок», «Залісний», «Ленок», «Олексій», «Петро», «Яшкін», «Яшко», «075», «754»]

(1913, с. Білосток Луцького р-ну Волинської обл. — 04.03.1949, хутір с. Хорохорин Луцького р-ну Волинської обл.)

1941–1943 — референт СБ ОУН(Б) на Володимирщині (Волинська обл.). У 1943–1944 рр. — референт СБ Волинського обласного проводу (ВО «Турів»). Із середини 1944 до 1948 рр. — референт СБ ПЗК. 1948–1949 рр. — керівник референтури СБ ОУН(Б) на ПЗУЗ. За однією версією, загинув у криївці, оточений відділом МДБ. За іншою — у бою з МДБ. Сотник УПА від 22.01.1948 р.

* * *

[Дані про адресата нерозбірливі].

Від 14 грудня 1945 р.

Висловлюється стурбованість засиллям радянської агентури та провокаторів, простежено їхні настрої. Йдеться про загибель «Півдня» 17.11.1945 р.

Документ вилучено радянськими спецслужбами у повстанця «Гнатка» у Локачинському р-ні Волинської обл. Міститься у конверті № 5 з написом: «Відомості про дії органів держбезпеки, лікування у роботу СБ ОУН та ін.».

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 22, арк. 37 (конверт), арк. 2. Оригінал, рукопис.

* * *

До «111» [«Гордій»].
[Дата не вказана]. [1946 р.].

Автор листа просить передати йому фотографії, які зробив «Назар», а також невелику кількість взуття, зошитів. Міститься рекомендація здійснити оперативну розробку «Гусака», а також заховати у надійному місті зібране майно. Йдеться про справу «Стрибка» і «Летючого».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57 (1953 р.), спр. 3, т. 1, арк. 293–294. Засвідчена копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений оперуп. відділу 2-Н УМДБ Волинської обл. лейт. Чуріним.

* * *

[Адресат невідомий].
[Дата не вказана]. [1948 р.].

Рекомендується припинити діяльність адресатові і «Стемиду» через загрозу розконспірування.

Фрагмент листа цитується у спецповідомленні МДБ про ліквідацію референтури СБ ПЗК «Москва» від 17.03.1949 р.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 59 (1953 р.), спр. 17, т. 1, арк. 211. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

КОВЖУК ЯКІВ

[«Батько», «Давид», «Карпо», «К-о», «Північ», «Старий», «Тарас»]

(1900, с. Воротнів Луцького р-ну Волинської обл. –
19.01.1952, с. Зборів Острозького р-ну Рівненської обл.)

Станом на 1943 — в ОУН(Б). Став членом УГВР. У повоєнний час очолював провід Острожецького р-ну. Утримував пункт зв'язку В. Галаси «Білий ведмідь», який розміщувався на подвір'ї мешканки с. П'яне Острожецького р-ну А. Рудик. Потрапив в оточення чекістсько-військової групи на подвір'ї польського переселенця Й. Шмиги.

* * *

До «Риль-1» [Галаса В.].

Вересень 1951 р.

У листі автор шукає вихід з делікатної ситуації — його машиністка (а також дружина?) «Палажка» і підзвітний повстанець «Аркад» закохалися одне в одного. Подаються витяги з розмови Я. Ковжука з «Аркадом» на цю тему.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9108, т. 7, арк. 154–155. Фрагмент копії, машинопис. Переклад російською мовою; т. 10, арк. 282–285. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений заступником нач. відділу 2-Н УМДБ Волинської обл. капітаном Резніком.

КОЗАК МИКОЛА

[«Вівчар», «Кучма», «Лука», «Л», «Очерет», «Сергій Хортиця», «С-к», «Смок», «Чор-енко», «Чупр.», «Чупринка», «Чупринко», «555», «715»]

(1914, с. Рахиня Долинського р-ну Івано-Франківської обл. – 08.02.1949, с. Пітушків Млинівського р-ну Рівненської обл.).

У 1933 р. закінчив гімназію. Навчався у Львівській Політехніці. Вступив до ОУН у 1934 р. Сидів у польських тюрмах (1937–1939 рр.). У роки німецької окупації працював у поліції. У 1940–1941 рр. — провідник ОУН(Б) на Лемківщині. З похідною групою в 1941 р. прибув на територію УРСР. 1941–1942 рр. — провідник ОУН(Б) Кам'янець-Подільської (зараз — Хмельницької) обл. До 1943 р. керував організаційною референтурою і проводом ОУН(Б) Вінницької обл. У 1944 р. — референт СБ ОСУЗ. У 1945 р. — референт СБ ОУН(Б) на ПЗУЗ. У грудні 1945 р. — в.о. провідника ОУН(Б) на ПЗУЗ. 1946–1947 рр. — провідник ОУН(Б) на ПЗУЗ. У 1948–1949 рр. — заступник провідника ОУН(Б) на ПЗУЗ. Редагував журнал «За волю нації». Загинув у власній криївці. Майор СБ. Нагороджений Золотим Хрестом Заслуги УПА від 08.10.1945.

* * *

До «Далекого» [Янишевський С.].

Від 27 вересня 1944 р.

Автор листа зазначає, що спрямував «Корнія» на допомогу «Терешку» [Каранець М.] з метою створення розвідувально-інформаційного відділу СБ. Першому Козак М. також доручив підготувати три криївки («нори»). Згадується «Іван».

Оригінал листа вилучено опергрупою Гощанського РВ УНКВС Рівненської обл. 29.09.1944 р. у с. Майків Гощанського р-ну в оунівця Новицького С.-«Вадима».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 65 (1953 р.), спр. 8, арк. 90а (конверт).
Оригінал, рукопис.

* * *

До «провідника» [Кук В.].

Від 14 травня 1945 р.

Автор пояснює, що змушений звертатися листовно через невірне становище мережі ОУН(Б) на ПЗУЗ. Зазначається, що 12.02.1945 р. «Рудий» [Стельмашук Ю.] разом з «більшовиками» відвідав Оржівський хутір на Рівненщині, розшукуючи «провідника» [провідник ОУН(Б) на ПЗУЗ Д. Клячківський]. Засуджується прорадянська діяльність «Середина»-«Ящура». Наводиться перелік втрат керівних кадрів у січні-березні 1945 р.: «Клим Савур», «Клим», «Верба», «Крилич», «Медуна», «Макар», «Май», «Поет». Аналізуються зміни у структурі кадрового забезпечення ПСК і ПЗК.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 9, т. 1, арк. 154 (конверт), арк. 4–5. Засвідчена копія, машинопис; арк. 6–7. Засвідчена копія.

* * *

До «провідника» [Кук В.].

Від 14 травня 1945 р.

Міститься перелік організаційних документів та пропагандистських листівок, які надійшли від «Романа» у першій половині 1945 р. Серед назв: «Нутро Кліма Савура», «Як загинув Мітла», «Матеріали про Христю», «Смерть Зависної».

ГДА СБ України, ф. 2, оп. 58, спр. 9, т. 1, арк. 154 (конверт), арк. 40–42. Оригінал, рукопис.

* * *

[Адресат невідомий].

Від 14 травня 1945 р.

Автор просить роз'яснити, коли Сокальський і Радехівський повіти перейдуть «до наших теренів».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 286 (конверт).
Фрагмент оригіналу, рукопис.

* * *

До «Карпа» [Маєвський А.].

26 червня 1945 р.

Автор інформує, що «Богдан» покінчив життя самогубством під час бою з «більшовиками». Він пропонує надалі надсилати пошту через «Архипа». Міститься прохання до адресата надіслати медикаменти, канцелярські товари і дещо з косметики.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079, т. 1, арк. 613. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений невідомим.

* * *

До «друга провідника» [Кук В.].

Від 27 липня 1945 р.

Міститься прохання не завантажувати дорученнями «Архипа», адже він зайнятий іншими справами. Повідомляється, що «Карпо»десь подівся, а «Мілько» пропав безвісти. На думку автора, дві дівчини, котрі прибули із СУЗ (Калуженко Ніна, Фоя Людмила), можуть бути причетними до співпраці з радянськими чиновниками. А відтак, першу з них уже ліквідовано, а другу спрямовано до Києва на зустріч з керівником НКДБ УРСР, резюмує автор листа.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 9, т. 1, арк. 154 (конверт), арк. 13–14. Оригінал, рукопис. Текст згасає.

* * *

До «Олекси» [Воробець Ф.].

Від 3 вересня 1945 р.

Йдеться про зв'язок.

Вилучено в «Енея» [Олійник П.].

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 48139, арк. 188а (конверт), арк. 37. Копія, машинопис; арк. 38. Оригінал, рукопис.

Раніше документ зберігався в: ГДА СБ України, м. Тернопіль, спр. 31997, арк. 188 (конверт), внутр. арк. 38.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – Київ; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 136–137.

* * *

[Адресат не вказаний].

Від 20 вересня 1945 р.

У фрагменті листа йдеться про кадрові перестановки у ПСК, реформу структури місцевих військових підрозділів УПА, очищен-

ня їх від ворожих чинників. Згадуються: «Далекий» [Янишевський С.], «Роман», «Олекса» [Воробець Ф.], «Вовк». Констатується, що у липні–серпні 1945 загинули «Терейко»-«Немо», «Біла», Козяр Микола, «Уляна», «Зінько» та інші.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 9, т. 1, арк. 154 (конверт), арк. 15. Засвідчена копія, машинопис.

* * *

До «Модеста» [Коренюк В.].

Від 3 жовтня 1945 р.

Міститься прохання допитати «Люду» [Л. Фоя?] і після цього спрямувати її до «Олекси». Автор листа погоджується на те, щоб адресат прочитав грипс до «Романа». Також згадуються: «Бас», «Білявий», «Бойко», «Данило», «Христя». Міститься також прохання, щоб «Галя» розтиражувала «Конституцію». Автор листа наказує надати йому відомості про «Деркача» [Кирик-Петрук В.].

Оригінал листа був вилучений 19.07.1946 р. працівниками МДБ біля хут. Вільхівка Здолбунівського р-ну Рівненської обл. у ліквідованого командира УПА-Південь «Гармаша».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 286 (конверт). Оригінал, рукопис. Текст згасає.

* * *

До «Модеста» [Коренюк В.].

[Жовтень 1945 р.].

Автор листа пропонує розпочати чищення почоту «Романа» [Олійник П.] від ворожих чинників, після чого почет має бути спрямований «на південь для перевезення цукру та ліків». Залучити до цього рекомендує «Олексу». Перераховуються залишки пропагандистської літератури. Згадуються: «Василь», «Ромцьо», «Тарас», «Тихий», «Чуб» та ін.

Оригінал листа вилучено 19.07.1946 р. працівниками МДБ біля хут. Вільхівка Здолбунівського р-ну Рівненської обл. у ліквідованого командира УПА-Південь «Гармаша».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 286 (конверт). Оригінал, рукопис. Текст згасає.

* * *

До «Степана».

Від 7 листопада 1945 р.

Автор листа інформує, що з 10 листопада С. Янишевський-«Далекий» перестає бути членом проводу ПСК «Одеса» з огляду на засилля в тому терені ворожих чинників і неспроможність організаційного активу до їхньої нейтралізації. У разі опору з боку С. Янишевського, автор документа пропонує адресатові прибути на зустріч. Коли С. Янишевський відмовиться, його слід розстріляти, резюмується у листі.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 286 (конверт).
Оригінал, рукопис.

* * *

До «Далекого» [Янишевський С.].

Від 7 листопада 1945 р.

Адресат повідомляється, що до 20–30 листопада він має перейти у підпорядкування проводові ПЗК «Москва» з охоронцями та двома кулеметниками.

Оригінал листа був вилучений 19.07.1946 р. працівниками МДБ біля хут. Вільхівка Здолбунівського р-ну Рівненської обл. у ліквідованого командира УПА-Південь «Гармаша».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 286 (конверт).
Оригінал, рукопис.

* * *

До «Гордія» [провідник Ковельської округи].

Від 7 листопада 1945 р.

Адресатові доводиться до відома, що до нього скоро прибуде «Роман». Останньому потрібно передати всю повноту влади до моменту прибуття к-ра «Максима» [Литвинчук І.]. Оригінал документа було вилучено в «Енея» [Олійник П.].

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 3, арк. 198. Копія. Переклад російською мовою, зроблений невідомим.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – Київ; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 138.

* * *

До «Романа» [Олійник П.].

Від 7 листопада 1945 р.

Міститься подяка за проведення на належному рівні річниця 1 листопада. Автор листа радить адресату зконтактуватися з «Данилом» [Ковтонюк М.]. Також міститься прохання надіслати звіт до кінця листопада 1945 р.

Оригінал документа було вилучено у «Енея» [Олійник П.].

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 3, арк. 198. Копія. Переклад російською мовою.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – Київ; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 138–139.

* * *

До «Олекси» [Воробець Ф.].

Від 9 листопада 1945 р.

У листі автор наказує прибути з «Василем» [Гудзоватий П.?] до нього, «Далекого» [Янишевський С.] з собою не брати, кінноту відпустити в рейд на два дні.

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 48139, арк. 188а (конверт), арк. 68. Оригінал, рукопис.

* * *

До «Костя» [заступник Козака М.].

Від 28 листопада 1945 р.

Міститься прохання не інформувати «Далекого» [Янишевський С.] про написання «Т.» [мабуть, «Тарасом»] наказу стосовно його звільнення з посади члена проводу ПСК «Одеса». Також автор просить «Костя» прибути до нього разом з «Олексою» [Воробець Ф.], а керівником підпілля тимчасово призначити «Василя» [Гудзоватий П.]. Пропонується усі місцеві підрозділи УПА через небезпеку, що насувається, спрямувати «на північ». Також згадуються «Архип» [Дудар Я.], «Мітька».

Документ цитується в оглядовій довідці МДБ від 18.07.1946 р. з агентурної справи «Приречені», яку працівники НКВС–НКДБ завели на ПСК «Одеса».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 56 (1953 р.), спр. 9, т. 1, арк. 92–93. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «Романа» [Олійник П.].

Від 1 грудня 1945 р.

Засуджено самочинне видання «Озоном» — колишнім сотеним куреня УПА «Ломоноса» — листівки на Дубенщині [Рівненська обл.]. Міститься прохання підпорядкувати підрозділ УПА «Ольхи» керівництву ПСК «Москва». Обговорюється також поїздка командира «М» [Литвинчук І.]. Автор добре відгукується про звіт з Деражненського району [Рівненська обл.].

Оригінал документа було вилучено у «Енея» [Олійник П.].

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 9, т. 1, арк. 154 (конверт), арк. 35–39. Чернетка, рукопис; ф. 13, спр. 372, т. 3, арк. 195–198. Фрагмент копії, машинопис. Переклад російською мовою.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. — Київ; Торонто, 2006. — Т. 8. — С. 140–145.

* * *

До «Далекого» [Янишевський С.].

Від 4 грудня 1945 р.

Автор документа просить адресата підпорядкуватися [провіднику ПСК «Одеса»] «Олексі», підготувати звіти про свою діяльність у 1944 і 1945 рр. Згадуються: «Модест» [Коренюк В.], сотник «Вовк».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 9, т. 1, арк. 154 (конверт), арк. 23. Копія, машинопис; арк. 24. Копія.

* * *

До «Олексі» [Воробець Ф.], «Вовка», «Василя» [Гудзоватий П.].

Від 5 грудня 1945 р.

Міститься вказівка підпорядкуватися «Модестові» [Коренюк В.].

Фрагмент листа цитується у оглядовій довідці від 18.07.1946 р. з агентурної справи «Приречені», яку працівники НКВС–НКДБ завели на ПСК «Одеса».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 9, т. 1, арк. 93. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

[Адресат не вказаний].

Грудень 1945 р.

Міститься жорстка критика «Далекого» [Янишевський С.]. Його звинувачено у опозиційних настроях, підбурюванні проводу ПСК «Одеса» проти проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ, а також у тому, що він не виконав наказу «Охріма» [Клячківський Д.] про знищення кількох «східняків», припинив роботу СБ ПСК упродовж квітня–жовтня 1945 р.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 9, т. 1, арк. 154 (конверт), арк. 16. Засвідчена копія, машинопис.

* * *

[Адресат не вказаний]. [Воробець Ф.].

[Дата не вказана]. [Кінець 1945 р.].

Автор документа застерігає адресата, аби той берігся від можливих провокацій радянських чинників за участю С. Янишевського-«Далекого», «Романа», «Левадного» та ін.

Фрагмент листа цитується у довідці з агентурної справи «Приречені», яка була заведена радянськими спецслужбами на ПСК «Одеса» у 1946 р.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 56 (1953 р.), спр. 9, т. 2, арк. 94. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «друга провідника» [Арсенич М.].

Від 30 квітня 1946 р.

Автор, будучи референтом СБ, нарікає на те, що не зумів попередити смерть провідника ОУН(Б) на ПЗУЗ «Охріма», його наступника «Вереса»-«Архипа», а також свого найкращого друга «Модеста» [Коренюк В.]. Він повідомляє, що «усю зиму» переховувався з провідником «Л.» [Кук В.]. Обіцяє назбирати і надіслати дані про «Мітлу». Обговорюється справа агента «Тарана» [Захаржевського]. Міститься прохання оцінити діяльність «Далекого» [Янишевський С.].

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 9, т. 1, арк. 154 (конверт), арк. 94–94 зв. Оригінал, рукопис.

* * *

До «друга провідника» [Арсенич М.]

Від 15 червня 1946 р.

Автор описує документи, які надсилає: біографічні дані «Модеста» [Коренюк В.], грипси «Терешка»-«Зимного» [Костецький С.] і референта СБ Тучинського р-ну «Труби» [Усачу П.?), загублені документи Ратнівського УНКВС. Також роз'яснюються обставини загибелі «Модеста», «Дуба» (вересень 1945 р., Теремнівський р-н Волинської обл.) і провідника Клеванського р-ну «Вуйка». За спостереженням автора, у складі проводу ПСК «Одеса» перебуває багато радянських агентів.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 18, арк. 23–28 зв. Оригінал, рукопис.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – Київ; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 151–153.

* * *

До «провідника».

Від 5 липня 1946 р.

Повідомляється про обставини та загибель 05.06.1947 р. «Шелеста», а також неназваного керівника одного з куців.

Інші автори цього листа: А. Маєвський-«Уляян», «Косар».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 275. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений нач. одного з відділень Упр. 2-Н МДБ УРСР, капітаном Винниченком.

* * *

До «Далекого» [Янишевський С.]

Від 18 липня 1946 р.

Міститься авторський аналіз діяльності ОУН(Б) і УПА на Волині та Поліссі у 1943–1945 рр. Автор дорікає адресатові, що той самочинно створив самопроголошений провід «Одеса» після нещасного випадку з провідником істинного проводу «Одеса» «Олексою» і внаслідок загибелі заступника «Олекси» «Василя».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079, т. 2 (Додаток), арк. 287 (конверт).

Опубл.: *Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950)* / Богунов С. та ін. (ред. рада), Сергійчик В. та ін. (упор.). – Київ, 2007. – Т. 2. – С. 53–58. Упорядники цього збірника помилково ототожили автора цього листа, захищеного під псевдонімом «Чупринко», з Романом Шухевичем — носієм псевдоніма «Чупринка».

* * *

До «Ріти».

Від 20 липня 1946 р.

Міститься вказівка залишатися і надалі у терені «Артема». Там «Данило» надасть для адресатки зброю «Галі», обіцяє автор листа. Згадується похресниця автора «Міля».

Документ був уміщений у зошиті копій листів М. Козака «Луки» й І. Литвинчука-«Давида», якого вів М. Якимчук із 1946 р. Виявлений 29.07.1947 р. працівниками МДБ у криївці М. Якимчука у с. Борохів Ківерцівського р-ну Волинської обл.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 287 (конверт).
Копія, рукопис.

* * *

[Адресат не вказаний]. [Якимчук М.].

Від 10 серпня 1946 р.

Автор листа повідомляє, що позбавляє адресата будь-яких «оунівських прав».

Документ був вилучений органами МДБ 29.07.1947 р. з криївки Миколи Якимчука-«Данила» у с. Борохів Ківерцівського р-ну Волинської обл.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 287 (конверт).
Копія, рукопис.

* * *

До «Юрка» [Яковлів Я.], «Сівача» [Кобринович В.], «Чорногуза» [Беднарчик Ю.].

Від 12 серпня 1946 р.

Йдеться про створення оновленого проводу [ПСК «Одеса»].

Документ було вилучено радянськими спецслужбами у вбитого к-ра куреня УПА В. Кобриновича-«Сівача».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 286 (конверт).
Рукописна копія. Переклад російською мовою.

Згадка про лист опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – Київ; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 155.

* * *

До «друга провідника».

Від 22 серпня 1946 р.

Автор анонсує зміст пакета № 4 за 1946 р., який надсилає: документи колишнього референта СБ ПСК «Одеса» С. Янишевського («Далекий») і його прихильників («Грицько», «Зінько» [Кроль І.]), біографії «Мітли» [Присяжнюк О.], «Мирона» [Затовканюк Ф.], «Пташки» [Затовканюк С.], «Федося» [Гаврилук М.?], протоколи допитів кількох осіб. Повідомляється про загибель референтів осередків СБ на ПЗУЗ — «Мирона» і «Федося».

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 18, арк. 21–22 зв. Оригінал, рукопис.

ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 87а, арк. 70–71. Копія, рукопис. Переклад російською мовою.

Оригінал опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – К.; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 157–158.

* * *

До «Далекого» [Янишевський С.].

Від 25 серпня 1946 р.

Обговорюється розкольніцька діяльність самопроголошеного проводу «Одеса». Відтак, адресата названо «сліпим знаряддям темних духів». Йому рекомендується добровільно відійти від організаційних справ. Згадуються: «Кочегар» [Кук В.], «Охрім» [Клячківський Д.] та ін.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57 (1953 р.), спр. 4, т. 1, арк. 43 (конверт).

Оригінал, рукопис. Текст згасає. Документ у кількох місцях пропечений вогнем; ф. 13, спр. 376, т. 8, арк. 101. Копія, машинопис.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – К.; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1149–1150.

* * *

До «друзів» [члени проводу ПСК «Одеса»?].

Серпень 1946 р.

Автор інформує провідний актив, що за узгодженим з «Варкою» [Скаб Я.] планом розпочнеться поповнення ПСК «Одеса» кадрами. Також міститься вказівка зробити селекцію того членства, яке ще залишилося, підготуватися до зими, звести до мінімуму пересування тереном, закріпити чинність системи зв'язку. Автор документа також прямо наказує ліквідувати «розкольніка» С. Янишевського-«Далекого».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 56 (1953 р.), спр. 9, арк. 411-416. Копія, машинопис. Переклад російською мовою; оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 286 (конверт). Копія, рукопис. Текст згасає.

* * *

До «Ненаситної» [Скаб Я].

Від 21 вересня 1946 р.

Дається вказівка тиражувати на циклостилї комунікат проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ у справі «розкольник» С. Янишевського-«Далекого» (автор вважає його ворожим агентом). Рекомендується не вступати у полеміку з «Далеким», а всі його листівки передавати автору листа.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 286 (конверт). Копія, рукопис.

* * *

До «Деркача».

Від 14 листопада 1946 р.

Автор просить виготовити 1 тис. копій неназваної надісланої листівки. Також пропонується тиражувати листівку «З Різвлом Христовим».

Документ цитується в оглядовій довідці МДБ від 05.03.1948 р. про агентурну справу № 274 «Північні».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 248. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «Далекого» [Янишевський С.].

Від 26 листопада 1946 р.

Автор листа відкидає звинувачення адресата у причетності до убивства к-ра УПА-Північ Д. Клячківського-«Клима Савура». Зауважує, що не вважає адресата членом ОУН із серпня 1946 р. Згадується загибель активу проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ у грудні 1945 р. – на поч. 1946 р. — «Вереса», «Сотника». Також автор листа просить надалі називати його «Чупринко», а не «Чупринка».

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 8, арк. 119–120. Завірена копія, машинопис.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – К.; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1160–1163.

* * *

До «Данила» [Якимчук М.].

Від 30 листопада 1946 р.

Автор листа звертається до сумління адресата (попри те, що той відмовився підпорядковуватися) і просить його надати «Держкачеві» речі, які той одержав від «Зимного». Документ уміщений у зошиті копій листів М. Козака-«Луки» й І. Литвинчука-«Давида», якого вів М. Якимчук із 1946 р.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 287 (конверт).

Копія, рукопис.

* * *

До «друга провідника» [Арсенич М.].

Від 8 грудня 1946 р.

Лист з різних організаційних питань. Автор дякує за підкріплення кадрами СБ. Він дякує за нагородження Золотим Хрестом заслуги. Обіцяє надіслати некролог про загибель «Мітли» [Прияжнюк О.]. Висловлює жаль, що свого часу написав комунікат у справі «Далекого» [Янишевський С.]. Описує про загибель 18.10.1946 р. на Крем'яниччині «Діброви». На думку автора листа, можливо на практиці поширити вплив тимчасового проводу ПСК «Одеса» на усю підзвітну територію. Він просить роз'яснити, яким чином здійснюється судоустрій ОУН.

Оригінал листа був вилучений 15.09.1947 р. працівниками МДБ у Золочівському р-ні Львівської обл. з ліквідованого пункту зв'язку В. Кука.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57 (1953 р.), спр. 7, т. 1, арк. 273-276. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «друга провідника» [Кук В.].

Від 8 грудня 1946 р.

Автор констатує, що дещо погарячував, звільнивши «Далекого» [Янишевський С.], «Зимного» і «Тараса» з ОУН(Б), тому що невірно витлумачив «Правильник судівництва в ОУН». Він заявляє, що сам не причетний до замаху на життя «Далекого» — це зробив «Квартиренко» [Яковлів Я.]. На його думку, між керівництвом самопроголошеного проводу «Одеса» (кер. — Янишевський С.) і легендованим проводом «СУЗ» під кер. «Тарана» [Захар-

жевський М.] є чимало спільного — усі важливі справи контролює ворожа агентура. Також автор листа інформує про знищення провідних активістів проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ у грудні 1945 р. Згадуються інші повстанці: «Білявий», «Сторчан» [Степчук О.], «Еней» [Олійник П.], «Орленко» та ін.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 8, арк. 122–129. Оригінал.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. — Київ; Торонто, 2006. — Т. 8. — С. 162–176.

* * *

До «Далекого» [Янишевський С.].

Від 25 квітня 1947 р.

Міститься прохання повідомити, чи надійшов лист в.о. генерального судді ОУН(Б) «Верховинця» у справі «Ярослава» — підлеглого «Далекого» [Янишевський С.]. Кур'єри організаційного референта проводу ОУН(Б) чекатимуть на відповідь, запевняє автор листа.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 9, т. 1, арк. 154 (конверт), 92. Оригінал, рукопис. Текст згасає, пошкоджений вологою.

* * *

До «Данила» [Якимчук М.].

Від 8 травня 1947 р.

Автор листа дорікає адресатові, чому той вирішив покинути ОУН(Б). Водночас автор застерігає, що до суду адресат мусить виконати низку важливих доручень.

Документ уміщений у зошиті копій листів М. Козака-«Луки» й І. Литвинчука-«Давида», якого вів М. Якимчук із 1946 р. Був вилучений 29.07.1947 р. працівниками МДБ з криївки «Данила» у с. Борохів Ківерцівського р-ну Волинської обл.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 287 (конверт). Копія, рукопис.

* * *

До «друга провідника» [Жук В.].

Від 10 травня 1947 р.

Автор повідомляє, що одержав пошту за грудень 1946 р. і квітень 1947 р. Висловлює жаль з приводу смерті «Михайла» [Арсенич М.], інформує про загибель 17.04.1947 р. у надрайоні «Гора»

провідника «Аскольда», а також згадує про загибель 01.05.1947 р. провідника Мізоцького р-ну «Віктора». Висловлюється намір зустрітися з «М.» — провідником терену «Лис». Наводяться нові подробиці у справі «Далекого» [Янишевський С.]. Критикувався підручник з української мови П. Тичини за велику кількість запозичень з російської мови.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079, т. 49, арк. 245–248. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений 15.09.1947 р. нач. відд. Упр. 2-Н МДБ УРСР Єлізаровим; спр. С-7736, т. 2, арк. 8–11. Переклад російською мовою.

* * *

До «Вороного» [Андрощук М.].
Січень 1949 р.

Автор листа просить виготовити йому 5–10 тис. відбитків з кліше провідника С. Бандери, а також до 5 тис. відбитків гасла «Воля народам, воля людині» від імені міфічної «типографії ОУН ім. Клима Савура». Повідомляється про смерть «Ігоря», «Дуба», «Спадуна» та ін.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 59 (1953 р.), спр. 16, т. 1, арк. 89–89 зв. Засвідчена копія, машинопис. Переклад російською мовою, здійснений оперуп. 2 відділення відділу 2-Н УМДБ Рівненської обл. Гненюком.

* * *

Згадки про листи від Козака Миколи

До «Верещаки» [Воробець Ф.].
Від 5 грудня 1945 р.

Наказується для «Василя», «Вовка», «Олекси» підпорядкуватися «Модестові», котрий нещодавно прийшов у терен.

ГДА СБ України. ф. 2, оп. 56 (1953), спр. 9, т. 1, арк. 93. Копія, машинопис. Переклад російською мовою; арк. 157–158.

* * *

До «Далекого» [Янишевський С.].
Від 18 липня 1946 р.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – К.; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 155.

* * *

До «Данила» [Якимчук (Колтонюк) В.].

Від 10 серпня 1946 р.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – К.; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 156.

КОРЕНЮК ВАСИЛЬ

[«Модест», «Палій»]

(1919, с. Уїздці Здолбунівського р-ну Рівненської обл. – грудень 1945, с. Романів Луцького р-ну Волинської обл.)

Навчався у Львівській гімназії. У 1938–1939 рр. викладав фізкультуру в школі с. Кунин Здолбунівського р-ну, керував драматичним гуртком. Одружився з донькою священика Вірою Федотовою (1939 р.). Підтримав встановлення радянської влади на Волині. У 1941 р. був мобілізований до РСЧА. Потрапив у німецький полон. У 1944 р. — заст. шефа відділу військової розвідки ВО «Богун» ОУН(Б) на ПЗУЗ. Учасник Гурбівського бою. У 1945 р. — референт СБ і член проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ. Загинув у грудні 1945 р. у бою з підрозділом ВВ НКВС із спецгрупою на чолі з керівником зв'язку Луцької округи ОУН(Б) Й. Кравчуком-«Твердим». Сотник контррозвідки УПА від 12.12.1945. Нагороджений Срібним Хрестом Заслуги посмертно.

* * *

До «Верещаки» [Воробець Ф.].

Від 28 листопада 1945 р.

В. Коренюк повідомляє, що С. Янишевський-«Далекий» хотів на нього вчинити замах. Коли замах не вдався, обізвав агентом і попросив їхати геть. Також у листі автор рекомендує адресатові «розробити» заступника С. Янишевського — «Ореста».

Копія листа наводиться у записці невідомого працівника УНКВС у Рівненській обл. заступнику начальника УББ НКВС УРСР підполковника Задоя (точна дата не встановлена). Документ був підшитий в агентурну справу «Болото» у 1946 р.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-8978, ч. II, арк. 53–54. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

КОРОЛЮК ВІРА

[«Мар'яна», «Христя»]

(1920, с. Княгинин Луцького р-ну Волинської обл. –
17.01.1954, с. Буцин Старовижівського р-ну Волинської обл.)
Дружина провідника Луцької округи ПЗК «Москва» О. Савири.
Станом на 1949 р. була його машиністкою.

* * *

До «п.» [Литвинчук І.].
Від 21 жовтня 1949 р.

Авторка інформує, що отримала наказ відійти з «Антоном» [Римарчук Д.] з місця постою. Однак виконати його не може, оскільки лікує «Н.» [Савира О.]. Просить поставитися до цього з розумінням і посприяти у пошуку необхідних ліків. Також йдеться про недовіру підпільників провіднику «Н.» [Савира О.].

Оригінал документа був вилучений працівниками УМДБ Волинської обл. 21.11.1949 р. під час ліквідації «Романа» [Ступачинський І., зв'язковий] на мертвому пункті зв'язку «Пчола» [пункт зв'язку проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ, територія Коритницького лісу (Локачинський, Горохівський р-ни Волинської обл.)].

Цитується у спецповідомленні про ліквідацію «Романа» в.о. начальника УМДБ Волинської обл. полк. Будкіна заступнику нач. упр. 2-Н МДБ УРСР полк. Шорубалці (від 25.11.1949 р.).

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 59 (1953 р.), спр. 17, т. 2, арк. 292. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

КРОЛЬ ІВАН

[«Зінько», «Клим», «Чорнота»]

(1918/1920, с. Великі Селища Березнівського р-ну Рівненської обл. –
13.05.1951, біля с. Корчин Деражненського р-ну Рівненської обл.).

Сільський учитель. Був слухачем педагогічних курсів у Костополі на Рівненщині. 1941–1942 рр. — учитель в с. Соснівка. У роки німецької окупації працював у поліції. Від 1943 р. — член ОУН(Б). У 1944 р. — провідник Людвипільського р-ну, к-р одного з підрозділів УПА. У 1945 р. — провідник Костопільського надрайону. У

1946 р. — організаційний референт самопроголошеного проводу краю «Одеса». Очолив цей провід після арешту С. Янишевського. Загинув у сутичці з чекістсько-військовою групою старшого оперуповноваженого відділу 2-Н УМДБ Рівненської обл. кап. Печонкіна.

* * *

До «Ярослава» [Берник І. референт СБ Костопільського надрайону].

Від 26 квітня 1947 р.

Автор просить адресата наказати «Крукові» й «Василеві» прискорити ліквідацію станиць радянських винищувальних батальйонів у селах Костопільського р-ну.

Оригінал документа був вилучений працівниками МДБ 27.04.1947 р. у ліквідованого референта зв'язку Костопільського надрайону О. Таргонія-«Марка». Переклад російською наводиться у повідомленні невідомого працівника МВС для невідомого працівника ЦК КП(б)У про ліквідацію референта зв'язку Костопільського надрайону О. Таргонія-«Марка» (від 10.05.1947 р.).

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 39 (1953 р.), спр. 5, арк. 86. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «Ярослава» [Берник І., референт СБ Костопільського надрайону].

Від 26 квітня 1947 р.

Наказується підробити документи для «Голуба», «Юри» та «Яструба» і разом з ними легалізуватися «на сході».

Оригінал документа був вилучений працівниками МДБ 27.04.1947 р. у ліквідованого референта зв'язку Костопільського надрайону О. Таргонія-«Марка». Переклад російською наводиться у повідомленні невідомого працівника МВС для невідомого працівника ЦК КП(б)У про ліквідацію референта зв'язку Костопільського надрайону О. Таргонія-«Марка» (від 10.05.1947 р.).

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 39 (1953 р.), спр. 5, арк. 87. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

[Адресат не вказаний]. [Грицюк О., провідник Костопільського р-ну].

Від 26 квітня 1947 р.

Міститься вказівка ліквідувати станиці радянських винищувальних батальйонів у Рокитному та ін. населених пунктах.

Оригінал документа був вилучений 27.04.1947 р. працівниками МДБ у ліквідованого референта зв'язку Костопільського надрайону О. Таргонія-«Марка». Фрагмент копії цитується у повідомленні невідомого працівника МВС для невідомого працівника ЦК КП(б)У про ліквідацію референта зв'язку Костопільського надрайону О. Таргонія-«Марка» (від 10.05.1947 р.).

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 39 (1953 р.), спр. 5, арк. 87. Фрагмент копії. Машинопис.

* * *

До «командира» [Янишевський С.].

Від 19 червня 1947 р.

Автор звітує про перебування у Тучинському р-ні на Рівненщині. Також констатовано, що у с. Дроздів роззброєно радянських «істребків». Радянська влада організувала провокаційну групу псевдобандерівців, пригнічує заможних селян, запроваджує кругову поруку і готує списки кандидатів на переселення до Сибіру, зазначається у документі. Згадуються повстанці: «Данько», «Мусій», «Сухий».

Оригінал документа був вилучений 08.07.1947 р. працівниками МДБ у затриманої кур'єрки в Пустомитському лісі біля с. Собівка Горохівського р-ну Волинської обл.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57 (1953 р.), спр. 4, т. 1, арк. 366-368. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «командира» [Янишевський С.].

[Дата не вказана]. [Літо 1947 р.].

Йдеться про обстріл «Василя» радянськими військовиками у Рогалевському лісі і загибель «Медведя». Автор висловлює сумнів у тому, що лист, який надійшов від «Ярославенка», справжній. Міститься прохання прорецензувати дві статті до липневого номера неназваної повстанської газети.

Оригінал документа був вилучений 08.07.1947 р. працівниками МДБ у затриманій кур'єрки в Пустомитському лісі біля с. Собівка Горохівського р-ну Волинської обл.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57 (1953 р.), спр. 4, т. 1, арк. 364-365. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «Литканюка» [комендант ВОП-у при проводі Сарненського надрайону ОУН(Б)].
Від 27 жовтня 1947 р.

Автор інформує про встановлення зв'язку з керівництвом ОУН(Б) на УЗ. Схвально оцінює роботу ПСК «Одеса». Засуджує діяльність «Смока» [Козак М.]. Також автор листа обіцяє, що згодом опише події більш розгорнуто у комунікаті.

Оригінал документа був вилучений 07.11.1947 р. працівниками МДБ у ліквідованого коменданта ВОП Сарненського надрайону «Литканюка». Копія наводиться у повідомленні нач. УМДБ Рівненської обл. полк. Шевченка до міністра МДБ УРСР С. Савченка про ліквідацію коменданта ВОП Сарненського надрайону «Литканюка» (від 27.11.1947 р.).

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 39 (1953 р.), спр. 6, арк. 315-316. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «Василя» [Грицюк О., провідник Костопільського р-ну].
Від 1 листопада 1948 р.

Висловлюється подяка за надані 500 крб., надісланий звіт про діяльність у р-ні упродовж вересня 1948 р. Автор листа рекомендує як готуватися до настання зими. Звертає особливу увагу на дотримання конспірації. Також міститься наказ про необхідність розбити збройні боївки на малі групи (по 2-3 чол. у кожній) і розмістити їх по криївках.

Оригінал документа вилучено працівниками МДБ 29.11.1948 р. під час ліквідації О. Грицюка-«Василя» у Суському лісі біля с. Соломка (Рівненська обл.). Переклад російською наводиться у повідомленні нач. УМДБ Рівненської обл. полк. Шевченка до заступни-

ка міністра МДБ УРСР ген.-майора Дроздова про ліквідацію провідника Костопільського р-ну О. Грицюка-«Василя» (від 03.12.1948 р.). ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 41 (1953 р.), спр. 6, арк. 91–92. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

Згадки про листи Кроля Івана

До «Сівача» [Кобринович В.].

Від 18 квітня 1946 р.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – К.; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 140–145.

КРУТІВ ФЕОДОСІЙ

[«Завзятий»]

(1914, с. Малий Житів Рівненського р-ну Рівненської обл. – 26.06.1947, с. Великий Житин Рівненського р-ну Рівненської обл.)

Станом на 1942 р. — член ОУН(Б). 1945–1947 рр. — політичний референт Олександрійського р-ну. Загинув у бою з опергрупою Олександрійського РВ МДБ.

* * *

До «Бориса» [Павлюк Б.?].

Від 14 серпня 1945 р.

Автор листа просить адресата приїхати на зустріч і обговорити справу щодо криївок. Також він пояснює, чому раніше не надіслав гроші.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 56 (1953 р.), спр. 1, т. 1, арк. 57. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

КУДРА ВОЛОДИМИР

[«Бурлака», «Заграва», «Орест», «Роман», «Старий», «ТМР»]

(1922, с. Малий Омеляник (Боголюби) Луцького р-ну Волинської обл. – 08.07.1955, с. Сушки Баранівського р-ну Житомирської обл.)

З бідної селянської родини. Закінчив Луцьку семирічку (1937 р.), курси садівників-городників, педагогічні курси (1940 р.). Працював на Луцькій авторемонтній базі. Від 1939 р. — член ОУН. До 1941 р. очолював один з куштів у Луцькому р-ні. У роки німецької

окупації — член «Січі», «Господарської служби України». На нелегальному положенні — з березня 1943 р. як чотовий першої сотні УПА ім. Коновальця. У складі групи УПА «Тютюнник» брав участь у пропагандистських рейдах теренами Житомирської і Кам'янець-Подільської (зараз — Хмельницької) обл. З березня 1944 р. — воює за УПА на Холмщині. Восени 1944 р. був призначений С. Янишевським «комендантом бойових груп на СУЗ». Очолював проводи Малинського р-ну (березень–травень 1945 р.), теренів «Роздоріжжя» (Північна Житомирщина), «Плацдарм» (Північна Київщина). Повернувся на ПЗУЗ у червні 1945 р. Від 1947 р. — член ПСК «Одеса». Упродовж 1945–1955 рр. — учасник багатьох рейдів на СУЗ. Загинув у бою з чекістсько-військовою групою.

* * *

До «Томи» [Янишевський С.].

Від 8 червня 1947 р.

Йдеться про діяльність радянської влади на території, де перебуває автор. [Мабуть це ПЗК «Москва», тому що автором листа зазначено, що він прибув до «Максима», а це псевдонім провідника ПЗК Литвинчука І.]. «Дніпро» досі не може знайти собі місце для безпечного постою, зазначається у документі. Повідомляється і таке: «Дем'ян» виїхав, взявши з собою 21 тис. карб.». Автор згадує, що працівники НКВС заарештували його дружину, але згодом відпустили.

Оригінал документа вилучено органами МДБ 08.07.1947 р. у арештованій кур'єрки ОУН(Б) у Пустомитському лісі біля с. Собівка Горохівського р-ну Волинської обл. Фрагменти наводяться у доповідній записці від 21.07.1947 р. з агентурної справи «Приречені».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57 (1953 р.), спр. 4, т. 1, арк. 359. Копія фрагментів, машинопис.

* * *

[Адресат не вказаний]. [Швед Л., провідник Рівненського р-ну].

[Дата не вказана]. [Від 22 серпня 1947 р.].

Автор зобов'язує адресата взяти під свою опіку навчальний процес нових підпільників.

Оригінал листа вилучено працівниками МДБ 01.12.1947 р. під час ліквідації Л. Шведа-«Маслюка» біля с. Корнин Рівненського р-ну Рівненської обл. Фрагменти цитуються у повідомленні нач.

УМДБ Рівненської обл. полк. Шевченка до міністра МДБ УРСР С. Савченка про ліквідацію проводу ОУН Рівненського р-ну (від 18.12.1948 р.).

ГДА СБ України. ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 41 (1953 р.), спр. 6, арк. 147. Копія фрагментів, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

[Адресат не вказаний]. [Швед Л., провідник Рівненського р-ну].
[Дата не вказана]. [Від 6 вересня 1947 р.]

Повідомляється, що адресатові надсилаються навчальні розробки — «Конспіративний вишкіл» і «Пропагандистський вишкіл». Наказано використовувати їх у навчальному процесі підпільників. Проводу ПСК «Одеса» нещодавно вдалося зв'язатися із керівництвом ОУН(Б) на УЗ.

Оригінал листа був вилучений працівниками МДБ 01.12.1947 р. під час ліквідації Л. Шведа-«Маслюка» неподалік с. Корнин Рівненського р-ну Рівненської обл. Фрагменти цитуються у повідомленні нач. УМДБ Рівненської обл. полк. Шевченка до міністра МДБ УРСР С. Савченка про ліквідацію проводу Рівненського р-ну (від 18.12.1948 р.).

ГДА СБ України. ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 41 (1953 р.), спр. 6, арк. 145–146. Копія фрагментів, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

[Адресат не вказаний]. [Швед Л., провідник Рівненського р-ну].
Від 11 березня 1948 р.

Адресата критикують за відсутність зв'язку та бездіяльність на території, підзвітній проводові Рівненського р-ну.

Оригінал листа вилучено працівниками МДБ 01.12.1947 р. під час ліквідації Л. Шведа-«Маслюка» неподалік с. Корнин Рівненського р-ну Рівненської обл. Фрагменти цитуються у повідомленні нач. УМДБ Рівненської обл. полк. Шевченка до міністра МДБ УРСР С. Савченка про ліквідацію проводу Рівненського р-ну (від 18.12.1948 р.).

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 41 (1953 р.), спр. 6, арк. 147. Копія фрагментів, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «258» [Литвинчук І.].

Травень 1952 р.

З'ясовано обставини загибелі «Гонтаря», «Мирона» і «Юрка». Йдеться про ліквідацію органами МДБ криївки. Міститься прохання повідомити про долю «Вусатого», налагодити з ним кур'єрський зв'язок. Автор листа також просить надіслати йому пропагандистський матеріал «Шовіністичне запаморочення і русифікаційна горячка більшовицької імперії».

Оригінал документа був вилучений 20.08.1952 р. працівниками МДБ під час проведення спецоперації з ліквідації керівника кур'єрської групи Б. Павлюка-«Кулемета» на хут. Пашуки Гощанського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ України, ф. 2. (4 Упр.), оп. 4 (1959 р.), спр. 10, арк. 85–90. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «212».

Серпень 1952 р.

Автор документа описує враження від зимівлі і висловлює надію, що з адресатом буде зберігатися постійний зв'язок. Міститься прохання надіслати пропагандистський матеріал «Шовіністичне запаморочення і русифікаційна горячка московсько-більшевицьких імперіялістів», а також спогади діячів визвольних змагань 1917–1921 рр. Констатується загибель «Гонтаря», «Мирона» і «Юри». Також йдеться про діяльність МДБ на Житомирщині, а також події в Грузії, де розкрито змову в ЦК Компартії.

Вилучений 20.08.1952 р. працівниками МДБ під час проведення спецоперації з ліквідації керівника кур'єрської групи Б. Павлюка-«Кулемета» на хут. Пашуки Гощанського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 4 (1959 р.), спр. 10, арк. 133 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

До «680» [Галаса В.].

Серпень 1952 р.

У листі йдеться про смерть «МД» [«Сафрон»]. Повідомляється про передачу провіднику інформаційного звіту про діяльність

ОУН на СУЗ. Висловлюється прохання передати вітання і вдячність до УГВР.

Документ був вилучений працівниками МДБ 20.08.1952 р. під час проведення спецоперації з ліквідації керівника кур'єрської групи проводу ОУН(Б) на УЗ «Кулемета» на хут. Пашуки Гощанського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ України, ф. 2. (4 Упр.), оп. 4 (1959 р.), спр. 10, арк. 133 (конверт). Оригінал, рукопис. Текст згасає; ф. 65, спр. С-7736, т. 16, арк. 243–245. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений заст. нач. відділу Упр. 2-Н МДБ УРСР кап. Свердловим.

* * *

До «КСН» [Маєвський А.].
Серпень 1952 р.

Автор радо приймає пропозицію про організаційне підпорядкування адресатові. З жалем пише про загибель підпільників («Гонтар», «Грицько», «Карпо», «Прохор») у травні 1952 р. За даними автора листа, кілька рот військ МВС перебувають у Потіївському, Малинському, Чоповицькому і Ємільчинському р-нах. Міститься прохання надіслати щось з художньої літератури.

Оригінал документа був вилучений 20.08.1952 р. у Гощанському р-ні Рівненської обл. у ліквідованого керівника кур'єрської ланки Б. Павлюка-«Кулемета» .

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736, т. 16, арк. 236–242. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений заст. нач. відділу Упр. 2-Н МДБ УРСР капітаном Свердловим.

* * *

До «680» [Галаса В.], «КНС» [Маєвський Д.], «Олега» [Троцюк І.].
Червень 1954 р.

У листі вказується, що з моменту підпорядкування Д. Маєвському-«КНС» зустрічі з Б. Павлюком-«Борисом» не відбувалися. Згадуються підпільники: «Андрон», «Мала», «Конон», «Черешня», «Вусатий»

Документ надав для працівників МДБ 18.11.1954 р. заарештований А. Кисіль.

ГДА СБ України, ф. 2. (4 Упр), оп. 4 (1959 р.), спр. 9, арк. 121–123. Копія, рукопис. Переклад російською мовою.

Згадки про листи Кудри Володимира Пантейлемоновича

До «680» [Галаса В.].
Серпень 1952 р.

Автор листа дякує за нагородження, а також просить передати привіт для керівництва УГВР. Документ був виявлений працівниками УМДБ Рівненської обл. у повстанця «Кулемета».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079, т. 26, арк. 170–171.

КУЗЬМА БОГДАН

[«А-38», «АВТ», «Борис», «Вугляр», «Гар», «Гонтар», «Е-13»,
«К-13», «К-18», «Кайдаш», «Кор», «Кора», «Кубайчук»,
«Міна», «Ор.»], «ППШ», «Юрко», «АВТ», «113», «308», «987»]

(1918, Олеський р-н Львівської обл. –
15.08.1951, Бердичівській р-н Житомирської обл.)

У 1947–1950 рр. — керівник проводу ОУН(Б) «Поділля». У 1950 чи 1951 рр. за вказівкою В. Кука прибув на допомогу провідникові ОУН(Б) на ПЗУЗ В. Галасі. Влітку 1951 р. був відряджений на відновлення підпілля на СУЗ. Загинув під час бою з чекістсько-військовою групою.

* * *

До «СО/2».
Липень 1951 р.

Міститься вказівка виконати розпорядження, які усно має передати «Вавилонський».

Документ наводиться у повідомленні нач. УМДБ Рівненської обл. полк. Решетова до нач. упр. 2-Н МДБ УРСР полк. Шорубалки (від 08.05.1952 р.) як доказ смерті Б. Кузьми-«Кайдаша»-«Вугляра».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 99 (1954 р.), спр. 1, т. 4, арк. 290 (конверт), арк. 5. Фотокопія оригіналу, рукопис.

ЛИТВИНЧУК ІВАН

[«Давид», «Дубовий», «Дубовий М.», «Максим»]

(1917/1919, с. Бискупичі Руські [Нехвороща]
Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. – 18.01.1951,
місц. біля с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл.)

Народився в сім'ї священика. Навчався у Тернопільській гімназії. Під час навчання у Крем'янецькій духовній семінарії в 1935 р. чи 1936 р. вступив до ОУН. У 1937–1939 рр. — політв'язень, зокрема сидів у Самборі в польській в'язниці. Після численних побоїв ледве не наклав на себе руки. У 1939–1941 рр. — орг. реф-нт проводу ОУН у Кракові. Очевидно, що там заприятелював із студенткою медицини Краківського ун-ту О. Балабушкою-Малецькою («Мотря»). Згодом нацисти її розстріляли у Києві, в Бабиному Яру. У 1941–поч. 1943 рр. — пров. Сарненської округи ОУН(Б) «Ворскла». Станом на травень 1943 р. — к-р І-ї групи УПА. У друг. пол. 1943–19.03.1944 рр. — к-р групи «Заграва». Брав участь у Гурбівському бою. З 01.08.1944 р.— к-р ГО «Завихост» (ЗГ УПА № 33). У 1944–1952 рр. — пров. ПЗК «Москва». У 1944 р. загін А. Трачука-«Ломоноса», що співпрацював з НКВС, заледве не знищив його з охороною. Певний час проживав з В. Галасою («Орлан»), його дружиною, секретаркою «Катериною», друкаркою «Ганною» у криївці в с. Полонка Луцького р-ну. Одружився із секретаркою «Катериною». У 1950–1951 рр. зазимував у криївці в будинку на одному із Золочівських хуторів. За першою версією, криївку, де зберігалася велика кількість пропагандистської літератури і зашифровані документи, в т.ч. пошта від В. Кука, виявила спецгрупа МДБ за допомогою провідника Луцького р-ну А. Сметани-«Антон», котрий постачав «Дубового» харчами. За іншою версією, донька господаря будинку розповіла місцевому міліціонеру про сховок. Спецзагін спробував «викурити» Литвинчука газовою гранатою. Тоді він підірвав себе і ще одного юнака. За третьою версією, застрелився (прострелив собі праву скроню). Полковник УПА від 19.01.1951. У січні 2007 р. на місці його загибелі відкрито пам'ятник. З 2009 р. ім'я «Дубового» присвоєно школі села Ниви Золочівські Демидівського р-ну Рівненської обл.

* * *

[Адресат не вказаний].

Від 1 березня 1945 р.

Автор документа призначає адресата заступником, наказує йому здійснювати усі поточні справи від свого імені. Рекомендуються методи диверсійної роботи: підрип мостів, залізничних колій, саботаж. Також міститься прохання у звітах звертати особливу увагу на міграцію цивільного українського населення. Автор листа має прибути із «Залісним» [П. Ковальчук], «Верховин-

цем», «Хвилею» й сотнею «Вовки» на раніше обумовлене місце. Йдеться про справу «Яворенка». Згадується «Шворний».

Оригінал документа був вилучений співробітниками МДБ УРСР 09.02.1947 р. у ліквідованого «Співака» з охорони П. Ковальчука-«Залісного».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57 (1953 р.), спр. 3, т. 1. арк. 155. Копія, машинопис. Фрагмент без початку. Переклад російською мовою, зроблений нач. 1-го відділення УББ УМДБ Волинської обл. мол. лейт. Лазаренком 28.02.1947 р.

* * *

До «Вадима» [референт пропаганди ПЗК «Москва»?].
Від 7 березня 1945 р.

Автор листа просить надати звіт про перебування на Холмщині. Повідомляється про загибель «Віталія» [організаційний референт ПЗК Матвійчук П.]. Також йдеться про те, що скоро до адресата приїде «Погідний».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57 (1953 р.), спр. 3, арк. 156. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений нач. 1-го відділення відділу ББ УМДБ Волинської обл. мол. лейтенантом Лазаренком 28.02.1947 р.

* * *

До «Опанаса» [Ковальчук П.].
[Дата не вказана]. [1945 р.].

Автор документа повідомляє, що вирушає на «чистку» підлеглого організаційного активу.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7970, ч. II, арк. 56. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

[Адресат не вказаний].
Від 23 січня 1946 р.

Очільника самопроголошеного проводу «Одеса» С. Янишевського-«Далекого» названо «анархістом» і запідозрено у зв'язках з співробітниками МДБ. Автор також пише, що призначає своїм заступником з організаційних і військових справ «Юрка».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 56 (1953 р.), спр. 9, арк. 406. Копія, рукопис. Переклад російською мовою.

До «провідника» [Кук В.?).

15 квітня 1946 р.

Автор листа звітує про ситуацію, що склалася у ПЗК «Одеса». Зокрема констатується, що наприкінці 1945 р. там припинилася збройна боротьба УПА, повстанці перейшли в підпілля. Критикується організаційний актив Холмщини. Подано перелік підпільників, які загинули у 1945 р.: увесь провід Брестської округи, також П. Олійник-«Еней», «Черник», «Криlach», «Борис», «Ярослав», «Циганка» та ін. Проаналізована діяльність радянської влади (винищувальні батальйони, ВЛКСМ, вивезення людей до Сибіру тощо).

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7970, ч. II, арк. 113–124. Оригінал, рукопис. Перша частина документа; ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 56 (1953 р.), спр. 9, т. 2, арк. 319 (конверт). арк. 8. Оригінал, рукопис. Друга частина документа.

* * *

До «Бурого» [Салата М.].

Від 15 квітня 1946 р.

Автор листа просить допомоги у налагодженні зв'язку з провідником [Козак М.?), а також рекомендує постійно підтримувати контакт із М. Бондарчуком-«Стеמידом». Висловлюється припущення, що член почоту І. Литвинчука С. Коваль-«Рубашенко» співпрацює з ворогами.

ГДА СБ України. ф. 2 (Упр. 2-Н). оп. 57 (1953 р.), спр. 3, арк. 224. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений нач. секретаріату УМВС у Волинській обл. майором міліції Березюком 13.05.1946 р.

* * *

До «Семена».

Від 12 липня 1946 р.

Зазначено, що помер П. Олійник-«Роман» (лютий 1946 р.). Автор пропонує адресатові зустрітися, щоб обговорити його нову організаційну посаду. Також міститься вказівка передати усіх козаків, підпорядкованих адресатові, к-ру «Миколі». Згадано псевдоніми: «Гордій» [Бондарчук, провідник Ковельської округи], «Бас», «Олесь», «Марк», «Ярош» [Савира О.].

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 59 (1953 р.), спр. 17, т. 2, арк. 1 (конверт), арк. 99 (конверт). Оригінал, рукопис.

До «Данила» [Якимчук М.].

Від 14 вересня 1946 р.

Автор листа повідомляє, що не бажає, але мусить скликати Революційний трибунал для засудження адресата. Однак, зазначається у листі, трибунал буде скликаний лише після того, як автор дізнається про причину конфлікту між адресатом і провідником «Л.» [Кук В.].

Оригінал листа був виявлений 29.07.1947 р. працівниками МДБ у криївці М. Якимчука-«Данила» у с. Борохів Ківерцівського р-ну Волинської обл.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 181. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «Сто» [Шухевич Р.].

Від 18 грудня 1948 р.

Йдеться про факт переговорів з польськими представниками («з панам») у Брестській окрузі. Міститься перелік документів та пропагандистської літератури, що надсилаються адресатові.

Оригінал документа був вилучений 08.02.1949 р. працівниками МДБ у с. Пітушків Млинівського р-ну Рівненської обл. під час спецоперації з ліквідації провідника ОУН(Б) на ПЗУЗ Миколи Козака-«Смока».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736, т. 3, арк. 145–146. Копія, машинопис.

* * *

До «1874» [Ковальчук П.].

[Дата не вказана]. [Початок 1949 р.].

Автор документа висловлює подив, чому адресат не вирушив до «456». Обговорюються схеми використання мертвого пункта зв'язку «МП» у подальшому. Також автор листа наказує адресатові зустрітися з «Пестером», А. Неверковцем-«Ільком», «Оксеном».

Документ є додатком до спецповідомлення невідомого працівника МДБ про ліквідацію референтури СБ ПЗК «Москва» (від 17.03.1949 р.).

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 59 (1953 р.), спр. 17, т. 1, арк. 222. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

До «6293» [Кук В.].

Квітень 1949 р.

Переказуються обставини смерті П. Ковальчука-«Залісного». Констатується «кадровий голод» — оунівській мережі бракує підготовлених керівників. Подано інформацію про роботу проводу ПЗК «Москва». Зокрема, йдеться про протидію радянзації та процесам виселення цивільного населення з Волинської та Рівненської обл.

Частково зашифрований лист був вилучений органами МДБ 19.06.1949 р. під час ліквідації зв'язкового Золочівської округи Б. Кваса-«Мирона» у Золочівському р-ні Львівської обл.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 59 (1953 р.), спр. 17, т. 2, арк. 104 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

До «6293» [Кук В.].

[Дата не вказана]. [Літо 1949 р.]

Йдеться про стан і втрати націоналістичного підпілля у Брестській обл. Згадуються: «Шах» [провідник Кобринського надрайону, 29.04.1949 р.], «Єрмак» [провідник одного з районів], «Дворко» [провідник Дивинського району], «Оксана»-«Мавка» [провідниця мережі жіноцтва округи]. Принагідно зауважено, що разом з листом надається соціально-політичний огляд, укладений «Мефодієм» [«Богун», «1230», провідник Брестської округи].

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 61 (1953 р.), спр. 4, арк. 270-272. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «6293» [Кук В.].

[Дата не вказана]. [Початок 1950 р.].

Автор повідомляє, що з 29.10 до 09.11. 1949 р. очікував на адресат на пункті зв'язку «44» [Березнянський р-н Ковельської округи]. Згодом, 12.11.1949 р., довідався від «11», що адресат вирушив на зимівлю в інше місце. Також у листі міститься критика стану організаційного зв'язку, висловлюється недовіра до роботи зв'язкового «Ориxa».

Оригінал документа вилучено працівниками МДБ 24.08.1950 р. під час ліквідації пункту зв'язку проводу ПЗК «Москва» «Блок»,

який містився на присадибній ділянці мешканця с. Гірка Полонка Луцького р-ну Волинської обл. Килим'юка Пилипа.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 60 (1953 р.), спр. 17, арк. 342. Копія фрагменту, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «Яроша» [Савира О.].

[Дата не вказана]. [Червень 1950 р.].

Автор просить підготувати пункти для свого переходу через місцевість, підконтрольну адресатові [Берестечківський р-н Волинської обл.?]. Також подана вказівка про збір розвідувальної інформації про сусідні території [Радехівський і Лопатинський р-ни Львівської обл.?].

Оригінал документа вилучено працівниками МДБ 24.08.1950 р. під час ліквідації пункту зв'язку проводу ПЗК «Москва» «Блок», який містився на присадибній ділянці мешканця с. Гірка Полонка Луцького р-ну Волинської обл. Килим'юка Пилипа.

Фрагмент листа цитується у доповідній записці нач. УМДБ Волинської обл. полк. Сидорова для нач. упр. 2-Н МДБ УРСР полк. Сараєва про результати оперативної роботи у справі «Центр» упродовж липня–вересня 1950 р. (від 16.10.1950 р.).

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 61 (1953 р.), спр. 5, арк. 19. Копія фрагменту, машинопис. Переклад російською мовою.

ЛІЩУК П.

[«Ярославенко»]

(1920 [?], с. Серби Ємільчинського р-ну Житомирської обл. — 14.11.1948, біля с. Більчаки Соснівського р-ну Рівненської обл.)

Станом на 1947 р. — к-р диверсійної боївки при проводі ПСК «Одеса». Загинув у бою з чекістсько-військовою групою.

* * *

До «командира» [Кріль І.].

Від 2 червня 1947 р.

Автор документа повідомляє адресата, що «Тарас» тому має передати звіт. Взамін просить надати харчі, навчальні матеріали і пропагандистську літературу.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57 (1953 р.), спр. 4, т. 1, арк. 363. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

ЛУЧКОВСЬКИЙ А.

[«Дніпро»]

У другій пол. 1945–1946 рр. — член самопроголошеного проводу «Одеса», планував диверсії.

* * *

До «Олекси» [Воробець Ф.].

Від 22 грудня 1945 р.

Автор листа відмовляється виконати розпорядження адресата, мотивуючи це тим, що є підпорядкований «Уліяну» [Маєвський А.].

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 48139, арк. 189 (конверт), арк.30–31. Оригінал, рукопис.

Згадка про лист Лучковського А.

До «друга командира».

Від 28 червня 1946 р.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – К.; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 156.

МАЄВСЬКИЙ АНАТОЛІЙ

[«Гребля», «Данило», «Євтух», «Знаний», «Іліян», «Іно», «Йовта», «Карпо», «Сафрон», «Уліян», «Ульян», «77», «006», «127», «179», «257», «940»]

(1918, с. Кустин Рівненського р-ну Рівненської обл. – 1955, місц. біля с. Здовбиця Здолбунівського р-ну Рівненської обл.)

Випускник Рівненської української гімназії. Студент Познанської Політехніки. Член ОУН з 1938 р. У 1944–1945 рр. — політичний референт та референт СБ Рівненського надрайону ПСК ОУН(Б). 1945–1955 рр. — пров. Рівненської округи. У 1952–1955 рр. — заступник провідника ОУН(Б) на ПЗУЗ. Сотник УПА. Нагороджений Золотим Хрестом заслуги (1952 р.). Застрелився при спробі взяти у полон.

* * *

До «Ірчана» [Козак М.].

Від 27 жовтня 1945 р.

Автор просить адресата інформувати про новини і пояснює, чому не зможе прибути на зустріч 03.11.1945 р. Надалі просить підтримувати зв'язок через «Шелеста».

Оригінал документа був вилучений співробітниками НКДБ 13.12.1945 р. у Ківерцівському р-ні Волинської обл. під час ліквідації членів проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079, т. 54, арк. 402. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «Сл-ря» [Беднарчик Ю.].

Жовтень 1949 р.

За даними автора, в червні 1949 р. «далеківець» І. Кроль-«Зінько» висловив готовність визнати легітимність членів підпілля ОУН(Б) на Волині. Автор документа закликає обережно ставитися до інших груп «далеківців», які вирішать у майбутньому повторити крок І. Кроля, але не давати цього їм знати. Слід зустрітися з І. Кролем, надати йому пропагандистську літературу і закликати до допомоги в тиражуванні листівок, резюмується у документі. Подана також інструкція для «Семена» про те, як правильно самому колоти собі уколи.

ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 37 (1960 р.), спр. 9, арк. 172 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

До «Зінька» [Кроль І.].

Жовтень 1949 р.

Автор пояснює, що лист від 01.06.1949 р. під заголовком «Друже командир» написав новий наступник «Смока» [Козак М.] [на посаді провідника ОУН(Б) на ПЗУЗ]. Також автор листа наполягає на зустрічі, аби розпочати переговори для усунення конфлікту між проводами ОУН(Б) на ПЗУЗ і ПСК «Одеса». Згадуються: «Слюсар» [провідник Корецького надрайону («23 травня»)], «Слав», «Жучка».

ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 37 (1960 р.), спр. 10, арк. 3 (конверт). Оригінал, рукопис.

До «Віктора».

Листопад 1949 р.

Автор дорікає адресатові за бездіяльність на посаді керівника впродовж року. Вимагає негайно подати річний план роботи йому на розгляд. Також подано низку інструкційних вказівок щодо діяльності у зимово-весняний період 1949–1950 рр. Щоб «розшевелити» «Віктора», автор листа згадує успішну місію похідних груп, які сам спрямовував на СУЗ з метою легалізації.

Оригінал документа був вилучений працівниками МДБ 14.06.1952 р. на пункті зв'язку В. Галаси «Думка», що розміщувався на тер. Березнівського р-ну Рівненської обл., під час ліквідації члена проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ «М. Атома».

ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 37 (1960 р.), спр. 10, арк. 3 (конверт). Оригінал, рукопис; ф. 65, спр. С-7736, т. 16, арк. 187-188. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «АВТ» [Кузьма Б.].

Жовтень 1950 р.

Йдеться про смерть семи повстанців у Гоцанському р-ні на Рівненщині, у т.ч. провідника цього р-ну. Повідомляється також, що адресат матеріали отримає із запізненням, оскільки ще немає зв'язкових від «Н» [Галаса В.]. Автор листа скаржиться, що відправив зв'язкових на зустріч, однак вона не відбулася.

Був вилучений працівниками МДБ 14.06.1952 р. на тер. Березнівського р-ну Рівненської обл. з криївки «М. Атома».

ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 37 (1960 р.), спр. 10, арк. 3 (конверт). Оригінал, рукопис. ф. 65, спр. С-7736, т. 16, арк. 179–180. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений заст. нач. відділу упр. 2-Н МДБ УРСР капітаном Свердловим.

* * *

До «АВТ» [Кузьма Б.].

Листопад 1950 р.

Пояснюється, чому не відбулися дві зустрічі з адресатом — у жовтні та листопаді. Обговорюється справа «Ка...». Рекомендується надалі підтримувати зв'язок через пункти «О» та «Поліщук».

У верхньому правому куті документа вказана поштова адреса — «7150».

Оригінал документа був вилучений працівниками МДБ 14.06.1952 р. з криївки члена проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ «М. Атома» у Березнівському р-ні Рівненської обл.

ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 37 (1960 р.), спр. 10, арк. 3 (конверт). Оригінал, рукопис; ф. 65, спр. С-7736, т. 16, арк. 187–188. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «Кори» [Кузьма Б.].
Липень 1951 р.

Йдеться про те, що Кук В. знаходиться у Рівненській обл. Подається звіт про стан підпілля на підпорядкованій авторові території (діяльність радянської влади, створення колгоспів, пропаганда, кадрові втрати). До листа доданий перелік з 38 пунктів пропагандистської літератури, перелічені критичні зауваження щодо її змісту.

Оригінал документа був вилучений працівниками МДБ 14.06.1952 р. на пункті зв'язку В. Галаси «Думка», що розміщувався на тер. Березнівського р-ну Рівненської обл. під час ліквідації члена крайового проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ М. Атома-«Степана».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736, т. 16, арк. 208–227. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений заст. нач. відділу Упр. 2-Н МДБ УРСР капітаном Свердловим; спр. С-9079, т. 26, арк. 95, 155. Копія.

* * *

До «МН» [Прокопишин І.].
Вересень 1951 р.

Автор інформує, що розпочав використання нової копіювальної техніки для виготовлення пропагандистської літератури. Подає місце, час і пароль для проведення зустрічі. Висловлюється і обґрунтовується припущення, що «Оса» співпрацює з ворогом. Також йдеться про «Олега».

Оригінал документа був вилучений 06.11.1951 р. працівниками МДБ у ліквідованого провідника Подільського краю ОУН(Б) І. Прокопишина-«Бурлана».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736, т. 16, арк. 197–200. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений заст. нач. відділу Упр. 2-Н МДБ УРСР капітаном Свердловим; спр. С-9079, т. 26, арк. 156. Копія.

* * *

До «Євгена» [Сорочинський Б., провідник одного з куців Шумського р-ну Тернопільської обл.].

[Дата не вказана] [1951 р.].

Автор описує стан підготовки до зимового періоду. Обговорюються справи «Ч» і «Мовчана» [кур'єр Маєвського А.]. Також йдеться про отримання літератури.

Документ вилучено радянськими спецслужбами 08.10.1951 р. у Мізоцькому р-ні Рівненської обл. з криївки «Юрка» — ліквідованого коменданта охоронної боївки А. Маєвського.

ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 37 (1960), спр. 8, арк. 128–129. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «Черешні» [провідник Сарненського надрайону].

[Дата не вказана]. [1951 р.].

У листі йдеться про призначення на місце [провідника Костопільського надрайону] І. Кроля-«Зінька», котрий загинув, адресата. Перед «Черешнею» ставиться низка організаційних завдань. Автор повідомляє, що віднині матиме новий псевдонім «Сафрон», йому можна надсилати кореспонденцію через «Євгена». Він просить цей лист не зберігати, а спалити, запам'ятавши характер письма і почерк.

Оригінал листа потрапив у розпорядження працівників УМДБ Рівненської обл. 29.11.1951 р.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9108, т. 9, арк. 218 (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис; арк. 207-217. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

Від «КРС» [Маєвський А.].

До «О» [Кук В.].

Серпень 1952 р.

Автор повідомляє про передачу виготовленого наказу «№ 1/52» [від 12.10.1952 р.]. Обговорюється проблема підготовки номінаційних списків, справа «Петра» [Качановський І.] і «Траса» [кур'єр Рівненської округи, ліквідований у червні 1953 у Мізоцькому р-ні на Рівненщині]. Пропонується нагородити «Бєя» [Хасевич Н.].

Оригінал документа був вилучений працівниками МДБ 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (зараз — Хмельницька) під час захоплення провідника ОУН(Б) на ПЗУЗ В. Галаси.

ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр), оп. 4 (1959 р.), спр. 13, арк. 97–100. Копія, машинопис. Фонд Рівненського обласного краєзнавчого музею. Папка з документами про діяльність ОУН і УПА. Оригінал, рукопис.

* * *

До «Бориса» [Салата М.].
Серпень 1952 р.

Наказується забрати гроші у «Чар». Також у листі повідомляється, що адресат скоро отримає пропагандистські документи — «Декларація УГВР», «Посвідчення про нагородження», «Про деякі актуальні питання сучасної української визвольної справи». З усім цим той має ознайомитися і передати для «ТМР» [Кудра В.]. Призначається наступна зустріч на травень 1953 р. Запропоновано і місця для неї, зашифровані як «Осика» і «Жук».

У верхньому правому куті вказана поштова адреса — «7150».

ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 37 (1960 р.), спр. 10, арк. 3 (конверт). Оригінал, рукопис.

Згадки про листи Маєвського Анатолія

До «Чорногуза»-«Слюсаря».
Квітень 1949 р.

Виписки з кількох листів.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 68, арк. 1–78.

* * *

До «Кайдаша» [член проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ].
Липень 1951 р.

Йдеться про те, що Кук В. знаходиться у Рівненській обл.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079, т. 26, арк. 98, 155.

* * *

До «Бурлана».

Вересень 1951 р.

Йдеться про долю «Олега».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079, т. 26, арк. 156.

НЕВЕРКОВЕЦЬ АНАТОЛІЙ

[«Ган», «Герасим» «Ілько», «Прокоп», «Хома», «286»]

(1919, с. Липки Гощанського р-ну Рівненської обл. — 03.11.1949, Садівський ліс Луцького р-ну Волинської обл.)

Член ОУН — з 1938 р. У 1941 р. — секретар УНМ Межирицького р-ну на Рівненщині. Станом на 1945 р. — член референтури пропаганди ПЗК «Москва». У 1946–1949 рр. — організаційний референт ПЗК «Москва», наближена до провідника ПЗК І. Литвинчука-«Дубового» особа. Відповідав за лінію зв'язку між проводом ПЗК «Москва» і проводом ОУН(Б) на ПЗУЗ. Нагороджений Бронзовим Хрестом Заслуги. Загинув під час бою з чекістсько-військовою групою УМДБ Волинської обл.

* * *

[Адресат не вказаний] [Литвинчук І.]

[Дата не вказана]. Липень 1949 р.

Автор повідомляє, що зустріч з адресатом можлива лише після виконання доручення, яке надійшло від «2103». Відтак, йдеться у листі, папір та гроші будуть передані адресату не раніше серпня 1949 р.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 59 (1953 р.), спр. 17, т. 2, арк. 254. Копія фрагменту, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

[Адресат не вказаний]. [Литвинчук І.]

[Дата не вказана]. [Вересень 1949 р.]

Від «Панаса» нічого не надходило, бідкається автор листа і припускає, що мабуть у серпні [1949 р.] той потрапив у ворожу засідку.

Фрагмент копії листа наводиться у спецповідомленні в.о. нач. УМДБ у Волинській обл. полк. Будкіна до заст. нач. упр. 2-Н МДБ

УССР полк. Шорубалки про ліквідацію організаційного референта ПЗК «Москва» (від 10.11.1949 р.).

ГДА СБ України, ф. 2 (упр. 2-Н), оп. 59 (1953 р.), спр. 17, т. 2, арк. 246. Фрагмент копії, машинопис. Переклад російською мовою.

САВИРА ОЛЕКСАНДР

[«Адам», «Аркадій», «А. Зарічний», «Арсен», «Білас», «Блокит», «Гордій», «Зарічний», «Івась», «Лаврів», «Лаврін», «Олег», «Осика», «Назар», «Ярий», «Ярош», «201», «320», «333», «888», «1920», «2548», «3443», «5226», «8776»]

(1922, с. Озденіж Луцького р-ну Волинської обл. — 14.05.1953, с. Підгайці Млинівського р-ну Волинської обл.)

Народився у селянській родині. Освіта 9 кл. Станом на 1942 р. — у підпіллі ОУН(Б). У 1944 р. (до осені) перебував на Грубешівщині і підпорядковувався В. Галасі. Восени 1944 р. повернувся на Волинь і став референтом одного з надрайонів. Від 1945 р. — референт пропаганди Луцької округи. До 1949 р. відповідав за організацію діяльності підпілля у терені «Крим» (Луцький р-н). Станом на 1950–1951 рр. — провідник Луцької округи. Вирізнявся жорстокістю стосовно партійно-радянського активу. Так, у 1950 р. організував у с. Галичани викрадення живим вахтера Берестечківського райвідділу МДБ Зінчковського Петра, якого замучено до смерті. З 1951 р. переховувався. Відстрілюючись, загинув.

* * *

До «Наді» [зв'язкова проводу ПЗК «Москва»].

Від 4 липня 1949 р.

Автор наказує прибути до нього на зустріч 06.07.1949 р.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 59 (1953 р.), спр. 17, т. 2, арк. 122 (конверт).
Фотокопія оригіналу, рукопис.

* * *

До «2142» [Литвинчук І.].

Червень 1950 р.

Повідомляється про надання адресатові таких документів: суспільно-політичний звіт за II-й квартал 1950 р., пропагандистський звіт за квітень 1950 р., список «помноженої літератури»,

матеріали архіву за 1949 р., касовий звіт з терену «740», додаткові вказівки, ін. Автор перепрошує за те, що не може тиражувати брошуру «До генези УГВР». Вказує на деякі помилки у виготовлених пропагандистських і звітних матеріалах. Він надає рекомендації про користування пунктом зв'язку «МТС». Подано інформацію про діяльність органів МДБ у Локачинському, Торчинському, Луцькому р-нах. Обговорюються воєнні дії у Кореї.

Копія листа була виявлена працівниками МДБ 18.01.1951 р. на хут. Синякове Злочівківської сільради Демидівського р-ну Рівненської обл. під час спецоперації з ліквідації І. Литвинчука-«Дубового».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 61 (1953 р.), спр. 5, т. 1, арк. 154–156. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «2122» [Литвинчук І.].

Від 11 листопада 1950 р.

Йдеться про «Варигона» і «Фльора» — повстанців, знищених чекістами 16.10.1950 р. біля с. Козирщин (?) Демидівського р-ну Рівненської обл. [Працівники МДБ виставили їхні трупи на 2 дні на огляд мешканців м. Демидів. Вони розповсюдили чутки, що це утікачі з Донбасу]. Також висловлюється подив, чому відсутня кореспонденція на пунктах зв'язку «Пітьма» і «Шапкара». Згадується «Дмитро».

Оригінал документа вилучено 18.01.1951 р. під час чекістсько-військової операції з ліквідації керівника ПЗК ОУН(Б) на ПЗУЗ І. Литвинчука-«Дубового» («795») на хут. Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 61 (1953 р.), спр. 5, т. 1, арк. 145. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений Суходубом.

* * *

До «ППС» [Бей В.].

Від «8776» [Листопад 1950 р.].

Автор листа нарікає на відсутність зв'язку з «Дмитром». Згадуються зустрічі з організаційним активом. У лаконічній формі йдеться про обставини загибелі «Варигона» і «Фльора» 16.10.1950 р. у с. Козарщина (?) Демидівського р-ну Рівненської обл. Також йдеться про смерть «Шапкара» та провокаційну діяльність «Сметани».

Оригінал документа вилучено 18.01.1951 р. під час чекістсько-військової операції з ліквідації керівника ПЗК «Москва» І. Литвинчука-«Дубового» («795») в хут. Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 61 (1953 р.), спр. 5, т. 1, арк. 146. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «2122» [Литвинчук І.].

Грудень 1950 р.

Йдеться про боротьбу груп МДБ проти повстанців на території кількох р-нів Волинської обл. та у Галичині. Автор також повідомляє, що разом з листом надає: звіт за III квартал 1950 р., список загиблих підпільників, опис кількох світлин, рішення суду в справі «Костя», конспект «Воля і успіх», ключі до шифрів. Повідомляється про смерть «Сизого» і «Давида». Згадані псевдоніми «Охрім», «Яків», «Жвавий», «9427», а також повстанський план «Дажбог».

Оригінал документа вилучено 18.01.1951 р. під час чекістсько-військової операції з ліквідації керівника ПЗК ОУН(Б) на ПЗУЗ І. Литвинчука-«Дубового» («795») в хут. Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 61 (1953 р.), спр. 5, т. 1, арк. 139–142. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений Суходубом.

* * *

До «Бориса» [Случек Ф.].

[Дата не вказана]. [Кінець 1950 р.].

Автор листа сподівається на швидке прибуття «П.» [провідник Ковельської округи В. Сементух-«Панас»]. Також йдеться про жертви ворожої засідки — «Сизого» [В. Бондарчук], «Антон» [Д. Римарчук], «Давида». Розповідається про радянських псевдомінерів, підвищену активність співробітників МДБ.

Оригінал документа вилучено 18.01.1951 р. працівниками МДБ на хут. Синякове Злочівської сільради Демидівського р-ну Рівненської обл. під час ліквідації І. Литвинчука-«Дубового».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 61 (1953 р.), спр. 5, т. 1, арк. 136-138. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «2850».

Від «3443» [Січень 1951 р.].

Йдеться про арешт 31.12.1950 р. «Стратона», зрив зустрічі із «Зарічним» і «Яковом», арешт «Каті», пересилку повідомлення від «Барчука»(?). Обговорюється справа «Дмитра», «Остапа». Повідомляється про зміну псевдонімів діючих підпільників, які підпорядковані авторові.

Оригінал документа було вилучено 18.01.1951 р. під час чекістсько-військової операції з ліквідації керівника ПЗК ОУН(Б) на ПЗУЗ І. Литвинчука-«Дубового» («795») в хут. Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 61 (1953 р.), спр. 5, т. 1, арк. 151–153. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений ст. оперуп. відділу упр. 2-Н УМДБ Волинської обл. лейт. Голотінім.

* * *

До «Адама» [Линчук Г.].

Від 14 січня 1951 р.

Автор інформує про відсутність зв'язку та просить зберегти зміст листа у таємниці від оточення адресата. Також він повідомляє, що декілька разів перевіряв два «мертвих» пункти зв'язку і один «живий», однак листів там не виявив. Звертається з проханням встановити безперервний зв'язок.

Документ було вилучено 18.01.1951 р. під час чекістсько-військової операції з ліквідації керівника ПЗК ОУН(Б) на ПЗУЗ І. Литвинчука-«Дубового» («795») на хут. Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 61 (1953 р.), спр. 5, т. 1, арк. 147–148. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений мол. лейт. Суходубом.

* * *

[Адресат не вказаний]. [До керівництва ОУН(Б) на УЗ].

Січень 1951 р.

Автор повідомляє, що вже два місяці не може встановити зв'язок з центром. Називає низку пунктів зв'язку, через які він може отримувати пошту («Дністер», «Шинкар», «Пітьма») та просить вийти до нього на зустріч у лютому 1951 р. на пункт «Пітьма».

Оригінал документа вилучено 18.01.1951 р. під час чекістсько-військової операції з ліквідації керівника ПЗК ОУН(Б) на ПЗУЗ І. Литвинчука-«Дубового» («795») в хут. Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 61 (1953 р.), спр. 5, т. 1, арк. 143. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений мол. лейт. Суходубом.

* * *

До «Адама» [Линчук Г.].
[Дата не вказана] [Січень 1951 р.].

Йдеться про те, що автор протягом 3-х місяців намагається встановити зв'язок з адресатом, однак безрезультатно. Міститься прохання до адресата встановити безперервний зв'язок та прибути на зустріч 08–09.02.1951 р. або 01–02.04.1951 р. Також інформує про смерть «Дем'яна» та просить не показувати лист «Конону» [референт зв'язку КП].

Оригінал документа вилучено 18.01.1951 р. під час чекістсько-військової операції з ліквідації керівника ПЗК ОУН(Б) на ПЗУЗ І. Литвинчука-«Дубового» («795») на хут. Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 61 (1953 р.), спр. 5, арк. 149–150. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений мол. лейт. Суходубом.

* * *

До «Т.» [Кук В.].
Серпень 1951 р.

Автор листа зазначає, що передав для підпільника «356» декілька кліше для видавництва пропагандистських листівок. Також у документі міститься прохання допомогти у вирішенні кількох організаційних питань.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами у грудні 1951 р. у с. Пілгани Берестечківського р-ну Волинської обл.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9108, т. 9, арк. 189 (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис.

* * *

САЛАТА МИКОЛА

[«Бурий», «Довгий», «Кавка», «Ліра», «Мефодь», «Павук», «Чердак»]

(1921, с. Гульча Здолбунівського р-ну Рівненської обл. —
01.09.1953, с. Лідухів Почаївського р-ну Тернопільської обл.)

Станом на 1943 — в ОУН(Б). Працівник пункту зв'язку проводу
ОУН(Б) на ПЗУЗ.

* * *

До «66».

Січень 1949 р.

Йдеться про загибель «Трохима» [Краєвський В.], при якому
було багато грошей. Його повноваження перекладено на «Петра»
і «Назаренка». Згадуються «Рак», «Смерека» [Фещук А.].

ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 39 (1960 р.), спр. 8, арк. 126-127. Копія, ма-
шинопис. Переклад російською мовою, зроблений оперуп. Упр. 2-Н
МДБ УРСР лейт. Грисюком 27.01.1952 р.

* * *

До «Гара» [Кузьма Б.].

Вересень 1950 р.

Автор листа скаржиться на незручність власної криївки і не-
стачу грошей. Розповідає про результати зустрічі з «Прокопом».

Оригінал документа був вилучений 14.06.1952 р. працівника-
ми МДБ з криївки члена крайового проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ
«М. Атома», що розміщувався на тер. Березнівського р-ну Рівнен-
ської обл.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. 7736, т. 16, арк. 172–174. Копія, машинопис. Пе-
реклад російською мовою.

СЕМЕНТУХ ВАСИЛЬ

[«Панас», «Ярий»]

(1920, Ковельщина Волинської обл. — 17.01.1954, с. Буцин
Старовижівського р-ну Волинської обл.)

1944 р. — кер. відділу військової розвідки ВО «Турів». Провідник
Камінь-Каширського надрайону. У 1946 р. очолив Ковельську ок-
ругу ОУН(Б). У другій пол. 1946 р. — референт СБ Ковельської ок-

руги («ІІ») ПЗК «Ліс». Осінь 1948 – серпень 1950 рр. — провідник Ковельської округи ОУН(Б). Восени 1950 р. організував рейд повстанців у Литву.

* * *

До «2142» [Литвинчук І].
Червень 1950 р.

Міститься заповнення про прибуття на зустріч із «1230» [Степняк О.]. Автор описує події, що сталися на Ковельщині упродовж зими 1949–1950 рр., а саме вилучення працівниками МДБ каси (50 тис. крб.) у одному із лісгоспів, загибель «Сивого» і провідника Камінь-Каширського району «Романа». З'ясовується, чому документи від адресата, спрямовані на пункт зв'язку «Макогон», надійшли із запізненням.

Оригінал документа був вилучений радянськими спецслужбами під час чекістсько-військової операції з ліквідації провідника ПЗК «Москва» «Дубового» 18.01.1951 р. на хут. Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Волинської обл. Міститься маргіналія Литвинчука І.: «отримав 7 липня 1950 р.»

На першій сторінці міститься маргіналія: «Отримав 07.07.1950 р.»

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 61 (1953 р.), спр. 5, т. 1, арк. 154–156. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений ст. оперуп. відділу упр. 2-Н УМДБ Волинської обл. лейт. Голотиним.

СКАБ ЯРОСЛАВА

[«Варка», «Ганка», «Івга»]

(1916–?)

Народилася в сім'ї сільської вчительки із Томашівщини. У 1944 р. — референтка УЧХ Костопільського надрайону ВО «Заграва» ОУН(Б) на ПЗУЗ, ВО «Тютюнник». З другої пол. 1944 р. — член проводу Сарненської округи («А») ПЗК. У 1945 р. — організаційний референт, провідник Сарненської округи ПЗК. Друга половина 1946 р. — організаційний референт проводу ПСК «Степ». На думку Янишевського С., «задрипана» «Варка» була причетна до ліквідації ворожої агентури в УПА. Восени 1946 р. була заарештована «радянськими спецорганами».

* * *

До «друга провідника» [Янишевський С.].

Від 25 липня 1946 р.

Міститься подяка за надісланий раніше «пістоль».

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 18, арк. 23. Оригінал, рукопис.

* * *

До «555» [Козак М.].

Від 27 серпня 1946 р.

Йдеться про результати зустрічі з «Деркачем» [к-р ВОП у Гоцанському р-ні Кирик-Петрук В.]. Описує опозиційні настрої «Краяна» [Янишевський С.], а також зауважує, що до нього приєднався «Ярославенко». Згадує про одну з листівок «далеківців» — «Пересторога».

Фонд Рівненського обласного краєзнавчого музею. Папка з документами про діяльність ОУН і УПА. Оригінал. Рукопис.

* * *

До «Далекого» [Янишевський С.].

Від 12 вересня 1946 р.

Авторка [противниця «Далекого» у його конфлікті із «Смоком»] переказує зміст грипса, адресованого до «Далекого» невідомим [мабуть «Смоком»]. Адресата зобов'язано виконувати свої функції до вказівки проводу ОУН(Б) на УЗ, зокрема здати звіти та протоколи за 1944-1945 рр., а також звіт про гроші та золото.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 8, арк. 115. Копія, машинопис.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – К.; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1150–1151.

* * *

До «Сівача» [Кобринович В., референт СБ ПСК «Степ»].

[Дата не вказана]. [1946 р.].

Висловлюються міркування щодо справи, яку виконує «Богдан» [чи «Богдана»].

ГДА СБ України, ф. 2, оп. 56 (1953 р.), спр. 9, т. 2, арк. 403. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений оперуп. упр. ББ МВС УРСР мол. лейт. Карпуніним 15.12.1946 р.

* * *

[Адресат не вказаний]. [Кобринович В.]

[Дата не вказана]. [1946 р.]

Містяться вказівки про обережну боротьбу із сексотами, а також необхідність підготовки до зими.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 56 (1953 р.), спр. 9, т. 2, арк. 364. Фрагмент копії, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «Сівача» [Кобринович В.]

[Дата не вказана]. [1946 р.]

Ймовірно, у листі йдеться про заколот «далеківців», котрі на чолі із С. Янишевським-«Далеким» відмовилися підпорядковуватися проводові ОУН(Б) на ПЗУЗ. Авторка вважає, що поява «далеківців» стала наслідком діяльності радянських спецслужб.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 56 (1953 р.), спр. 9, т. 2, арк. 407. Копія, рукопис. Переклад російською мовою.

Згадки про листи Скаб Ярослави

До «Зінька» [Кроль І., організаційний референт самопроголошеного проводу краю ОУН(Б) «Одеса»].

Від 12 березня 1946 р.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – К.; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 155.

* * *

До «друзів».

Від 11 липня 1946 р.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – К.; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 155.

ТАТУРА АНАТОЛІЙ

[«Архип», «Верес», «Третій»]

(1912–02.09.1945)

У 1944 р. — співробітник СБ ВО «Заграда», політичного відділу групи УПА «Тютюнник», член проводу ПСК «Одеса». Із 03.09.1945 р. — політичний референт ПСК «Одеса». Референт зв'язку ПСК «Степ». Ліквідований СБ ОУН(Б) за підозрою у співпраці з чекістами.

* * *

До «провідника» [Кук В.].

Від 9 грудня 1945 р.

Повідомляється про результати поїздки до «Чупринки» [Козак М.]. Автор просить повідомити, як йому ставитися до вчинків «Далекого» [Янишевський С.]. Також міститься привітання з нагоди наступаючого Нового року.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 9, т. 1, арк. 154 (конверт), арк. 43. Оригінал, рукопис.

ТИТКО СВЯТОСЛАВ

[«Роман»]

У 1947 — референт СБ ПСК «Одеса».

* * *

[Адресат не вказаний]. [Янишевський С.].

[Дата не вказана]. [8 червня 1947 р.].

Автор скаржиться на зростання активності радянських чинників. Це змушує постійно змінювати місце перебування, зазначається у листі. Згадується «Дем'ян» (кудись поїхав), а також «Дніпро».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57 (1953 р.), спр. 4, т. 1, арк. 359. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

ТРОЦЬОК ВОЛОДИМИР

[«Ай»]

(?—09.10.1950, місц. біля с. Гуменники
Рівненського р-ну Рівненської обл.)

Перед ліквідацією працював провідником Рівненського надрайону Рівненської округи ОУН(Б) на ПЗУЗ.

* * *

До «зверхника» [Маєвський А.].

[Дата не розшифрована]. [Початок 1950 р.].

Спростовуються відомості, подані у доносі «Матвія» за поданням «Зини». Автор скаржиться, що втратив зв'язок з підпорядкованими йому підпільниками у «Тор...» р-ні [Торчинський р-н Волинської обл.]. Обговорюються справи кур'єра «Павла» і підпіль-

ника «Печерука». Згадано псевдоніми: «Карп», «Береза», «Явір», «Мовчан», «Степан».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9108, т. 5, арк. 81-83. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений заст. нач. 1-го відділення відділу 2-Н УМДБ ст. лейт. Берковським.

* * *

[Адресат не вказаний]. [Ковжук Я.]

Жовтень 1951 р.

У листі застерігається, що на терені адресата діє радянська провокаційна група. Автор листа закликає і надалі надсилати йому кальку, піклуватися про друкарську машинку. Міститься прохання також повідомити, що з «Лебедем».

Оригінал документа запакований, прошитий і засургучований був вилучений 21.02.1952 р. працівниками МДБ на хут. Жуківщина Радухівської сільради Клеванського р-ну Рівненської обл. у ліквідованого провідника Рівненського надрайону В. Троцюка-«Буйного». Переклад наводиться у довідці нач. 5-го відділу відділення 2-Н УМДБ Рівненської обл. кап. Сухіна про захоплення оунівських документів під час ліквідації провідника Рівненського надрайону «Буйного» (від 14.03.1952 р.).

ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 39 (1960 р.), спр. 8, арк. 156-157. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «Рибаків 484» [Хасевич Н.]

[Дата не вказана]. [Лютий 1952 р.]

Автор листа просить свого респондента не розповідати стороннім людям про себе вигаданих речей, які абсолютно абсурдні і не відповідають дійсності. Також міститься прохання не здійсмати шум з приводу справи «Г.».

Оригінал документа був вилучений 21.02.1952 р. працівниками МДБ на хут. Жуківщина Радухівської сільради Клеванського р-ну Рівненської обл. у ліквідованого провідника Рівненського надрайону В. Троцюка-«Буйного».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9108, т. 10, арк. 291-293. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений заступником нач. відділення 2 відділу УМДБ Рівненської обл. капітаном Стекляром.

ТРОЦЬОК ГРИГОРІЙ

[«Верховинець», «Віталій», «Дем'ян», «Іван», «4860»]

(1917 чи 1920, с. Яблунне Березнівського р-ну Рівненської обл. — 11.12.1951, с. Радомишль Луцького р-ну Волинської обл.)

Під час німецької окупації працював перекладачем у поліції. Навесні 1943 р. вступив до УПА. У другій пол. 1943 р. навчався у підстаршинській школі УПА «Дружинники». 6 грудня 1943 р. отримав звання хорунжого. Був призначений к-ром окремої сотні групи УПА «Турів». Свідок страти к-ра загону «Січ» групи «Турів» Антонюка П. Поч. 1944 р. — к-р однієї із сотень куреня «Назара» групи УПА «Турів». У червні 1944 р. — к-р одного з підрозділів «Корсунського» загону групи «Заграва». Із листопада 1944 р. — к-р бригади «Помста Базару» ЗГ УПА № 33, яка діяла у південних р-нах Брестської обл. БРСР. У 1945 р. очолював бригаду «ім. Назара» ЗГ № 33. У 1945–1946 рр. — шеф військового штабу ЗГ «Хмельницький». Після розформування УПА на Волині (1946 р.) був заступником провідника ПЗК Литвинчука І., організаційним референтом ПЗК. Загинув у криївці разом з трьома охоронцями від вибуху замаскованої під радіобатарейку міни. Її передали підпільним зв'язком співробітники МДБ.

* * *

До «Бориса».

[Дата не вказана]. [Червень 1950 р.].

Оскільки «Осика» [Шпак О.] пропав безвісти, зазначає автор листа, відтепер він є контактною особою з усіх питань. Також автор просить отримати від кур'єрів аванс у розмірі 300 крб., передати їм закуплений папір, після чого вийти на зустріч 21.06.1950 р. для обговорення організаційних справ.

Цитується у спецповідомленні нач. УМДБ Волинської обл. полк. Сидорова до нач. упр. 2-Н МДБ УРСР полк. Сараєва про ліквідацію «бандгрупи» заступника керівника крайового проводу ОУН «Верховинця» (від 12.02.1951 р.).

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 61 (1953 р.), спр. 5, арк. 186. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

До «4020» [Литвинчук І.]

Серпень 1950 р.

Повідомляється про облави, проведені УМДБ у Волинській обл. за участі секретаря обкому КП(б)У І. Профатілова у селах Полонка і Пільганів (околиці Луцька), а також кадрові втрати (у ніч з 23 на 24 серпня 1950 р. органами МДБ був заарештований «Кость»). Наголошується, що місцеве націоналістичне підпілля уже повністю розконспіроване.

Оригінал листа був вилучений під час чекістсько-військової операції з ліквідації керівника ПЗК «Москва» Литвинчука І. 18.01.1951 р. на хут. Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Волинської обл.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 61 (1953 р.), спр. 5, т. 1, арк. 134. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений мол. лейт. Суходубом.

* * *

До «4020» [Литвинчук І.]

Жовтень 1950 р.

Міститься огляд операцій органів МДБ з ліквідації націоналістичного підпілля. Зокрема, висвітлюються події 23–24 серпня 1950 р., коли органи МДБ заарештували у с. Гнідава (в будинку Кравчука М.) підпільника «Антон», ліквідували криївки «Блока», «Механіка», «Поля». Йдеться і про обставини загибелі «Андрія» біля м. Стрий у засідці, підготовленій «Антоном». Автор документа також зазначив, що Галаса В., «Стецько», «Красько» і «Омелько» пішли у інший терен.

Оригінал документа був вилучений 18.01.1951 р. працівниками МДБ на хут. Синякове Злочівської сільради Демидівського р-ну Рівненської обл. під час ліквідації І. Литвинчука-«Дубового».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 61 (1953 р.), спр. 5, арк. 135. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

ХАРЧУК ТРИФОН

[«Кирило», «Чад»]

(1920, с. Кустинь Олександрійського р-ну Рівненської обл. — 20.09.1949, с. Карпилівка Рівненського р-ну Рівненської обл.).

Член ОУН від 1943 р. Провідник, референт СБ Рівненського р-ну. Нагороджений Бронзовим Хрестом Заслуги. Фігурант агентурної

справи «Убивці». Загинув під час бою з чекістсько-військовою групою Рівненського РВ МДБ.

* * *

[Адресат не вказаний]. [Маєвський А.].

[Дата не вказана]. [Вересень 1949 р.].

Йдеться про роззброєння радянських «стрибків» у с. Ставки.

Фрагмент наводиться у щоденному оперативному зведенні № 269 нач. УМДБ у Рівненській обл. полк. Шевченка до міністра МДБ УРСР ген.-лейт. М. Ковальчука (від 26.09.1949 р.).

Оригінал документа був виявлений 20.09.1949 р. працівниками МДБ під час ліквідації Т. Харчука-«Чада» у с. Карпилівка Рівненського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 30 (1960 р.), спр. 13, арк. 174. Копія, машинопис.

ХАСЕВИЧ НІЛ

[«Бей», «Бей-Зот», «Зот», «Левко», «Рибак»,
«Старий», «333», «8510» (1950)]

(1905, с. Дюксин Деражненського р-ну Рівненської обл. — 04.03.1952 р., с. Сухівці Клеванського р-ну Рівненської обл.).

Народився в сім'ї диякона. Через залізничну аварію на Оржівському переїзді (Рівненський р-н) тринадцятирічним хлопчиком позбувся ноги. Закінчив Рівненську гімназію. Навчався у Варшаві в Академії образотворчих мистецтв. Член «Української громади». Особисто знав Бандеру С., Волошина Р., Опарівську Я. У роки нацистської окупації — суддя в с. Деражне Костопільського р-ну Рівненської обл., художник газети «Волинь». Від лютого 1945 р. — працівник референтури пропаганди проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ. Перебував у криївках, де виготовляв філігранні дереворити. Через обмеженні можливості у пересуванні Хасевича перевозили на велосипеді. Член УГВР. Загинув у бою з опергрупою МВС.

* * *

До «Матвія».

Від 2 листопада 1946 р.

Містяться розмірковування з приводу доцільних напрямків подальшої політично-виховної роботи. Автор документа відстоює необхідність централізації пропагандистської ділянки, просить

переслати деякі з дереворитів за кордон. Згадуються: «Галина», «Сайгор».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 287 (конверт).
Копія, машинопис.

* * *

До «8228» [Литвинчук І].
Лютий 1950 р.

Автор повідомляє про поточну діяльність. Зокрема, запевняє, що використає світлини «Залісного» [Ковальчук П.] для виготовлення кліше, інформує, що для альманаху «Волинь у боротьбі» й «Герої Волині і Полісся» уже підготовлені дереворити. Автор інформує, що виготовив портрети «Київського» [Бусел Я.] і «Клима Савура» [Клячківський Д.]. Водночас він нарікає, що не може виготовити портрети «Верби» [Панасик І.] і «Горбенка» [Волошин Р.].

Оригінал листа був вилучений під час чекістсько-військової операції з ліквідації провідника ПЗК «Москва» Литвинчука І. 18.01.1951 р. на хут. Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Волинської обл. На першій сторінці міститься маргіналія: «Отримав 21.03.1950 р.».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 61 (1953 р.), спр. 5. т. 1, арк. 173–179. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений стар. оперуп. відділу 2-Н УМДБ Волинської обл. мол. лейт. Устіновим.

* * *

До «2151».
Листопад 1951 р.

Автор інформує, що надсилає різні кліше. Звітує про підготовку дереворитів про «Горнового». Згадується портрет Шухевича Р. Також Хасевич скаржить на своє здоров'я.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 18, арк. 175–177. Оригінал, рукопис.

* * *

До «А» [«Адам», «Буйний», провідник Рівненського надрайону]
Січень 1952 р.

Автор листа категорично забороняє адресату направляти нових підпільників до своєї колишньої криївки. Наказується термі-

ново відкликати людей, котрі там можуть перебувати. Також міститься прохання автора передати йому друкарську машинку, папір для письма і копіювання.

Документ виявлено радянськими спецслужбами 21.02.1952 р. у криївці «Адама» [Савира О.] на хут. с. Радухівка Клеванського р-ну (зараз — Рівненський) Рівненської обл.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9108, т. 10, арк. 282-290. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

ЯКИМЧУК МИКОЛА

[«Данило», «Олег», «Щупак»]

(1914, с. Піддубці Луцького р-ну Волинської обл. —
29.07.1947, с. Борохів Ківерцівського р-ну Волинської обл.)

У 1930-х рр. очолював Луцьку округу ОУН. До 1939 р. став членом «Пласту» й активістом організації «Відродження». Навесні 1943 р. — причетний до організаційної референтури проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ. Один з ініціаторів створення перших підрозділів УПА на Волині. Причетний до створення т.зв. «Колківської республіки» у Волинській обл. Після її розгрому німцями у листопаді 1943 р. — як екс-комендант запілля ВО «Турів» перейшов у охорону ГК УПА Д. Клячківського. У 1944–1946 рр. — к-р групи УПА «Турів», кер. організаційно-мобілізаційного відділу КВШ УПА-Північ, організаційний референт, референт зв'язку проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ. Хорунжий УПА від 17.07.1944 р. Був одружений з підпільницею Драницькою Зіною («Оля»), мав доньку Орису. Застрелився у криївці, оточеній працівниками МДБ.

* * *

До «Давида» [Литвинчук І.].

[Дата не вказана]. [Не раніше жовтня 1945 р.].

Автор документа відмовився пояснювати власну несубординацію М. Козакові-«Луці». Міститься прохання дозволити зустрітися з «Петром».

Оригінал документа був вилучений 29.07.1947 р. працівниками МДБ з криївки «Данила» у с. Борохів Ківерцівського р-ну Волинської обл.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 180. Фрагмент копії, машинопис. Переклад російською мовою.

До «Кирика».

Від 11 квітня 1946 р.

Автор погоджується і надалі підпорядковуватися «Модестові» [Коренюк В.]. «Лука» ж [Козак М.] може бути лише посередником у контактах з ним, зазначає автор. Згадуються також: «Іван», «Черкас», «Сірко». Міститься прохання ознайомити із змістом цього листа Козака М.

Документ вилучено співробітниками МДБ УРСР 29.07.1947 р. у с. Борохів Ківерцівського р-ну Волинської обл. під час проведення чекістсько-військової операції з ліквідації М. Якимчука-«Данила».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 182. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений ст. оперуп. відділу 2-Н УМДБ Волинської обл. ст. лейт. Гузачовим.

* * *

До «Луки» [Козак М.].

Від 28 липня 1946 р.

Автор повідомляє адресатові, що відмовляється йому підпорядковуватися та виконувати його доручення. Також він обіцяє, що найближчим часом за посередництва «Петра»-«Залісного» надішле свій звіт. Серед іншого, автор листа інформує про обставини загибелі «Гані» та «Баса» «на Жуківщині» 18.07.1946 р. Йдеться і про зв'язок «Зимного».

Документ вилучено радянськими спецслужбами 29.07.1947 р. в с. Борохів Ківерцівського р-ну Волинської обл. під час проведення чекістсько-військової операції з ліквідації М. Якимчука-«Данила».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.). спр. 3, арк. 157. Копія; арк. 287 (конверт).

* * *

До «Луки» [Козак М.].

Від 20 травня 1947 р.

Лист — епістолярне продовження конфлікту автора з М. Козаком-«Лукою». У відповідь на закиди свого візаві щодо саботування роботи, автор документа називає його «бездарним керівником». Автор документа також запевняє, що відповідь на листи від 04.01.1947 р. та 08.05.1947 р. — напише звіт про виконану організаційну роботу — але не надішле його для «Луки», тому що

не визнає того за провідника. Натомість документ подасть «Петру»-«Залісному» [Ковальчук П.].

Документ вилучено радянськими спецслужбами 29.07.1947 р. у с. Борохів Ківерцівського р-ну Волинської обл. під час проведення чекістсько-військової операції з ліквідації М. Якимчука-«Данила».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 155–156. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений ст. оперуп. відділу 2-Н УМДБ Волинської обл. ст. лейт. Гузачовим.

* * *

До «Давида» [Литвинчук І.].

Від 1 липня 1947 р.

Автор повідомляє про причини свого конфлікту із М. Козаком-«Лукою», переказує зміст листа останнього від 04.01.1947 р. Наказ про підтримання постійного зв'язку з «О.» виконано, констатується у листі.

Документ вилучено радянськими спецслужбами 29.07.1947 р. у с. Борохів Ківерцівського р-ну Волинської обл. під час проведення чекістсько-військової операції з ліквідації М. Якимчука-«Данила».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 178–179. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений ст. оперуп. відділу 2-Н УМДБ Волинської обл. стар. лейт. Гузачовим.

* * *

До «Давида» [Литвинчук І.].

Від 4 липня 1947 р.

Пояснюється про зволікання з поданням звіту для М. Козака-«Луки» — останній забув указати, через кого конкретно цей документ потрібно передавати. У листі розкривається конфлікт між автором і М. Козаком.

Документ вилучено радянськими спецслужбами 29.07.1947 р. у с. Борохів Ківерцівського р-ну Волинської обл. під час проведення чекістсько-військової операції з ліквідації М. Якимчука-«Данила».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 287 (конверт). Копія, рукопис.

* * *

До «Луки» [Козак М.].

Від 29 липня 1947 р.

У відповіді на попередній лист адресата від 08.05.1947 р. автор запевняє, що не є агентом МДБ. Наводить власні біографічні дані. Розкриває власне бачення конфлікту між С. Янишевським-«Далеким» і М. Козаком-«Смоком».

Документ вилучено радянськими спецслужбами 29.07.1947 р. у с. Борохів Ківерцівського р-ну Волинської обл. під час проведення чекістсько-військової операції з ліквідації М. Якимчука-«Данила».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 158–163. Копія; арк. 287 (конверт).

* * *

До «Давида» [Литвинчук І.]

Від 30 липня 1947 р.

З'ясовується причина неприбуття до адресата «Гані» і «Баса» — вони загинули 18.07.1946 р. «на Жуківщині» [Рівненський р-н?]. Відтак, міститься прохання доручити «Петру»-«Залісному» дослідити обставини смерті цих повстанців.

Документ вилучено радянськими спецслужбами 29.07.1947 р. в с. Борохів Ківерцівського р-ну Волинської обл. під час проведення чекістсько-військової операції з ліквідації М. Якимчука-«Данила».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 287 (конверт). Копія, рукопис.

Згадка про лист Якимчук Миколи

До «Луки» [Козак М.].

Від 26 липня 1946 р.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. — К.; Торонто, 2006. — Т. 8. — С. 156.

ЯКОВЛІВ ЯКІВ

[«Карпо», «Кватиренко», «Распутін», «Юрко» (1946)]

(1918, с. Жидичин Луцького р-ну Волинської обл. — 25.10.1946)

У 1940–1941 рр. служив у ЧА. Член ОУН. Від березня 1943 р. — в УПА. У травні став сотенним. Осінь 1943 р. — к-р куреня «Хмельницький» групи УПА «Тютюнник» (складався із сотень «Буревія»,

«Лева», «Скирди»). У 1944 р. — к-р з'єднання УПА «Хмельницький», член проводу ПСК «Одеса». Хворів на сухоти. Загинув у криївці, оточений співробітниками МДБ УРСР.

* * *

До «Сівача» [Кобринович В.].

Від 14 вересня 1946 р.

Йдеться про те, що для «Богдана», котрий забезпечує одну з важливих ліній організаційного зв'язку, потрібно надати помічника — «Чудака».

ГДА СБ України, ф. 2, оп. 56 (1953 р.), спр. 9, т. 1, арк. 404. Копія, машинопис.
Переклад російською мовою.

* * *

До «Сівача» [Кобринович В.].

Від 14 вересня 1946 р.

Автор документа повідомляє про прибуття «Варки» [Скаб Я.], просить спрямувати до «Стецька» «Чудака».

Оригінал документа був вилучений працівниками МДБ УРСР у В. Кобриновича-«Сівача».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 56 (1953 р.), спр. 9, т. 2, арк. 401. Копія, рукопис. Переклад російською мовою, зроблений оперуп. УББ МВС УРСР Карпуніним.

ЯНИШЕВСЬКИЙ СТЕПАН

[«Богослов», «Далекий», «Погорілий», «Семен», «Сидоренко Семен», «Тома», «Юрій», «Юрій Богослов»]

(17.09.1914, с. Витвиця Долинського р-ну Івано-Франківської обл. — 29.11.1951, м. Рівне)

Народився у селянській родині. У 1935 р. закінчив Перемишльську гімназію. Навчався у Станіславській духовній семінарії, на учительських курсах. Викладав історію у школах. Член ОУН з 1941 р. У 1941 — на поч. 1943 рр. — заступник начальника кримінальної поліції у Вінниці. Узимку 1943 р. перейшов з цієї поліції в УПА. Від березня — референт СБ ВО «Заграва». У квітні—серпні 1943 р. — в.о коменданта згаданої ВО. У другій пол. 1944—1946 рр. — референт СБ ПСК «Одеса». На знак протесту проти масових «чисток» у

лавах підпілля 05.12.1945 р. створив опозиційний крайовий провід «Одеса». За це 25.08.1948 р. суд ОУН(Б) засудив його до «смертної кари без права реабілітації». У 1948 р. із власної ініціативи створив Київський міський провід ОУН(Б). У 1948 р. був тричі поранений під час сутичок з МДБ. Потрапив у полон. 28.08.1951 р. військовим трибуналом Прикарпатського ВО був засуджений до розстрілу. Вирок виконаний у м. Рівне.

* * *

До «Сотника».

Від 25 листопада 1945 р.

Автор інформує, що не вважає «Модеста» [Коренюк В.] гідним посади керівника, тому заборонив йому надалі працювати в СБ. Zobov'язує адресата проконтролювати, щоб «Модест» упродовж 12 год. залишив територію ПСК «Одеса». Якщо ж «Сотник» підтримує «Модеста», йому пропонується також виїхати разом з ним.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 287 (конверт).

Копія, машинопис.

* * *

До «Модеста» [Коренюк В.].

Від 25 листопада 1945 р.

Адресатові забороняється керувати працівниками СБ у ПСК «Одеса», тому що, на думку автора листа, той разом з НКВС причетний до спроб ліквідувати організаційний актив ПСК. «Модест» має упродовж 12 годин після написання цього листа (18.30, 25.11.1945 р.) залишити територію ПСК «Одеса».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 287 (конверт).

Копія, машинопис.

* * *

До «Смока» [Козак М.].

Від 21 вересня 1946 р.

У листі автор — керівник самопроголошеного проводу на тер. ПСК «Одеса» — називає критику на свою адресу, виголошену раніше провідником ОУН(Б) на ПЗУЗ М. Козаком-«Смоком», абсолютно безпідставною. Він негативно відгукується про місію «Модеста» — уповноваженого від проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ у справі

вирішення конфлікту. Автор листа висловлює намір відповідати за свою діяльність тільки перед проводом ОУН(Б) на УЗ.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 8, арк. 116–118. Завірена копія, машинопис.
Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – Т. 8. – С.1151–1155.

* * *

До «дорогої» [Регеза Г., дружина].

Від 13 жовтня 1946 р.

Янишевський С. дякує дружині за лист від 25.09.1946 р., а також за надіслане нею фото сина. Автор висловлює розуміння становища дружини. Втім, її пропозицію розпочати співпрацю з УМВС Рівненської обл. відкидає.

ГДА СБ України, ф.2, оп.56 (1953 р.), спр.9, т.2, арк.221. Копія, машинопис.
Переклад російською мовою, зроблений стар. оперуп. УББ МВС УРСР Маховим.

* * *

До «дорогої» [Регеза Г., дружина].

Від 28 жовтня 1946 р.

У відповіді на фіктивний лист від дружини автор запевняє, що її з дитиною дуже любить, але на співпрацю з УМВС Рівненської обл. піти не може.

ГДА СБ України, ф.2, оп. 56 (1953 р.), спр. 9, т.2, арк. 255–256. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений капіт. Голубом.

* * *

До «Смока» [Козак М.].

Від 29 жовтня 1946 р.

Автор листа відкидає звинувачення на свою адресу з боку провідника ОУН(Б) на ПЗУЗ Козака М., зокрема заперечує твердження про агентурний зв'язок з органами МДБ. Також він відмовляється розшукувати «Кнопку», щоб разом з ним прибути до адресата.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 8, арк. 105–110. Оригінал, рукопис; арк. 111–112. Копія.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – Т. 8. – С. 1158–1159.

* * *

До «провідника» [Кук В.].
[1946 р.].

Автор анонсує зміст документів, які отримав від «Смока» [Козак М.]. Інформує, що є обізнаний із складом ліквідаційної комісії ОУН, УПА на території ПСК «Одеса».

Документ був виявлений 03.01.1947 р. працівниками райвідділу МВС Рівненської обл.

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67426, т. 3, арк. 14, 16–17. Копія, рукопис; арк. 18–20. Копія.

* * *

До «Кочегара» [Кук В.].
[1946 р.].

Автор листа констатує, що документи від невідомого (лист і наказ від 25.10.46 р.) йому надійшли. Ці саме документи отримали також «Зимній» [Костецький С.] і «Тарас» [Трофімчук П.], пише він. Містяться також роздуми автора листа над ймовірним автором згаданих листа і наказу.

Уривок недописаного проекту листа. Документ був виявлений 03.01.1947 р. працівниками Дубнівського райвідділу МВС Рівненської обл.

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67426, т. 3, арк. 17 зв. Копія проекту, рукопис; арк. 20. Копія.

* * *

До «Шуляка» [Усачук С.].
Від 29 січня 1947 р.

Автор схвалює поступок адресата стосовно «К-а». Обговорюється справа групи «Оксида». Також даються вказівки щодо ведення політичної пропаганди (наприклад, яким чином протидіяти виборам до радянської Верховної Ради), а також диверсійної діяльності.

Документ був виявлений 03.01.1947 р. працівниками МВС у Рівненській обл.

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67426, т. 3, арк. 12–12 зв. Оригінал, рукопис.

* * *

До «Марка» [Таргоній О.]

Від 3 квітня 1947 р.

Автор інформує, що кореспонденцію від адресата, яка датована 29.03.1947 р., він отримав через 6 днів. Автор висловлює своє задоволення звітами. Подаються нові інструкційні вказівки щодо покращення роботи низових клітин націоналістичного підпілля.

Документ був виявлений 28.11.1948 р. працівниками Дубнівського райвідділу МВС у Рівненській обл.

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67426, т. 3, арк. 380–381. Копія, машинопис.

Переклад російською мовою, зроблений ст. оперуп. 1-го відділення відділу 2-Н УМДБ у Рівненській обл. лейт. Трофімовим.

* * *

До «друзів» [підпілля ОУН(Б) на Київщині].

Від 30 березня 1948 р.

Автор інформує, що із звіту «Р.» [Кудра В.] довідався про існування потужного підпілля на Київщині. Йдеться про особливу важливість націоналістичного осередку в Києві у разі настання III-ї Світової війни. Подані рекомендації щодо безпечної діяльності на ПСУЗ.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 74, арк. 289. Фотокопія оригіналу, машинопис.

Згадки про листи Янишевського Степана

До «Тараса»-«Степана».

Від 26 листопада 1945 р.

Адресат застерігається, що до нього виїхала ліквідаційна комісія проводу ОУН (Б) на ПЗУЗ у складі «Модеста», «Сотника» і «Кнопки». Відтак, автор рекомендує адресатові кудись утекти.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – К.; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1239.

* * *

До «Чмелика».

Від 2 січня 1946 р.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – К.; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 156.

* * *

До «Тараса».

Від 5 січня 1946 р.

Повідомляється, що «Олекса» [Воробець Ф.] знищив «Зимного» руками «Юрка». Відтак, «Олексу», а також «Максима», «Модеста» і «Чупринку» [Козак М.] автор звинувачує у співпраці з НКВС.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – К.; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1244.

* * *

До «Тараса».

Від 7 січня 1946 р.

Автор закликає розповідати про винуватців загибелі «Зимного» — «Максима», «Модеста», «Олексу», «Чупринку» [Козак М.], «Василя», «Данила» і «Мітька» автор звинувачує у співпраці з НКВС.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – К.; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1244.

* * *

До «Орленка».

Від 20 червня 1946 р.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – К.; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 156.

* * *

До «Тараса».

Від 20 червня 1946 р.

Автор закликає вести боротьбу з «ліквідаторами» самопроголошеного проводу «Одеса».

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – К.; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1244.

ЛИСТИ, АВТОРИ ЯКИХ НЕ ВСТАНОВЛЕНІ

Від «Юрія Якоря».

До «Деркача».

«10 вересня 126 р.» [1940 р.].

Автор листа повідомляє, що передає інструкцію з організації повстанської роботи у селах, містах, районах та областях. Міститься прохання надіслати звіт про діяльність у Людвипільському надрайоні [Рівненщина]. Автор документа також пропонує зустрітися 20.09.1940 р. у с. Трубиці.

Документ частково зашифрований. Був вилучений радянськими спецслужбами у діячів Рівненського обласного проводу ОУН.
ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 12 (1950 р.), спр. 6, арк. 199. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

Від «Вольного».
До «районного».
[Вересень 1940 р.]

Автор документа дає вказівку переписати і надіслати для провідників підрайонів матеріал «За що борються українські націоналісти», часопис «До бою». Також ставиться завдання зібрати членські внески. Їх потрібно буде передати кур'єрові, котрий прийде у суботу, резюмеється у листі.

Лист частково зашифрований. Був вилучений радянськими спецслужбами у діячів Рівненського обласного проводу ОУН.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 12 (1950 р.), спр. 6, арк. 200. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

Від «Я[...]».
До «Олекси» [Воробець Ф.]
Від 27 вересня 1944 р.

Автор листа повідомляє адресата, що спрямував до нього «Вадима» [Новицький С.]. Міститься пропозиція залучити останнього до «вишкільної роботи» у «Корбана» [кер. вишколів ЗГ УПА № 44].

Оригінал листа був вилучений опергрупою Гощанського РВ УНКВС Рівненської обл. 29.09.1944 р. у с. Майків Гощанського р-ну в оунівця С. Новицького-«Вадима».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 65 (1953 р.), спр. 8, арк. 90а (конверт).
Оригінал, рукопис.

* * *

Від «Калужського».
До «провідника».
Від 4 лютого 1945 р.

У листі автор інформує про виконану контррозвідувальну роботу СБ. Також йдеться про те, що надсилаються протоколи

допиту працівниками бандерівської спецслужби двох осіб — Гнатюка Григорія і «Христі» [Терещук Х.]. Згадується і про 2590 карб., які, мабуть, були надіслані як додаток до листа.

Документ вилучено радянськими спецслужбами 12.02.1945 р. з польової сумки головного к-ра УПА-Північ Д. Клячківського-«Клима Савура» під час операції із його затримання.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-8467, т. 2, арк. 120–121. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

Від «Голоти».

До «Босяковського».

Від 5 лютого 1945 р.

Автор листа просить знешкодити групу зрадників УПА на чолі з «Остапом», яка оперує у Мізоцькому р-ні на Рівненщині. Він пов'язує її активізацію із призначенням нового начальника Мізоцького РВ НКВС.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079, т. 54, арк. 339. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

Від «Мітьки Чагара» [працівник СБ на Волині?].

До «Далекого» [Янишевський С.].

5 квітня 1945 р.

У листі проаналізовані наслідки непродуманої боротьби з радянською агентурою на території ПСК «Одеса».

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 23, арк. 142–150. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

Від «Мітьки Чагара» [працівник СБ на Волині?]

До «Далекого» [Янишевський С.].

Від 5 червня 1945 р.

Йдеться про результати чистки в куренях та сотнях УПА на Волині, яку здійснювали ворожі агенти, зокрема «Ониська». У листі констатується, що дивом уціліли сотенний «Вовк», «Бойко» і «Мітька». Автор згадує, що особливо катастрофічна ситуація з

агентурою спостерігається у Корецькому надрайоні [Рівненська обл.]. Агенти проникли у Корецький ВОП.

ГДА СБ України, ф.65, спр. С-9079, т. 54, арк. 324–327. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений оперуп. відділу ББ УНКВС Рівненської обл. Годованцем.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 14. – С. 394–403.

* * *

Від «Ворона».

До «Олекси» [Воробець Ф.].

Від 5 жовтня 1945 р.

У листі організаційно-звітнього характеру йдеться про виконану організаційну, видавничу, військову і політично-пропагандистську роботу на території ПСК «Одеса» у вересні 1945 р.

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 48139, арк. 188а (конверт), арк. 30–34. Оригінал, рукопис.

* * *

Від «Макара».

До «провідника».

Від 14 жовтня 1945 р.

У листі автор запевняє, що вся необхідна пропагандистська література вже виготовлена. Дві третини її він передав для «Архипа», а третину залишив собі. Також повідомляється про діяльність радянської влади, грошові надходження і видатки. Автор нагадує, що разом з листом передає пошту від «Архипа» [Зінчук Т.].

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 287 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

Від «Трохима» [Кревський В.?.].

До «друга».

[Дата не вказана] [1945 р.].

Автор, посилаючись на прихильність Д. Клячківського-«Охріма», просить дозволити йому і надалі діяти автономно на своєму

терені (лише з номінальним підпорядкуванням «Заславському»), не підпорядковуючись «Вадимові». Він також обіцяє закінчити роботу над проектом журналу «Вістник українського революціонера», а також пропонує для ознайомлення курс лекцій М. Добриловського з політичної економії.

Документ було захоплено НКВС 13.12.1945 р. у Теремнівському р-ні (зараз — Ківерцівський) Волинської обл. під час операції з ліквідації «Чупринки» [Козак М.].

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079, т. 54, арк. 401–401 зв. Копія, машинопис.
Переклад російською мовою, зроблений стар. уповноваж. УББ НКВС
УРСР А. Струніною 25.12.1945 р.

* * *

[Автор не вказаний].

До «Олекси» [Воробець Ф.].

[Дата не вказана] [Кін. 1945 р.].

Автор повідомляє, що попередив адресата і повідомив Шухевича Р. і «Романа» про своє негативне ставлення до нього. Також він нагадує, що через «Романа» передав пропагандистські і навчально-виховні матеріали.

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 48139, арк. 189 (конверт), арк. 25. Оригінал, рукопис.
Уривок.

* * *

Від «Макара».

До «провідника».

Від 11 січня 1946 р.

Автор інформує, що прибув до «Б.» («789/3»). Оповідає про діяльність радянської влади, кадрові перестановки. Він нагадує, що чоботи, куртку та інший одяг, який надійшов від «Берези» 08.12.1945 р., уже передав за належною адресою.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 287 (конверт).
Оригінал, рукопис.

* * *

Від «Касьяна».

До «Остапа».

Від 6 лютого 1946 р.

Йдеться про відновлення зв'язку. Автор листа просить зв'язатися з «Орестом». Міститься обіцянка про зустріч з адресатом.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57 (1953 р.), спр. 3, т. 1, арк. 228. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений нач. секретаріату УМВС у Волинській обл. майором міліції Березюком.

* * *

Від «Діброви» [колишній стрілець Козака М.?].

До «провідника» [Козак М.].

Від 20 лютого 1946 р.

У листі автор подає інформацію про те де, коли і з ким бачили «Архипа». Повідомляє про кадрові втрати, стан організаційного зв'язку та діяльність радянської влади. Згадуються: «Лиман», «Мирон», «Мурашка», «Рік», «Улас», «Уліян», «Чорний».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 287 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

Від «Михайла».

До «провідника» [«Гордій»].

Від 6 червня 1946 р.

Подаються відомості про різні напрямки діяльності радянської влади (операції з ліквідації націоналістичного підпілля, агентурна робота, пропаганда серед цивільного населення). Автор листа інформує, що всієї необхідної інформації ще не зібрав, обіцяє надолужити згаяне згодом. Висловлюється сподівання про зустріч з адресатом 15 червня в околицях с. Паридуби [Старовижівський р-н Волинської обл.].

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57 (1953 р.), спр. 3, т. 1, арк. 229. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений нач. секретаріату УМВС у Волинській обл. майором міліції Березюком.

* * *

Від «Кузьми».

До «друга командира».

Від 12 липня 1946 р.

Автор пояснює, чому дезертирував. По-перше, він дізнався, що є вказівка к-ра про його знищення. По-друге, його здивувала дивна поведінка «Шума» (приїжджав споруджувати в Буші символічну «могилу», але справи не зробив) і «Громика» (був після Великодня). Автора також дивує підозріла діяльність «Чорного» і «Цигана».

ГДА СБ України, ф. 2, оп. 56 (1953 р.), спр. 9, т. 1, арк. 319 (конверт), арк. 1–3.
Оригінал, рукопис.

* * *

Від «Одарки» [працівниця УЧХ на ПЗУЗ].

До «др. «Сірого» [підлеглий к-ра УПА–Південь?].

Від 12 липня 1946 р.

Супровідний лист до ліків, що надсилаються.

Знаходиться у конверті під назвою: «Листування членів Центрального проводу ОУН про «Далекого». На звороті зазначена маргіналія: «Сірий Гармаша» [вказує на походження документа з УПА–Південь]. Є сліди від сургуча.

ГДА СБ України, ф. 2, оп. 56 (1953 р.), спр. 9, т. 1, арк. 319 (конверт), внутр. арк. 7. Оригінал, рукопис.

* * *

[Автор не вказаний].

[Адресат не вказаний].

[Дата не вказана]. [Поч. липня 1946 р.].

Зазначається, що «Грім» невиправдано наговорює на «Цигана». Йдеться про відновлення «могил» сторчанівців, «Сосни». Наводяться приклади здійснення поточних господарських справ.

Знаходиться у конверті під назвою: «Листування, вилучене у «Гармаша». Документи співробітники НКВС УРСР захопили 19.07.1946 р.

ГДА СБ України, ф. 2, оп. 56 (1953 р.), спр. 9, т. 1, арк. 320 (конверт), внутр. арк. 1. Оригінал, рукопис.

* * *

[Автор не вказаний]

[Адресат не вказаний].

[Дата не вказана]. [Поч. липня 1946 р.].

Описується діяльність підрозділів НКВС у м. Мізоч [Рівненська обл.] та його околицях у червні 1946 р. Згадуються села: Борщівка, Буща, Мостів, Подобанка, хутори Набивці, Залісся, Печера.

Фрагмент документа знаходиться у конверті під назвою: «Листування, вилучене у «Гармаша». Ці документи співробітники НКВС УРСР захопили 19.07.1946 р.

ГДА СБ України, ф. 2, оп. 56 (1953 р.), спр. 9, т. 1, арк. 320 (конверт), внутр. арк. 2. Оригінал, рукопис.

* * *

Від «Н[...]».

До «555» [Галаса В.].

Від 29 серпня 1946 р.

Повідомляється про діяльність останнього члена крайового провуду ОУН(Б) [на ПЗУЗ?], загибель «Чорноти». Згадується «Прокоп».

Документ вилучено співробітниками НКВС УРСР 14.05.1953 р. у «Василя» під час його ліквідації у с. Підгайці Теремнівського р-ну (зараз — Ківерцівський) Волинської обл.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 22, арк. 1, 29. Оригінал, рукопис.

* * *

Від «К.».

До «друга провідника».

Від 31 серпня 1946 р.

Автор листа просить провідника про зустріч. Він інформує, що їде з поштою від «Модеста».

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 21, арк. 1. Оригінал, рукопис.

* * *

Від «Галайди».

До «друга провідника».

Від 7 вересня 1946 р.

Автор листа інформує, що вже спрямував «бойовиків» до «Лісового».

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 21, арк. 34. Оригінал, рукопис.

Від «Каменяра»-«Степана» [з ПСК «Одеса?»].

До «Миколи» [Мельник М.].

Від 29 жовтня 1946 р.

Автор листа [симпатик «Далекого»] скаржиться, що добре знайомий йому (ще з 1943–1944 рр.) «Смок» [Козак М.] «гаряче бажає бачити могого трупа». Відтак, автор просить «Смока» про зустріч, щоб дізнатися його думку стосовно «Далекого» [Янишевський С.]. Критикуються соратники «Смока» — «Варка» [Скаб Я.], «Кнопка», «Юрко».

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 8, арк. 113–114. Копія, машинопис.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. — К.; Торонто, 2006. — Т. 8. — С. 1156–157.

* * *

Від «Левка».

До «Матвія».

Від 2 листопада 1946 р.

Висловлюються міркування з приводу «Напрямних політично-пропагандивної роботи...» з кадрами ОУН. Документи, датовані 18.09 і 28.10. надійшли, резюмує автор листа.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 58 (1953 р.), спр. 3, арк. 287 (конверт).

Копія, рукопис.

* * *

Від «Ярка» [провідник Острозького району Рівненської округи «Гори» ПСК «Степ?»].

До «др. провідника» [«Ат», провідник Рівненської округи «Гори» ПСК «Степ?»].

Від 16 грудня 1946 р.

Автор повідомляє, що надсилає зашифровані списки, про які говорив «Лем». [Кук В.], ключ до шифру. «Ярка» також дуже турбує стан «Славка» (він близький до психічного зриву — нікому не довіряє, не хоче зимувати у криївці з колегою). Зазначається також, яким чином «Крига» і «Білий» на вечорницях потрапили у «більшовицьку» засідку.

На документі стоїть маргіналія: «Ат».

ГДА СБ України, ф. 2, оп. 56 (1953 р.), спр. 9, т. 1, арк. 319 (конверт), арк. 4.

Оригінал, рукопис. Текст згасає.

* * *

Від «Ярослава».
До «Смока» [Козак М.].
Від 20 грудня 1946 р.

Автор листа пропонує адресатові контактувати надалі із ініціатором самопроголошеного проводу «Одеса» «Далеким» за посередництва «Марка». Він рішуче відкидає заяви адресата про належність членів згаданого проводу до радянської агентури.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 8, арк. 130. Копія, машинопис.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – К.; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1164–1165.

* * *

Від «Опанаса».
До «командира» [Воробець Ф.].
[Дата не вказана]. [1945–1946 рр.].

Лист інформативного характеру, в якому автор стверджує свою прихильність до адресата у зв'язку з розкольницькою діяльністю С. Янишевського-«Далекого».

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 48139, арк. 189 (конверт), внутр. арк. 56. Оригінал, рукопис.

* * *

Від «Володі».
До «Олекси» [Воробець Ф.].
[Дата не вказана]. [1945–1946 рр.].

Автор листа пояснює, чому не з'явився на зустріч.

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 48139, арк. 189 (конверт), внутр. арк. 47. Оригінал, рукопис.

* * *

Від «Ярослава» [провідник одного з надрайонів на Рівненщині].
До «Лісового» [провідник невідомого підрайону
Степанського району].
Від 17 серпня 1947 р.

Повідомляється, що з нагоди наближення свята «день зброї» (31 серпня) надсилаються реферати і вітальні листівки. У листі

подана програма проведення згаданого свята. Міститься вказівка відзначити його усім активом. Дано доручення встановити зв'язок із «Сашком».

Документ був вилучений 25.08.1947 р. біля хут. Заводня Дерезненського р-ну Рівненської обл. у «Уменного» [Стецюк О.] — зв'язкового провідника одного з надрайонів ОУН «Ярослава».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57 (1953 р.), спр. 4, т. 2, арк. 309–310. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений заст. нач. відділу 2-Н УМДБ, стар. лейт. Сухінім.

* * *

Від «Гримка» [«Грилюка»?].

До «Марка».

Від 17 серпня 1947 р.

Автор листа пропонує адресатові зустрітися на старому місті або деінде за посередництва батька.

Документ вилучено співробітниками МДБ УРСР 09.02.1947 р. у ліквідованого «Співака» з охоронної боївки П. Ковальчука-«Петра».

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57 (1953 р.), спр. 3, т. 1, арк. 154. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений нач. 1-го відділу відділення ББ УМДБ у Волинській обл., мол. лейт. Лазаренком.

* * *

Від «2158»

До «5410» [«Бук», «Лом», член проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ].

Лютий 1948 р.

У відповіді на лист від 06.12.1947 р. міститься рецензія на невідомий номер пропагандистського видання «Радієві вісті». Рекомендується спростити формат часопису, позбавити його «космополітичних» ноток, змінити стиль. Автор пропонує нову схему розміщення інформації у часописі (поділ на 4 групи). Також необхідно подавати більше відомостей про антирадянські настрої у світі, події в Англії, США, Німеччині, Туреччині, Ірані.

ГДА СБ України, ф. 2, оп. 58, спр. 9, т. 1, арк. 155 (конверт), внутр. арк. 22–26 зв. Оригінал, рукопис; внутр. арк. 20–21а зв. Копія.

* * *

Від «Костя» [підпільник з ПСК «Одеса»?].

До «Чада» [Харчук Т. чи Ващишин І., провідник, референт СБ Рівненського району].

[Поч. 1948 р.]

Автор інструктує як зберігати і використовувати навчальний матеріал СБ «Як НКВД-НКГБ поборює т.зв. контрреволюцію в СССР».

Документ був вилучений органами МДБ 07.03.1948 р. під час ліквідації «Чада» біля Пересопницьких хуторів Рівненського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 41 (1953 р.), спр. 7, арк. 99. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

[Автор невідомий].

До «Романа» [Кудра В.?].

Від 25 квітня 1948 р.

Йдеться про дрібні господарські справи (справа ремонту велосипеда і т.д.).

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 18, арк. 43. Оригінал, рукопис.

* * *

[Автор невідомий].

До «Романа» [Кудра В.?].

Від 29 квітня 1948 р.

Автор просить адресата надіслати до 10.05.1948 р. матеріали для публікації у часописі «Пробоем». Також йдеться про загибель «Яреми», «Лея» і «Валі».

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 18, арк. 44. Оригінал, рукопис.

* * *

[Автор невідомий].

До «Романа» [Кудра В.?].

Від 1 травня 1948 р.

Автор просить надіслати газетний папір, станок, фланель. Згадуються: «Дніпро» [Лучковський А.?], «Кайдаш» [Кузьма Б.].

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 18, арк. 40–42. Оригінал, рукопис.

[Автор невідомий].

До «Романа» [Кудра В.?).

Від 17 травня 1948 р.

Йдеться про темпи друку пропагандистських листівок, аналізується їхній зміст. Згадуються: підпільники «Дем'ян», «Зінько», «Дніпро», повстанський часопис «Пробоєм».

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 18, арк. 35–37. Оригінал, рукопис; арк. 38–39. Копія, машинопис. Частковий переклад російською мовою.

* * *

Від «753».

До «555» [Козак М.].

Від 10 вересня 1948 р.

Містяться авторські зауваження щодо змісту одержаних розпорядчих документів, організаційної роботи, техніки кореспонденції, номінації кадрів СБ, пропагандистських видань. Автор просить адресата після ознайомлення з листом передати його до «1648» [Галаса В.].

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9108, т. 9, арк. 20-23. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

Від «057» [представник проводу ПЗК «Москва?»].

До «Марії».

Вересень 1948 р.

Наказується здійснювати відплатні акції у відповідь на примусове виселення радянською владою людей, котрі підтримують ОУН.

Документ був вилучений органами МДБ 23.09.1948 р. під час ліквідації «Гонти» [Лещун Д.] на хут. Крайшек (?) біля с. Яблунів у Вербському р-ні Рівненської обл.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 41 (1953 р.), спр. 7, арк. 156. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

Від «Григора» [провідник одного з районів на ПЗУ3?].

До «257».

[Дата не вказана] [Серпень 1949 р.]

Автор розповідає, яким чином краще всього «розкласти» самопроголошений провід ПСК «Одеса». Пропонує організувати відтік

підпільників звідти на бік проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ. Згадуються: «Зінько» [Кроль І.], «Павло» [Мельник М.], «Муха» [Дубовець О.].

Документ вилучено працівниками МДБ 16.08.1949 р. у вбитого кур'єра у с. Малий Олексин Рівненського р-ну Рівненської обл. ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 30 (1960 р.), спр. 13, арк. 114–115. Копія, уривок, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

Від «257».

До «Сл-па».

Жовтень 1949 р.

Йдеться про роботу видавничого сектору. Зокрема, описується хід виготовлення листівок-звернень до червоноармійців «За що бореться УПА», «Український народ» тощо.

ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 37 (1960 р.), спр. 9, арк. 172 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

Від «Гомона».

До «провідника» [Галаса В.?).

Від 29 червня 1950 р.

Автор листа пояснює причини своїх непорозумінь з керівником «А» [«Адам», «Буйний», провідник Рівненського надрайону]. Також він повідомляє, що не зміг прибути на організаційну зустріч через хворобу.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9108, т. 16, арк. 65 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

Від «Гонти».

До «58».

Вересень 1950 р.

У листі висловлюється прохання роз'яснити обставини смерті «Миколи». Оскільки від «Ая» [провідник Здолбунівського району] до «242» вирушило двоє підпільників, автор просить адресата поцікавитися про них. Разом з листом надаються матеріали для СБ, резюмує «Гонта».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9108, т. 5, арк. 84. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

Від «Матвія» [провідник Здолбунівського району?].

До «77» [Маєвський А.].

Жовтень 1950 р.

Міститься прохання до адресата затвердити план організаційної роботи на зимовий період, а також подати короткі рекомендації.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9108, т. 5, арк. 79–80. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

Від «Назара» [начальник охорони Галаси В.].

До «Дем'яна».

Жовтень 1950 р.

У листі автор просить терміново вийти до нього на організаційну зустріч для відновлення організаційного зв'язку та вирішення організаційних справ. Зустрічі призначені на 28–29 жовтня або 3–4 листопада 1950 р.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9108. т. 5, арк. 93–94. Оригінал, рукопис.

* * *

Від «Назара» [начальник охорони Галаси В.].

До «Дем'яна».

Листопад 1950 р.

У листі автор просить адресата терміново прийти на зустріч, призначену на 18 чи 24.11.1950 р., подає пароль для прибуття на неї. Згадуються: «К-13», «Пробой», «Ветеран», пункт зв'язку «Білий ведмідь».

ГДА СБ України, ф. 2 (4-Упр.), оп. 37 (1960 р.), спр. 7, арк. 102 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

[Автор не вказаний].

[Адресат нерозбірливий].

Січень 1951 р.

У листі автор вказує, що він вже два місяці не може зв'язатися з адресатом, тому звітує про виконану ним організаційну роботу, проведені зустрічі, кадрової втрати.

Оригінал листа вилучено під час чекістсько-військової операції з ліквідації провідника ПСК «Москва» «Дубового» 18.01.1951 р.

на хут. Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Волинської обл.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 61 (1953 р.), спр. 5, арк. 143–144. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений Суходубом.

* * *

Від «Вадима».

До «356».

Серпень 1951 р.

Йдеться про надання адресатові 12 кліше для видання пропагандистської літератури. Також для видавничого відділу ставляться технічні завдання. Автор листа висловлює бажання зустрітися з адресатом 23–24 жовтня. Він надає свою нову адресу для відправлення кореспонденції — «444».

Документ був вилучений співробітниками МДБ УРСР у грудні 1951 р. у с. Пілгани Берестечківського р-ну Волинської обл.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9108, т. 9, арк. 189 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

[Підпис автора нерозбірливий].

До «Карпа» [«К-о», «Тарас», провідник Острозького району?].

Серпень 1951 р.

Листи від Галаси В. вдалося передати за потрібною адресою, зазначає автор документа. Він також просить віднайти друкарську машинку іноземного виробництва для видавничого сектору.

Документ вилучено співробітниками МДБ УРСР 21.02.1952 р. у кривці ліквідованого провідника Рівненського надрайону «Адама»-«Буйного» на хут. с. Радухівка Клеванського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9108, т. 10, арк. 294. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

[Підпис автора нерозбірливий].

До «Карпа» [«К-о», «Тарас», провідник Острозького району?].

Вересень 1951 р.

Йдеться про видання пропагандистських праць «До генези УГВР» і «Розподіл Росії». Їх виготовила його копіювальна ланка,

наголошує автор листа. Він також обіцяє надіслати наступного разу матеріал «Шлях до волі».

Документ вилучено співробітниками МДБ УРСР 21.02.1952 р. у криївці ліквідованого провідника Рівненського надрайону «Адама»-«Буйного» на хут. с. Радухівка Клеванського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9108, т. 10, арк. 295. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

Від «Оксентія».

До «Сорта».

Травень 1952 р.

Супровідний лист до нарису військової топографії. Автор просить надіслати йому польську чи німецьку карту масштабом 1:100000.

Документ вилучено співробітниками МДБ УРСР 12.02.1953 р. у тайнику на пункті зв'язку в с. Борохів Ківерцівського р-ну Волинської обл.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 21, арк. 231. Оригінал, рукопис; арк. 230. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

Від «Сови».

До «Насті» [наречена «Слюсаря»?].

Травень 1952 р.

Автор пише, що надсилає кліше для виготовлення бофонів. Повідомляє автобіографічні дані «Дубового» [Литвинчук І.], згадуючи спогади «Смока» [Козак М.] і «Аркадія». Просить надіслати кілька номерів «Молодого революціонера». Констатується загибель «Карпа» і «Трихона».

Документ вилучено співробітниками МДБ УРСР 12.02.1953 р. у тайнику на пункті зв'язку в с. Борохів Ківерцівського р-ну Волинської обл.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 21, арк. 234–236. Оригінал, рукопис. Текст згасає.

* * *

Від «Свекора».
До «Кріса».
Травень 1952 р.

Автор пише, що надсилає нарис військової топографії, дві карти, список розподілу пропагандистської літератури по пакунках. Він також вибачається, що не може надіслати «Української Загальної Енциклопедії».

Документ вилучено співробітниками МДБ УРСР 12.02.1953 р. у тайнику на пункті зв'язку в с. Борохів Ківерцівського р-ну Волинської обл.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 21, арк. 237а. Оригінал, рукопис. Текст згаєє; арк. 237б. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

Від «Василя».
До «Валентини».
Травень 1952 р.

Автор просить написати автобіографічні дані подруги «Білої». Принагідно він передає привіт від «Дзюоба».

Документ вилучено співробітниками МДБ УРСР 12.02.1953 р. у тайнику на пункті зв'язку в с. Борохів Ківерцівського р-ну Волинської обл.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 21, арк. 233–233а. Оригінал, рукопис.

* * *

Від «Сомка» [провідник Рівненської округи].
До «Чумака» [провідник Крем'янецького району, з січня 1952 р. радянський агент «Ярема»].
Червень 1952 р.

Автор інформує, що отримав повідомлення від «Бурого» [«002», «Кавка» — керівник кур'єрської групи ОУН] про смерть «579» [Прокопишин І.]. Міститься прохання до адресата надалі підтримувати зв'язок із «Бурим». Подається низка інструкційних завдань.

ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 37 (1960 р), спр. 32, арк. 279–281. Копія, машинопис. Переклад російською мовою, зроблений заст. нач. відділу Упр. 2-Н УМДБ кап. Свердловим.

Від «438».

До «Дельти».

Жовтень 1952 р.

Автор пише, що надсилає нарис військової топографії. Також він вибачається, що не може надіслати карту з масштабом 1:300000. На закінчення автор листа повідомляє, що від «Павліни» не надійшло ніякої відповіді.

Документ вилучено співробітниками МДБ УРСР 12.02.1953 р. у тайнику на пункті зв'язку в с. Борохів Ківерцівського р-ну Волинської обл.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 21, арк. 238а. Оригінал, рукопис. Текст згасає; арк. 238б. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

Від «Сови».

До «Насті» [наречена «Слюсаря»?].

[Дата не вказана]. [1952 р.].

Текст згас.

Документ вилучено співробітниками МДБ УРСР 12.02.1953 р. у тайнику на пункті зв'язку в с. Борохів Ківерцівського р-ну Волинської обл.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 21, арк. 239а. Оригінал, рукопис; арк. 239б. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

Від «3-14» [працівник одного з технічних ланок на ПЗУЗ?].

До «друга» [Литвинчук І.].

[Дата не вказана].

Автор просить вибачення за надто високу пильність. Звітує про стан діяльності видавничого сектору.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9108, т. 6, арк. 217 (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис; арк. 218. Копія, машинопис. Переклад російською мовою.

* * *

Від «Свекора».

До «Кріса».

[Дата не вказана]. [1953 р.].

Автор просить ознайомитися з матеріалами, що перебувають на пункті зв'язку, а також визначитися щодо наступної зустрічі.

Документ вилучено співробітниками МДБ УРСР 12.02.1953 р. у тайнику на пункті зв'язку в с. Борохів Ківерцівського р-ну Волинської обл.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 21, арк. 228. Оригінал, рукопис. Текст згасає.

Згадки про інші листи

Від «Грицька» [провідник одного з надрайонів на Волині].

До «Чмелика».

Від 4 травня 1946 р.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – К.; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 156.

* * *

[Невідомий автор].

До «Чада» [Ващишин І., провідник Рівненського р-ну].

Від 27 червня 1946 р.

Опубл.: *Літопис УПА*. Нова серія. – К.; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 156.

* * *

[Невідомий автор].

До «Орлана» [Галаса В.].

[Дата не вказана].

У документі перераховуються пункти зустрічі провідного активу ОУН(Б) на Волині.

Лист виявлено працівниками МДБ УРСР в одній з криївок ОУН на Волині.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079, т. 26, арк. 200.

Ковальчук В., Огородник В. Переписка руководства подполья ОУН(Б) на Волини и Полесье.

В указателе публикуются короткие аннотации подполья переписки ОУН(Б) на Волини и Полесье.

Ключевые слова: С. Бандера, ОУН(Б), УПА, переписка, аннотированный указатель.

Kovalchuk V., Ohorodnyk V. The correspondence of the OUN(B) leadership underground in Volyn and Polissya.

The index contained brief annotations of correspondence of the OUN(B) underground in Volyn and Polissya.

Key words: S. Bandera, OUN(B), UPA, correspondence, annotated index.

*Виктория Суковатая**

Устные истории, гендерная память и женские стратегии выживания в эпоху сталинизма¹

В статье на основе материалов устной истории автор анализирует стратегии выживания женщин в 1930–1940-х гг. Исследователь выделила несколько типов оценок политики советской власти, определила варианты приспособления женщин в экстремальные периоды истории.

Ключевые слова: гендерная память, гендерная травма, сталинизм, репрессии, устная история.

«Национальная память» как проблема самоидентичности в массовом постсоветском сознании

То, что проекты реконструкции советского прошлого чрезвычайно востребованы в постсоветском дискурсе, — это очевидно, и об этом свидетельствуют не только академические публикации, но и огромное количество телевизионных программ, журнальных статей, рассчитанных, главным образом, на массовое сознание. В странах бывшего Союза, переживших ста-

* Суковатая В.А. — доктор философских наук, профессор кафедры теории культуры и философии науки Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина.

¹ Работа написана по материалам канадско-украинского проекта «Украина XX столетия в памяти женщин» (руководитель проекта Оксана Кись). Ни одна из указанных персон или организаций ответственности за содержание статьи не несёт. Основные идеи и ошибки, оставшиеся в статье, принадлежат автору.

линский тоталитаризм, распад СССР и крах «коллективной идентичности», проблема воссоздания и «пере-воссоздания» истории оказалась чрезвычайно острой, спровоцировав целые «битвы за историю», за придание новых смыслов событиям прошлого, героизацию одних событий и «забывание» других. Одним из скандальных примеров переосмысления советской истории и Великой Отечественной войны, до сих пор составляющей существенную часть идентичности многих «постсоветских» людей, являются книги Виктора Суворова «Ледокол», «Аквариум» и др. Они стали предметом дискуссий не только в военных, научных, общественных кругах, но и основой 20-серийного документального фильма, снятого в жанре устной истории самого автора, его близких и ветеранов. Другим примером реконструкции советской исторической памяти можно считать цикл передач Л. Парфёнова «Намедни», которые быстро превратились в значимый элемент массовой культуры. Подтверждением служит тот факт, что многие развлекательные радиостанции используют цитаты из «Намедни» и фразы-комментарии Л. Парфёнова в своих музыкальных композициях и эпитафиях к программам.

Важным телепроектом последних лет и откликом на повышенный интерес широкой постсоветской аудитории к советской и, более конкретно, истории «сталинской эпохи» как одному из факторов, повлиявших на постсоветскую культурную идентичность, стали программы канала RTVI — «Именем Сталина» и «Цена Победы», а также многосерийный цикл передач «Алтарь Победы», показанный накануне 65-летия Победы по каналу НТВ.

Телепроект украинского канала СТБ «В поисках истины» посвящён культовым фигурам как советского, так и зарубежного прошлого, чьи биографические сюжеты становятся источником реконструкции социального и культурного опыта постсоветского поколения. В масштабах региональной общественной жизни постоянно высокие рейтинги имеет передача Константина Кеворкяна «Первая столица», посвящённая истории Харькова, Слободской Украины, знаменитых харьковчан и гостей города.

Если сфокусироваться на идее гендерной истории («herstory»), которая в западной академии зарождалась как *альтернативная история*, то её востребованность была осознана массмедиа ещё в середине 1990-х гг. и реализована как на уровне телевизионных устных историй (телеисповеди знаменитых современниц с Оксаной Пушкиной, а также первая профеминистская передача с Юлией Меньшовой «Я сама»), так и на уровне публикаций, стилизованных под жанр женских устных историй. Безусловно, журнальные публикации и телепрограммы не являются аналогом научного дискурса, однако их появление и широкая популярность свидетельствуют о высокой потребности постсоветского общества в расширении поля культурно-исторического знания, признании ценности субъективного опыта, долгие годы находившихся под прессом тотально-государственной точки зрения. В отношении женской истории это представляется особенно справедливым. В бывшем СССР женская самоотдача и самоотверженность были именно тем ресурсом, которые питали не только моральные идеалы и культурную мифологию, но и являлись фактором удешевления производства как в масштабах страны, так и на уровне семейной экономики. Теоретики гендерной истории на Западе потратили десятилетия на то, чтобы объяснить широким слоям женщин, что интересы «расы/нации» и «гендера» — далеко не идентичны²: что «раса/нация» состоит из людей — мужчин и женщин, и когда женщин призывают жертвовать специфически «женскими» интересами ради интересов «народа», «нации», «государства», то фактически вычёркивают из конструкта «нации» женское, оставляя «мужское». Именно апелляция к жертвенности женщин, к их добровольному отказу от реализации индивидуальных потребностей (во имя «государства» и «нации»), становилась условием ограничения ассигнований на сферу социальной защиты и здравоохранения, неразвитости сферы услуг и

² Первым и классическим примером в этом ряду по-прежнему остаётся работа Симоны де Бовуар «Второй пол», наиболее влиятельными исследованиями последних лет являются работы Ниры Юваль-Девис, Зиллы Айзенштайн, Патрисии Коллинз, Белл Хукс и др.

рынка товаров: в государстве, где женщин *обязывают* жертвовать ради «нации» (а фактически мужских партократических интересов), вся страна оказывалась заложницей военно-промышленного комплекса или олигархических кланов, находящихся у власти — в зависимости, *что* в данный момент власть желала понимать под *интересами нации*.

Государство и я: концепция устной истории как альтернативной истории

Безусловно, жанр устных историй как рассказов «от матери к дочери», «от подруги к подруге» существовал всегда. Однако в рамках глобальной истории войн и научных достижений повседневный опыт личности в истории легитимирован не был. Фактически, французская школа «Анналов» впервые признала историю повседневности как один из академических интересов. Повседневность, телесные практики рассматривались в качестве важной составляющей исторического субъекта, знание и узнавание которых превращалось в ключ к пониманию «идеи» прошлого, тех постоянных «вызовов», в ответ на которые формировались философия, искусство, наука, политика, религия, право эпохи. Жак Ле Гофф писал, что

«ментальность, эмоциональность и установки поведения [...] отнюдь не являются поверхностными или излишними “украшениями” истории, ибо [...] чувство неуверенности и вера в чудеса сказали бы больше о средних веках, чем изощрённо построённые [...] абстракции»³.

Используя разнообразные тексты — вербальные, визуальные, архитектурные, поведенческие — представители школы «Анналов» обращались к анализу общественного «воображения» (термин Ж. Ле Гоффа), тех ментальных форм и коллективных представлений, которые определяли отношение людей прошлого к миру и к самим себе.

³ *Ле Гофф Ж.* Цивилизация Средневекового Запада / Пер. с фр. – Москва: Издательская группа «Прогресс-Академия», 1992. – С. 6–7.

Важной посылкой школы «Анналов» было утверждение о том, что изучение истории означает своего рода «расшифровку» прошлого, которая должна исходить не из идеи *тождества* людей прошлого людям современности, а из посылки *различности* их сознаний, из посылки о том, что в разные исторические периоды люди не только жили в разных экономических и технических условиях, но и *думали и чувствовали по-разному*. А отсюда продуктивной предпосылкой при анализе исторического текста оказывается гипотеза о существовании *исторического Другого*, Другого, живущего иными ценностями и интенциями, Другого, использующего отличные от современных способы экспрессии и мироописания. Марк Блок и Люсьен Февр экстраполировали ницшеанскую идею сомнения и подозрения на исторические дисциплины, и настаивали, что история формируется *фокусом внимания* исследователя к одним фактам и документам, и игнорированием других, в рамках чего происходит отбор фактов, для которых историк должен выработать адекватные методы интерпретирования. Вербальные, визуальные, материальные «остатки прошлого» превращаются в «исторические памятники» и «документы» только в процессе того, что они попадают в фокус внимания историка.

Основные выводы, которые позволяла сделать методология, предложенная школой «Анналов», были следующие: отказ от позитивистского понимания истории как последовательного и логического процесса, и задачи историка как накопления фактографии; обращение к тезису Ф. Ницше о том, что «не существует фактов, существуют только его интерпретации»; утверждение множественности, плюральности одновременно существующих историй — «высокой» и «низкой», письменной и устной, мужской и женской, истории символических форм и истории телесных практик, которые взаимно пересекаются и отделяются одна от другой только под вниманием историка, который сам (согласно идее М. Фуко) конструирует свой предмет; признание права историка на проявление его собственной субъективности в конструировании истории, ведь сам историк является личностью и продуктом своего времени, человеком, живущим в определённой социальной и идеологической среде,

и прошлое, которое он реконструирует, неизбежно окрашено его личным опытом существования — национальным, гендерным, сексуальным, политическим. Отсюда напрашивался вывод о тесной связи истории и идеологии, о неизбежности конструирования государством, обществом или личностью *того прошлого*, которое легитимирует настоящее и выявляет актуальные смыслы существования. В СССР, на фоне господства единственно возможной марксистской методологии, методология школы «Анналов» выглядела достаточно революционно. При этом, несмотря на очевидную актуальность исследований советского «опыта травмы» — сталинских репрессий, выживания в нацистских и советских концентрационных лагерях, уничтожения инакомыслящих, доноительства, государственного антисемитизма и тоталитарной женофобии, этнических и религиозных чисток и депортаций, — методология школы «Анналов» и социальной истории в СССР использовалась преимущественно в медиевистике⁴.

Другая важная для методологии устной истории концепция социальной памяти как процесса воспоминания и забвения различных событий, актуальных для настоящего, принадлежит Морису Хальбваксу и Аби Варбургу, книги которых получили признание в Германии после Второй мировой войны. Эта концепция была актуализирована желанием немцев осмыслить тоталитарный опыт прошлого и поиском новой идентичности для объединённой страны. В этом контексте М. Хальбвакс⁵ рассматривал память как процесс, конституирующий социальное согласие и коллективную солидарность, а его коллега Ян Ассман⁶ определял коллективную идентичность через социальную

⁴ См.: Гуревич А.А. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – Москва, 1985; Лучицкая С. Образ другого: мусульмане в хрониках крестовых походов. – Санкт-Петербург, 2001 и др.

⁵ Хальбвакс М. Социальные классы и морфология / Пер. с фр. – Санкт-Петербург, Алетейя, 2000.

⁶ Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Пер. с нем. – Москва: Языки славянских культур, 2004.

память, и анализировал историю как политический ресурс, используемый, чтобы построить нацию. Широкую известность получила работа французского историка Пьера Нора⁷, который выдвинул идею реконструкции прошлого, актуального для разных поколений, как источника их коллективного самоопределения. П. Нора развивал идею создания «портрета поколения» по характеру общих воспоминаний.

Ещё одним важным источником влияния на методологии устных историй была методология французского структурализма, получившего блестящее выражение в ключевых фигурах Клода Леви-Стросса и Ролана Барта. К. Леви-Стросс создал семиотическую теорию мифа как нарратива, где в качестве мифа понималось любое связное повествование, обладающее фабулой и вписанное в идеологический контекст эпохи⁸. Р. Барт разработал принципы анализа повседневности — моды, одежды, кино, фотографии, кулинарии, астрологии, театра, — как «мифологий» нового времени («главный принцип мифа — превращение истории в природу»⁹). Методологические идеи структурализма и французской исторической школы получили развитие в работах М. Фуко, который стал первым, кто включил в фокус внимания истории маргинальные прежде темы — историю *безумия*, историю *тюрьмы*, историю *наказания*. Он первым указал на взаимосвязь сексуальности и власти, личного и политического, тезис, который получил самое активное развитие в феминистской методологии.

Новые методологии и общая либерализация сознания в 1970-х гг. активизировали внимание университетских интеллектуалов США и Западной Европы к изучению субъективности маргинальных членов общества: молодых правонарушителей, бродяг, представителей сексуальных, расовых, языковых меньшинств. Работы, в частности, Чикагской социологической школы, были посвящены реконструкции субъективного опыта и ментальных представлений чёрных мужчин-пенсионеров,

⁷ Нора П. Франция-память / Пер. с фр. – Санкт-Петербург, 1999.

⁸ Леви-Стросс К. Структурная антропология / Пер. с фр. – Москва, 1985.

⁹ Барт Р. Мифологии / Пер. с фр. С. Зенкина. – Москва, 2000. – С. 255.

испаноговорящих лесбиянок-чикана, биографиям жертв холокоста и жизненным историям хронически больных людей¹⁰. Реконструкция ментальных (коллективных или индивидуальных) образов прошлого означала поиск *условий*, которые *могли бы* повлечь создание *именно таких* ментальных структур, присущих индивиду, или циркулирующих в группе, и, фактически, это был род культурного психоанализа по отношению к целому поколению, или гендерной, расовой группе.

В центре внимания таких работ находился субъективный опыт, структуры поведения, ментальные представления и эмоции личности, и они могут быть разделены на несколько основных направлений: 1) исследования социальной обусловленности *жизненных путей*, например, исследования профессиональных биографий, разделённых по гендерному признаку; 2) изучение *генезиса коллективных образов* и ментальных представлений; 3) *реконструкции социального опыта* в контексте его смысловых структур, в частности, сознания рабочего класса, или исторического сознания женщин. (Например, книга под редакцией Джойс Энтлер «Оборачиваясь назад: образы еврейских женщин в американской популярной культуре»¹¹, которая посвящена поискам собственной культурной идентичности еврейских женщин-иммигранток из Восточной Европы на пересечении их женского, национального, религиозного и иммигрантского опытов). Поэтому несомненно, что исследования устной истории изначально имели «политический» оттенок либеральной альтернативы в академии. В противовес идее о «конце индивидуума» сторонники этого метода легитимировали ценность субъекта, не обладающего привилегиями власти или статуса, что позволяло обеспечить «более реалистическую и честную»¹² реконструкцию прошлого вопреки устоявшимся историческим мифам и социальным штампам.

¹⁰ Цит. по: Биографический метод. История, методология, практика. – Ин-т социологии РАН, 1994. – С. 6–7.

¹¹ Talking back. Images of Jewish women in American popular culture / Ed. by J. Antler. – Brandeis University Press, 1998.

¹² Thompson P. The Voice of the Past: Oral History. – Oxford, 2000. – P. 7.

Исследования устной истории в бывшем СССР

Исследования устной истории в бывшем СССР стали возможны после распада Союза, необходимости осмысления прошлого и нового опыта идентификаций, а также проникновения в социальные науки качественных методов, распространения феминистской методологии и постмодернистской картины мира в общественном сознании. Первые работы в этом ключе были революционны, поскольку обращались к анализу таких табуированных для советского общества тем, как диссидентство, национальная идентичность, сексуальность, отношение к государству¹³. Впервые в постсоветской академии были опубликованы исследования устной истории евреев на территориях бывшего Союза¹⁴, устные свидетельства и мемуары жертв и свидетелей Холокоста¹⁵. Это было продолжением темы войны, которая в массовом постсоветском сознании по-прежнему оставалась одной из наиболее травматичных. Однако теперь эта тема получила развитие не через фигуры военных и политических лидеров, а через биографии и воспоминания простых участников событий. В этом же ключе был задуман и выполнен проект по сбору и публикации устных историй остарбайтеров Харькова в период Второй мировой войны (на базе Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина)¹⁶.

Изучение устной женской истории занимает в этом контексте особое место. Вспомним, что сама репрезентация «женско-

¹³ *Кристал И.* Как стать диссидентом // Биографический метод в изучении постсоциалистических обществ. – Санкт-Петербург, 1997; *Чуйкина С.* Границы и повседневная жизнь диссидентской среды // Биографический метод в изучении постсоциалистических обществ. – Санкт-Петербург, 1997 и др.

¹⁴ *Саленице И.* Евреи Латвии глазами латышей: 20–30-е годы XX века (по источникам устной истории) // Материалы X Ежегодной международной конференции по иудаике. – Ч. 1. – Москва, 2003.

¹⁵ *Смирин Г.* «Что с нами случилось»: мемуары узника Рижского гетто Георга Фридмана // Там же; *Швейбиш С.* Еврейский партизанский отряд Ш. Зорина // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1996. – № 3 и др.

¹⁶ Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упор. Г. Грінченко. – Х., 2004.

го», утверждение женской субъективности расценивалось советской (как любой патриархатной) властью, как «антигосударственное»¹⁷, почти «непристойное»¹⁸, а первые феминистские организации в СССР имели отчётливый оттенок инакомыслия, противостояния официальной идеологии. Теоретики¹⁹, работающие в этой методологии, проблематизировали «стабильность» и «универсальность» коллективной идентичности и коллективного опыта как центральные характеристики идентичности, и внесли идею радикального пересмотра истории с позиций женского субъекта. «Как мужчины управляют женщинами?», «Знание о ком артикулирует традиционная история?», «Чью власть историческое знание поддерживает?» — эти вопросы оказались главными идеологическими послылками гендерной/женской истории.

Идеи мультикультурализма, пришедшие из политической философии, способствовали развитию так называемой «herstory» («её истории»), которая в методологическом плане объединяла гендерную критику истории, критику власти, психоанализ, биографические методы исследований, литературный критицизм, теорию субъективности. Таким образом, использование методологии устной истории по отношению к сообществам,

¹⁷ Подтверждением могут служить трагические судьбы неординарных женщин советского прошлого, вина которых заключалась в слишком явленной сексуальности или независимом выборе партнёров (например, иностранцев), утверждением своей субъективности выше идеологических интересов или гендерных стереотипов. Из знаковых в этом отношении фигур можно привести примеры Марины Цветаевой, Виктории Фёдоровой, Галины Збарской. Однако на фоне этих известных имён тысячи менее известных женщин остались не услышанными.

¹⁸ Можно привести ироническую цитату из П. Вайля и А. Гениса о том, что половая жизнь в СССР 1960-х гг. могла существовать только в сфере стыдливого умолчания или эвфемизмов, и хотя сами слова из словарей не вычёркивали, общественный этикет «делал немислимым» обсуждение таких вещей. См.: *Вайль П., Генис А. 60-е годы. Мир советского человека.* – Москва: Новое литературное обозрение, 1996. – С. 298.

¹⁹ *A History of Women in The West. Toward a Cultural Identity in the Twentieth Century* / Ed. by F. Thebaud. – Cambridge, Massachussets; London, 1994.

находившимся прежде на обочине культурного и академического внимания, выступало как *политический факт, методологический символ* гуманистической антропологии, социологии, ориентированных на диалог между социальными науками и гражданским обществом, между исследователем и информантом, между выбором эпистемологии и гендером (расой, сексуальной ориентацией) «героя» исследования. Ценность нового подхода состояла в том, что его представители концептуализировали «друговость» женщин не в оглядке на мужчин и традиционные системы исторического описания, а как самостоятельную «созидающую» категорию.

Исследования, проведённые на материалах женских мемуаров, дневников, литературных автобиографий и устных историй стали вкладом не только в создание альтернативной истории СССР, но и началом написания собственно женской истории, долгие годы остававшейся невидимой — в той же степени, что и травматичной. Большое значение в этом отношении имели работы Н. Пушкарёвой, одной из первых в бывшем СССР, начавшей разработку нового академического направления — гендерной истории²⁰. Работы А. Темкиной²¹, Е. Здравомысловой²², Е. Мещеркиной²³, В. Шаповаловой²⁴, посвящённые различным аспектам женского травматического опыта, представляли собой не только изменение академического дискурса по

²⁰ Пушкарёва Н. Феминистский вызов новейшей этнологии и антропологии (1980–2000 гг.) // Гендерные исследования. – 2004. – № 12.

²¹ Темкина А. Сценарии сексуальности и сексуальное удовольствие в автобиографиях современных российских женщин // Гендерные исследования (Харьков). – 1999. – № 3.

²² Здравомыслова Е. Коллективная биография современных российских феминисток // Гендерное измерение социальной и политической активности в переходный период: Сб. науч. ст. Вып. 4. – Санкт-Петербург, 1996.

²³ Мещеркина Е. Устная история и биографии: женский взгляд // Устная история и биография: женский взгляд / Под ред. Е. Мещеркиной. – Москва, 2004.

²⁴ Шаповалова В. Женские лагерные мемуары: лагерь как образ жизни // Социальная история: Ежегодник. – Москва: РАН, 2003.

отношению к женской субъективности, но и являлись политическим проектом конструирования нового академического знания на пересечении двух травматических (для бывшего СССР) дискурсов — «запретного» (антисоветского) и «непристойного» (женского).

Исследования устной истории начинают стремительно нарастать в конце 1990-х гг. Уже в 2002 г. журнал «Социс» (№ 11) посвящает целый номер публикациям, написанным по материалам устных интервью и биографий постсоветских женщин²⁵. Европейский гуманитарный университет в Минске издал коллективную монографию, в которой широко представлен материал женской истории XX в. как опыта миграции, депортации, бедности, войны, Холокоста, каторги, художественного творчества и политической борьбы²⁶. В 2004–2005 гг. в рамках международного проекта выходит двухтомник «Женская устная история», в котором представлены работы исследователей из всего бывшего СССР, затрагивающие проблемы методологии устной истории, понимания развития гендерной субъективности в контексте этнических и религиозных традиций, женских биографий военного и послевоенного периода, переживших опыт военных конфликтов в Таджикистане, Азербайджане, Армении²⁷. Значительный вклад в развитие украинской женской и устной истории внесли отечественные исследователи О. Кись²⁸, Г. Гринченко²⁹, Л. Смоляр³⁰ и др.

²⁵ Среди научных исследований были работы *Т. Гурко* «Опыты сексуальных отношений, материнства и супружества несовершеннолетних женщин», *Е. Балабанова* «Гендерные стратегии совладания с жизненными трудностями», *В. Суковатая* «Бизнес-леди: мифы и реальность» и др.

²⁶ См. работы: *Гапова Е.* Между войнами: женский вопрос и национальные проекты в Советской Белоруссии и Западной Белоруссии // Гендерные истории Восточной Европы. – Минск: ЕГУ, 2002; *Дунаева И.* Карательные практики и гендерная утопия // Гендерные истории Восточной Европы. – Минск: ЕГУ, 2002 и др.

²⁷ *Халимова Н.* Война без документов. Воспоминания женщин Таджикистана о гражданской войне 1992–1997 годов // Женская устная история. Ч. 1. – Бишкек, 2004; *Сабурова Г.* Как стать и остаться мусульманкой: опыт разных поколений // Женская устная история. Ч. II. – Бишкек, 2005 и др.

Женская история в Украине как история советского опыта

Настоящая статья представляет собой результат исследования, проведённого в рамках проекта «Украина XX столетия в памяти женщин» (руководитель — О. Кись), который развивает концепцию женской устной истории на украинском материале. Архив проекта составляет 17 автобиографических интервью с женщинами, рождёнными в 1910–1940-х гг., и проживающими в настоящее время в трёх регионах Украины: Львовщина, Харьковщина и Автономная Республика Крым. Семь интервью с женщинами, проживающими в Харькове, четыре интервью с женщинами из Львова, шесть интервью с женщинами из Симферополя. Данные города охватывают географическое, политическое и историческое разнообразие Украины — Запад, Восток и Юг. Этих женщин, горожанок на момент интервью, можно рассматривать как представительниц старшего поколения украинской интеллигенции. Их судьбы при всём разнообразии сопоставимы в главном: на их долю выпало пережить одну из страшнейших трагедий XX в. — Вторую мировую войну и Холокост, их молодость пришлась на период формирования советского тоталитаризма, каждая из этих женщин — в большей или меньшей степени — имела опыт столкновения с советской карательной системой. Они пережили распад СССР и распад коллективных ценностей, стали свидетелями создания независимого украинского государства, новой национальной мифологии, трансформирующей идею прошлой исторической памяти.

В силу того, что интервью проводились в свободной форме, их можно сравнить с методом свободных ассоциаций в классическом психоанализе, когда человек, повинувшись внутренним

²⁸ Кись О. Устная история: становление, проблематика, методологические принципы // Украина модерна. – 2007. – № 11.

²⁹ Гринченко Г. Особенности реконструкции прошлого в устных свидетельствах бывших остарбайтеров // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 52–59.

³⁰ Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. – Одеса: Астропринт, 1998.

импульсам, переходит от одной темы к другой, сам определяет степень развёрнутости событийных тем и структуру сюжета. Помимо рассказа о своей жизни, на завершающем этапе интервью респондентов просили ответить на шесть вопросов:

«Какие исторические события имели наибольшее влияние на вашу жизнь?»,

«Какое значение в вашей жизни сыграла советская власть?»,

«Какое значение в вашей жизни имеет независимость Украины?»,

«Что в вашей жизни помогало преодолевать трудности?»,

«Как вы относитесь к людям разных национальностей, которые живут рядом с вами?»,

«Чем в своей жизни вы особенно гордитесь?».

Эти ответы могли быть развёрнуты в широкий рассказ или ограничены короткими ответами.

Целью исследования было:

1. Определить, как пожилые женщины различных украинских регионов реконструируют свой жизненный путь, какие рациональные схемы используют для интерпретирования социальных, политических и индивидуальных событий; выяснить, какое место в сознании и идентификации этих женщин занимает категория гендерной субъективности, сексуальности, опыта тела, в какой форме представлена гендерная, женская проблематика.
2. Выяснить, какой факт (или концепт) является основой гендерной идентичности постсоветских украинских женщин, как свою гендерную судьбу эти женщины вписывают в историю украинского общества и государства, соотносят с коллективными ценностями и т.д.

Основные гипотезы и методы исследования.

Решение первого типа задачи — определение жизненных сценариев украинок в контексте советской и украинской истории — стало возможным через анализ тематизаций, которые оказываются сквозными в интервью. Присутствие некоторых

тем в интервью можно предположить заранее — Вторая мировая война, независимость Украины — события, определившие коллективную идентичность советского и постсоветского человека. Объём их может быть различный, так же, как и оценка событий, и способ интерпретирования. В зависимости от развёрнутости темы, контекста и семантических связей можно судить о степени влияния события на сознание женщины, а также какую именно символическую систему выбрала женщина для интерпретирования своей судьбы, и насколько выбранная модель является индивидуально сконструированной или взятой из массового сознания либо идеологической системы. Перед автором исследования стояли вопросы: в какой степени говорение о власти является приемлемым для человека, выросшего при тоталитарном режиме? Как будет протекать это говорение при изменении конвенциональных установок актуального времени?

Так как советское государство периода сталинизма было тоталитарным³¹, то продуктивной в этом плане представляется теория неофрейдиста В. Райха, который, используя данные клинической практики, показал связь между типом общественной сексуальной морали и политическим режимом:

«Первые признаки подавления сексуальности стали проявляться [...] при установлении авторитарного патриархата [...]. В результате морального сдерживания естественной сексуальности [...] развивается пугливость, робость, страх перед авторитетом [...] поскольку секс стал запретной темой, критическая способность и мысль человека также становятся запрет-

³¹ В понимании тоталитаризма я исхожу из концепций З. Бжезинского, Р. Арона, Х. Арендт, просуммированных в книгах Д. Поспеловского. См.: *Поспеловский Д.* Тоталитаризм и вероисповедание. – Москва, 2003. Он подчёркивает, что тоталитаризм как идеология охватывает все сферы бытия, не только на уровне государственной монополии на информацию и средства производства, но и в диктатуре частной жизни, не только запретов, но и предписаний. Тоталитаризм приобретает квазирелигиозный характер, заменяя рассудок — верой, в результате чего граждане настолько «пропитываются» идеологией, что многие, сами того не сознавая, начинают думать, говорить и действовать в рамках официальной идеологии.

ными [...] задача морали заключается в формировании покорных личностей, которые, несмотря на нищету и унижение, должны соответствовать требованиям авторитарного общества»³².

Согласно теории В. Райха, подавление сексуальности являлось неизбежным и необходимым рычагом формирования «попкорных» членов общества. Вспомним, что в художественном сознании эта взаимосвязь — сексуальности и политики, подавления сексуальных желаний ради сохранения авторитарной деспотии, — была гениально угадана Дж. Оруэллом в романе «1984» и Н. Замятиним в романе «Мы».

Поэтому при анализе интервью является необходимым, с одной стороны, обращать внимание на существование интертекстуального, «прошлого» знания женщин «о власти», которое получает отражение в интервью в виде умолчаний, пауз, неожиданного перехода к другой теме. Я исхожу из того, что все интервьюируемые женщины, чье детство и юность пришлось на советский период, были сформированы так называемыми «дисциплинирующими мерами», под которыми я понимаю, во-первых, тот комплекс требований, что применялся по отношению к среднему советскому человеку и который включал: «высокое чувство долга», жертвенность, абсолютное принятие власти, широко экспроприировавшей не только общественную, но и частную жизнь индивида.

Другой «дисциплинирующий» момент — это тот комплекс требований, который предъявлялся по отношению именно к женщине советского периода на уровне семьи, школы, профессиональной и общественной деятельности. Суммируя М. Богачевскую-Хомяк³³, можно сказать, что быть женщиной в Украине (в частности, в Галичине) 1920–1930-х гг. означало, прежде всего, быть хорошей кулинаркой и домоправительницей, женские интеллектуальные и духовные качества не имели никакой

³² Райх В. Психология масс и фашизм / Пер. с англ. Ю. Донца. – Санкт-Петербург, 1997.

³³ Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884–1939. – К.: Либідь, 1995. – С. 232–233.

ценности. Женщины воспитывались в убеждении, что высшей ценностью их существования являются интересы какой-то внешней по отношению к ним институции — семьи, рода, нации. Всею окружающей обстановкой женщинам внушалось, что их внутренний мир сам по себе не имеет ценности, что ценность женщины состоит в её хозяйственной, родильной или сексуальной способности. Подобная гендерная установка, характерная для большинства патриархатных обществ, сама по себе оказывается травмирующей — от рождения девочки и на протяжении всего её женского пути. Женщина в тоталитарном обществе находится под двойным гнѐтом — и как личность, и как женщина. К этому часто добавляются принижения национального или расового характера.

Однако если «национальная травма» имела свою толику выражения в украинской общественной мысли и массовом сознании, то для выражения гендерной травмы адекватного языка не существует до сих пор. Гендерная травма не артикулирована как проблема в массовом сознании. «Травмированная» женщина обычно остаѐтся «молчащей» женщиной, ибо общество не способствует осознанию ею её субъективности. Для выражения своей гендерной субъективности женщине необходимо противопоставить себя патриархатным ценностям семьи, рода, нации, получив, неизбежно, статус «оппортунистки» и «предательницы». Однако боль гендерной раны продолжает существовать в глубинах сознания и подспудно влиять на решения, поступки, настроения женщины. У одних женщин гендерная травма и невозможность гендерного самовыражения вызывает смирение, у других — чувство вины. У третьих ограничения индивидуации вызывают протест и потребность реализовать себя в некоей протестной деятельности. Четвёртые — вписывают себя в предложенную культурно-гендерную нишу, как в прокрустово ложе. И в силу того, что язык артикулирования гендерной травмы не сконструирован и не легитимирован в патриархатном обществе, приравнивающим женскую субъективность к «эгоизму» (в терминах патриархата), женщина может использовать уже существующий язык говорения о «другом» — национальном, социальном, политическом, рассматривая эту

«другую» проблему как возможность сказать о своей гендерной травмированности.

На занятиях в университете автор статьи просила студентов философского факультета дать определение тому, что, по их мнению, означает «гендерная травма». Ответы были такие:

«Гендерная травма — невозможность репрезентировать себя как женщину, необходимость забыть (на какое-то время), что ты женщина»;

«Аспирантка пишет диссертацию, а ей говорят — лучше бы ты ребёнка родила»;

«Сексуальные домогательства»; «Женщина знает, что она не сделает карьеру потому, что она — женщина»;

«К женщине больше требований — и к домашнему хозяйству, и к внешности»;

«Чувство вины от несоответствия гендерным ожиданиям»;

«Унижение женской сексуальности»;

«Подавление женской индивидуальности».

Двадцатилетние девушки отвечали исходя из своего жизненного опыта и тех гендерных стандартов, которые циркулируют в современной массовой культуре и общественных дискуссиях. А каков опыт «гендерной травмы» у того поколения, которое пережило сталинизм, войну, репрессии, голод, и было, в первую очередь, озабочено выживанием — себя, семьи, детей? В какой степени опыт травмы повлиял на их субъективность?

Репрезентации женственности по-украински

Что такое женственность? Как происходит конструирование женственности/женского гендера? процитирую фрагмент известной работы К. Уэста и Д. Зиммермана «Создание гендера»:

«Делать гендер означает создавать различия между мальчиками и девочками, мужчинами и женщинами, различия, которые не являются *естественными* [...] (выделено мной. — В. С.). Гендер может рутинно демонстрироваться [...] в ситуациях [...], которые представляются конвенционально экспрес-

сивными и презентируют “беспомощных” женщин рядом с тяжёлыми объектами или массивной мебелью [...]. Как делается гендер в рабочем окружении вне домашней сферы, где господство и подчинение являются сверхзначимыми темами? [...] категория “женского” ментально ассоциируется с более низким статусом и меньшей властью [...], поэтому, создавая гендер, мужчины продуцируют господство, а женщины — подчинение [...]»³⁴.

Среди основных ресурсов создания (женского) гендера Н. Смелзер³⁵ называет одежду (ношение юбки), пользование косметикой, высокий голос, нестабильную эмоциональность, навыки в приготовлении пищи, незаинтересованность в карьере. Набор этих характеристик соответствует стереотипу женственности в массовом сознании, и демонстрация их является «подтверждением» женственного гендера.

Однако, очевидно, то, что пишут западные авторы о «производстве» гендера имеет отношение к западным обществам со стабильной экономикой и преимущественно к представителям среднего (высшего) класса. Советское общество, особенно первых десятилетий, стабильным не было. Это было общество «после войны» и общество «накануне войны», когда целью государства было отнюдь не решение гуманитарных задач (здоровье женщины и нации, повышение уровня жизни, мультикультурализм и т.д.), а задачи установления диктатуры и удержания власти. Например, московская исследовательница Ю. Г. Лидерман³⁶ считает, что общество советского периода в метакультурном плане может быть описано как общество «экзистенциальных ритуалов», когда *вся* жизнь «советского человека» мыслилась и конструировалась как совокупность социальных «про-

³⁴ Уэст К., Зиммерман Д. Создание гендера // Гендерные тетради. Вып. 1. Труды С.-Петербургского филиала Ин-та социологии РАН. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 108–111.

³⁵ Смелзер Н. Социология. – Москва, 1994.

³⁶ См.: Лидерман Ю.Г. Мотивы «проверки» и «испытания» в постсоветской культуре (на материале кинематографа 1990-х годов): Автореф. ... канд. культурологии. – Москва, 2003.

верок», «испытаний» и «выживаний»³⁷. И именно поэтому в советском общественном сознании оказывается центральной тема войны — как наиболее серьёзного экзистенциального испытания; также тема самоотверженного труда, тоже обязательно понимаемого как «трудовой *подвиг*» или «*битва* за урожай» и т.д. Как формируется гендер в ситуациях, когда женщина *лишена* возможности продемонстрировать стандартный набор признаков — ношение юбки, пользование косметикой и демонстрация слабости на фоне «массивной мебели», о котором пишут западные теоретики? Какие ресурсы репрезентации используют женщины для подтверждения «женского» статуса? Рассмотрим несколько примеров.

**Модель № 1, которую условно можно назвать
«Настоящие женщины никогда не плачут».**

Респондентка А. Б. (интервью УК-2-04) родилась в Баку в 1921 г., в многодетной русской семье, состоящей из семи человек детей. Рассказывая о своём детстве очень подробно (около 30% всего интервью), женщина подчёркивает, что семья была

³⁷ В качестве подтверждающего примера этой концепции приведу популярное определение друга советских времён — «я бы с ним пошёл в разведку», где друг мыслиться, прежде всего, как партнёр по экзистенциальному испытанию; в отличие от этого в американской культуре «друг» — это может быть человек, с которым я вместе играю в шахматы и езжу на барбекю, то есть человек, с которым мы проводим вместе *свободное* время. Другой вариант значения «друг» прозвучал в одной частной беседе с британским профессором, который рассказывал, что у него есть *друг*, советский профессор, с которым они не виделись уже лет пятнадцать. На вопрос: «А в чём же дружба?», он ответил, что во время холодной войны он спас «этого русского» от КГБ, помог ему бежать в Англию, а затем устроиться на работу. «Сейчас у него всё хорошо, семья, дети с ним [...] мы перезваниваемся на Рождество, и я у него спрашиваю: “Тебе ничего не нужно?”. Если всё нормально — зачем нам видеться, я ведь могу прочитать его статьи». Здесь дружба, на наш взгляд, понимается как некий синтез профессиональной (коллежанской) и гражданской (моральной) солидарности людей, их преданности общим ценностям и уважения автономии друг друга, а не эмоциональной зависимости.

очень бедной, матери приходилось тяжело зарабатывать шитьём. Интервьюер уточняет, **как** большая семья размещалась в доме из двух комнат. Женщина отвечает не сразу, только на повторный вопрос:

«Я, например, спала с мамочкой, два брата **тоже** вместе, две сестры **тоже** вместе <...> квартира была небольшая. Мы были дружные, все были очень дружные. Или просто не имели права мы ссориться и **не из-за** чего было ссориться, но мне так кажется, вот, все это отношение к матери, что мы **боялись чем-то** ей сделать неприятное, сделать огорчение».

Так, помимо описания факта материальных лишений, респондентка даёт понять, что при нарушении приватности как дома, так и тела, отсутствия свободного пространства для телесного выражения члены семьи, чтобы сохранить семью, должны были подавлять (сублимировать?) агрессию, и этот путь смирения, телесной аскезы на тот момент был единственным путём сохранения и выживания всех членов семьи. Поэтому вместо того, чтобы акцентировать внимание на неудобствах такой жизни, респондентка «запрещает» своему сознанию углубляться в эту тему, сознательно сводит проблему телесных неудобств (обусловленных социально) — к проблеме любви и привязанности к семье, матери. Если первая проблема находится на границе критики власти, и респондентка, возвращаясь к своим ощущениям прошлого, как бы возвращается и к своему прежнему пониманию того, что о власти необходимо молчать, то вторая тема — любви к матери — поощряема в советском массовом сознании — как близкая дискурсу «любви к Родине». Она же абсолютно легитимна и с точки зрения гендерных ожиданий:

«В начальной школе даже приходилось так, что она (мама) старшего брата провожала до школы, снимала с него ботинки, приносила домой [...] так как я пошла уже в первый класс, там 4 часа занятий, я обувала эти ботинки, и мать меня вела в школу. А в это время уже брат кончает 5–6-й урок, она его забирала, неся ему ботинки в школу», —

продолжает та же респондентка, развивая тему практик телесного смирения, «делания гендера» амбивалентным — и братья,

и сёстры носят одну и ту же обувь без различия пола, понятия индивидуальных предпочтений и желаний невозможны. Мечта о новых красивых вещах приобретает почти сексуальное значение, образом счастья становится образ телесной раскрепощённости, эстетического самовыражения. Для женщины, чья женственность, индивидуальность и сексуальная экспрессия в течение многих лет — в детстве, в юности и в период расцвета женственности конструируется исключительно через смирение и телесную аскезу, моральные и материальные ограничения, дискурс бедности становится легальной конструкцией выражения гендерной травмы. Материальную бедность и телесную аскезу в детстве можно рассматривать как метонимизацию эмоциональной и сексуальной аскезы. Сексуальность и подчёркнутая женственность в официальной советской культуре не легитимны, поэтому женщина не пытается выразить своё разочарование от отсутствия культурных ресурсов конструирования женского гендера — красивой одежды, женской обуви, отдельного (женского) спального места — прямо. Своё ощущение гендерной травмы она легитимизирует в рамках социальной оппозиции богатство–бедность, а не гендерной оппозиции — сексуальность–асексуальность.

В противовес достаточно кратким и редким фразам об оглушающей бедности своего детства и юности, рассказчица весьма подробно и красочно (приблизительно пятая часть всего интервью) описывает те материальные возможности хорошей и «красивой» (щедрой) жизни на Кавказе того времени. Причём, начиная с описаний плодоносящего сада, богатейших овощных рынков в Баку, изысканной моды переходит к возможностям культурным, которые рассказчица в своём нарративе как бы объединяет в один общий образ прекрасной довоенной жизни — как ресурсе «тысячи возможностей», сказочного Эдема, унесённого рекой времени:

«Жили мы очень-очень дружно, воспоминания **очень хороши** [...]. Виноград был 17 копеек килограмм, а его можно было купить [...] <цокает> даже, вот решето такое большое, в решете запечатать бирочку, и в этом решете в Россию послать,

это виноград стоил 3 рубля, 3 рубля [...]. Я помню, на первую зарплату свою я купила 10 метров ситца по 28 копеек <цокает>, равноценно значит э [...] для купального ансамбля, купальник и сарафанчик, и для выходного платья, тоже ситцевое. Но это было что-то, в нашей семье как-то принято, вот это вот, шить типа моделировать, как это вот щас говорят, вот, то 28 копеек ситец [...] конечно, модельную обувь сложно было достать, ну всё равно, **одевались очень хорошо**, а особенно, в те времена Баку и Тбилиси — **это был Париж**. В Баку, например, были даже ателье восточных мод, где разрабатывались **такие модели прекрасные**. Ну и [...] особенно одевались азербайджане хорошо, коренное население: шелка, габардины, невзирая на то, что зимы там никогда и не было [...]. То [...] шуба у женщины должна быть обязательно, невзирая на то, что она идёт в лакированных босоножках, а лакированная обувь там [...] армяне же **очень красиво** делают эту обувь. Вот, лакированные босоножки, без головного убора, волосы у них **красивые** <вскинула голову>, но шуба обязательно, обязательно».

Что означала шуба для восточной женщины в городе, в котором не бывает снега? Женщинам 1930-х гг., которые обычно оставались домохозяйками в более-менее обеспеченных, многодетных семьях, шубу (или дорогие украшения) мог подарить только муж (жених, любовник). И этот подарок говорил: «Я ценю тебя как *женщину*» (потому что «хозяйкам дома» дарят обычно кухонные принадлежности). Одежда была метонимией сексуальности. Невозможность сконструировать свой внешний облик, свою репрезентацию женственности и сексуальности желаемым образом, несомненно, являлась источником гендерной травмы для советских женщин многие годы. Очевидно, что «красивая одежда» на языке рассказчицы должна символизировать и «красивую», «благополучную» женскую судьбу, возможность «заботы о себе», в то время, как бедная, тусклая («скромная») одежда становятся метафорой репрессирования тела и женской индивидуальности, репрессированием «телесного низа» вообще. Описания платья, туфель приобретают почти религиозную символику как образа того прекрасного мира, в котором женщина может перестать чувствовать себя

«работницей», а радоваться и любить своё тело, не получая порицаний, что она «мещанка».

Подробные описания одежды, вплоть до фасонов платья, в анализируемом нарративе плавно переходят в описания восточных блюд, застолий того времени и завершаются подробными описаниями театральной и эстрадной жизни (17 театров в довоенном Баку, концерты Утёсова, походы в кино), рассказами о знакомстве с культурными и влиятельными людьми города, о которых рассказчица сообщает, что у них были «шикарные библиотеки» и они позволяли в них «рыться». Кульминирует эта тема в образе образования, школы, которой посвящено достаточно много внимания в интервью. Важным акцентом, на мой взгляд, является образ иностранного посольства, который в воспоминаниях рассказчицы возникает как «волшебное зазеркалье»:

«Ну, а наша школа 132-я, как щас помню, как раз против Баксовет, а **рядом посольство было**, турецкое или какое-то <покашливает>. Мы из окна часто наблюдали, что ж там за послы, какие там послы выходят? Видимо, с Турции, с Ирана, вот эти вот были, в **национальных одеждах, красивых**».

Что символизировало посольство в гендерном воображении рассказчицы (а также массовом сознании тех лет)? Посольство, Париж, иностранцы, роскошные восточные моды, конечно, олицетворяли другой мир, мир иных телесных практик. Так как хронический дефицит определял быт советского человека многие годы, а внешняя эстетика базировалась на идее «утилитарности», «простенько и со вкусом», то и гендерные ресурсы конструирования себя как женщины, выражения своей гендерной субъективности, были весьма ограничены и идеологизированы. «Чувство меры», «простота» и «скромность» выдвигались в советской моде по двум причинам. Во-первых, ещё действовала инерция аскетических идеалов первых десятилетий советской власти. Во-вторых, «скромность» поощрялась в рамках идеологии коллективизма — дисциплина предписывала не выделяться из массы. В этом контексте эпитет «скромный»

встраивался уже в другой синонимический ряд: «серьёзный», «надёжный», «честный» и даже «партийный»³⁸.

Добавлю ещё две важные, на мой взгляд, причины утверждения скромности как всеобщего стиля в одежде и в других телесных практиках: скромность должна была символизировать «рабочее» происхождение, и центрированность не на материальном мире «буржуазной» роскоши, а на духовных идеалах. Кроме того, «скромная женщина» символизировала «обузданную» сексуальность, которая не представляет опасности ни для «доминирующего мужчины», ни для общества (как мы помним, по утверждению В. Райха, индивидом, чья сексуальность подавлена, а телесные практики репрессированы, управлять гораздо легче). Поэтому в советской официальной пропаганде не существовало «общественного заказа» на «красивую» (в значении сексуальную) женщину. Так, в контексте интервью просматривается оппозиция, в которой *Париж, заграница и довоенная юность* рассказчицы в Баку выступают синонимами «шика», «богемы», благополучия, неисчерпаемых возможностей эстетического, эмоционального, и, очевидно, сексуального наслаждения, они объединены общей идеей — стабильности и изобилия. На другом полюсе оппозиции находится собственное детство женщины, последующая жизнь в Казахстане, в Украине советского периода, которая описана в тусклых тонах, без подробностей, сугубо информативно.

Сравним два разных фрагмента в интервью, которые по **объёму текста** оказываются приблизительно равными. Первый посвящён совершенно бытовой ситуации — одной из тысячи — «как покупали рыбу в Баку до войны»:

«Очень много рыбы, рыбные блюда у нас конечно в основном превалировали: осетрина, белуга, там всё было **очень-очень** дёшево. [...] мне было уже лет 10, меня посылают в рыбный магазин [...], где с трёх сторон аквариум и можно показывать пальцем < >: вот эту мне поймите. И тут же её ловили и

³⁸ Вайнштейн О. Улыбка чеширского кота: взгляд на российскую модницу // Женщина и визуальные знаки / Под ред. А. Альчук. – Москва: Идея-Пресс, 2000. – С. 34–35.

мне [...] ну, взвешивали и в кошёлку. Ну, пока я эту рыбину несла домой, она мне всю ногу обобьёт, она **живая**, она большая, сазан громаднейший [...]. Ну если я брала 3 килограмма осетрины, бывало такое и 5, то голова, в которой 5–7 килограмм, продавец отдавал бесплатно <щёлкает языком>. А почему? А потому что ему-то хранить негде, а я **сделала большую любезность**, взяла какое большое количество рыбы. Ну, в Баку, из Баку мы сюда посылали, знакомым. В крапиву заворачивали <неразборчиво> посылал».

Именно в силу того, что в современной жизни этой очень пожилой женщины такое «телесное удовольствие» практически невозможно, недоступно, оно приобретает символику пика телесной и личностной экспрессии («Я делала то, что **хотела!**»).

Свои первые роды, которые проходили в Казахстане во время войны, респондентка описывает в том же объёме, буквально в нескольких предложениях:

«Я работала до последнего, **никаких декретных**, никто даже не знал. У меня как раз 3 дня выходных, свободных дней, мне выходить на работу, а мне нужно было уже посетить другой кабинет [...], и это было часов в 5–6 вечера, а уже в час ночи всё было в порядке. Родилась дочка, а на следующий день мне Ольга Николаевна говорит, когда [...] утром она пошла домой, когда всё уже в порядке, всё, она пошла домой. А рядом была пекарня, в основном работали женщины, мужчины все на фронте [...]. Кто-то её остановил и говорит: да кто ж это у вас так **кричал** ночью? Когда **мужчин в деревне нет, беременных женщин нет**. А она говорит, да никто [...]. А потом, ой подождите, дак это я кричала, я учила, **как** кричать, чтобы было легко, ведь наш военфершел, фершел родила девочку, вот так! <улыбается с гордостью>. Ну я так <показывает> закусывала губы, на локтях и смотрела в окно, как сыпал снег, не... он не сыпал, он как хлопьями валил, под таким напряжением, у меня кулаки были сжаты, облокотясь на них, я смотрела на улицу, а Ольга Николаевна помогала мне **кричать**».

Удивительная вещь: женщина-информантка ходила на работу до последнего дня беременности, и никто из окружающих даже не понял, что она беременна! Это значит, что в течение

многих недель она ни разу не пожаловалась на слабость, не обратилась за помощью, не делилась никакими переживаниями — всем тяжело, война! Буквально через пару дней после родов она снова вышла на работу в госпиталь.

Что же это значит? Почти на пятнадцати страницах затранскрибированного интервью эта женщина описывает, какие платья носили в Баку в её юности, что ели, какие делали причёски, как шили и готовили. И уделяет один абзац интервью такому экзистенциальному в жизни каждой женщины событию, как роды. Роды «после работы», которые превращаются в продолжение будничной, необходимой работы. Когда даже **кричать** она училась во время родов...

Эту ситуацию можно проинтерпретировать следующим образом: необыкновенно тяжёлое, почти героическое событие — родить первого ребёнка без медицинской помощи, без подготовки, а потом снова выйти на работу — эта женщина рассматривала как обыденное, повседневное явление, которое не требует никаких комментариев, именно в силу заурядности этой тяжести — ведь **все женщины** (по мнению респондентки) жили тогда так и рожали так, они не могли требовать и рассчитывать по отношению к себе на особое внимание даже со стороны любящего мужа, даже в кризисной ситуации, именно потому, что вся советская гендерная система была построена на идее постоянного преодоления трудностей, а роды — как акт биологический — рассматривались как часть женского бессознательного опыта, «биологической памяти». И в силу «природности» этого опыта женщина не может требовать к себе «общественного» внимания. Напротив, «особое» внимание устанавливалось за женщинами не родившими, как «не выполнившими свой долг». Вообще, «женщина» и «мать» в советском сознании были практическими взаимозаменяемыми категориями, ни в какой иной функции — помимо «матери» («производительницы» воинов-мужчин) и «работницы» («производительницы» танков для воинов-мужчин), женщина не рассматривалась. Поэтому описание родов, несмотря на их почти героический характер, как бы отвергается рассказчицей, вытесняется на обочину её рассказа о своей жизни.

Кроме того, на мой взгляд, весь комплекс женских чувств, страхов, надежд перед родами настолько сложен, что выразить их на «маскулинном» языке культуры невозможно. Это остаётся личной, гендерной травмой женщины, особенно глубокой в силу её неартикулируемости. Однако признавать травматичность этой ситуации женщина не стремится в силу того, что эта травма — «всеобщая», коллективная, стереотипная для поколения. Это травма женщины, которую общество вынуждает к героике, — по принуждению, а не по личному выбору. В противовес этому описание моды, нарядов, романтического восхищения учителями, театром — занимает достаточно много места в воспоминаниях этой женщины потому, что для неё это способ выхода за пределы той «героической» повседневности, которую власть определила ей для существования, той повседневности, где необходимо было постоянно выживать.

Модель № 2:

«Неправильная» женщина — нормальная советская женщина».

Я выбрала такой подзаголовок для описания жизненного сценария другой респондентки в силу того, что её гендерная саморепрезентация абсолютно не совпадает с теми описаниями ресурсов женственности, которые обычно описывают западные теоретики, и на которых настаивают современные национальные идеологи («скромная», «тихая», «романтическая», «послушная», «слабая», «зависимая от мужчины», «берегиня», «господарка» и т.д.). С другой стороны, эта респондентка, на наш взгляд, демонстрирует сознание и жизненные практики типичной «советской женщины», той, которую актуализировала советская власть, и которую удалось сконструировать большевикам. Поэтому, используя определение «неправильная», я имею в виду «неправильная» с точки зрения западных гендерных стереотипов и западной гендерной теории, так как «советское гендерное сознание» не соответствует гендерному сознанию западной женщины. Говоря при этом о «нормальности», я имею в виду, что жизненные обстоятельства этой женщины

демонстрируют «типического (советского) человека» в «типических обстоятельствах» советской истории.

Респондентка Л. М. (интервью УК 3-04) родилась в Славянске в 1914 г. в украинской семье с предпринимательскими наклонностями: зная тайный рецепт «карамельки», некогда привезённый её бабушкой-гурчанкой из Турции, её дед и мать во время разрухи выживали тем, что делали и продавали эту «карамельку», конкурируя, по словам респондентки, с немецкой фабрикой Жоржа Бормана. Вероятно, если бы не приход большевиков к власти и не полное изменение экономической системы и морально-политических ценностей, это была бы зажиточная капиталистическая (торговая) семья, активно участвующая в местной общественной жизни. Что же случилось после октябрьского переворота?

Советская власть и отношения с ней пронизывают всё повествование женщины, и, наблюдая за всеми перипетиями её судьбы и судьбы семьи, очевидно, что желание выжить — любой ценой и вопреки геноциду власти по отношению к собственному народу — было главным стремлением этих людей. Буквально в первых абзацах интервью появляется образ советских карательных органов послереволюционного периода:

«[...] Фабрики разбитые, заводы стоят, работать негде [...] отец ещё научился играть <...> на кларнете. Ну яка тут музыка, яка, шо як треба їсти, ніхто не йде, и отец тоже начал маме помогать делать карамельку, а мама продавала. Когда отец увидел в газете, шо его пропечатали, он, коммунист, шо он, большевик, а гребёт деньги, гребёт деньги. Він як глянув, а шо ж я должен делать, фабрик не дают, землі не дают, роботи немає, троє дітей, де ж я должен брать? Він узав, порвав білет партийный и вышел из партии, каже, нема нічого того, шо нам обещали: фабрики-заводы рабочим, а земля тем, тім, хто работаєть. И особенно он выступил против [...] кода начали организовывать колхозы, за насилие, за насилие. Він висступав против этого. Его арестовали и посадили в тюрьму».

Очевидно, что никаких иллюзий по поводу целей и характера советской власти родители респондентки не питали с первых лет установления большевизма, и хотя отец стал комму-

нистом (видимо, надеясь на возможность развития частного предпринимательства после прихода к власти большевиков), он открыто выступал против колхозов и неумелого большевистского менеджмента в экономике. О том, что его посадили, респондентка упоминает одним предложением, и больше к этой теме не возвращается, несмотря на популярность темы большевистских репрессий в современном общественном дискурсе. Очевидно, «посадка» отца становится поворотным событием в её сознании, которое на всю жизнь научает её никогда открыто не выступать против правящей партии. Позже, в достаточно раннем возрасте, она сама вступает в КПСС и конструирует свою судьбу как судьбу «образцовой советской гражданки».

Эта женщина достаточно рано осознает себя как личность и как индивидуальность, вспоминая, как уже в детстве умела ставить перед собой цели и реализовывать их, демонстрируя богатый творческий потенциал, финансовые амбиции, и трудолюбие, упорство и безумную жажду знаний, учёбы³⁹:

«Вот так мы и остались: малюсенька комнатка, маленькая кухонька, это мы там жили, два мальчика и я у передней кухне, а родители в той комнате [...]. **Ніхто-ніхто не беспокоился за мою учёбу, уже й 5 и 6 лет, уже й 7 лет, ніхто не учится [...].** Да, уже мне было 7 или 8 лет, я начала думать [...] наши ходили, отец и мать, ходили на обмен. <...> **Я очень хотела, шоб у нас було тоже кушать шо, не любила, как мені дають, я хотіла, шоб у мене було.** <...> Думала над таким вопросом, а шо дальше, а чога я не учуся? **Я не знаю, откуда я научилася читать, у отца були книги, я читала. Не все, не все понимала, но я старалася читать, дуже хотіла учиться.** Родителей своїх я ні до чога не обязувала и не имела понятия с них что-нибудь тре-

³⁹ Следует отметить такой важный момент, что почти **все** респондентки (до 80%) неоднократно упоминают о своём «безумном» желании учиться, жажде знаний, которую им удалось реализовать несмотря на неблагоприятное стечение обстоятельств. Можно заметить, что получение образования было их главной целью в юности, они с большой теплотой вспоминают свои школьные и студенческие годы, преподавателей, и среди главных ценностей советской власти называли бесплатное образование, возможность получить образование для каждого.

бовать, уже старалася заробити. Я й нянечкою була у 7–8 лет, я и печки мазала, я и уголь собирала, и думала про те, шо читать. <...> А кода вже стало холодно, трудно, то я, комнатка ж одна, лампи немає, а хлопці хочуть спать, так я під кровать полізу, на животі ляжу, а лампочку <...> зроблю собі фітільок з масла, а я читаю і не замітю, як це утро прийдець, вилазю відтіля з-під кровати. <...> А потом рішила піти сама в школу, пішла в школу, далеко, ніде не приймають, так я пішла в саму дальню, в опорочках, пішла в школу. <...> Я там закончила 4 класса и меня премировали библиотечкой, книжечками. <...> А дальше шо? Надо ж учиться, я наверно піду у семилетку... Ой, у центрі города була семилетка, і я пішла туда. Прийшла, здрастуйте, здрастуйте, я пришла учиться. А шо ви закончили? А я, кажу, закончила 4 класса, 4 класса. Ну, напиши заявление. <...> Він як глянув, каже, ви дивитесь, яка вона умничка, вона отчетство свое написала правильно, посадите её не в 5-й, а в 6-й класс, ви чуєте, в 6-й класс <...> **Посадили мене, староста я, і така бедова була...** в конце года мене ізбрали председатель учкома <...> Я закончила 6 классов, перешла в 7 класс, а учителя мене любили страшно, я впивалася, так хотела учиться. [...] Я не знаю, шо таке не хотеть учиться, я не знаю, я дуже хотела учиться. [...] И з 7-го класса мене уже назначили [...] в техникум, педагогический техникум був. Учительница була Елена Михайловна, гречанка, у них дітей не було, она мене так любила, она мене і кормила. <...> От, и я в техникуме уже стала учиться, пришла додому, получила стипендию, а мама каже, дочечка, це вже шо, уже в школі деньги плотють? Кажу мама, нет, я вже давно не в школе, я вже стипендию получаю. А як закончу учёбу, закончу учёбу, я буду работать учительницей начальных классов, от, и буду получать 60 рублей. Мамочка, ти тоді не будеш торговать, не будеш торговать, я тебе буду помогать, мамочка».

В этом фрагменте обращает на себя появление эпитета «**бедовая**» по отношению к самой себе, который впоследствии респондентка использует более 9 раз при описании различных событий. Фактически, «бедовая» остаётся единственным гендерным ресурсом конструирования субъективности респондентки, который «всплывает» и помогает ей выжить в разных жизненных ситуациях. Например, респондентка вспоминает, что

благодаря своей «бедовости» она уже в техникуме приблизилась к власти и распределению властных привилегий:

«Літом приїхав до нас вербовщик из Луганска, вербовать студентов, які закончили третій курс, на учёбу у институт. <...> **Я так йому допомогала, цьому вербовщику [...].** А він каже, Надя, а ти скіки закончила? <...> **О, я тебе встрою в институт, на тебе записку,** коли не приїдеш, і ти будеш прийнята в институт. <...> **А я ж уже распределяла путевки на курорт, умешивалася у паёк, кому якої паёк получить, по 5 килограммов муки на канікули, а я уже путёвками распоряджалась, от. І то він мене замітив, шо дівка бедова, каже, я тебе встрою в институт.** <...> А в тебе отец хто? Та він уже рабочий, він уже на содовом заводі работает машиністом <...> Ну так ти, каже, підходиш по біографії. Думаю, я-то по біографії підхожу, а по знанням? Там же экзамены надо держать [...].»

Респондентка показує, що вона легко освоїла «правила гри» з советської диктатурою, і незважаючи на те, що її сім'я була критично налаштована до нової влади, на життєвій розвилці, коли у неї є можливість реалізувати свою мрію і отримати вище освіту, вона повідомляє «правильну» інформацію про своє пролетарське походження, що сприяє її прийняттю в інститут. Іменно про свою «бедовість» згадує респондентка, коли розповідає про знайомство з майбутнім чоловіком, в стосунках з яким вона, очевидно, була лідером. Бути «бедовою» — означає бути активною, рішучою, напоюрою, бойкою, самоувереною, ініціативною, навіть наглою. Несомненно, що це властивість не може розглядатися як маркер «ідеальної советської» жінки, вірної і покірної чоловіку. Однак незважаючи на свою «бедовість», або, скоріше, завдяки їй героїня на протязі життя виходить заміж декілька раз (після загибелі першого чоловіка на фінському фронті), і кожен раз, коли чоловік по яких-то причинах перестав їй подобатися, вона його сама виганяє. Однак на протязі всього інтерв'ю більше всього вона розповідає про свого першого чоловіка, який, за її словами, «багато допоміг їй».

Її «бедовість» підтверджується численними фактами подальшого життя — вона активно бере участь в громадській

работе, и в советское время пишет письма-заступничества в ЦК, Щербицкому, выбивая пенсию пожилым колхозницам. Она же участвует в акциях защиты профессоров Одесского университета, когда их увольняют, очевидно, в период гонений на «космополитов». Однако её изначальная амбивалентность, необходимость выживать любой ценой оставляет её отношения с властью такими же двойственными, как и в начале. Несколько раз в процессе интервью респондентка вспоминает о своей знакомой еврейке Еве, которой она дала тысячу рублей на выживание. Это воспоминание как бы служит для неё веским доводом против обвинений в антисемитизме, который у неё, очевидно, становится источником бессознательного внутреннего конфликта. Поиск «чужого», «врага» в ближайшем окружении, поиск «всемирного заговора», о котором сообщала советская пропаганда 1940–1950-х гг., превращается в маниакальную идею и продуцирует страх, ложь, доноительство на разных этажах общества:

«[...] Наш директор школи, еврей, собрав на 75% евреев до себе в школу, а я йому і кажу, нашо це ти таке зобрав, а він каже, начальник присилає. <...> **Я держала связь із КГБ, кажу, хлопці, шо це таке?** У русских, украинцев забирає часи. <...> Кажу, я не против евреев <...> у мене друзья: Лиза Богданович, еврейка. Для мене вопрос этот не стої-іть, нет. <...> А чё ви не возьмете 2–3 человека евреев ув обком, а через год посчитаете, скіки вас останеться <...> У мене друзья и в Киргизии, Киргизии, у мене и поляки, у мене и евреи друзья, Лиза Богданович — еврейка, она пишеться русская, но я знаю, хто вона [...]».

Так мельком респондентка сообщает о своём сотрудничестве с советскими карательными органами, о своём участии в антисемитских кампаниях, чётком отслеживании национального статуса каждого из своих знакомых, однако при этом продолжая жонглировать фразеологией интернационализма.

Ту же амбивалентность оценок и поступков проявляет респондентка, рассказывая о своём опыте работы и проживания в Западной Украине во время и после войны:

«Вже освободили Київ и освободили Славянськ, я сразу же захотіла їхати на Донбас. Какая тоска по родине, это самое высо-

кое чувство. Я, було, чую пісню українську, заливаюся слізьми. Нет большей тоски, чем тоска по родине. Я поражаюсь тем, кто поехав за границу в тяжёлую минуту для нашей родины, это в период перестройки. Как же так, на таком переломном моменте тяжёлом надо сгрунтоваться, помогать один одному, выходить, как говорят, на свет божий. Они бросили в поисках хорошей жизни. Вот это я не понимаю, они, наверно, не испытывали, а я от это как раз испытала в Киргизии. Так сказала так: умру <стучит ладонью по столу>, но з України нікуди не поїду, потому шо це не жизнь, всегда сердце обливается слізьми, всегда. Почуєш рідну мову, почуєш рідну пісню, заливаєшся слізьми. <...> І то я пішла работать в Станиславский институт. Ну шо, я бачила все: немцы показали себе, які вони дядько, вуйко, **вони вішали і українців месних**, а вони [...] уже хотіли самостійну Україну, незалежну Україну, самостійну. Їх надо було понимать: вони там і Австрия, і Польща, й Румыния, й Чехословакия, роздерли Україну на куски, на шматки. <...> Бачила все: **як німці убивали українців, як українці убивали німців, я бачила, як месные українці убивають восточных. Хотя Восточная Україна їм дуже багато помагала, дала возможность учиться їм всім и спасла их од уничтожения. <...> А убивали наших людей, восточных, убивали. Убивали, жестоко убивали, и беременных учителей убивали, живот розчиняли, викидали. И одному учителю голову пилой одрізали. Були такие месные жители, в которых на счету було по 46, по 30, по 22 человека убийств. Їх повісили, я це бачила, но я потеряла сознание».**

Показательным моментом, на мой взгляд, является амбивалентность речи респондентки: она переходит на русский язык, когда обращается к дискурсу советской идеологической пропаганды («*Нет большей тоски, чем тоска по родине. Я поражаюсь тем, кто поехав за границу в тяжёлую минуту для нашей родины, это в период перестройки*»). Однако возвращается к суржику, рассказывая о деталях своей биографии («*Я, було, чую пісню, українську, заливаюся слізьми*»).

Означает ли эта амбивалентность, что она неискренна в своих чувствах? Я думаю, она именно искренна, когда говорит о любви к Родине. Однако она использует привычный язык газетных штампов для самовыражения, который за многие годы

стал для неё привычным языком, как для лектора-пропагандиста. В конце концов, она начинает мыслить этими штампами, фактически своим примером репрезентируя *двоемыслие* советского сознания, необходимое изначально одарённой личности для сохранения себя в отношениях с властью. Травма советской реальности оказывается столь значительной, что нормальное, «здоровое» сознание просто не в состоянии вместить *двоемыслие* этой реальности: гонения советской власти против евреев — после Холокоста, репрессии советской власти против собственных военнопленных, **чудом** выживших в нацистских концлагерях, убийства украинцев украинцами, после того, как родная земля была таки освобождена от нацистов.

Пытаясь дать какое-то **рациональное объяснение** происходящему⁴⁰, респондентка обращается к истории, оправдывая жестокость убийц тем, что им, или их близким, пришлось пережить многократные этнические чистки. В действительности можно ли оправдать актуальное насилие — насилием прошлого? Советская власть, заявившая себя как «социальный реванш» за угнетение пролетариата, утверждала себя насилием, следовательно, насилие она порождала в ответ. Вместе с тем, любое антисоветское движение, использующее в борьбе с властью аналогичную жестокость и насилие, разделяет мораль этой власти, и в конце концов перестает отличаться от неё.

Этой женщине пришлось испытать все перипетии советской истории: её второй муж попал в плен, и чтобы выжить — любой ценой — дал согласие служить диверсантом. После подготовки в Германии его сбросили с парашютом в Донбассе, однако он не принимал никакого участия в диверсиях, а пошёл служить в УПА:

«Він ніде нічого не зробив, ніякої диверсії, нічого. Його продержали 8 місяців в карцері, і він каже, я не можу нічого сказати, бо я нічого не зробив, я був у УПА, і це йому дали 25 лет. [...] **Він не захотів умирати ні за що.** І він в Джезказгане

⁴⁰ Рационализация, по З. Фрейдю, один из основных защитных механизмов личности, которая испытывает крайнюю тревогу от неспособности скоординировать взаимно-противоречащую информацию, внутренние импульсы и потребности.

просидів 7 лет. Як оце змінилося все, оце змінилося, їх почали звільняти. Ви думаете, я не їздила туди? У мене ж син росте, син росте! Мальчику нужен батько».

После этого респондентка сравнивает свою историю с историей героев Л. Н. Толстого — Катюши Масловой, к которой приезжает Нехлюдов, после того, как её осудили на поселение. Можно предположить, что образ жены декабриста — стереотип верной, преданной жены, которая едет за мужем в ссылку, пропагандированный в массовом советском сознании, оказался смысловой доминантой, повлиявшей на поступки и решения респондентки.

Оставляя за кадром многие другие фрагменты биографии респондентки, мы могли бы сделать следующее обобщение: противоречивость суждений, оценок этой женщины при её железной воле и интеллектуальной решительности отражает весь комплекс гендерных характеристик, присущих «новой советской женщине» — с деловой и практической хваткой, но лишённой возможности реализовать свои финансовые амбиции в отсутствие политических и экономических свобод; стремящуюся приблизиться к власти, чтобы разделять её привилегии, но каждый раз вынужденную переживать моральный конфликт при выполнении аморальных предписаний. Оказывается, при тоталитарном режиме сам факт понимания «нелигитимности» действий власти, её «двузначности» выглядит опасным, прежде всего, для индивида, а не для власти. Поэтому традиционные стратегии, применяемые в советском обществе — это «двоемыслие» и «умолчание», страх не только перед выражением собственной субъективности, но и страх за близких от того, что откровенность одного члена семьи неизбежно повлечёт за собой социальные и моральные проблемы для остальных членов семьи. Именно потому, что предметом рассказа этой женщины почти не выступали собственно женские темы — романтические отношения, сексуальность, эмоциональные привязанности, — можно предположить, что в её поле сознания гендерная субъективность не имела самостоятельной ценности. Объектом желания этой незаурядной женщины, пережившей всех своих мужей, была и оставалась сама

советская власть, именно «роман с Властью» был главным романом её жизни. Ради этой власти жертвовали собой, но она постоянно создавала такие экзистенциальные ситуации, полноценная жизнь в которых была для большинства населения практически невозможной.

Модель № 3:

«Я была как кошка».

Что мы знаем о советских партизанах? Что мы знаем о гендерных особенностях партизанской жизни в период Великой Отечественной войны? Или в более общем виде: что нам известно о гендерных особенностях Второй мировой войны, Холокоста, массовых изнасилованиях, статусе женщины в тылу и в действующей армии, и женской памяти об этом?

Исследования положения женщин во время войны впервые стали выходить в конце 1990-х гг. Был опубликован перевод статьи Джоан Рингельхайм⁴¹, написанной в 1984 г. в рамках «культурного феминизма» и так называемых «компенсаторных» исследований истории (термин Герды Лернер). Основная идея этого исследования заключалась в том, что долгие годы тотальность войны как бы исключала рассмотрение её в феминистской перспективе. Сходство судеб людей, подвергшихся нацистским преследованиям, считалась более важным, чем их гендерные различия⁴². Дж. Рингельхайм выдвинула концепцию, согласно которой репрессии против женщин и мужчин во время войны нельзя рассматривать как подобные, так как женщины и мужчины в силу разницы гендерных ролей обладают разными ресурсами выживания; еврейские женщины испытывали двойной гнёт — как женщины и как еврейки; также жен-

⁴¹ Рингельхайм Дж. Женщины и Холокост: переосмысление исследований // Антология гендерной теории. – Минск: Пропилеи, 2000.

⁴² Это была точка зрения исследователей Холокоста и Jewish Studies, однако позиция украиноведения по этому вопросу была (и остаётся) аналогичной — подчёркивается «сходство» опыта людей на той основе, что эти люди «украинцы», что рассматривается как более значимый фактор, чем гендерные и культурно-образовательные различия в характере опыта и потребностях разных полов.

щины сталкивались с сексизмом со стороны мужчин-евреев. Эти идеи, наряду с данными статистики и материалом устных историй требовали переосмысления разных аспектов военного опыта, которые долгое время оставались «нелегитимными» — как в советском, так и в западном массовом сознании.

Статья Барбары Эйнхорн⁴³ повествовала о женском и национальном опыте войны. Автор провела серию интервью и опубликовала устные истории немецких женщин-евреек, которые, будучи еврейками и коммунистками, эмигрировали из Германии после прихода А. Гитлера к власти, и провели со своими семьями более десяти, двенадцати лет в Великобритании, США, Канаде, Австралии. Однако после окончания войны и прихода к власти либерального правительства в Восточной Германии, их всех пригласили вернуться «домой» и строить новую социалистическую Родину. Часть женщин, восприняв призыв немецких социалистов, вернулась. Многие еврейские женщины вернулись в Германию, чтобы восстанавливать её, и надеясь обрести в ней чувство утраченной Родины. Однако в новой Германии они, по-прежнему, оставались «чужими», в чём с горечью признавались спустя годы. Несмотря на то, что они сами и их мужья добились высоких социальных постов, которых бы никогда не добились в США или Великобритании, их гендерная идентичность так и осталась неисцелённой. Они работали для Германии и ради Германии, и хотели чувствовать себя немками, но им не позволяли забыть о том, что они — еврейки. Свою гендерную субъективность они были вынуждены артикулировать через дискурс сопротивления антисемитизму, то есть через опыт национальной, а не гендерной травмы. Борясь с антисемитизмом как еврейки, они чувствовали, что их собственно женский опыт остаётся невысказанным.

Если экстраполировать идеи Б. Эйнхорн на послевоенную советскую ситуацию, то необходимо признать, что память о «коллективной» травме войны долгое время заслоняла собст-

⁴³ Эйнхорн Б. Возвращение в Восточную Германию: гендерно маркированный и еврейский опыт? // Гендерные истории Восточной Европы. – Минск, 2002.

венно женскую, телесную проблематику. Из-за отсутствия в обществе языка, противостоящего сексизму, проблема женского сводилась к проблеме национального или классового угнетения. В то время как собственно женская субъективность по-прежнему оставалась в тени. Для советских социальных наук было очевидно, что если существует понятие «национальной травмы» (потеря независимости) или «моральной травмы» (унижение чести и достоинства личности), то свою личную, гендерную травму женщина должна «вписать» в существующие легальные конструкции «травмы», которые «легитимны» в данном обществе и массовом сознании.

В частности, Н. Тэк в статье «У партизан»⁴⁴ рассматривала те аспекты пребывания женщин в партизанских отрядах Белоруссии и Украины, которые в советской и постсоветской историографии никогда не поднимались: охотно ли командиры советских партизан принимали женщин, особенно женщин с детьми, женщин, бежавших из гетто и концлагерей, женщин из разорённых деревень? Что такое «семейный партизанский отряд»? В каких условиях жили эти женщины; подвергались ли они сексуальным домогательствам со стороны мужчин-партизан; была ли разница между положением в отряде женщин разных национальностей; какую роль играли сексуальные отношения в стратегии женского выживания, и как секс превращался в плату за возможность быть принятой в отряд; какая разница была между женщинами с профессией (радистки, врачи, повара), которые были «полезными» женщинами, и «бесполезными» женщинами, не имеющими нужной в лесу профессии? Основываясь на интервью с участницами партизанского движения, Н. Тэк пишет о том, что аборт в партизанском лагере были обычным и систематическим занятием, а если рождался ребёнок, то забота и ответственность о нём ложилась полностью на плечи женщины. До сих пор, замечает автор в конце, женщины с неохотой вспоминают о пережитом.

Одно из интервью женского архива сделано с женщиной, прожившей три года у советских партизан. Респондентка Л. Н.

⁴⁴ Тэк Н. У партизан // Женщины на краю Европы. – Минск, 2003.

(интервью UL 3-05) родилась в Гомельской области в 1922 г., работала в колхозе, начиная с семи лет, четыре года прожила у партизан, а с окончанием войны осталась домохозяйкой. Уникальность её опыта в том, что, несмотря на тяжелейшие испытания, ощущение своей женской сущности постоянно находится в фокусе внимания респондентки, любое событие она воспринимает и репрезентирует как межличностный диалог. Даже самоописания, которые эта женщина использует на протяжении своего повествования, являются коммуникативно и эмоционально ориентированными. Например, женщина характеризует себя такими словами как «умничка», «такая остроумная!», или в диалоге с матерью:

«Мама каже, шо **“ты им городским не угодиш”**; я говорю: **“Я всем угожу.** <весело смеётся> **Писать умею красиво, грамотно, ну учить этих детей я, говорю, способна** <гордо>. Я говорю, тетя Дарья меня просит, она меня не обидит. **Она меня оденет, обует сказала красиво”**».

Как и в предыдущем случае, быть красиво одетой является частью гендерного образа «я» для этой женщины. Однако помимо красивой одежды упоминание об «остроумии» и «умении угождать» показывает, что, начиная с юности, респондентка осознаёт себя как активную, а не созерцающую силу в формировании отношений, как домашнего психолога и дипломата. Позже в её самообозначении несколько раз появляется слово «кошка» — животное, символически связанное с гибкостью и способностью выживать.

Вскоре происходит событие, которое изменяет её судьбу: она выходит замуж, беременеет и как раз в первое военное Рождество 1942 г. должна родить:

«Я осталась в тётки, и так, тётка умерла, я остаюся одна. И тут роды начались. Сама **спеленала, сама, сама родила, сама пуповину отрезала.** Через две недели, меня забирают, это, карательный отряд, у тюрьму на расстрел, бо я комсомолка была. А комсомольцев усех немец у нас уничтожал, этих людей. Ну что, приносят меня, привозят, ноччу забирают меня, а у меня ещо роды, неяк сесть. Питание такое слабенькое, оно бедненькое

такое, слабенькое родилось, бо переживала, эта война, всё, страх, то всё. И думаю: **“Господи, дай смерть. Хай бы я умерла разом со своей дытынкай”**. < > Приходит, этот ОБХСихний, СС с тыми коронами смерти. Вот: “Ты камсамолка?” — “А што?” — “Заява”. Я говорю: “Так хто ж ни був за этой власти камсамолом? И пионером, и камсамолом, и коммунистом”, рассказую. < > И што? Собираю я ту крошку и ведуть мене в тюрьму. Вот. Три дня в тюрьме <плачет>, **дитя вже кров сосало** <плачет>. Ну и **погнали вже нас, пять женщин** за Мозырем <плачет>. < > нас покидали у тую долину, в тую яму и ще лопату помню кинули, щоб мы раскопать. < > И так нас в тую яму спустили, и так после етих родов... **А едет моего человека, эта Сергея, двоюрудны брат був с немцами переводчик, а сам с партизанами связь мав...** Бо сильно начал немец сёлы палить. Так вся партизанщина яка стала. Все люди в лес бежали... Куда бежать? В лес! Все сховалися. Сёлы горели с людьми, с детьми. Все подряд, вот. [...] А я была так у шубке меховой такой, с кролика, и была в мене шапочка жёлтенькая с таким вот очкой. [...] Он мене и пизнав. < > И по-немецку заговорив. Я уже не помню, як он мене вытащив, только ще помню, один момент: одна жинка каже: “А хто ж її дытынку возьме?” — “Она шо, ще дытынку мае!”. Он не знав».

Видно, что даже в таком трагическом эпизоде — арест немцами сразу после родов, на руках с ребёнком, женщина не теряет и мобилизует свои творческие способности (остроумие), веру в себя, чтобы спастись: понимая, что ей грозит гибель как комсомолке, она представляет себя как жертву режима («а кто комсомольцем не был?»).

Другой момент, который обращает внимание — выражение инфантицида, пожелание смерти своему только что рождённому ребёнку. Эта фраза появляется ещё раз, когда больную и без сознания респондентку доставляют к партизанам:

«Я уже не помню, как меня положили, я только сказала: **“Хай той сынок умирае, як он мав так мучицца, хай умирае!”**. А только помню, он ещё сказав: **“Ничого, он ещё будя офицером, будет вояка за родину!”**. И этого [...]. Я не помню, як меня вкалоли, и так спасли малога, и вже вводили, откачали глюкозами».

С рациональных позиций пожелание смерти своему ребёнку может быть объяснено послеродовой горячкой, тяжёлыми обстоятельствами, в которых находилась женщина, нервным и психологическим срывом. Вероятно, важен и тот факт, что женщина была выдана замуж насильно, в юном возрасте, и ребёнок вряд ли был желанным. Кроме того, выжить с ребёнком гораздо труднее, чем одной, и свои силы женщина должна была делить на двоих, понимая, что, в конце концов, без внешней помощи они погибнут оба (респондентка упоминает, что ребёнок в тюрьме сосал кровь, очевидно, она делала надрезы на теле, чтобы прокормить его).

После этого респондентка остаётся у партизан и старается стать «полезной» женщиной — ходит в разведку, собирает сведения о возможных репрессиях против евреев и вывозе советских людей в Германию, чтобы их предотвратить. Она почти ничего не рассказывает о своей бытовой жизни у партизан, упоминая два трагических случая, которые вызвали у неё шок: когда всех евреев из одной деревни немцы погрузили на баржу и забросали гранатами, и река была вся красная от крови; и другой случай, когда на её глазах немцы привязали за ноги молодую девушку к двум танкам и разорвали пополам:

«Все люди кидались, хто как может узнавать и мстить, за то, што сёлы пагарели...< > Што вы думаете, **легко была в тех лесах?** Правда, старались, чтоб вошей не було. < > И так мы дождалися конца войны. Боже, сколько было радости, когда объявили, што война [кончилась]!.. Боже мой!.. Милый мой!.. < > ...А моя мама ... за 250 километров от меня. Мама, чы ты знаешь, шо я уже мама! И нема кому, говору, помощника, нема кому мне подать поесть, чи чо теплава чего».

Можно представить себе счастье людей, переживших такую страшную войну! Респондентка сообщает, что из голодной Белоруссии она поехала во Львов разыскивать мужа. Во Львове её поражает то, что город почти не разрушен,

«базары работают, посно масло я ещо купила, хлеб, продають всё, магазины работают, вещи все есть, усё на свете [...]. Я думаю: **“Боже, та тут царство небесное!”**».

Военный в госпитале, узнав, что она приехала из Белоруссии, начинает её расспрашивать:

«Каже: “Як же вы там?” Я говорю: **“Бедные, голые, босые, голодные, я говорю, после войны всё пропало, говорю [...]. То шо государство дасть, говорю, то мы так, говорю, сильно тяжело, говорю. Ни одецца, ни обуцца — всё пропало”**».

Далее она сообщает, что людям негде жить, и они занимают квартиры тех, кто был вывезен или расстрелян во время войны:

«**Евреев всех перебили тут же, як зайшов немец.** На трети сутки всех евреев в одну яму (и там памятник до сих пор стоит) и всех перебив! [...] **Тут некоторые беларусы занимали еврейские квартиры, а мой отец каже: “Нет, я в чужие слёзы не пойду”.** С сарая зрабив якую времянку и каже: “Дети, мы будем старацца, будем работать, и потом домик делать”. < > А хто пошёл в еврейскую хату, так то усё несчастье там, проплакано слезьми. И так всегда: **“Дети, никогда ни делайте горе, никогда ни йдите на бяду, это чужое, чтоб наживы были”**».

Высказывание её отца является парафразом к известной поговорке «На чужом несчастье своего счастья не построишь», и, очевидно, это была та мораль, которой респондентка следует в своей жизни (поэтому она и цитирует своего отца).

Вскоре респондентка решает переехать во Львов, который по сравнению с белорусскими городами и сёлами кажется ей очень благополучным:

«Думаю, ну в самом деле, як бы мне перебрацца у Львов? < > **Так мне понравился этот Львов.** < > Треба робыты знов пропуск на постоянне место жительства, штоб... Я прыхожу (всвязи были, эти военные, партизанские) до своих начальств и кажу: “Знаете шо, дайте мне пропуск, вот, штоб я, говорю, могла праписацца у Львови!”. А он говорит: “А шо такое?”. **Начинаю их обманывать:** “Там, мой муж устоився и я, говорю, хоч к ему”. — “А што, живой?”. Я кажу: “Живой!”. А сама думаю: “Господи, прости мене, што я обманываю”. **Але, думаю, обман тоже иногда помогае.** < > **Думаю, зла ж не делаю, а доб-**

ро себе. Ну, начальник каже: “Ну, кому-кому, **нуты какава, каже, лиса, шо тебе,** каже, хоть бы хотел отказать, то ни позволяе выговорит!”. И он даёт мне пропуск».

Здесь появляется ещё одно самописание респондентки — «лиса», «хитрая», «начаю обманывать». Наряду с гибкостью «кошки», респондентка показывает, что она привлекает всё своё женское обаяние, способность нравиться мужчинам, знание психологии, чтобы добиваться своих целей и хоть немного улучшить свою жизнь и жизнь ребёнка. Можно предположить, что не только внешнее благополучие послевоенного Львова, но и всё пережитое во время войны давит на респондентку такой болью, что она не может оставаться в местах, где ей пришлось пережить столько ужасного и трагического. Интересно и восприятие ею морали: она знает, что лгать нельзя, но считает, что Бог простит её невинную хитрость (потому что по большому счёту своим участием в партизанах она заслужила «нормальную», «хорошую» жизнь после войны. И она борется за хорошую жизнь с осознанием этого права). Однако в отличие от других людей, она (и её семья) не хочет занимать квартиры уничтоженных евреев, считая, что это не по-христиански. Я бы отметила, что респондентка демонстрирует систему твёрдых моральных убеждений, каждый раз принимая такое решение, которое бы не нарушало её душевной гармонии и самоуважения. Называя себя «лисой» и «кошкой», она, в каждой новой ситуации морального выбора сообразует своё решение с неким стандартом моральных ценностей — не массового порядка, а индивидуального.

Война, по-прежнему, остаётся самым страшным, невыразимо трагическим воспоминанием в душе этой женщины, несмотря на прекрасно прожитые мирные десятилетия с детьми и вторым мужем. Когда интервьюер её просит рассказать о «той», партизанской жизни, она избегает деталей и почти ничего не говорит о себе, как бы подчёркивая, что другим было ещё хуже, ещё страшнее:

«В партизанском отряде яки мы? Голодовали... Все было...
< > Ну што, потом, когда узнали, что Власов сдал сорок тысяч у

Беларуси, в Бобруцку, наших военных, сорок тысяч! Спалив, поубивав, уявляете?! Это был кошмар! Боже, как?! Сорок тысяч пленных, сволоч, здав, вот это немец **так это мы тоже так...** < > Страшно!.. Не дай Бог! Не дай Бог! Бачить войну, дети милые... **То не то война, шо там все уладить могут, а то ж война и сверху, и снизу... Я не знаю, как теперь немцы могут смотреть на украинцев, на русских людей?** Как они подло сделали! < > **Какое зверство было! Раздирали детей, раздирали людей, кидали живыми у вагон прямо!... Ой Боже! Страшно... Страшно.** Вы знаете, когда вспоминаешь — аж мороз по теле идёт!... **Што люди пережили... < > < > Зверь и той: когда попросишь, заплачешь — и той останавливается, не кусае, а то — людына. Какую они делали жестокость — ужасное, ужасное... Казнили как хотели: насиловали молодёжь, казнили... Ой! Рвали на куски, да бросали один на одного, да закапывали так, без всякого всего... < > Ой, кому досталось как! Я не знаю, как... А сколько ребят половили! Ой Боже, Боже! Как вешали, как казнили... Палили на вогни прямо на вулице... Тревога и все: руки свяжуть, ноги свяжуть, и кидают. Вот такая доля. < > То не дай Бог! Не дай Бог такого, < > шо этот фриц робив над нами!...».**

В её рассказе возникает тема ответственности всей нации и её последующих поколений за злодеяния прошлого. Видно, что рассказчице не хватает слов, чтобы выразить весь эсхатологический ужас того, что ей пришлось пережить за четыре года «под немцами». Она даже не пытается пересказывать сцены из прошлого, которые возникают у неё при воспоминании о войне. Она как бы контурно сообщает о своих эмоциях тех лет — страх, ужас, повсеместная трагедия многих людей, и, видимо, чувство вины по отношению к тем партизанам, которые не вернулись с заданий⁴⁵. Можно предположить, что масштаб трагедии кажется настолько невыразимым в терминах обыденного языка, что вынуждает рассказчицу перейти на язык библейского «высо-

⁴⁵ Сравним, как подобное чувство описано А. Твардовским в стихотворении 1966 г.: «Я знаю, никакой моей вины в том, что другие не пришли с войны, и что они — кто старше, кто моложе — остались там. И не о том же речь, что я их мог, и не сумел сберечь. Речь не о том. Но всё же, всё же, всё же...».

кого стиля»: в её речи появляются повторы одних и тех же слов, обращения к Богу (подобные роптаниям ветхозаветного Иова: «Господи, как Ты мог допустить это?»). Очевидно, рассказчица до сих пор не может подобрать **рациональных схем** для объяснения того, что происходило в военные годы, и потому её сознание — из самосохранения — «запрещает» вспоминать ей об этом. Подсознательно она соотносит свое «знание о войне» с апокалиптическими образами из Библии.

Можно предположить, что нечеловеческие испытания требовали и сверхчеловеческих способностей и воли к выживанию, отсюда появляются самосравнения с животными — лисой, кошкой. Гендерная травма состоит не только в том, что женщине приходится выживать физически в холоде, голоде и постоянном страхе. Но и в том, что женщина вынуждена была видеть наяву всё то, чего в норме человек не должен видеть даже в кино; и в том, что эта женщина до сих пор хранит в памяти то, что больше всего хотела бы забыть.

Краткие выводы, которые можно сделать после прочтения интервью:

1) В советской официальной идеологии роль личности сводилась к ценности «винтика» в хорошо отлаженном механизме «коллективного тела», а проявления субъективности, тем более субъективности женской, не приветствовались. Поэтому «женская история» представляла собой «альтернативную» точку зрения по отношению к «нормативной», «мужской», официальной истории. Субъективность женского — сексуального, романтического, опыта рассматривалась как «маргинальная» с точки зрения коллективных ценностей нации или государства. Отсюда можно сделать вывод, что репрезентация женской субъективности в истории будет всегда *репрезентацией травмы*. Травмы, источником которой выступает общественная среда, ценности которой маскулиноцентричны и настроены на производство «коллективно-унифицируемой» личности.

2) В результате анализа текстов интервью можно выделить несколько стратегий говорения о советской власти: это фигура умолчания, паузы, ухода от оценки (для тех респонденток,

которые пережили репрессии или если их чувство ответственности базируется на интертекстуальном знании о возможной расплате за говорение о власти; это фигура перехода к «легальному» дискурсу; это перенос разговора о власти на уровень других, женских тематизаций — семья, дети, служение, которые расцениваются как «традиционно женские»). Можно сделать вывод, что чем более болезненным, угрожающим и травматичным было столкновение с властью — не только сама «репрессия», но даже (невысказанная) угроза репрессии, непроговорённое знание о возможности такой репрессии, — тем в меньшей степени, даже спустя годы, собеседницы желают пускаться в воспоминания о своих отношениях с государством, «властью», и тем в меньшей степени они готовы обсуждать (осуждать) власть настоящую и доверять ей.

3) «Социальная память» продолжает навязывать женщинам идею «коллективной идентичности», и ставить в ситуацию выбора между «нацией» («государством») и «гендером», когда, желая оставаться «правильной» женщиной, она должна сделать выбор в пользу «нации», и отказаться от своей субъективности. Либо выбрать индивидуальную этику, и тогда «почувствовать вину» за свой отказ проявить «коллективную солидарность». Иначе говоря, женская субъективность по-прежнему остаётся закрытой темой. Женщины, чья молодость пришлось на годы трагической истории, испытывают вину, говоря о личных переживаниях или о «гендерной травме» — на фоне общей трагедии и травмы национальной или социально-политической.

4) Включение жанра «устной истории» в широкий контекст гендерных и историко-антропологических исследований связано фактически с «реабилитацией» повседневности, применением методов фольклорного анализа (используемых ранее в изучении отдалённого прошлого или примитивных, архаических культур) на уровне синхронии, смещением внимания с коллективных идентичностей — к неповторимому смыслу существования индивидуальности и абсолютной ценности личностного экзистенциального опыта. Значимым для понимания «национального характера» современных украинок является тот

факт, що практично кожна з пожилих жінок на території України в той чи інший спосіб стикалась з радянським репресивним апаратом; неперечно, що цей досвід «репресії» і страху перед можливістю репресії був переданий через «сімейні історії» українцям молодих поколінь, формуючи в них «генетичне» недовіря до влади. Лише соціально і економічно стабільне суспільство здатне вирощувати «жіночу суб'єктивність», тому що суспільства війни, розрухи, голоду і соціально-політичних потрясінь прагнуть до створення «колективних тіл» і колективних ідентичностей, якими легше керувати. Однак індивідуалізм і визнання цінності кожної людини актуалізує розвиток громадянського суспільства, мультикультуралізм, гуманітарні цінності і взаємну толерантність. В сучасній Західній Європі і Північній Америці існує немало позитивних прикладів цьому.

Суковата В. Усні історії, гендерна пам'ять і жіночі стратегії виживання в епоху сталінізму.

У статті на основі матеріалів усної історії автор аналізує стратегії виживання жінок в 1930–1940-х рр. Дослідниця виділила декілька типів оцінок політики радянської влади, визначила варіанти пристосування жінок в екстремальні періоди історії.

Ключові слова: гендерна пам'ять, гендерна травма, сталінізм, репресії, усна історія.

Sukovata V. Oral histories, gender memory and women's strategy of survival in Stalin's epoch.

Based on evidences of "oral history", the author studied the strategy of women's survival in 1930th–1940th. The researcher singled out several types of estimation of soviet policy, outlined the options of women's accommodation during extreme historical periods.

Key words: gender memory, gender trauma, Stalinism, repressions, oral history.

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

*Володимир Щербатюк**

Висвітлення селянського повстанського руху 1917–1921 рр. у працях радянських воєначальників — учасників революційних подій

У статті показано висвітлення селянсько-повстанського руху 1917–1921 рр. у працях радянських воєначальників — активних учасників революційних подій, розкрито значення їх робіт у дослідженні даного питання.

Ключові слова: селяни, селянський повстанський рух, радянські воєначальники, історіографія, праці.

Історіографічний аналіз селянського повстанського руху в умовах громадянської війни в Україні на сучасному етапі став актуальною проблемою. Праці радянських вчених, сучасних дослідників оприлюднили значний документальний масив,

* *Щербатюк В.М.* — кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Київського національного університету внутрішніх справ.

подали розлогу картину інтерпретацій причин, перебігу, результатів селянського руху 1917 – початку 1920-х рр.

Окремою групою праць із дослідження селянського повстанського руху 1917–1921 рр. стали роботи активних учасників революційних подій 1917–1921 рр., зокрема радянських воєначальників. Незважаючи, що їх творам притаманний здебільшого мемуарний характер, значна частина їх є науковими дослідженнями. Окремі автори згодом стали викладачами військових навчальних закладів. Однак в їх дослідженнях перевага віддавалася виробленню певних тактико-стратегічних орієнтирів боротьби із селянським повстансько-партизанським рухом. Радянських воєначальників єднав тенденційний підхід до повстанського руху в Україні, який в їхніх працях трактувався як «буржуазно-націоналістичний, отамансько-куркульський бандитизм».

Аналізу цих праць у контексті селянського повстанського руху 1917 – початку 1920-х рр. в українській історіографії не приділено достатньої уваги. Незважаючи на ідеологічне нашарування, праці радянських воєначальників розкривали перебіг окремих подій. Їх працям притаманна наявність значного фактологічного матеріалу. Особливо це стосувалося тих із них, що вийшли друком у 1920-х рр. Вони хоч і пронизані ідеологією правлячого режиму, однак менш заангажовані, ніж дослідження вчених у подальші роки радянської доби, коли історичні факти під ідеологічним тиском зазнали значного спотворення. Узагальнююча праця таких робіт сприятиме дослідженню динаміки певних процесів та явищ Української революції 1917–1921 рр., у тому числі й селянського повстанського руху.

Привертають увагу праці військового діяча та дипломата В. Антонова-Овсієнка¹. Зокрема, його чотири томна книга «Записки о гражданской войне», видана Вищою військовою редакційною радою (т. 1) та Державним військовим видавництвом

¹ Антонов-Овсенко В.А. Строительство Красной армии в революцию. – Москва, 1923. – 59 с.; *Его же*. Под вымпелом Октября. – Москва, 1923 – 87 с.; *Его же*. В революции. – Москва, 1983. – 176 с.; *Его же*. В семнадцатом году. – Москва, 1933. – 287 с.

(т. 2–4) у 1924–1933 рр.², де представлений багатий фактологічний матеріал періоду 1917–1919 рр. Щоправда, автор цілеспрямовано випустив період із травня по листопад 1918 р., оскільки, як сам повідомляє: «Стояв далеко від українських справ».

Звісно, що події висвітлюються з радянського погляду, і підкріплюються відповідними офіційними документами. Тому ми маємо підстави стверджувати про односторонність та ідеологічну спрямованість висвітлення подій. Проте наведені історичні факти й нині є важливими для вивчення різносторонніх аспектів селянського повстанського руху. Виклад окремих фактів, їх інтерпретація згодом почали не задовольняти керівників радянської держави. Це стало причиною того, що після 1938 р. книга була вилучена з усіх бібліотек.

У «Записках о гражданской войне» в контексті викладу матеріалу представлено значну кількість селянських партизанських загонів на Правобережжі 1918 р., їх боротьбу з німецькими військами. Важливо, що автор не замовчував підтримку загонами УНР. Досить важливими є дані щодо чисельності повстанців 1919 р. Правда, цифри, які подав В. Антонов-Овсієнко, сам же називав суперечливими. Він обумовлював це тим, що вони надходили з різних джерел. Так, наприклад, чисельність повстанців 1919 р. у Чернігівській губернії коливалася від кількох сотень — «200 кінних, 100 піших при 2–4 кулеметах», що їх подала розвідка 3-ї стрілецької дивізії Червоної армії, до 2 тис. за інформацією «наштаукр» і 20 тис. за не вказаним джерелом. Аналізуючи ці цифри, можемо із певністю говорити про неточність перших, виходячи із відомих у сучасній історіографії щодо тогочасного розмаху повстанського руху. Для правильності нашого твердження пошлемося на думку В. Антонова-Овсієнка з приводу небоєздатності зазначеної дивізії, яке він подає далі в тексті книги:

«В результате розгублености штабу 3-й стрілецької дивізії та її небоєздатності, банда *(йдеться про один із селянських пов-*

² Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне: В 4 т. Т. 1. – Москва; Ленинград: Высший военный ред. совет, 1924; Т. 2–4. – Гос. воен. изд-тво, 1924–1933.

станських загонів. — В. Щ.) встигла сформуватися і озброїтися з частин 3-ї дивізії, за офіційними даними втрачено 2 кулемети»³.

В. Антонов-Овсієнко аргументовано визначив, що більш загрозливе для радянської влади було становище на Правобережжі. Зокрема, автор зупинився на діяльності у північно-західних повітах Київщини низки великих загонів, зокрема отаманів Струка, Соколовського та інших, підкресливши, що загопи Радомишльського повіту мали тісні контакти з повстанцями Лівобережжя, а саме Чернігівщини. Відомості з Горностайполя від 2 квітня 1919 р., що подавалися у книзі, свідчили про негативне ставлення селян до радянської влади:

«У волостях повна дезорганізація. До радянської влади саме негативне ставлення [...]. На радянську владу дивляться як на чужоземну владу — захисницю жидів і спекулянтів, владу робочих, але не селян, владу, яка намагається насадити ненависну комуну»⁴.

Слід звернути увагу, що такому ставленню часто сприяла поведінка червоноармійців. Так, наприклад, В. Антонов-Овсієнко писав про незаконні реквізиції у місцевого населення радянськими військовими частинами. Доповнимо автора, що подібна поведінка червоних спостерігалася протягом усієї присутності більшовицьких військ в українських землях впродовж 1917–1920-х рр. Так, наприклад, це виразно проявилось у січні–лютому 1918 р. під час захоплення та перебування радянських військ у Києві під командуванням М. Муравйова. Це підтверджують його накази, промови, інтерв'ю, які заохочували червоноармійців до безпорядків та безчинств. Так, в одному з наказів, виданому 4 лютого 1918 р. у Дарниці під Києвом, ішлося про «безпощадне знищення всіх офіцерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції»⁵, а перед узяттям Києва М. Муравйов у промові на станції Бахмач закликав:

³ Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. – Т. 3. – С. 338.

⁴ Там же.

⁵ Муравйов Михайло Артемович [Електронний ресурс]: http://uk.wikipedia.org/wiki/Муравйов_Михайло_Артемович

«Жителів не жаліти, вони нас не жаліли, терпіли господарювання гайдамаків [...]. Нема чого боятися кровопускання: хто не з нами — той проти нас».

З інтерв'ю М. Муравйова газеті «Известия ВЦИК» бачимо ставлення більшовицького командарма до українства та селянсько-повстанського руху, загони вільного козацтва якого у лютому 1918 р. завдали частинам 8-ї російської армії нищівної поразки на станції Бобринська:

«Революційна російська армія пройшла Україну, змітаючи на своєму шляху все, що носило на собі ознаки буржуазно-шовіністичного сепаратизму. Одначе наближення червоних військ примушувало повіти, а то й цілі губернії визнавати нашу владу. На Україні довелося натрапити на оригінальну організацію буржуазної самооборони. Особливо давався взнаки Звенигородський повіт, де український шовіністичний націоналізм збудував собі фортецю у формі так званого Вільного козацтва. Ця організація не тільки не допустила нашої влади в повіт, а навпаки, сама перейшла до наступу, чим зробила чималу шкоду нашим військам. Я дуже жалію, що мені не довелося зруйнувати це гніздо, втопити в крові тих, що посміли підняти руку на Червону армію»⁶.

Факти щодо низької моральності червоноармійців відзначав і радянський військовий діяч Ю. Щаденко. Зокрема, він писав: *«Старий робітник пізнавав червоних бійців по їх “матерщине”»*⁷.

Автор констатував факт, а інформація потрапила на сторінки журналу «Война и революция» як наслідок відсутності критичної перевірки з боку редакторів-цензорів, про що редакція журналу вже в наступному номері зазначала:

«[...] Редакція визнає свою провину [...]. Редакція зобов'язується зробити все необхідне для підняття на необхідну висоту всієї роботи щодо редагування журналу»⁸.

⁶ Цит. за: *Тютюнник Ю.* Революційна стихія // Записки генерал-хорунжого. – К.: Книга Роду, 2008. – С. 73.

⁷ *Щаденко Е.* Донбасс и его вооружённая борьба (записки участника) // Война и революция. – 1935 (январь-февраль). – С. 32–41.

⁸ Там же. – 1935 (март-апрель). – С. 47.

Факти аморального поводження червоноармійців із місцевим населенням, що їх відзначали радянські воєначальники, підтверджують і документи архівів. Зокрема, у протоколі засідання Уманської повітової військнаради від 28 вересня 1921 р. зафіксовано згвалтування червоноармійцями двох селянок та влаштований загонем особливого відділу безлад, а у протоколі від 5 жовтня 1921 р. — розгром червоноармійцями з 7-ї кавалерійської дивізії Іванківського волосного архіву та місцевої хатичитальні⁹. Із посвідчення Кам'янецької повітової народної управи від 15 червня 1919 р. дізнаємося про єврейські погроми, вчинені більшовиками:

«В м. Купині Кам'янецького повіту 6 і 7 березоля с. р. був страшний погром. Банди більшовиків напали на населення [...] розгромили і знищили ціле містечко»¹⁰.

Правлячий режим дедалі наполегливіше вимагав застосувати у військово-історичних дослідженнях методи марксистко-ленінської ідеології, що позбавляло воєначальників можливості відверто говорити про реальні причини й наслідки протистояння українських селян та радянської влади. Одним із перших військових дослідників, хто застосував такі методи, був М. Какурін, колишній полковник царської армії, армії УНР, УГА, а з 1920 р. — червоний воєначальник. Він написав двотомну працю «Как сражалась революция», видану Державним видавництвом у 1925–1926 рр., а згодом (1990 р.) перевидану «Політвидавом»¹¹. Як ерудований учений, що володів кількома іноземними мовами, М. Какурін залучив до роботи значну кількість іноземних джерел, праці багатьох зарубіжних авторів. Однак, незважаючи на притаманну книзі заідеологізованість, найбільша цінність дослідження полягала в тому, що автор використав

⁹ Галузевий державний архів Міністерства оборони України, ф. Р. 3773, оп. 19823, спр. 12, арк. 44, 46.

¹⁰ Цит. за: *Сергійчук В.* Погроми в Україні: 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах. — К., 1998. — С. 307.

¹¹ *Какурин Н.Е.* Как сражалась революция: В 2 т. Т. 1. — Москва: Политиздат, 1990. — 272 с.; Т. 2. — Москва: Политиздат, 1990. — 432 с.

широку джерельну базу. Слід відзначити, що М. Какурін здійснив це в умовах, коли архівна справа у СРСР проходила лише етап свого становлення.

Досліджуючи революційні події 1917–1921 рр., М. Какурін торкнувся питання селянсько-повстанського руху в Україні, що правда називаючи його «куркульською стихією». Серед отаманів згадав Н. Махна, Н. Григор'єва, Ю. Тютюнника, Зеленого, використовуючи для їх характеристики лайливий тон. Проте нам із-поміж іншого важливо, що дослідник усе ж підтвердив, що протягом усієї революції в Україні діяв повстанський рух. Про це він писав так:

«Банди [...] протягом усієї громадянської війни розгулювали по Україні».

Водночас, М. Какурін помилково твердив, що завершення громадянської війни поклало кінець існуванню повстансько-партизанських загонів¹². Ця так звана умисна помилка була продиктована ідеологічними засадами пануючого більшовицького режиму.

Характеризуючи бойові плани отаманів Зеленого, Н. Григор'єва та Ю. Тютюнника, дослідник зазначав, що в липні 1919 р. з метою організації бойових дій у тилу Червоної армії вони намагалися утворити три корпуси з окресленими районами дій:

- 1-й — [Мазуренко–Тютюнник] розгортався у Сквирському повіті,
- 2-й — [Зелений] — по Дніпру нижче Києва з центром у с. Трипілля,
- 3-й — [Григор'єв] — у межах Херсонщини.

У контексті дослідження повстанського руху становлять інтерес подані М. Какуріним дані щодо їх чисельності. Так, повстанців Н. Григор'єва мало налічуватися 16 000 осіб, інших повстанських корпусів — 5000 піхоти, 1000 вершників, а на озброєнні — 70 кулеметів і 4 гармати¹³.

Проте вже в іншій книзі М. Какуріна та одного з організаторів боротьби з повстанським рухом в Україні, радянського

¹² Какурин Н.Е. Как сражалась революция. – Т. 1. – С. 88.

¹³ Там же. – С. 148.

військового діяча Р. Ейдемана «Громадянська війна на Україні» фігурували інші цифри кількості повстанців Н. Григор'єва — 15000 осіб. Під час аналізу та опису ходу повстання проти радянської влади на чолі з Н. Григор'євим, М. Какурін і Р. Ейдeman справедливо відзначали, що виступ отамана значною мірою відволікав сили червоних від бойових дій на фронті, перешкоджав утвердженню радянської влади на місцях¹⁴.

Зазначені дослідники, характеризуючи розмах повстанського руху в Україні 1920 р., розлого його описували у регіонах найбільш інтенсивного прояву — на Київщині та Кременчужчині. Зокрема, вони звернули увагу, що наприкінці вересня 1920 р. на Київщині одночасно спалахнуло два повстання — у північній частині Звенигородського та у східній Білоцерківського повітів. Їх причинами автори називали примусову мобілізацію до Червоної армії та радянську продовольчу політику, а ядром повстанських загонів визначали «рештки петлюрівської армії», що діяли в радянському заплілі. Особливо великих розмірів, на думку М. Какуріна й Р. Ейдемана, набув виступ у Звенигородському повіті, де сили повстанців налічували понад 4000 осіб. Зі Звенигородщини виступ перекинувся на Київський і східну частину Таращанського повітів. Імовірно, автори мали на увазі так зване Медвинське повстання, що охопило кілька сіл південної частини Богуславського та північної частини Звенигородського повітів Київщини з центром у с. Медвин на Богуславщині. Досліджуючи свого часу цей виступ¹⁵, можемо погодитися з названими його причинами, однак щодо початку й рушійних сил слід зробити уточнення. Повстання тривало з 19 серпня по 10 вересня 1920 р. і брали в ньому участь не «рештки петлюрівської армії», а самі селяни, які не сприймали спроб більшовиків запровадити аграрні перетворення на селі.

Книга зазначених вище авторів вийшла друком 1931 р., коли сталінський режим уже набув сили. У таких умовах М. Какурін

¹⁴ *Ейдeman Р., Какурін М.* Громадянська війна на Україні. – Х.: Держ. вид-во «На варті», 1931. – С. 44.

¹⁵ *Щербатюк В.М.* Медвинське антибільшовицьке повстання 1920 року // Вісник Академії праці та соціальних відносин. – 2009. – № 4. – С. 163–168.

та Р. Ейдеман не могли говорити про суцільне неприйняття радянського режиму українським селянством і його підтримку УНР в роки Української революції 1917–1921 рр. Ідеологічні засади вимагали пов'язати селянські антирадянські виступи з «буржуазним націоналізмом, який проповідували на території України залишки армії УНР і підбивали на повстання селян». Об'єктивізму дослідження перешкоджали й переконання авторів.

У подібному ключі М. Какурін і Р. Ейдеман аналізували виступ наприкінці серпня 1920 р. у районі містечок Германівка, Трипілля та Кагарлик Київського повіту, а також дещо менше повстання в с. Барахти на Васильківщині. Самі ж автори й визначали, що виступи селян мали організований характер: *«Київський бандитизм набрав форм політично організованих виступів»*¹⁶. Визнання радянськими воєначальниками цього факту — важливий чинник для історіографії селянського повстанського руху.

Ще більш активними Р. Ейдеман та М. Какурін називали дії повстанців на Кременчужчині, у межах якої згадували два найважливіші залізничні вузли — Знам'янку й Бобринську¹⁷. Однак, як відомо, ці пункти віддалені від Кременчука. Бобринська (нині — станція Шевченкове) знаходиться у нинішній Черкаській області, а Знам'янка — районний центр Кіровоградської області. Тобто названий авторами район дії повстанців — Кременчужчина — досить обмежений географічно. Названі залізничні станції навіть виходили за межі Кременчуцької губернії, яка існувала з 1920 по 1922 рр. Більш точно цей регіон дій повстанців слід було б назвати Холодний Яр, але не у сенсі місцевості площею близько 7 тис. га¹⁸, а як більшу територію, на яку поширювалася діяльність Холодноярського повстанкомуну: від північних районів сучасної Кіровоградщини до південних районів сучасної Київщини. Про активність повстанського руху влітку 1920 р. автори свідчать:

¹⁶ *Ейдеман Р., Какурін М.* Громадянська війна на Україні. – С. 69–70.

¹⁷ Там само. – С. 71.

¹⁸ Холодний Яр [Електронний ресурс]: http://uk.wikipedia.org/wiki/Холодний_Яр.

«Повстанці, головним чином, намагалися захоплювати важливі залізничні вузли (Знам'янка, Бобринська, Долинська, П'ятихатка), до того ж, вимушені піти з одного району, повстанці здебільшого переходили до сусіднього, стараючись безупинно держати під ударом найважливіші залізничні ділянки».

Тобто, територія виступу охоплювала сучасні Дніпропетровщину, Кіровоградщину та Черкащину. Автори переконують, що повстання в Кременчуцькій і Київській губерніях 1920 р.:

«мали одне спільне завдання — відрізати Червону армію від її тилу й полегшити полякам і петлюрівцям захоплення Правобережної України»¹⁹.

Значною мірою можемо погодитися, що в умовах польсько-радянської війни 1920 р. бойові дії повстанців Правобережжя були спрямовані на підтримку армії УНР, яка спільно з польськими військами змушена була вести війну проти РСФРР та УСРР.

По-іншому подавали дослідники повстанський рух у Лівобережній Україні, ототожнюючи його з махновщиною. Проте автори вдавалися до фальсифікацій, зазначаючи:

«Окремі бандитські загоны, що періодично з'являлися в Катеринославській, Донецькій, Харківській та південно-східній частині Полтавської губерній, є не що інше, як рештки повстанської армії Махна».

Зазначимо, що з літа 1920 р. згадувати про повстанські загоны Лівобережжя як про «рештки махновської армії» недоречно, адже виснажлива боротьба Н. Махна з радянськими військами розпочалася з кінця листопада 1920 р., коли після розгрому П. Врангеля радянське командування, порушуючи підписану угоду, розпочало ліквідацію частин свого недавнього союзника й лише наприкінці серпня 1921 р. Н. Махно разом із 77 бійцями змушений був перейти на територію Румунії. Дослідники все ж визнавали існування на теренах Лівобережної України — у східній частині Київської, Чернігівської, частково Полтавської губерній — діяльність селянських повстанських загонів уенерів-

¹⁹ *Ейдеман Р, Какурін М.* Громадянська війна на Україні. – С. 71.

ського спрямування. Однак, намагаючись применшити їх роль у регіоні, необґрунтовано твердили про незначну їх кількість²⁰.

Про широкий розмах повстанського руху на Правобережжі та Кременчужчині восени 1920 р. йдеться у працях М. Фрунзе, що вийшли друком у 1920-х рр. і згодом увійшли до двотомника його праць, який побачив світ 1957 р. Важливо, що видання містило різноманітні документи за підписом радянського воєначальника. Так, наприклад, у телеграмі голові Раднаркому В. Леніну командувач Південним фронтом М. Фрунзе 6 жовтня 1920 р. доповідав, що внаслідок діяльності

«бандитських зґрай (*читай: повстанських загонів. — В. Щ.*) у Правобережній Україні, а також у Кременчуцькій губернії [...] часто порушується зв'язок [...] відчувається велика нестача у галузі постачання як на фронті, так і в тилу»²¹.

Окремі матеріали книги присвячено діям повстанської армії Н. Махна, зокрема спільній із червоними боротьбі проти військ П. Врангеля. У документах також відтворюються факти переслідування частинами Червоної армії махновських загонів наприкінці 1920 р., здебільшого на Лівобережжі²².

Про зростаючу кількість повстанських комітетів на Лівобережжі та активність повстанського руху по обох берегах Дніпра йдеться у праці Б. Козельського «Шлях зрадництва й авантюри (Петлюрівське повстанство)», виданої 1927 р. Привертає увагу дещо контроверсійне твердження автора — колишнього співробітника Надзвичайної комісії — до висловленої вище думки Р. Ейдемана і М. Какуріна щодо повстанського руху в Лівобережній Україні 1920 р. Зокрема, він переконував, що на Лівобережжі «*організації росли і плодилися мов поганки після дощу*». Автор звертав увагу на тісний зв'язок «організацій» із «партизанськими загонами». Так, увагу Б. Козельського привернули організації Полтавщини — Комітет визволення України (керівник —

²⁰ Ейдеман Р., Какурін М. Громадянська війна на Україні. – С. 76.

²¹ Фрунзе М.В. Телеграма Предсовнаркома Леніну № 23, 6 жовтня 1920 г. // *Его же*. Избранные произведения. Т. 1. – Москва: Воениздат МО СССР, 1957. – С. 359.

²² Там же. – С. 241.

Прийма) та підпорядкований йому Полтавський губерніяльний повстанський комітет (голова — Сопар-Нельговський). Важливо, що окрім власної оцінки він подав коротку довідку про діяльність організацій, що свідчила про їх тісний зв'язок із повстанцями Переяславського, Лубенського, Гадяцького повітів та окремими селянсько-повстанськими загонами Правобережжя, зокрема Звенигородського повіту на Київщині²³.

Акцентуючи увагу на повстанстві Правобережжя, Б. Козельський, у першу чергу, зазначав, що Холодний Яр правив

«за міцну фортецю українського повстанства [...], старанно зберігаючи свою незалежність і протиставляючи себе радянській владі. Таким непохитним і невблаганним ворогом він був на протязі 1920 й мало не всього 1921 р.».

Основними ж силами Холодного Яру автор називав загопи отаманів Деркача, Загороднього, Мамаєва, Петренка та ін. Привертає увагу цікавий факт:

«Після розгрому Олександрійської дивізії отаман Хмара остаточно схилив свою голову перед Холодним Яром»,

тобто підпорядкувався Холодноярському повстанському. Б. Козельський констатував:

«Авторитет Холодного Яру був дуже великий, його визнавали навіть багато отаманів, які йому не підлягали»²⁴.

Проте, визнаючи авторитет повстанському, у книзі цього автора не йдеться про поширення його впливу поза Холодним Яром. Відомо, що територія, контрольована цією військово-політичною організацією не була сталою, — охоплюючи в основному Чигиринський і східну частину Черкаського повітів вона впливала й на Південну Київщину, райони Полтавської та Херсонської губерній. У 1921 р. організація контролювала Чигиринський, Олександрійський, Єлизаветградський, Звенигородський, частину Уманського повітів. Опорною базою залишався Холод-

²³ Козельський Б.В. Шлях зрадництва й авантюри (Петлюрівське повстанство). – Х.: Держ. вид-во України, 1927. – С. 78.

²⁴ Козельський Б.В. Шлях зрадництва й авантюри... – С. 75.

ний Яр — урочища в околицях Чигирин, а також Мотронинський монастир²⁵.

Не можемо оминати твердження Б. Козельського про появу в 1920 р. нових повстансько-партизанських загонів, або, як він твердив, «величезної сили бандитських ватаг», та активізацію вже існуючих. Автор виокремив сприятливі умови виникнення загонів: наявність зовнішніх фронтів, господарське безладдя, злість куркульства, широка хвиля дезертирства, а також назвав ряд отаманів, які воювали проти більшовиків на теренах України: Голого, Гризла, Цвітковського, Мордалевича, Дороша, Яременка, Багатиренка, Цербарюка, Струка (усі на Київщині), Киктя, Левченка, Деркача, Хмару, Клепача, Яблучка, Мамаю, Залізняка, Загороднього, Степового, Каліберду, Бондаря (Кременчуцька губернія), Гонту, Христового, Матвієнка, Вояку, Штапу (Полтавщина), Шепеля, Кладного, Заболотного, Моргуля, Громого, Салтиса (Поділля). Усіх їх він називав «петлюрівцями», що свідчило про політичну орієнтацію на УНР. Однак автор робив помилку, коли твердив, що всі вони почали діяти у 1920 р.²⁶ Йому слід було б назвати причини виникнення повстанських загонів, проте він обмежився умовами, які цьому сприяли.

Розпочата в 1919 р. політика радянзації України у наступному році впроваджувалася дедалі наполегливіше. Утретє прийшовши до влади 1920 р. в Україні, більшовики врахували помилки політичного курсу 1919 р. й переглянули аграрну політику — було ухвалено нове земельне законодавство, яке передбачало зрівняльний поділ землі, що значною мірою приваблювало найбідніші та найбільш упосліджені верстви українського села. В умовах масового невдоволення з метою впровадження у життя більшовицької політики втілювалися заходи, що спри-

²⁵ *Щербатюк В.М.* Пошукові експедиції як спосіб дослідження селянського повстанського руху доби Української революції 1917–1921 років (За результатами пошукових експедицій організації «Витоки» Національної спілки краєзнавців України) // Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2009. – № 5. – С. 168–169.

²⁶ *Козельський Б.В.* Шлях зрадництва й авантюри... – С. 81.

яли виконанню завдання «диференціації села». Розпочавши розкол селянської громади на групи за ознакою наявності засобів виробництва, радянська влада намагалася заручитися підтримкою бідняків та середняків, перерозподіляючи землю й засоби виробництва. Ці процеси мали йти паралельно з виконанням селянського повстанського руху.

Роль класової боротьби у майбутніх війнах та її взаємозв'язок із повстанським рухом у теоретичному дослідженні «Стратегія» обґрунтував радянський воєначальник, теоретик, військовий публіцист і педагог О. Свечин. Стверджуючи, що класовий характер майбутніх війн без сумніву активізує партизанські виступи та призведе до загострення партизанської війни, автор, як приклад, навів події в Україні 1918–1920 рр., дійшовши висновку, що повстанський рух необхідно обов'язково поставити під контроль держави й використати в боротьбі з ворогом:

«Усе, що є цінним в його (повстанських. — В. Щ.) рядах необхідно якомога скоріше охопити рамками регулярної організації»²⁷.

Радянські воєначальники вдавались не лише до опису, аналізу й досліджень селянського повстансько-партизанського руху, але й спробували на основі свого досвіду виробити тактику боротьби з ним. Так, аналіз тактичного досвіду боротьби з повстанством провів Р. Ейдеман у книзі «Ударные уезды и районы. (К вопросу о борьбе с бандитизмом)». Автор підкреслював, що в Україні в кожній губернії існували райони, повіти, які були «вогнищами бандитизму»:

«У таких районах, — констатував Р. Ейдеман, — ми маємо справу з фактичною відсутністю [радянської] влади. Ревкоми та ради існують лише номінально і перебувають під впливом того чи іншого отамана, або ж цілих підпільних організацій; населення ж не виконує ніяких державних нарядів і безперервно живить зброєю та живою силою бандитів [...], кожен із таких районів має своїх вождів — отаманів».

²⁷ Свечин А. Стратегия. — Москва: Военный вестник, 1927. — С. 118.

Одним із найбільш впливових отаманів Р. Ейдеман вважав Мордалевича, який діяв у районі Радомишль–Коростень, отамана Гризла — у Звенигородському та Хмару — у Чигиринському повітах. Особливо він звертав увагу на підтримку повстанцями програмних засад УНР²⁸.

Аналізуючи тактику боротьби з повстанством, Р. Ейдеман наголошував, що в активних повстанських районах «необхідна не лише серйозна військова робота, але з метою встановлення радянської влади — організаційно-політична»²⁹. Проте його план дій із повстанським рухом ґрунтувався на радянських, партійних та військових інструкціях, відповідно й стратегія боротьби, з одного боку, розвивалася, а з іншого — обмежувалася цими ж інструкціями. Зокрема, автор керувався «Положением об управлении тылами Югзапфронта», виданим у квітні 1920 р. та затвердженим Раднаркомом України й військовою нарадою фронту. Тому організаційно-політична робота являла собою процес поєднання військових дій із заходами щодо зміцнення радянської влади. До останніх належала й практика розшарування селянства, або, як це назвав Р. Ейдеман, — «розкріпачення сільського бідняка від опікунства всесильних куркулів». Відповідно боротьбу з повстанським рухом на початку 1920 р. автор охарактеризував як безсистемну, що зводилася лише до знищення живої сили повстанства. Проте вже з квітня 1920 р., відзначав Р. Ейдеман, до протистояння селянсько-повстанському рухові був залучений весь радянський апарат³⁰.

Одним із тактичних прийомів боротьби з українським повстанством автор називав практику «ударних районів», яка почала застосовуватися з листопада 1920 р. Підрозділів військ внутрішньої служби (ВНУС)³¹ для боротьби з повстанцями не виста-

²⁸ *Эйдеман Р.* Ударные уезды и районы. (К вопросу о борьбе с бандитизмом). — Х.: Издание Укрпура, 1921. — С. 6–7.

²⁹ Там же. — С. 7.

³⁰ Там же. — С. 3.

³¹ До завдань підрозділів ВНУС, створених у вересні 1920 р., входила охорона державного ладу, особливо важливих державних установ та об'єктів, підприємств, транспортування вантажів, сировини, продовольства,

чало. Тому військова нарада ВНУС в кожній губернії визначала «повстанський повіт», де проводилася військова й політична кампанія щодо відновлення радянської влади та встановлення «твердого революційного порядку». Р. Ейдеман виклав конкретний перелік заходів, обов'язкових для цього тактичного прийому.

Відзначимо, що згадана тактика не мала очікуваного представниками радянської влади успіху, що було логічним в обставинах збройного спротиву селянства та виходячи з умов самих заходів. Про це свідчив і сам Р. Ейдеман, який серед причин невдач називав «недостатнє напруження сил та зосередження уваги на поставлених завданнях під час проведення кампанії». Проте найважливішою причиною він вважав «інертність, проявлену окремими партійними та радянськими органами на місцях»³². На нашу думку, автор скинув із терезів протиборства сам повстансько-партизанський рух, незламність духу повстанців, їх тактико-військову майстерність у сукупності зі знанням місцевості, що нерідко переважували в бойових сутичках зі значними силами противника.

Для дослідників селянського повстанського руху інтерес становлять відомості про «ударні повіти» в Україні 1920 р.:

- у Чернігівській губернії — Глухівський,
- у Київській — Канівський,
- у Кам'янець-Подільській — Балтський,
- в Одеській — Первомайський,
- у Миколаївській — Єлизаветградський,
- у Полтавській — Кобеляцький,
- у Харківській — Ізюмський,
- у Катеринославській — Новомосковський,

збройна боротьба з контрреволюційними виступами і бандитизмом, охорона транспорту й інфраструктури на шляхах сполучення, військового майна, збройна підтримка продзагонів під час вилучення у населення так званих надлишків сільськогосподарських продуктів та боротьба зі спекуляцією. Війська ВНУС становили резерв діючої Червоної армії.

³² *Эйдеман Р. Ударные уезды и районы... – С. 26.*

в Олександрівській — Олександрівський,
у Донецькій — Старобільський.

Над виробленням тактики й стратегії боротьби з селянським повстанським рухом активно працював М. Тухачевський, у статті якого «Борьба с контрреволюционными восстаниями» (1926 р.)³³ йдеться:

«У районах надійно вкоріненого повстанства доводиться вести не бої та операції, а цілу війну, яка повинна закінчитися надійною окупацією повстанського району, насадити в ньому знищені органи радянської влади й ліквідувати саму можливість формування населенням бандитських загонів. Словом боротьбу доводиться вести, в основному, не з бандитами, а з усім місцевим населенням [...]. Виконуючи завдання викорінення необхідно перш за все знищити органи самовизначеної селянської влади [...] ця робота повинна супроводжуватися насадженням радянської влади першочергово у вигляді ревкомів, з перетворенням їх згодом у виконкоми, по мірі утвердження радянського ладу»³⁴.

Відзначимо, що у боротьбі з українськими повстанцями більш ефективно воювало не мобілізоване до Червоної армії місцеве населення, а вихідці з Росії чи зросійщених промислових міст України, та найбільше — інтернаціональні загони з китайців, латишів та ін. Особливо це було відчутно в період 1918 – перша половина 1920 рр., коли в українському селі більшовики ще не розпалили соціальну боротьбу та класову ворожнечу. Так, наприклад, радянський військовий діяч Й. Якір, котрий у 1918 р. сформував один із перших у Червоній армії китайських підрозділів (батальйон) відзначав про його бійців:

«Платню вони по 50 рублів отримували і на платню дуже серйозно дивилися. Життя легко віддавали, а плати вчасно й годуй добре»³⁵.

³³ Тухачевский М. Борьба с контрреволюционными восстаниями // Война и революция. – 1926. – № 7. – С. 3–17; № 8. – С. 3–15; № 9. – С. 3–16.

³⁴ Там же. – 1926. – № 7. – С. 9.

³⁵ Якир И.Э. Десять лет тому назад // Этапы большого пути. Воспоминания о гражданской войне. – Москва: Военное изд-во МО СССР, 1962. – С. 71.

Архівні документи підтверджують, що місцеве партійно-радянське керівництво для боротьби з повстанським рухом бажало мати у кожному повіті військові підрозділи, особовий склад яких був мобілізований з інших місцевостей. Так, наприклад, керівники Звенигородського повіту в березні 1920 р. зверталися до Київського губерньського ревкому з проханням надіслати батальйон «зі сторонніх, немісцевих людей», в іншому випадку вони «у подальшому не беруть на себе відповідальності за [...] радянське будівництво»³⁶.

20 квітня 1920 р. уряд радянської України ухвалив «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями». Основні заходи спрямовувалися на посилення репресій стосовно селянства, яке підтримувало повстанців. У місцевостях, охоплених повстанським рухом, запроваджувався інститут заручників та відповідачів, яких розстрілювали після будь-якого виступу проти радянської влади. За відверто ворожого ставлення населення до влади та відмову видати повстанців передбачалися найрізноманітніші суворі покарання — від артилерійського обстрілу до спалення села. Звісно, що в таких умовах повстанці змушені були змінювати свою тактику. Коли проти них зосереджувалися значні військові підрозділи загони розпорошувалися, знову збираючись в умовленому місці. Для збереження сільського населення повстанці почали обходити села, а контакти з селянами здійснювалися вибірково, через перевірених осіб. У частини сільських мешканців більшовицький терор викликав страх, що у 1920 р. сприяло зменшенню масової підтримки повстанства місцевим населенням, поширенню співпраці з органами влади.

Однак певне затухання відкритого збройного протистояння на початку 1920-х рр. не свідчило про зникнення протиборства між селянством і більшовицьким режимом, яке було закладене не лише його антиселянською політикою, але й самою підтримкою незаможника, адже селянин-бідняк, отримавши наділ та економічне заохочення, досить швидко перетворювався на се-

³⁶ Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. Р. 1, оп. 4, спр. 3, арк. 45–46 зв.

редняка, а то й заможного селянина. А згідно зі спрямуванням більшовиків на ліквідацію заможних верств такий селянин став ворогом радянської влади.

Участь надзвичайних комісій у ліквідації повстанського руху в Україні аналізувалася М. Лацисом (Я. Судрабс) у книзі «Два года борьбы на внутреннем фронте. Популярный обзор двухгодичной деятельности чрезвычайных комиссий по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлением по должности», що вийшла друком у 1920 р. Автор книги — голова Всеукраїнської надзвичайної комісії — акцентував увагу читачів на ролі ВУНК у ліквідації повстань та змов проти радянської влади. М. Лацис, один із перших офіційних історіографів ВУНК, опублікував звіти про діяльність чекістів, написав низку статей про її роботу. Для історіографії повстанського руху з названої вище книги важливими є фактологічні дані окремих виступів в Україні. Зокрема, короткі відомості про Куренівське повстання квітня 1919 р.:

«Вибухнуло під Києвом у селах Петрівці, Межигір'я, Вишгород і докотилося до приміської Куренівки та робітничої частини Подолу».

Детального висвітлення ходу повстання М. Лацис не подав, проте вказав на кількість його учасників (500 осіб) та роль загонів НК у придушенні³⁷. Вважаємо чисельність повсталих значно применшеною, а значення повстання автор замовчував, хоча з переконливістю можемо твердити, що воно надзвичайно вагоме, адже чи не вперше за роки Української революції 1917–1921 рр. історичною столицею України намагалися оволодіти не регулярні війська, а повстанці. Це свідчило про широкий розвиток повстанського руху весною–літом 1919 р. та активний спротив населення більшовицькій владі.

Цікавий також огляд розвитку повстанства та підпільних організацій у різних куточках України. Зокрема, М. Лацис пи-

³⁷ *Лацис (Судрабс) М.Я.* Два года борьбы на внутреннем фронте. Популярный обзор двухгодичной деятельности чрезвычайных комиссий по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлением по должности. – Москва: Госиздат, 1920. – С. 25.

сав про підготовку в липні 1919 р. повстання в Києві. Окремі факти стверджували, що агітацію проти радянської влади проводили червоноармійці. ВУНК виявила керівників запланованого виступу — Ружицького, Двориникова, Столяровського. Усі вони були розстріляні³⁸. Інше повстання, що готувалося в Києві, М. Лацис не датував, проте зазначив, що його організаторами стали студенти Н. Стодоля й К. Корж, які разом зі спільниками намагалися оволодіти мостами біля Києва та здійснити державний переворот. Акцію повинні були підтримати окремі команди червоних військ та отамани Зелений, Ангел, Соколовський³⁹. Сучасні дослідники стверджують, що організація, очолювана Н. Стодолею та К. Коржем, була викрита більшовиками 19 серпня 1919 р.⁴⁰

М. Лацис також описав спробу повстанців повалити радянську владу на Чернігівщині наприкінці липня 1919 р. Зокрема, ідеться, що 28 липня 1919 р. було розкрито змову в Городнянському та Чернігівському повітах. Керівник організації — студент-медик Карл Ліико-Шантель. М. Лацис твердив, що провідники виступу мали зв'язки з армією А. Денікіна. Це підтверджувалося викриттям білогвардійських штабів у Чернігові, Городні, Івашківцях, Куликовці, Тупичеві, Вихвостові, Хрипівці, Петрушині, Ріпках, Звеничеві, Терехівці, Хлібівці. Автор простежив плани повстання, навів важливі факти. Зокрема, виступ почався у с. Хрипівці, звідки селяни рушили на Городню, але були розсіяні частинами Червоної армії:

«Зі 100 осіб учасників виступу більше половини заарештовано. Знайдена зброя вилучена. Керівник повстання при спробі втечі розстріляний»⁴¹.

Про запеклу боротьбу органів ВУНК із повстанцями свідчать наведені М. Лацисом дані стосовно кількості загиблих чекістів

³⁸ *Лацис (Судрабс) М.Я.* Два года борьбы на внутреннем фронте... – С. 26.

³⁹ Там же. – С. 26–27.

⁴⁰ *Полтава Л.* Українські повстанські загони в 1929–1920 роках // Вісті комбатанта. – 2009 р. – 13 червня [Електронний ресурс]: <http://kombatingwar.blogspot.com/2009/06/1919-1920.html>.

⁴¹ *Лацис (Судрабс) М.Я.* Два года борьбы на внутреннем фронте... – С. 28.

за два роки діяльності «надзвичайки» — 5000 осіб, із них в Україні — 2000⁴². Зрозуміло, що чисельність убитих селян автор не навів, однак оприлюднив кількість повстань в окремому часовому проміжку. Так, тільки з 1 по 19 липня 1919 р. особливий корпус ВНК при підтримці армійських підрозділів придушив у Київській губернії — 111, Полтавській — 37, Чернігівській — 12, Волинській — 20, Подільській — 12, Херсонській — 14 антирадянських повстань⁴³.

Якщо М. Лацис відзначав, що у боротьбі з радянською владою окремі повстанські організації та загони взаємодіяли влітку 1919 р. із денікінцями, то О. Єгоров у книжці «Разгром Деникина 1919 г.» перелічив ряд причин, які, на його думку, вже до осені 1919 р. спричинили активне розгортання селянського повстанського руху та масові збройні виступи селянських загонів проти денікінців. Серед таких причин він назвав визнання права власності на землю за колишніми власниками та несприйняття А. Денікіним самостійності України. О. Єгоров дійшов висновку, що у війні білих та червоних значну роль відіграла позиція, яку займало українське селянство. Зокрема, він переконував:

«Якщо весною й літом 1919 р. білі сили Півдня Росії здобували перемоги, то це пояснюється головним чином невизначеним ставленням селянства до радянської влади. Але тепер, коли стало зрозумілим спрямування земельної політики білих [...] — воно (селянство. — В. Щ.) рішуче переходить якщо не повсюди у табір пролетарської революції, то у всякому випадку — у табір масового руху проти денікінщини».

Підкреслюючи антиденікінський селянсько-повстанський рух як сприятливу умову боротьби Червоної армії з білогвардійськими військами, майбутній радянський маршал інтерпретував селянський рух як «напівкуркульський, напіванархістський з явними ознаками чистого бандитизму»⁴⁴. Зрозуміло, що

⁴² Лацис (Судрабс) М.Я. Два года борьбы на внутреннем фронте... – С. 81.

⁴³ Полтава Л. Українські повстанські загони в 1929–1920 роках.

⁴⁴ Єгоров А.И. Гражданская война в России: Разгром Деникина 1919 г. – Москва: АСТ; Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2003. – С. 223.

така характеристика цілком відповідала офіційним поглядам. Водночас, зростанню антиденікінського селянсько-повстанського руху сприяло ще й ставлення білих військ до місцевого населення — лише з вересня по листопад 1919 р. денікінці замордували понад півсотні євреїв у містечку Буки, у Монастирищі — 98 осіб, у с. Рижанівка Звенигородського повіту — 25 осіб і т.д.⁴⁵

Підбиваючи підсумки боротьби з повстанством, М. Фрунзе у статті 1921 р. визначив ці події як «мала війна»⁴⁶, а сам рух характеризував «політичним бандитизмом». На його думку, боротьба із селянськими виступами в Україні являла собою «велике поле для вивчення й отримання відповідних узагальнень теоретичного порядку». Визначаючи перспективи завдань генерального штабу Червоної армії автор наголошував на розробці

«ідей малої війни в їх застосуванні до майбутніх воєн із противником, який технічно стоїть вище»⁴⁷.

М. Фрунзе обґрунтовував та намагався виправдати мілітаризацію суспільства у мирний час:

«Необхідно твердо засвоїти, що саме в мирний час повинні бути закладені надійні основи [...], які діятимуть під час війни»⁴⁸.

В іншій своїй статті («Берегите же революцию», газета «Комуніст» від 7 листопада 1921 р., згодом увійшла до другого тому вибраних творів радянського воєначальника) М. Фрунзе висловлював думку, що зумовлене часом скорочення чисельності армії вимагало максимального посилення роботи з підготовки резервів, наголошуючи:

⁴⁵ ДАКО, ф. 3050, оп. 1, спр. 167, арк. 27.

⁴⁶ Фрунзе М.В. Единая военная доктрина и Красная армия // Армия и революция. – 1921. – № 1. – С. 20–78 (передрук: Фрунзе М.В. Единая военная доктрина и Красная армия // Вопросы стратегии и оперативного искусства в советских военных трудах (1917–1940). – Москва: Воениздат МО СССР, 1965. – С. 29–40).

⁴⁷ Фрунзе М.В. Единая военная доктрина и Красная армия // Армия и революция. – 1921. – № 1. – С. 34.

⁴⁸ Фрунзе М.В. Избранные произведения. – Москва: Партиздат, 1934. – С. 151.

«Ми повинні прагнути до поступового перетворення всієї трудящої маси на озброєний народ»⁴⁹.

Здійснити це автор пропонував через подальший розвиток частин особливого призначення (ЧОП), основною функцією котрих було надавати допомогу органам радянської влади у боротьбі з «контрреволюцією» та повстанським рухом⁵⁰.

Необхідність застосування у боротьбі з повстанським рухом військових підрозділів при підтримці населення підкреслював інший очільник Червоної армії — С. Каменев, на той час головнокомандувач збройних сил Республіки. У статті «Красная армия» він писав:

«По ліквідації громадянських фронтів далеко не відразу зтихла тріскотня пострілів і гарматна канонада. Весь 1921 рік, що протікав за так званого мирного стану, показав усю умовність мирного становища, в якому ми тоді перебували. [...] Усюди доводилося братися за зброю та ліквідовувати всякого роду повстання»⁵¹.

Отже, радянські воєначальники у своїх працях показували реальне становище в Україні 1921 р. — з одного боку через репресії, проголошену владою амністію, застосування військової сили, що вивільнялася від боротьби на фронтах, відбувалося затухання повстанського руху, а з іншого — загони продовжували діяти, хоча їх операції вже не мали такого розмаху, як у 1918–1920 рр. Крім того, у значній частині праць зосереджено великий масив фактологічного матеріалу, особливо у тих із них, що вийшли друком у 1918 й до кінця 1920-х рр. Командири Червоної армії аналізували селянський повстанський рух у контексті аналізу воєнних дій громадянської війни. В окремих дослідженнях повстанство розглядалося здебільшого крізь призму тактичних методів боротьби радянської влади з цим явищем.

⁴⁹ Фрунзе М.В. Берегите же революцию (Красная армия и революция) // Избранные произведения. Т. 2. – Москва: Воениздат МО СССР, 1957. – С. 25.

⁵⁰ Там же. – С. 26.

⁵¹ Каменев С.С. Красная Армия // Записки о гражданской войне и военном строительстве. – Москва: Воениздат МО СССР, 1963. – С. 246–247.

Щербатюк В. Освещение крестьянского повстанческого движения 1917–1921 гг. в трудах советских военачальников — участников революционных событий.

В статье показано освещение крестьянско-повстанческого движения 1917–1921 гг. в трудах советских военачальников — активных участников революционных событий, раскрыто значение их работ в исследовании данного вопроса.

Ключевые слова: крестьяне, крестьянское повстанческое движение, советские военачальники, историография, труды.

Shcherbatiuk V. The interpretation of the insurrectionary peasant movement of 1917–1921 in the works of the Soviet high-rank officers who were the participants of the revolutionary events.

The article shows the interpretation of the insurrectionary peasant movement of 1917–1921 in the works of the Soviet high-rank officers who were the active participants of the revolutionary events, discloses the significance of their works in the research of this issue.

Key words: peasants, insurrectionary peasant movement, Soviet high-rank officers, historiography, works.

*Ірина Терлецька**

Державний терор в УСРР–УРСР періоду сталінізму у вітчизняній історіографії початку ХХІ ст.

У статті розглядається процес вивчення українською історіографією початку ХХІ ст. державного терору в УСРР–УРСР, який здійснювався партійно-державними та каральними органами. Особливу увагу приділено сучасній історіографії Голодомору як форми державного терору.

Ключові слова: історіографія, державний терор, політичні репресії, сталінізм.

Система організації влади й суспільства сталінських часів мала тоталітарний характер. Найсуттєвішими ознаками її функціонування став особливий механізм державної влади, зрощений із партійним апаратом; надзвичайні повноваження судової та каральної систем; масовий терор як засіб впливу на суспільство. Під державним масовим терором мається на увазі насилля заради ствердження інтересів пануючих верств, нав'язування їх волі¹. Головний метод державного терору — політичні репресії. У статті розглядається висвітленні у вітчизняній історіографії останнього десятиріччя питання репресивної діяльності державної влади в УСРР–УРСР кінця 1920-х – початку 1950-х рр.

Українська історіографія протягом останніх років активно досліджувала проблему державного терору сталінських часів. Науковці намагалися осмислити певні тенденції у питанні полі-

* *Терлецька І.В.* — кандидат історичних наук, доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету.

¹ Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси / НАН України; Ін-т історії України / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 17.

тичних репресій радянської доби². Серед конференцій слід виділити дві, які сприяли не лише розвитку вітчизняної історіографії сталінізму, але й координації зусиль дослідників із різних країн. Зокрема, одна з секцій організованої Інститутом історії України НАНУ, Канадським інститутом українських студій Альбертського університету та Сіверським інститутом регіональних досліджень конференції «Україна–Росія: діалог історіографій» розглядала проблему діяльності репресивно-каральної системи й політичного терору³. Другий представницький захід відбувся у Москві та був присвячений історії сталінізму⁴.

Підсумком багаторічної роботи вітчизняних учених щодо дослідження репресій і в цілому феномена політичного терору стала синтетична праця «Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси»⁵, в якій ураховано надбання української історіографії різних років, у тому числі зарубіжної україністики. Шість розділів дослідження присвячено політичному терору сталінських часів. Їх автори — С. Кульчицький, Ю. Шаповал, С. Білокінь, Ю. Киричук, В. Даниленко — усебічно висвітлюють практику сталінського терору в УСРР–УРСР у професійному, галузевому, соціальному ракурсах. Особлива увага приділяється терору в Західній Україні та протидії йому з боку ОУН і УПА. Автори подали характеристику поняття «політичний терор» як насилля, що здійснюється владою заради заля-

² Політичні репресії в Україні. (1917–1980-ті рр.): Бібліограф. покажчик / Авт. вступ. ст. С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; упор.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. – К., 2007. – 456 с.; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-допом. бібліограф. покажчик / Авт.-упор. Є. Бабич, В. Патока; авт. вступ. ст. С. Білокінь. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.; *Шаповал Ю.* Сучасна історіографія тоталітаризму в Україні: здобутки і проблеми // Генеза. – 2004. – № 1. – С. 112–122; *Його ж.* Проблема політичного терору в Україні у 30–50-ті рр.: здобутки і перспективи дослідження // Україна—Росія: діалог історіографій: Мат. міжнар. наук. конф. – К.; Чернігів: Деснянська правда, 2007. – С. 197–229.

³ Україна – Росія: діалог історіографій: Мат. міжнар. наук. конф. – 256 с.

⁴ История сталинизма: итоги и проблемы изучения // Российская история. – 2009. – № 5. – С. 189–196.

⁵ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Істор. нариси... – 952 с.

кування, паралізації волі. До ознак політичного терору належать системність і періодичність застосування; підвищена жорстокість та безумовність виконання; спрямованість на визначене коло людей; специфічний стан суб'єкта насильницьких дій. Як зазначається у праці, сучасні правознавці виокремлюють терор фізичний і духовний⁶.

Науковці досліджували політичні репресії як засіб політичного терору проти окремих верств населення, етнічних груп, представників партійно-державної влади, правоохоронних органів. Видано багато праць, які систематизовано у бібліографічних покажчиках⁷. Протягом останнього десятиліття захищено дисертації з «репресивної» проблематики — докторські (С. Білокінь⁸, В. Ченцов⁹, М. Шитюк¹⁰, В. Нікольський¹¹, О. Рубльов¹²) та кандидатські (Н. Литвин¹³, О. Осмоловська¹⁴).

⁶ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Істор. нариси. – С. 547.

⁷ Політичні репресії в Україні (1917–1980): Бібліограф. покажчик. – Житомир: Полісся, 2007. – 248 с.; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-допом. бібліограф. покажчик / Авт.-упор.: Є. К. Бабич, В. В. Патока. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.

⁸ Білокінь С.І. Механізм більшовицького насилля. – К.: Полімед, 2000. – 128 с.; *Його ж.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2000. – 35 с.

⁹ Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 480 с.; *Його ж.* Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті рр.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000. – 34 с.

¹⁰ Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки XX ст. – К.: Тетра, 2000. – 534 с.; *Його ж.* Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х рр.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2001. – 35 с.; *Його ж.* Південна Україна: колективізація і голод (1929–1933 рр.). – Миколаїв: Аскел, 2007. – 512 с.

¹¹ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк: Вид-во Донец. нац. ун-ту, 2003. – 624 с.; *Його ж.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Донецьк, 2003. – 38 с.

¹² Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К.: Ін-т історії НАН Украї-

Аналізуючи політичні репресії в радянській Україні, доктор історичних наук В. Ченцов відзначає принципову відмінність масового терору 1930-х рр. і попереднього десятиліття — протягом 1920-х рр. існував значний опір більшовицькій владі, який було зламано, і згодом, у 1930-ті рр., терор набув превентивного характеру¹⁵. До кінця 1920-х рр. в Україні було знищено опозиційні сили, що сприяло встановленню тоталітарного режиму сталінського типу¹⁶. Сталінізм В. Ченцов характеризує як цілісну суспільно-політичну систему¹⁷.

Джерелознавчим аспектам репресивної діяльності спецслужб УСРР–УРСР присвячено монографії Р. Подкура та В. Ченцова¹⁸. Враховуючи великий обсяг і складність роботи с документами спецслужб, дослідники намагалися розробити алгоритм аналізу документальних джерел¹⁹. Міждисциплінарний підхід застосовано у працях В. Нікольського, який досліджує репресивну діяльність органів безпеки СРСР у радянській Україні, використовуючи при цьому історико-статистичні методи²⁰. Автор довів, що найбільше репресованих було серед ук-

ни, 2004. – 648 с.; *Його ж.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2005. – 33 с.

¹³ *Литвин Н.М.* Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920–1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): Автореф. дис. ... кан. іст. наук. – К., 2006. – 19 с.

¹⁴ *Осмоловська О.* Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920–1930-ті рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2004. – 19 с.

¹⁵ *Ченцов В.В.* Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – С. 388.

¹⁶ Там само. – С. 390.

¹⁷ Там само. – С. 14.

¹⁸ *Подкур Р.* За повідомленням радянських спецслужб. – К.: Рідний край, 2000. – 230 с.; *Подкур Р., Ченцов В.* Документи органів государственной безопасности УССР 1920–1930-х гг.: источниковедческий анализ. – Тернополь: Збруч, 2010. – 369 с.

¹⁹ *Подкур Р., Ченцов В.* Документи органів государственной безопасности...

²⁰ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів безпеки СРСР в Україні...

раїнців та росіян²¹; за соціально-фаховою належністю — робітників і селян²². Серед усіх етносів, які проживали на території УСРР–УРСР, відсоток репресованих у співвідношенні до загальної чисельності етносу найбільший серед поляків, німців та греків²³. Наприклад, поляки становили лише 1,5% від населення республіки, а частка репресованих серед них сягає 18,9%²⁴. Ще один цікавий факт. У 1930-х рр. кількість засуджених на смерть та виправданих була майже однаковою²⁵ — кожен шостий. Засуджених до ув'язнення — дещо менше половини, а до заслання — кожен шістнадцятий²⁶. Дослідженню репресування греків в Україні присвячено «Книгу пам'яті греків України», яку видав колектив дослідників на чолі з В. Нікольським²⁷.

У центрі уваги істориків протягом останнього десятиліття були проблеми регіональної специфіки репресивної практики державної влади. Політичні репресії у Східній Україні досліджуються у наукових розвідках З. Лихолобової²⁸, репресування західноукраїнської інтелігенції висвітлюється у ґрунтовній праці О. Рубльова²⁹, а в дослідженні М. Шитюка аналізуються репресії на Півдні України протягом періоду сталінського тоталітаризму³⁰. У колективній монографії кримських істориків висвітлюється проблема політичних репресій у Криму³¹.

²¹ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні... – С. 29.

²² Там само. – С. 30.

²³ Там само. – С. 24.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. – С. 27.

²⁶ Там само.

²⁷ Книга памяти греков Украины. – Донецк: Регион, 2005. – 333 с.

²⁸ Лихолобова З.Г. Тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні. – Донецьк, 2006.

²⁹ Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах...

³⁰ Шитюк М.М. Масові репресії на Півдні УРСР...

³¹ Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму (1920–1940-е годы). – Симферополь, 2003.

Висвітленню трагічних доль репресованої інтелігенції, яка зазнала жорсткого терору не тільки у вигляді фізичного винищення, засланы, але й інтелектуально-духовного, психологічного насилля присвячено низку монографічних і дисертаційних досліджень: В. Марочко і Г. Хіллінг³² (репресії серед педагогів України), М. Кузьменко³³ (репресії науково-педагогічної інтелігенції), Н. Миронець³⁴ (драматичні долі представників творчої інтелігенції), Н. Литвин³⁵ (репресії проти науковців), О. Осмоловської³⁶ (репресії серед професорсько-викладацьких кадрів) тощо. Як зазначали автори праць, влада ставилася до інтелігенції вороже, убачаючи у ній соціально-ворожий елемент, ідейну та національну опозицію, схильну до сепаратизму. Визначення партійними функціонерами з ідеологічних міркувань «правильної тематики» наукових досліджень призвело до фактичного надання права спеціальним і судовим органам контролювати науковий процес. Така політика завдала великих втрат українській освіті й науці.

Новим, раніше недослідженим аспектом репресивної політики державної влади епохи сталінізму в Україні, були репресії проти родин «ворогів народу». Монографія Т. Вронської присвячена саме цій проблемі³⁷. Широке застосування сімейного заручництва було ефективною формою державного терору, спрямованою на упокорення, дезорієнтацію різних груп насе-

³² *Марочко В., Хіллінг Г.* Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). – К.: Науковий світ, 2003. – 301 с.

³³ *Кузьменко М.* Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. – Донецьк: Норд-Прес, 2004. – 456 с.

³⁴ *Миронець Н.* На тлі трагічної історії. – К., 2003. – 160 с.

³⁵ *Литвин Н.М.* Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні...

³⁶ *Осмоловська О.* Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України...

³⁷ *Вронська Т.* Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 486 с.

лення. Авторка запропонувала свій погляд на періодизацію державного терору у СРСР.

Серед характерних ознак сучасної української історіографії слід відзначити увагу до персоналій та біографій людей тієї епохи, у тому числі тих, хто здійснював репресії і був їх жертвою. Серед цікавих досліджень цього аспекту проблеми — праці Ю. Шаповала³⁸, В. Золотарьова³⁹, А. Амонса, Л. Авраменко⁴⁰.

«Репресивна» тематика знайшла широке відображення і в науковій періодиці. Зокрема, серед періодичних видань, які найбільш активно публікували статті з означеної проблематики, можна виділити такі, як «Генеза», «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», «Історія в школах України», «Хроніка», «Український історичний журнал»; наукові збірники, які виходять під грифом Інституту історії України НАНУ, у тому числі «Історія України: Маловідомі імена, події, факти» та ін. Репресивна діяльність каральних органів досліджувалася у статтях О. Бажана⁴¹, В. Нікольського⁴², Р. Подкура⁴³, М. Шитюка⁴⁴; репресії щодо інтелігенції висвітлювали В. Марочко⁴⁵, В. Пристайко⁴⁶,

³⁸ Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.

³⁹ Золотарьов В. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. – Х.: Фоліо, 2007. – 319 с.

⁴⁰ Амонс А., Авраменко Л. Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали. – К.: Істина, 2009. – 567 с.

⁴¹ Бажан О. Доба великого терору в Україні: механізм реалізації // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. – К., 2005. – Вип. 29. – С. 116–129.

⁴² Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1937 року в Україні // Укр. іст. журн. – 2001. – № 2. – С. 74–89.

⁴³ Подкур Р.Ю. Організаційне становлення ВЧК: тимчасові комісії чи прообраз політичної поліції // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2004. – Вип. 27. – С. 84–103.

⁴⁴ Шитюк М.М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні // Укр. іст. журн. – 2001. – № 3. – С. 128–142.

⁴⁵ Марочко В. Геноцид українського народу в 1932–1933 роках: політико-правовий та соціально-економічний аспекти // Генеза. – 2004. – № 1. – С. 122–129.

Ю. Шаповал⁴⁷, В. Ченцов⁴⁸. Автори звертають увагу на антиукраїнську спрямованість репресивної практики, на механізми політичного терору, його політико-ідеологічне обґрунтування. Унаслідок цілеспрямованої діяльності влади насильницьким шляхом знищувалися різні групи населення, особливо ті, що у 1920-х рр. чинили бодай якийсь опір системі. Практично «оновилися» різні державні та партійні органи, соціальні верстви, у тому числі персональний склад судової і карально-репресивної систем, інтелігенції тощо. «Старі» дореволюційні кадри ліквідовувалися, на їх місце приходило молоде покоління з «новим» мисленням. Партійно-радянська пропаганда асоціювала боротьбу проти інтелігенції з боротьбою проти «націоналістичних ухилів» в українському суспільстві.

У системі державного терору найжорстокішим і найчисельнішим за жертвами заходом був Голодомор 1932–1933 рр. За останні роки вітчизняні вчені опублікували збірки документальних джерел, які розповідають про події того часу в регіонах⁴⁹. Було опубліковано документи наркомату внутрішніх справ⁵⁰, матеріали державних інституцій інших країн, зокрема

⁴⁶ *Пристайко В.* Реабілітація жертв сталінізму // *Історія в школах України.* – 2001. – № 2. – С. 12–16.

⁴⁷ *Пристайко В., Шаповал Ю.* Україна як об'єкт політичного терору (20-ті – початок 50-х років) // *Хроніка.* – 2000. – № 27/28. – С. 404–427.

⁴⁸ *Ченцов В.В., Елінов І.М.* Інтелігенція і влада // *Грані.* – 2000. – № 2. – С. 44–56.

⁴⁹ Голодомор 1932–1933 на Черкащині. Книга пам'яті в документах та спогадах – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2007. – 484 с.; Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.: Зб. док. та мат. / Авт.-упор. Р. Ю. Подкур; Гол. редкол. І. С. Гамрецький. – Вінниця: Держ. картограф. ф-ка, 2007. – 703 с.; Голодомор 1932–1933 років в Україні: Док. і мат. / Упор. Р. Я. Пиріг. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.; Голодомор 1932–1933 рр. в Києві: факти, події, свідчення (за документами Державного архіву м. Києва). – К., 2008. – 432 с.; Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – 320 с.; Гірка пам'ять. Голодомор 1932–1933 років на Донеччині: історичні дослідження, свідчення, спогади, документи / Гол. редкол. О. Л. Третяк. – Донецьк: СПД Бледнов, 2008. – 624 с.

⁵⁰ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 рр. в Україні в документах ГПУ–НКВД / Відп. ред. В. Даниленко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 604 с.

Німеччини⁵¹, Польщі⁵². Окремими збірками вийшли численні свідчення громадян сучасників тих подій⁵³. Узагальненням багаторічної роботи вітчизняних і закордонних дослідників стало чотири томне видання «Великий голод в Україні 1932–1933 років»⁵⁴.

Ця болюча тема стала предметом обговорення на багатьох наукових конференціях⁵⁵. Певним підсумком та узагальненням фактологічного матеріалу, поглядів, оцінок минулих років стала міжнародна науково-теоретична конференція, проведена Інститутом історії України НАНУ в листопаді 2000 р. — «Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка». Більшість українських дослідників цієї трагедії зійшлися на оцінці політики радянського керівництва на чолі зі Й. Сталіним як геноциду проти народу України та українців, які склали основу сільського населення.

Серед вітчизняних учених, які вивчають голод і Голодомор в Україні, — С. Кульчицький, В. Марочко, О. Веселова, О. Мовчан,

⁵¹ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. за документами політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина / Упор. А. І. Кудряченко. – К.: НІСД, 2008. – 336 с.

⁵² Голодомор в Україні 1932–1933 // Польща та Україна в тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 7. – Варшава; К., 2008. – 1216 с.

⁵³ Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / Упор. Ю. Мицик, І. Винницька. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Т. 5. – 322 с.; Т. 6. – 690 с.; *Веселова О.М.* Висвітлення голоду 1932–1933 рр. у збірниках документів і матеріалів // Укр. іст. жур. – 2003. – № 5. – С. 101–125; *Борисенко В.* Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. – К.: Стилос, 2007. – 288 с.

⁵⁴ Великий голод в Україні 1932–1933 років: У 4 т. / Наук. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Т. 1 – 838 с.; Т. 2 – 814 с.; Т. 3 – 782 с.; Т. 4 – 622 с.

⁵⁵ Голодомор як засіб політичного терору: Мат. наук.-практ. конф. Вінниця, 29 листопада 2002. – 26 листопада 2003 р. / Гол. редкол. С. Д. Гальчак. – Вінниця: Книга-Вега, 2004. – 155 с.; Голодомор 1932–1933 років: основні діючі особи і механізми здійснення: Мат. II Міжнар. наук. конф., Київ, 28 листопада 2003 р. – К.: МАУП, 2004. – 320 с.; Голодомор 1932–1933 років в Україні: Каральні органи більшовицького режиму: Мат. V Міжнар. наук.

А. Куліш, В. Сергійчук, О. Неживий, С. Цвілюк, М. Шитюк та ін. За останні десять років вийшла велика кількість публікацій, але праць системного характеру, узагальнюючих монографій — відносно небагато. Зокрема, це монографії О. Веселової, В. Марочка, О. Мовчан⁵⁶, А. Куліша⁵⁷, С. Кульчицького⁵⁸, С. Цвілюка⁵⁹; навчальні посібники⁶⁰; фундаментальна праця великого колективу авторів «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки»⁶¹, уже згадувана колективна праця «Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси», окрему главу якої присвячено Голодомору⁶². Розглядається це питання у працях, присвячених політичній історії України ХХ ст., у науковій періодиці (статті Й. Дитча⁶³, С. Кульчицького⁶⁴, В. Марочка⁶⁵, П. Соболя⁶⁶). Автори підкреслюють, що Голодомор був специфічним інструментом сталінського тоталітаризму.

конф., Київ, 24 листопада 2006 р. – К.: МАУП, 2007. – 211 с.; Сторінки пам'яті: трагедія українського народу 1932–1933 рр.: Мат. наук.-практ. конф., Харків, 22 листопада 2006 р. – Х.: Магістр, 2006. – 132 с.

⁵⁶ Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.: Злочини проти народу – К., 2000.

⁵⁷ Куліш А. Геноцид. Голодомор 1932–1933. Причини, жертви, злочинці. – Полтава, 2000.

⁵⁸ Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2007. – 424 с.; Кульчицький С.В. Почему он нас уничтожил? Сталин и украинский Голодомор. – К.: Укр. пресс-группа, 2007. – 208 с.

⁵⁹ Цвілюк С.А. Трагедія нескореної нації. Політичний і національний терор України в період сталінського тоталітаризму. – Одеса: Астропринт, 2005.

⁶⁰ Неживий О.І. Голодомор в Україні у ХХ столітті: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2007. – 328 с.; Голодомор. Документальні свідчення трагедії на Миколаївщині: Навч. посіб. – К.; Миколаїв, 2008. – 180 с.

⁶¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – 888 с.

⁶² Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ століть. Історичні нариси.

⁶³ Дитч Й. Образи тоталітаризму в Україні // Критика. – 2006. – № 5. – С. 11–13.

⁶⁴ Кульчицький С.В. Сталінський геноцид в Україні // Історія в школах України. – 2006. – № 1–2, 5, 8–9; Його ж. Опір селянства суцільній колективізації // Укр. іст. журн. – 2004. – № 2. – С. 31–50.

Переломним моментом в історії дослідження Голодомору в Україні стало офіційне визнання його геноцидом українського народу в листопаді 2006 р., коли Президент України В. Ющенко підписав ухвалений Верховною Радою України відповідний закон. Про Голодомор 1932–1933 рр. як прояв геноциду українські історики заговорили ще у 1993 р. С. Кульчицький тоді вперше охарактеризував політику комуністичного будівництва в радянській Україні шляхом викачування ресурсів із села методами спровокованого голоду як геноцид. За період 1988–2010 рр. видано велику кількість документальних джерел, наукових монографій, статей, науково-публіцистичних праць, присвячених цій темі, які знайшли відображення у бібліографічному покажчику за 2008 р.⁶⁷ У вступній статті концептуального характеру С. Кульчицький визначив причини Голодомору — тобто, авантюристичну політику «підхльостування», що її проводило сталінське керівництво, а також політику цілеспрямованого терору, як соціального (проти селян), так і національного (проти українців), метою чого було утримати у складі СРСР Україну як республіку, розташовану на кордоні з Європою⁶⁸.

Серед аспектів дослідження голоду слід виділити наступні: голодомор як геноцид, демографічні наслідки Голодомору та голоду 1921–1925, 1946–1947 рр., жертви голоду — діти, канібалізм, організатори голоду, причини та передумови, ставлення світової громадськості, спогади, історіографія питання.

Водночас, ця проблема — багатовекторна та складна. На Заході та в Росії є чимало дослідників, які не погоджуються з оцінкою голоду 1932–1933 р. в УСРР як геноциду. Зокрема, у

⁶⁵ *Марочко В.* Геноцид українського народу в 1932–1933 роках: політико-правовий та соціально-економічний аспекти // Генеза. – 2004. – № 1. – С. 122–129.

⁶⁶ *Соболь П.* Голодомор як специфічний інструмент політики тоталітаризму // Людина і політика. – 2004. – № 4. – С. 83–91.

⁶⁷ Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліограф. покажчик / Наук. ред. С. В. Кульчицький. – Одеса: Негоціант, 2008. – 576 с.

⁶⁸ *Кульчицький С.В.* Голодомор 1932–1933 років — геноцид українського народу // Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліог. покажчик. – С. 23.

книзі «Комунізм. Терор. Людина. Дискусійні статті на тему «Чорної книги комунізму», яка вийшла у 2001 р. в Україні, бачимо скептичні оцінки західних учених:

«Тезу про геноцид української нації можна вважати спростованою. Органи влади рятували від голоду не росіян, не російські області, а міста, робітничий клас, промисловість»⁶⁹.

Російська історіографія також не визнає антиукраїнського спрямування голоду. Історики з цієї країни вважають, що сталінська політика була спрямована не проти українців, а на підкорення селян, щоби змусити їх вступати в колгоспи. Російські історики заперечують цілеспрямований, умисний характер Голодомору та вважають, що голод у СРСР, у тому числі в Україні, був викликаний політичними та соціально-економічними причинами, що пов'язані зі сталінським планом індустріалізації. Відтак антинаціонального спрямування він не мав. У цьому пункті позиції російської та української історіографій протилежні. На думку історика з Росії В. Кондрашина, трагедія 1932–1933 рр. отримала політичне забарвлення й почала використовуватись «антиросійські налаштованими політиками з кон'юнктурною метою»⁷⁰. Вагомим аргументом стала публікація у 2004 р. монографії Р. Девіса та С. Уїткрофта, присвяченої сільському господарству СРСР на початку 1930-х рр. Автори на основі джерел, глибокого аналізу ситуації у сільському господарстві, наслідків колективізації дійшли висновків, що Й. Сталін не мав намірів улаштувати голод, уживав заходів щодо виходу з кризової ситуації. Протягом 1933 р. в УСРР і Кубань було направлено 264,7 тис. т зерна, а в решту регіонів — 55,3 тис. т⁷¹. Як відо-

⁶⁹ Коммунизм, терор, человек. Дискуссионные статьи на тему «Чёрной книги коммунизма». – К.: Оптима, 2001. – С. 24.

⁷⁰ Кондрашин В.В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – Москва: РОССПЭН, Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – С. 12.

⁷¹ Уиткрофт С.Г., Дэвис Р.У. Кризис в советском сельском хозяйстве (1931–1933 гг.): Доклад и его обсуждение на теоретическом семинаре «Современные концепции аграрного развития» // Отечественная история. – 1998. – № 6. – С. 95–109; Davies R.W., Wheatcroft S.G. The years of hunger: soviet agriculture, 1931–1933. – Palgrave Macmillan, 2004. – 555 p.

мо, авторами концепції про голодомор-геноцид в Україні були Дж. Мейс і Р. Конквест. Ознайомившись зі змістом монографії Р. Девіса та С. Уїткрофта Р. Конквест дійшов висновку, що Й. Сталін спеціально голод не організовував. Водночас і в російській, і у західній історіографії останніх років існує й така думка: загальносоюзний голод з певного моменту перетворився в УСРР та на Північному Кавказі у голодомор — усвідомлену та сплановану політику терору голодом⁷².

Таким чином, уже тривалий час дискутується наукова проблема щодо голодомору як геноциду: одна частина наукового загалу вважає, що сталінська політика була спрямована на селянство як клас (соціальний підхід), інша — на українство як націю (етнічний підхід). Треті (наприклад, С. Кульчицький) поєднують обидва підходи. Частина дослідників, критикуючи тезу про геноцид саме українців, наводить приклад Казахстану, де вимерла майже половина казахів. Українські фахівці вважають, що голод в УСРР був навмисно спланований Й. Сталіним. Мета його в Україні, вважає С. Кульчицький, полягала в утриманні республіки у складі СРСР. Дослідник визнає голод на території Росії, Казахстану, але там, на його думку, він не був штучно спланованим, а став результатом неефективної, бездумної, авантюристичної політики «підхльостування» та просто недбальства⁷³. Є сенс навести й думку, запропоновану німецьким істориком Й. Баберовським:

«Національні групи представляли небезпеку для радянського ладу лише тоді, коли виникало побоювання, що етнічні меншини можуть стати інструментом дестабілізації СРСР у руках їхніх земляків за кордоном»⁷⁴.

⁷² Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. – Москва, 2008. – С. 66–90; Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – М.: РОССПЭН; Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. – С. 131.

⁷³ Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 років — геноцид українського народу. – С. 23.

⁷⁴ Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму / Пер. з нім. – К.: КІС, 2007. – С. 164.

На думку і українських, і закордонних учених дискусії, попри їх певний політичний підтекст, сприяли розвитку наукової історіографії проблеми. На сьогодні, можна сказати, склалася концептуальна парадигма висвітлення питання про голод 1932–1933 рр. в Україні, яка має дещо суперечливий характер.

Загалом протягом першого десятиліття 2000-х рр. тема репресивної політики державної влади в УСРР–УРСР сталінських часів знайшла достатньо панорамне відображення у наукових виданнях. Учені докладно дослідили політичний, соціальний, духовний, національний виміри терору. Особливістю історіографічного дискурсу стала, *по-перше*, увага до соціального й національного спрямування терору — голодом, репресіями, депортаціями; *по-друге*, увага до особливостей репресивної практики в різних регіонах радянської України; *по-третє*, аналіз державного механізму репресій в УСРР–УРСР; *по-четверте*, значна увага до репресивної практики серед окремих соціальних верств населення, зокрема, інтелігенції; *по-п'яте*, дослідження Голодомору в Україні як форми соціально-національного терору, здійснюваного Й. Сталіним та його оточенням; *по-шосте*, публікація численних документальних джерел. І, нарешті, слід відзначити більш активне (порівняно з минулими роками) використання міждисциплінарного підходу, новітніх методів досліджень.

Багаторічне студювання державного терору в Україні сталінських часів набуло вигляду системних, узагальнюючих праць, присвячених темам голодомору й державного терору. Провідну роль у публікації таких досліджень відіграє Інститут історії України НАНУ. Характерною ознакою історіографії останнього десятиліття стала поява низки ґрунтовних монографій із теми репресій та голодомору-геноциду в радянській Україні. На наш погляд, існує потреба у написанні узагальнюючої синтетичної праці, присвяченої репресивній діяльності державної влади в республіці, з'ясуванню особливостей, специфіки цієї політики порівняно з іншими регіонами СРСР. Тема «*Влада і суспільство сталінської доби*» потребує подальшого історіографічного вивчення.

Терлецкая И. Государственный террор в УССР периода сталинизма в отечественной историографии начала XXI в.

В статье рассматривается процесс изучения украинской историографией начала XXI в. государственного террора в УССР, осуществляемого партийно-государственными и карательными органами. Особое внимание уделено современной историографии Голодомора как формы государственного террора.

Ключевые слова: историография, государственный террор, политические репрессии, сталинизм.

Terletska I. State terror in the UkSSR during epoch of Stalinism in home historiography of XXI century.

The article is dedicated to the investigation of Ukrainian historiography of XXI century of state terror in the UkSSR made by party, state and punitive authorities. The major attention paid to recent historiography of Holodomor as the form of state terror.

Key words: historiography, state terror, political repressions, Stalinism.

Володимир Ковальчук*

Агітаційні листи волинського підпілля ОУН(Б) до цивільного населення Центральної та Східної України

У статті досліджуються агітаційні листи волинського підпілля ОУН(Б) до цивільного населення центральних та східних областей УРСР.

Ключові слова: населення, підпілля ОУН(Б), агітаційні листи, «закриті» листи.

Хоча кількість досліджень з історії Організації українських націоналістів (її бандерівського крила) невпинно зростає, досі не здійснено посутню характеристику документальної складової джерельного комплексу цієї структури. Лише розпочате дослідження розпорядчих, виконавчих, процесуально-судових¹, грошових² документів, на початковій стадії перебуває вивчення епістолярної спадщини (ділові та приватні листи)³. Також

* Ковальчук В.М. — кандидат історичних наук, консультант Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

¹ Ковальчук В. Місце формулярників зобов'язань у видовій структурі документів ОУН(Б) і УПА // Історія очима молодих дослідників: Зб. ст. Рівнен. держ. гуманіст. ун-ту. – 2007. – Вип. 2. – С. 62–66; Його ж. Виконавчі документи ОУН(Б) і запілля УПА в роки Другої світової війни // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: Зб. наук. праць Рівненського економіко-гуманітарного ун-ту ім. Г. Дем'янюка. – 2008. – Ч. 3. – Вип. 7. – С. 418–423; Його ж. Аналоги радянських протоколів допитів у системі документообігу ОУН(Б) і УПА (1940-і рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2007. – № 2. – С. 159–170.

² Бофони: грошові документи ОУН і УПА / Упор. О. Клименко, ред. В. Даниленко. – К., 2008.

³ Уже опубліковано деякі ділові листи Степана Бандери, Романа Шухевича, Миколи Лебеда, Ніла Хасевича, Миколи Дужого, Степана Ленкавського, Петра Федуна, Дмитра Клячківського. Див., наприклад: Життя і діяльність Степана Бандери: документи й матеріали / Ред. та упор. М. Посівнич. –

тільки стартувало дослідження окремих пропагандистських документів і матеріалів. Дослідниця друкованої пропаганди ОУН і УПА О. Стасюк, на жаль, класифікувала її лише на неперіодичні (книжки, брошури, листівки) та періодичні видання⁴, тоді як варто було б розробити суттєву класифікацію, провівши джерелознавчий аналіз. Наступні дослідники, зокрема О. Пагіря, котрий актуалізував зміст одного пропагандистського листа, спрямованого мешканцю Луганщини⁵, не визначили місце подібних листів у системі документообігу підпілля взагалі й у пропагандистській ланці документації зокрема.

Предметом розгляду стала специфічна група листів ОУН(Б), які через низку специфічних ознак не можна зарахувати до епістолярію — ділового чи приватного. Інколи дані листи, що писа-

Тернопіль: Астон, 2008. – С. 261–349; Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959) / В. Богдан, В. В'ятрович, С. Кокін, В. Сергійчук, Н. Сердюк (ред.); І. Білоконь, С. Кокін, С. Сердюк (упор.). – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – Т. 1. – С. 376–387; Т. 2. – С. 122–132, 153–159, 245–333, 441–445, 457–472, 495–609; Т. 3. – С. 534–549, 554–573; Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). – К.: ПП Сергійчук М.І., 2007. – Т. 1. – С. 257–263, 387–391, 578–589; *Ищук О., Николаева Н.* Проекти нагород УПА // *Военна історія*. – 2008. – № 5. – С. 92–94; *Ленкавський С.* Український націоналізм. Твори / О. Сич (ред.). – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – Т. 1; *Мороз В.* Лист Петра Полтави до Романа Шухевича як джерело до вивчення проблем українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ ст. // *Військово-історичний вісник Львівського військового ін-ту ім. П. Сагайдачного*. – Львів, 2004. – С. 172–182; *Ковальчук В.* Невідомі листи засновника УПА на Волині Дмитра Клячківського («Клим Савур») у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади України // *Книжкові колекції, рідкісні видання та рукописи в сучасному науково-інформаційному просторі: Матер. конф., присвяч. 85-річчю музею книги Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького*. Одеса, 25–27 вересня 2007 р. – Одеса, 2008. – С. 204–210.

⁴ *Стасюк О.* Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.). – Л., 2006. – С. 240–374.

⁵ *Пагіря О.* «Пишуть до вас українські повстанці...». Про листування бандерівців із радянським військовослужбовцем // *Україна молода*. – 2009. – 9 листопада. – № 206 [Електронний ресурс]: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1527/163/53714/>

лися з метою агітації цивільного населення, бандерівці називали «закритими»⁶, адже кореспонденція надсилалася мешканцям Східної України у запечатаних конвертах.

Декілька формулярів⁷ таких листів фахівці Галузевого державного архіву Служби безпеки України нещодавно внесли до електронної бази даних інформаційно-довідкової зали архіву. Відтепер ці електронні копії там може скопіювати кожен бажаючий.

На думку А. Русначенка, практика відправлення пропагандистських (агітаційних) листів поштою була започаткована в ОУН(Б) не пізніше листопада 1945 р. Тоді з надр організації вийшов розпорядчий документ «Про виховно-пропагандивну працю серед населення СУЗ», в якому зазначалося:

«Щоб опанувати повністю в глибину й ширину СУЗ, вживати мусимо найрізномірніших засобів. Важніші з них: мітинги, зустрічі-балачки, *листи* (курсив наш. — В. К.), література, лозунги»⁸.

На жаль, дослідник не навів приклади пропагандистських листів за 1945 р. Найбільш ранні з тих, які нам довелося бачити, датовано 1948 р. Утім, не викликає сумніву те, що з 1949 р. листування зі «східняками» стало важливим аспектом реалізації спеціальної оунівської доктрини, що була сформульована у брошурі «Послідовно реалізовувати клич “Лицем до Сходу”».

Спрямування пропагандистських листів до цивільного населення — це не оунівський ексклюзив. Таку форму агітації застосовували, наприклад, червоні війська, причому ще у 1919 р. Так, політвідділ однієї з дивізій 7-ї армії, перебуваючи під Петроградом, закликав червоноармійців

«писати листи до естонців, агітувати їх про припинення війни з радянською Росією»,

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 2, оп. 48 (1953 р.), спр. 21, т. 1, арк. 59.

⁷ Там само, ф. 13, спр. 376, т. 10, арк. 429–436, 439–445; т. 29, арк. 346–351.

⁸ Там само, т. 12, арк. 210; Русначенко А. Проблема Сходу в українській революції середини ХХ століття // Український визвольний рух. – 2009. – № 13. – С. 239.

тому що це іноді діє краще «за кулемети і гармати». За вказівкою політпрацівників «адресні» агітаційні листи до своїх колишніх товаришів по зброї писали білогвардійці, котрі перейшли на бік більшовицької влади⁹. У 1970-х рр. на радянські підприємства, установи, заводи, фабрики й навіть дитячі садки масово надходили релігійні агітаційні матеріали з країн Заходу¹⁰.

Агітаційні листи ОУН(Б) доречно доповнили «традиційні» види кореспонденції, які, починаючи з останніх років Другої світової війни, оунівці з пропагандистською метою надсилали у східному напрямку — листівки¹¹, відозви, звернення та пропагандистську літературу (книги, брошури)¹².

⁹ *Купайгородская А.* Оружием слова: листовки петроградских большевиков. – Ленинград, 1981. – С. 113–114.

¹⁰ *Белов А., Шилкин А.* Диверсия без динамита. – Москва, 1972. – С. 14–15, 18.

¹¹ Так, у 1948 р. листівки мали надійти завідувачці Центральною бібліотекою Залізничного р-ну м. Києва Марії Крупській, у Харків — кореспондентів газети «Радянська Україна» Миколі Рубанту, жителів м. Білопілля Сумської обл. Вікторові Ковальку, мешканці м. Новий Буг Миколаївської обл. Марії Портній, у Ніслівський радгосп Куп'янського р-ну Харківської обл. Семенові Сумному, працівникові лісозаводу на ст. Бровари Авраму Охрім'юку. Однак конверти з цими листівками, відправлені з різних населених пунктів у Рівненській і Волинській областях, на півдорозі до адресатів перехопило (у відправників з Рівненської обл.) відділення «В» УМДБ в Рівненській обл. (див.: ГДА СБ України, ф. 2 [Упр. 2-Н], оп. 48 [1953 р.], спр. 21, т. 1, арк. 4–5).

¹² У 1944 р. надсилати пропагандистську літературу до Києва, «ворогам» українських націоналістів та «їх вислужникам», наказував в інструкції якийсь «Борис Черкаський». Указувалися вельми сміливі адреси: «Київ, Президія Верховної Ради УРСР, голові Президії т. Гречусі»; «Київ, Раднарком України, керуючому в справах мистецтва т. О. Корнійчуку»; «Київ, Раднарком України, заступникові голови Раднаркому т. Бажану»; «Київ, Наркомосвіти України, наркомів освіти т. П. Г. Тичині». Дата виходу інструкції відсутня. Орієнтовно це кінець 1944 р., тому що працівники УМВС Станіславської області знайшли документ 21 січня 1945 р. в одному з лісів Солотвинського р-ну серед документів «банди» «Довбуша» (за іншими даними — проводу Надвірнянського надрайону). На жаль, листи, які були спрямовані чи надійшли за адресами «Черкаського», виявити не вдалося (див.: ГДА СБ України, ф. 2 [Упр. 2-Н], оп. 60 [1953 р.], спр. 6, арк. 98; ф. 2 [4 Упр.], оп. 28 [1960 р.], спр. 1, т. 1, арк. 94, 98).

У цій статті виокремимо з документального комплексу ОУН(Б) кілька таких документів, розкриємо їх зміст. З'ясуємо, де брали координати адресатів, визначимо авторів і відправників.

У ГДА СБ України нам удалося віднайти такі ще не актуалізовані агітаційні листи:

1. від Андрія Брезвена із с. Селиська Яворівського р-ну Львівської обл. до Василя Гуріна, мешканця м. Рубіжного Ворошиловградської обл. (за березень 1948 р.)¹³;
2. від «українських повстанців» до Олександра Шерстюка (від 31 березня 1948 р.)¹⁴;
3. від «українських повстанців» до Марії Поліщук з с. Кочержинці Уманського р-ну Київської обл. (орієнтовно 1948 р.)¹⁵;
4. від т.зв. «начальника Житомирського МГБ» до начальника міліції Ружинського р-ну Житомирської обл. Івана Ромашова (дату не вказано)¹⁶;
5. лист без підпису до «родини комсомольця» (дату не вказано)¹⁷.

У першому зі згаданих вище листів міститься критика кількох популярних тверджень радянської пропаганди. Роз'яснюється, що бандерівці у роки радянсько-німецької війни не співпрацювали з німцями, а воювали проти них (і більшовиків), також не мають нічого спільного з англійцями й американцями. Основна мета бандерівців — боротьба за створення незалежної України¹⁸. У документі підкреслюється, що ототожнювати радянських партійних діячів із російським народом, як це іноді робилося раніше, — помилкова стратегія.

Зміст другого листа — інформування завідувача відділом освіти у Запорізькій області О. Шерстюка про ОУН, УПА, УГВР

¹³ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 48 (1953 р.), спр. 14, т. 1, арк. 228–231.

¹⁴ Там само, спр. 21, т. 1, арк. 143.

¹⁵ Там само, арк. 59.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само, ф. 13, спр. 372, т. 51, арк. 57.

¹⁸ Там само, ф. 2, оп. 48 (1953 р.), спр. 21, т. 1, арк. 143.

як організації спротиву радянській владі. Розкриваються мета діяльності («боротьба за правду і волю»), джерела підтримки («український народ [...] забезпечує нас одягом, харчами і грішми на конечні видатки, зброю ми здобуваємо в боях з МВД–МГБ»)¹⁹, напрямки боротьби цих організацій («проти Сталіна і його вислужників»). У документі окремо наголошувалося, що повстанці у полон не здаються:

«Ми, українські повстанці, ніколи не здаємося ворогові. Бувають випадки, що зустрівшись перед переважаючими силами МВД–МГБ, попадаємо в оточення, з якого вже немає виходу. Тоді ми, вистрілявши всі набойі, останній пускаємо собі у висок чи підриваємося гранатою».

Наприкінці анонімні автори пропонували О. Шерстюкові «читати наші листівки», переписувати їх «і висилати на знані Вам адреси»²⁰.

У третьому зі згаданих листів «українські повстанці» спершу абстрактно роз'яснюють, за що конкретно ведуть боротьбу. При цьому про бандерівські організації згадки відсутні. Далі міститься критика радянської преси, через цензурування якої повстанці не можуть інформувати про себе:

«Ми мусимо користуватися підпільною пресою або закритими листами, розчислюючи, що може не всі попадуть в руки МВД–МГБ»²¹.

Четвертий лист — відповідь «українських повстанців» на три запитання: «Хто ми такі? Яка наша ціль? Яка пропаганда?».

Для цього авторів (авторам) знадобилося 6 сторінок машинопису. Необхідність боротьби аргументована, перш за все, політикою радянської влади, унаслідок якої рівність народів у СРСР так і не настала. Констатується, що соціальної рівності класів не відбулося, в УРСР порушені громадянські свободи, були репресовані кращі представники вітчизняної інтелігенції²².

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 48 (1953 р.), спр. 21, т. 1, арк. 143.

²⁰ Тамсамо.

²¹ Там само, арк. 59.

²² Там само.

П'ятий лист зводиться до жорсткої критики комсомолу. Його апологети, зазначав анонімний автор, роблять із дітей «зрадників»: *«Хай твоя дитина негайно кине комсомол»*, — пропонувалося батькам²³.

Очевидне те, що подібні листи укладалися за спеціальними формулярами. Фразу звернення до адресата на самому початку типового листа («До громадянина(-нки)»²⁴, «До родини комсомольця»²⁵) продовжувала порожня графа, куди відправник від руки вписував прізвище та ім'я (наприклад, «Поліщук Марія»²⁶). Наступні фрази на кшталт: *«[...] пишуть до Вас українські повстанці-бандерівці»*²⁷ або *«[...] ми, українські повстанці»*²⁸. Інколи текст кожного пропагандистського листа укладався таким чином, щоб врахувати фах, освіту, соціальне положення адресата. У таких випадках до автора цей лист «промовляв» його ж «мовою». В останніх реченнях траплялися запрошення адресата до епістолярного діалогу чи інших форм контактів надалі (наприклад, *«[...] коли матимете відпустку, заїжджайте до мене»*²⁹). Після основного тексту (перед підписом і датою) в багатьох випадках проходять антирадянські гасла, де фігурують слова «Сталін», «режим», «кліка», «большевицька адміністрація», «саботаж», «поневолені народи»³⁰. Чимало агітаційних листів закінчувалися заклик до адресатів самочинно переписувати їх і розповсюджувати серед знайомих³¹. Пропагандистські листи супроводжувалися спеціальними гаслами-рекомендаціями щодо їх поширення:

«З хати до хати, з рук до рук»,

²³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 51, арк. 57.

²⁴ Там само, ф. 2, оп. 48 (1953 р.), спр. 21, т. 1, арк. 59.

²⁵ Там само, ф. 13, спр. 372, т. 51, арк. 57.

²⁶ Там само, ф. 2, оп. 48 (1953 р.), спр. 21, т. 1, арк. 59.

²⁷ Там само, спр. 14, т. 1, арк. 229.

²⁸ Там само, спр. 21, т. 1, арк. 143.

²⁹ Там само, спр. 14, т. 1, арк. 231.

³⁰ Там само, спр. 21, т. 1, арк. 59, 143.

³¹ Там само, арк. 59.

«Прочитай і передай другому»³²,

«Прочитай і дай друзям прочитати!

Дбайливо заховай листівку від ворога!»³³,

«Прочитай сам і другому, доброму другові дай прочитати»³⁴.

Наприкінці багатьох листів містилися антирадянські гасла:

«Саботуйте зарядження большевицької адміністрації!»,

«Смерть Сталіну і його вислужникам!»³⁵ та ін.

Відправниками цих листів ставали представники цивільного населення (Андрій Брезвен) або вигадані особи («начальник Житомирського МГБ»). Також у графу «відправник» часто вписувалася абстракція «українські повстанці». Однак такі документи насправді відправляли (чи доручали комусь це зробити) політичні референти підпілля ОУН(Б) у Західній Україні. У цьому переконує документ, завірений начальником Межиріцького райвідділу МДБ Устенком 5 травня 1949 р. Як зазначається у джерелі, 8 вересня 1948 р., під час чекістсько-військової операції на хуторах під с. Мала Совпа, було вбито політичного референта «Веремія», а при ньому знайдено щоденник із записами про нібито відправлену ним пошту на адресу низки мешканців східних областей України, у т.ч. на ім'я Грунича Івана — жителя Тростянецького р-ну Сумської обл.³⁶

Відправники брали адреси зі заздалегідь складених підпіллям списків поштових координат «східняків». Переліки такі, як правило, не підписувалися, хоча про авторів цих документів можна здогадуватися з інших джерел. Вдалося встановити, що працівники МДБ захопили списки з адресами жителів східноукраїнських земель в Олександрійському районі на Рівненщині під час ліквідації районного проводу ОУН(Б) під керівництвом

³² ГДА СБ України, ф. 2, оп. 48 (1953 р.), спр. 21, т. 1, арк. 59.

³³ Там само, арк. 166.

³⁴ Там само, арк. 59.

³⁵ Там само, арк. 59, 143.

³⁶ Там само, арк. 93.

«Сагайдачного» (вересень 1948 р.)³⁷; у Тернопільській області під час перлюстрації поштової кореспонденції (листопад 1948 р.)³⁸; у криївці проводу Надвірнянського надрайону біля с. Росульна Солотвинського р-ну Станіславщини (січень 1949 р.)³⁹; у криївці повстанця «Брехуна» у Корецькому районі Рівненської області (червень 1950 р.)⁴⁰. Ці списки досить хаотичні, безсистемні, складаються з адрес мешканців східних областей УРСР без поділу за регіоном, статтю, фахом.

Окрім оригіналу списку координат «східняків» «Адреси зі СУ», який МДБ вилучило з криївки в Олександрійському районі, у ГДА СБ України збереглася його копія (переклад на російську мову)⁴¹. В оригіналі 71 пункт — адресати у Дніпропетровській, Полтавській, Харківській, Вінницькій, Запорізькій, Сумській, Сталінській, Кам'янець-Подільській, Миколаївській, Чернігівській, Ворошиловградській, Житомирській, Київській областях. При цьому крім поштової адреси людини в кожному випадку вказується професія. Із Сумської області, наприклад, у документі зазначені такі адресати: Роменський район с. Вовківці, Садова Соня Андріївна і Турчин Марта Іванівна; м. Білопілля, Червоний Майдан № 34, Ковалько Віктор Омелянович; Тростянецький район, с/у Депутатів, Грунич Іван Яковлевич; Лебединська МТС, Шульга Яків Митрофанович⁴². Якщо підсумувати всі професії адресатів із цього списку, то листи надсилалися: кореспондентові та спецкору «Радянської України», секретареві райкому, працівникові міської ради народних депутатів, голові виконкому райради, учителеві, працівникові колгоспу «Більшовик», бригадирам колгоспів ім. Карла Маркса та ім. Сталіна, голові МТС, начальникові райвідділу міліції⁴³. Цікаво, що відправ-

³⁷ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 48 (1953 р.), спр. 21, т. 1, арк. 112, 195, 213.

³⁸ Там само, арк. 197.

³⁹ Там само, арк. 44–46, 170.

⁴⁰ Там само, арк. 261.

⁴¹ Там само, арк. 34–39.

⁴² Там само, арк. 207–208.

⁴³ Там само.

ники з Олександрійського району помилково поклали до конверта для І. Шарапанівського (мешканець с. Демидівка Ольгопільського району Вінницької області), окрім пропагандистського листа, згаданий вище перелік 71 адреси «східняків»⁴⁴.

Пошук адрес мешканців радянської України вівся найрізноманітнішими шляхами — підпільники на ЗУЗ та ПЗУЗ брали їх в осіб родом зі СУЗ, котрі працювали у Західній Україні (учителі, лікарі, студенти), дізнавалися від людей, що виїхали до східних регіонів на роботу, знаходили у радянських газетах (повідомлення про досягнення сільських доярок, робітників промислових підприємств, контакти журналістів). Так, представники управління 2-Н МДБ УРСР Каганович та Атаманюк у 1949 р. в листі до начальника 2-го відділу УМДБ Ворошиловградської області Брандта припустили, що оунівці Солотвинського району на Станіславщині дізналися про потенційних адресатів пропагандистських листів у Попаснянському районі Ворошиловградської області «від учителів, лікарів та інших осіб, що прибули зі східних областей УРСР»⁴⁵.

Шлях «закритих» листів до адресата починався з радянської пошти. На конвертах із листами особливо часто стоять штампи поштових відділень у Рівненській та Тернопільській областях: м. Острог, с. Здовбиця (весна 1948 р.)⁴⁶, с. Будераж (квітень 1948 р.)⁴⁷, с. Крупець та інші села Червоноармійського району (1949 р.)⁴⁸, Тернопіль, Збараж, Зборів, Шумськ, населені пункти Козинського району⁴⁹.

Як правило, такі листи до адресатів не доходили — на півдорозі їх вилучали регіональні представники відділення «В» управління 2-Н МДБ УРСР, котрі перлюстрували кореспонденцію. Утім 13 грудня 1948 р. якимось чином конверт із пропагандою

⁴⁴ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 48 (1953 р.), спр. 21, т. 1, арк. 33.

⁴⁵ Там само, арк. 237.

⁴⁶ Там само, арк. 17, 227.

⁴⁷ Там само, арк. 71.

⁴⁸ Там само, арк. 59.

⁴⁹ Там само, арк. 42.

потрапив адресатові — учительці Кругликівської неповної середньої школи Успенського району Ворошиловградської області Євдокії Мойсеївні Провозиній. Очевидно, кореспонденція надійшла їй не поштою, а була передана колегою по школі Тамарою Грузиною. Отриманого листа Провозина передала директоріві школи Веселовській, яка направила його завідувачу Успенським райвно Броневицькому, а той уже — начальникові Успенського райвідділу МДБ капітанові Решетникову⁵⁰.

Таким чином, здійснений нами аналіз змісту агітаційних листів свідчить про те, що між ними й пропагандистськими документами підпілля ОУН(Б) (листівки, гасла, відозви, звернення, повідомлення, тексти промов та бесід, комунікати, «думки») є значно більше спільного, ніж із діловими чи приватними листами. Адже в останніх, як правило, писали про внутрішньоорганізаційні справи та особисте, агітація там була відсутня.

**Ковальчук В. Агитационные письма
волынского подполья ОУН(Б) к гражданскому населению
Центральной и Восточной Украины.**

В статье исследуются агитационные письма волынского подполья ОУН(Б) к гражданскому населению центральных и восточных областей УССР.

Ключевые слова: население, подполье ОУН(Б), агитационные письма, «закрытые» письма.

Kovalchuk V. Agitation letters of Volynian underground of OUN(B) to civil population of Central and Eastern Ukraine.

The article is dedicated to agitation letters of Volynian underground of OUN(B) to civil population of Central and Eastern regions of Ukraine.

Key words: population, underground, OUN(B), agitation letters, «closed» letters.

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 48 (1953 р.), спр. 14, т. 1, арк. 79.

*Леонід Абраменко**

**Висновки цензора щодо історичних творів
як доказ причетності до
«українського буржуазного націоналізму»
на початку 1950-х рр.**

У статті розкривається процес використання висновків співробітників цензурних органів УРСР щодо історичних творів як доказу причетності до «українського буржуазного націоналізму» на початку 1950-х рр.

Ключові слова: політична цензура, політичні репресії, цензор, історія України.

Політичні репресії проти відомих, талановитих письменників і журналістів, які об'єктивно написали про обставини входження України до складу Російської імперії та СРСР, загибель мільйонів людей від голодомору, знищення природних багатств республіки на багато років загальмували розвиток самосвідомості громадян, пригнічували національні духовні сили, позбавляли розвитку українську мову, історію, культуру, мистецтво. Натомість насаджувалися і прославлялися сумнівні авторитети партійних «вождів», які проводили соціальний авантюрний експеримент.

Особливо постраждала українська історична наука. Хто знав історію України по її першоджерелах? Хто об'єктивно написав історію боротьби народу з численними поневолювачами за свободу і незалежність? «Творча спадщина марксизму-ленінізму» лише спровокувала тенденційне, однобоке вивчення вітчизняної історії.

У цьому контексті твори істориків та політичних діячів М. Грушевського, В. Винниченка, С. Єфремова, інших авторів стали основою для пізнання нашої історії під іншим кутом зору. Адже за сім десятків років радянської влади ми змушені були пізнавати тільки політично витриману літературу, основану на «ідеях марксизму-ленінізму».

**Абраменко Л.М. — старший радник юстиції, полковник юстиції у відставці.*

Протягом 1930–1940-х рр. із бібліотек було вилучено та знищено книги українських, російських і закордонних авторів, визнаних «націоналістичними», «шкідливими» й «контрреволюційними». Окремі екземпляри залишалися у спецфондах центральних бібліотек для службового використання.

Тема так званого «бібліотечного шкідництва» з боку працівників бібліотек не вщухала у пресі довгий час. Партійні функціонери при допомозі комсомольських і радянських активістів спільно зі співробітниками Головного управління у справах літератури та видавництва (Главліту) вилучали «контрреволюційні твори»: Конан Дойля, Купріна, Буніна, Остапа Вишні, Гребінки, Лескова, Немировича-Данченка та ін. Працівники бібліотек, які намагалися заперечувати проти інквізиторського погрому бібліотек, звільнялися з роботи, заарештовувалися та засуджувалися¹.

Під репресивну гільйотину потрапили літературні твори й Адріана Кащенко — співця славної козацької історії. Його опис вольності, укладу життя козацтва, їх безмежної любові до рідного краю, чарівної природи Придніпров'я подає яскраве уявлення про патріотів України, що відчайдушно боролись з численними поневолювачами.

Автор вступної статті до перевиданої в 1992 р. у видавництві «Веселка» книги «Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове» Олесь Гончар свідчив, що Адріан Кащенко був одним із найпопулярніших письменників Катеринославщини. Його твори й після смерті автора в 1921 р. друкувалися великими тиражами. Однак після публічного судового процесу «Спілки визволення України» розпочалося масове переслідування українських письменників, митців, учених, тобто тих, хто був потенційним інтелектуальним опонентом сталінської моделі суспільства. Починаючи з 1933 р. книги А. Кащенко були вилучені з бібліотечного фонду як «контрреволюційні» й надовго випали з поля зору читача.

¹ Див.: Погребняк В.А. «Репресовані» книги // Маршрутами історії / Упор. Ю. І. Шаповал. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 329–343.

Але твори талановитого письменника не зникли з європейської літератури. Так, в архівно-кримінальній справі Я. О. Кравчука було виявлено висновки цензора Київського облліту на книги А. Кащенко «З Дніпра на Дунай» та «Під Корсунем», надруковані у Західній Європі в 1947–1948 рр. і привезені в УРСР. При проведенні обшуку у фігуранта справи у 1951 р. твори були виявленні співробітниками держбезпеки і подані на експертизу цензору, висновки котрого стали одним із доказів «контрреволюційної націоналістичної діяльності». Свідомо цитуємо їх повністю та мовою оригіналу, щоби читач міг переконатися у зневажливому ставленні до історії України представників сталінського чиновництва:

Заключение по книге А. Кащенко «З Дніпра на Дунай» 1948 г.

Полуприключенческая, полудетская историческая повесть с ясно чувствуемым украинским национальным духом. Характерна уже сама тема её: разрушение Запорожской Сечи «московским» войском и бегство казачества на Дунай в Турцию. Нечего и говорить, что речь идёт о «постороннем» войске на Украине, что вся повесть проникнута лживым романтизмом, идеализирующим сечевую жизнь, разрушаемую москалями. Любопытно, что место издания не указано, а лишь сказано «на чужині». Однако явно, что книга издана за счёт американцев и проводит их идеологию — возбуждение розни украинцев и великого брата их — русского народа.

На стр. 32 автор жалуется, что «москалі громили святу Покрову і рубали на шматки срібні царські врата», т.е. новый вред от «москалей — они нашу украинскую церковь руйнують».

На стр. 34 автор рисует молебствие и пишет о «захопленности величнстю хвилыны» т.е. снова проповедь религиозности.

Очень интересна и стр. 44, где скупой полковник готов отказаться от всех своих богатств во имя «казацкой воли». Иными словами — единый поток бесклассового украинского народа: типичная и очень вредная националистическая концепция, выдвинутая ещё Винниченком и Ефремовым.

Цензор Киевского ОБЛЛИТА Этингер

26 сентября 1951 года².

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), спр. 67452, т. 4, арк. 228.

Заключення по книзі А. Кащенко «Під Корсунем».

Аналогічна «історична повість у патріотичному дусі», що і предыдущая, літературно явно бездарна. Інший раз кається, що писалась вона метлою, а не пером — до того топорно вона сработана. Ізображає вона боротьбу українців з поляками, і конечно, все українці — ангелоподобні, а все поляки — ісадія ада. Націоналістический душок на кожному шагу відчується. Зато откровенно её виходные данніе — напечатана она в Регенсбурге, да ещё с разрешения военного командования (написано по-английски — значит не-то английского, не-то американского).

В рекомендабельном списке — изымаемые авторы (Хвильовий, Черкасенко) и «труд» ахиєпископа Теодоровича «Благодатність ієрархії УАПЦ».

Цензор Киевского ОБЛЛИТА Этингер.

26 сентября 1951 г.³

Цілком очевидно, що вкрай негативне ставлення цензора до книг не підкріплюється аргументами, зокрема невідповідністю описаних подій історичній правді тощо. Спростувань чи заперечень, які базувалися б на працях вчених або самого цензора, немає.

Особлива лють охопила цензора на сторінках, де описувалася перемога козаків під Корсунем. Він удається до відвертих грубощів та образ, висловлює презирливе ставлення до «ангелоподобних» козаків. Це й не дивно, оскільки історичний факт успішної боротьби козацтва нагадував українцям про їх спроможність вести боротьбу за незалежність України.

У той же день, 26 вересня 1951 р., цензор написав висновок на вилучену книгу Маркіяна Терлецького⁴ «Всесвітня історія.

³ Там само, арк. 229.

⁴ *Терлецький Маркіян* (1885–1963 рр.) — громадський діяч, педагог, історик. Професор стародавньої історії в Українському високому педагогічному інституті у Празі. Автор книги «Всесвітня історія», популярної короткої історії України та нарисів на історичні теми. У 1934–1944 рр. працював учителем, директором шкіл в Яворові, Станіславі, Чорткові та Ярославі. У 1941–1944 рр. — голова Українського допомогового комітету. Із 1949 р. — в еміграції у США. Помер у Чикаго.

Нові віки», видрукувану в 1947 р. Українським видавничим товариством «Вернигора» в Мюнхені.

Ознайомившись із висновком цензора, в автора цієї статті виникло природне бажання її прочитати. Мені пощастило знайти книгу у Бібліотеці ім. Ольжича. Я в черговий раз переконався у спробі радянської цензури дезорієнтувати читача, подати світову та українську історію в потворному вигляді.

У висновку цензор особливу увагу приділив історії України, не зачіпаючи опису історичних подій у країнах світу. Зокрема, він інтерпретував діяльність гетьманів України Виговського, Дорошенка й Мазепи «як зрадництво батьківщини». Вірогідно, що для цензора Етінгера Російська імперія у контексті сталінського бачення «спільної історії трьох братніх народів» була «батьківщиною». Тому він зауважував, що замість назви «Україна», котра вживається автором, слід було б назвати цю територію «Київською Руссю».

Цензор безапеляційно оцінив книгу як «остро націоналістическую, всецело направленную против Московии», написану для «их (гетьманів Виговського, Дорошенка, Мазепи. — Л. А.) духовных потомков — нынешних бандеровцев». Цензор називав автора «буржуазным националистом» та «злейшим врагом украинского народа».

Подібна риторика мала подвійний смисл. З одного боку, у кримінальній справі вона відіграла роль неспростовного доказу «контрреволюційності» і «причетності до українського буржуазного націоналізму». З іншого — цензор доводив власну лояльність більшовицькому режиму і демонстрував знання сталінської історичної концепції походження «трьох братніх народів»:

«Заключение по книге М. Терлецкий. Всесвітня історія. Нові віки. Українське видавниче товариство “Вернигора”. 1947 г.

Место и время издания книги ясно указывают, для кого она предназначалась. Неудивительно, что социальный заказ определил и содержание книги, остро националистическое и всецело направленное против «Московии».

На стр. 31 автор указывает, что Украина (отнюдь не Киевская Русь, как сказали бы мы) была руководящей державой Восточной Европы в средние века.

На стр. 33–34 он утверждает, что главными борцами за культурный подъём были церковные братства. И неудивительно, ибо точка зрения автора, что «релігія у нас взялась з національністю» (стр. 33). И совершенно последовательно на ст. 36 он утверждает, что униатская церковь играла большую роль в национальном возрождении западноукраинских земель.

Россию автор всюду именует «Московщиной».

На стр. 63 автор утверждает, что Москва, подобно татарам, предала Хмельницкого полякам, ибо «рост его сил тревожил Москву».

На стр. 66 автор считает, что общественный строй Украины характеризовался большой свободой и лишь всё возрастающее влияние Москвы повело за собой закрепощение крестьянства и правовое оформление дворянства.

Стр. 67–68 и 69 особенно характерны: они посвящены восхвалению изменников и предателей Выговского, Дорошенко и Мазепы. Чувствуется, что они написаны по специальному заказу для их духовных потомков — нынешних бандеровцев.

На стр. 71 автор утверждает, что победить гайдаматчину Польше удалось только при помощи «Московии».

На стр. 72 он утверждает, что Киев стал рассадником культуры для Москвы и пишет о «московском наступе» на Украину.

На стр. 111 он пишет, что после 1930 года на смену насильственной коллективизации пришла русификация.

На стр. 112 он утверждает, что казачество разрушило татарское царство в Крыму, а Россия лишь собрала чужие плоды, когда захватила Крым.

На стр. 147 автор считает неправильным, что «украинцы, не развязав своего национально-освободительного вопроса» (подразумевается самостийность и отделение от России), взялись за решение социальных проблем. Из-за этого (по мнению автора) «их труд» и часто самопожертвование пропадали по большей части напрасно».

На стр. 163–164 автор «излагает» теорию К. Маркса, как и следовало ожидать, автор считает, что «теории и прогнозы Маркса про полную пролетаризацию и необходимость социальной революции не оправдались». Такое враждебное отношение к соци-

альной революции ещё раз открывает лицо автора — буржуазного националиста, т.е. злейшего врага украинского народа.

На стр. 167 автор в числе крупнейших украинских писателей, наряду с Лесей Украинкой, Коцюбинским, Стефаником и Кобылянкой, называет врага народа Слисаренко.

Цензор Киевского ОБЛЛИТА Этингер»⁵.

Заарештований Я. О. Кравчук на допитах свідчив, що знайдені при обшуку книги належать йому. Він їх придбав у Мюнхені в 1947 р. і привіз до СРСР. Особливо він відзначив, що книга М. Терлецького не мала політичного підтексту, адже була написана автором як підручник для гімназії у 1930-х рр. і перевидана у 1947 р. для української громади в американській зоні окупації Німеччини⁶.

Як не дивно, але цензор Етінгер пред'явив політичні претензії й до творів Т. Шевченка. У висновку на книгу «Слова на дорогу» вибраних творів поета «На чужині», надрукованих у 1945 р., він зазначав, що вірші підібрані тенденційно, книжка надрукована за кордоном, а упорядники є «злейшими ворогами українського народу»:

Заключение по книге «Слова на дорогу. Т. Шевченко “На чужині”. Вибір з творів, ч. 1, 1945».

Стеклографированное издание. Тенденциозно подобранны стихи Шевченко, где он говорит о своём изгнании. Составитель счёл нужным не заметить, что Шевченко был изгнан царским правительством за то, что был революционером, а сам составитель и те, для кого издавалась книжка, были выброшены из Украины народом, как предатели и изменники своей родины, как наймиты сначала немецкой, а затем американской буржуазии, как немецко-украинские, а ныне американско-украинские националисты, злейшие враги украинского народа.

Цензор Киевского ОБЛЛИТА Этингер.

26.IX.1951 г.⁷

⁵ ГДА СБ України, спр. 67452, т. 4, арк. 226–227.

⁶ Там само, т. 3.

⁷ Там само, т. 4, арк. 230.

Подібні політичні оцінки свідчать про обізнаність співробітників цензури щодо використання постаті Т. Шевченка у формуванні комуністичного світогляду населення УРСР. Досить суперечливі поезії українського митця Й. Сталін та його оточення намагалися використати як протест проти «буржуазного ладу», «експлуататорів». Увага пересічного громадянина акцентувалася на антифеодальній, революційно-демократичній риторичі Т. Шевченка. Тому спроби інтерпретації творчої спадщини поета як героїзації боротьби за незалежність України визначалися «буржуазно-націоналістичними».

Таким чином, більшовицька влада прагнула через цензуру не допустити найменшої можливості альтернативного погляду на історичний розвиток українського суспільства у процесі формування радянського світогляду. У цьому контексті висновки цензорів щодо окремих творів українських митців, які розкривали обставини історичного минулого поза ідеологічною схемою більшовиків, були доказом «контрреволюційного злочину» та причетності до «українського буржуазного націоналізму».

Абраменко Л. Выводы цензора об исторических произведениях как доказательство причастности к «украинскому буржуазному национализму» в начале 1950-х гг.

В статье раскрывается процесс использования выводов сотрудников цензурных органов УССР об исторических сочинениях как доказательств причастности к «украинскому буржуазному национализму» в начале 1950-х гг.

Ключевые слова: политическая цензура, политические репрессии, цензор, история Украины.

Abramenko L. Conclusions censor on historical works as proof of ownership «Ukrainian bourgeois nationalism» in the early 1950's

The article exposes the process of staff conclusions regarding the censorship of the USSR as evidence of historical works belonging to the «Ukrainian bourgeois nationalism» in the early 1950's.

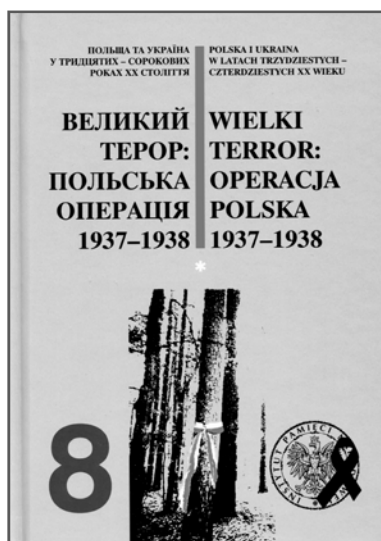
Key words: political censorship, political repression, censor, History of Ukraine.

ХРОНІКА ПОДІЙ

Юрій Шаповал

Презентація 8-го тому спільної польсько-української видавничої серії

Презентації чергових томів спільної видавничої серії *«Польща та Україна у 30–40-х роках ХХ століття. Невідомі документи спеціальних служб»* зазвичай відбуваються у самому центрі Варшави, на вулиці Маршалковській, в одній з будівель, що належать Інституту національної пам'яті Республіки Польща (ІНП РП). Саме тут 6 вересня 2010 р. відбулася презентація 8-го тому, присвяченого «польській операції», що стала однією з перших етнічних операцій у рамках «великого терору» 1937–1938 рр. Документи відображають, як саме органи НКВС УРСР реалізували цю акцію, розпочату за оперативним наказом НКВС СРСР № 00485.

Том великий за обсягом (майже 2 тис. сторінок), складається з двох частин, містить 203 документи, іменний та географічний покажчики, список скорочень, ілюстрації. За традицією, видання відкриває вступна стаття. До тому додано компакт-диск, на якому записано сканкопії протоколів двійки НКВС СРСР та складена на їх основі база даних, себто унікальні статистичні матеріали.

Із польської сторони участь у презентації брали члени Спільної польсько-української робочої групи *Збігнев Навроцький*, директор бюро надання доступу та архівації документів Інституту національної пам'яті Республіки Польща, доктор історії; *Єжи Беднарк*, начальник відділу архівних досліджень і видання джерел бюро надання доступу та архівації документів ІНП РП, доктор історії; *Марцин Маєвський*, заступник начальника відділу архівних досліджень і видання джерел бюро надання доступу та архівації документів ІНП РП; *Іоанна Карбаж-Вілінська*, старший архівіст відділу архівних досліджень і ви-

Під час презентації 8-го тому у Варшаві. 6 вересня 2010 р.

дання джерел бюро надання доступу та архівізації документів ІНП РП. У презентації взяв участь виконувач обов'язків голови (презеса) Інституту національної пам'яті Республіки Польща *Францішек Грицюк* (він став наступником трагічно загиблого у смоленській катастрофі колишнього голови, професора Януша Куртики). Серед запрошених були представники ЗМІ, 1-й секретар посольства України в Польщі Остап Лук'янчук, дослідники, громадські діячі.

Українську сторону представляли члени Спільної польсько-української робочої групи *Сергій Кокін*, начальник Галузевого державного архіву Служби безпеки України, кандидат історичних наук; *Петро Кулаковський*, консультант Галузевого державного архіву Служби безпеки України; *Юрій Шаповал*, завідувач відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональ-

Члени спільної робочої групи: П. Кулаковський, Д. Бойко, І. Карбаз-Вілінська, Е. Беднарек, М. Маєвський під час презентації 8-го тому у Києві.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України. 14 грудня 2010 р.

них досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України, доктор історичних наук, професор.

У виступах М. Маєвський, С. Кокін, Є. Беднарк, Ю. Шаповал розкрили значення видання. Було наголошено, що вперше у такому обсязі вдалося зібрати документи, які підтверджували факти репресій не лише проти польських громадян — хоча, очевидно, що головну увагу зосереджено на «польській операції», на діях проти поляків, але й тих, хто зголошувався такими. Водночас досі ніхто не віднаходив і не друкував у такому обсязі стільки документів, що показують, з одного боку, підготовку цієї операції, її механізм, перебіг, наслідки, а з іншого — унаочнюють приклади конкретних репресивних дій проти поляків.

Отже, у книзі показано генезу «польської операції», архівно-кримінальні справи поляків, репресованих радянськими органами безпеки. Представлено також віднайдені в Галузевому державному архіві Служби безпеки України свідчення співробітників радянських органів безпеки, заарештованих після падіння М. Єжова, які давали свідчення про свої каральні дії. Вони розповідають про жорсткі слідчі методи, застосовувані проти допитуваних осіб. Усі ці джерела творять певну, сказати б, монографічну цілісність. І в цьому полягає величезне значення 8-го тому.

Доктор історії *Гжегож Мотика*, який брав участь у презентації, підкреслив: *«Вельми цікавий останній 8-й том... У минулі 20 років у Польщі було відкрито історію репресій, репресій комуністичних, але, насамперед, увагу було зосереджено на 2-ій світовій війні і на повоєнних подіях».*

Ще одна учасниця презентації, відома публіцистка, керівник стипендіальної програми *Gaude Polonia* в Національному центрі культури *Богуміла Бердиховська* зазначила: *«По-перше, коли йдеться про спільну групу, про роботу спільної групи істориків, у мене три позитиви, так би мовити, існування й роботи групи. По-друге, документи, які дуже часто оприлюднені вперше. По-друге, це є історики. Цим займаються професійні історики, які вміють відкласти свої політичні, ідеологічні й інші погляди вбік і приступають до професійної історичної роботи. По-третє, і це, я б сказала, навіть головне, це один із небагатьох прикладів*

інституційної польсько-української співпраці. Тобто, незалежно від того, що люди, члени цієї комісії, мінялися протягом цих років, група існувала й працювала над наступними томами».

Виконувач обов'язків голови Інституту національної пам'яті Республіки Польща *Францішек Грицюк* також наголосив на важливості польсько-української співпраці: *«З-поміж найближчих держав Центральної Європи, з якими інститут налагодив співпрацю, з Україною вона приносить найбільші результати [...]». Хотів би відзначити, що та ситуація, яка є в Польщі, яка дотична між іншим до певних змін у діяльності Інституту національної пам'яті (згадаймо, що кілька місяців тому відбулася зміна його статуту), ця ситуація жодним чином не вплине на наші взаємини. Із польської сторони ми проголошуємо абсолютну*

Директор Бюро надання доступу та архівізації документів Інституту національної пам'яті Польщі Р. Леськевич, в.о. Голови ІНП Польщі Ф. Грицюк, професор Ю. Шаповал, начальник Галузевого державного архіву СБ України С. Кокін під час презентації 8-го тому у Києві.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України. 14 грудня 2010 р

відкритість і волю до продовження тих дій, що були намічені. І наскільки я знаю, чергові два томи вже у процесі підготовки».

14 грудня 2010 р. у Києві, в Інституті політичних і етнологічних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України також відбулася презентація 8-го тому спільної польсько-української видавничої серії.

Олександр Ішук

**Презентація анотованого довідника
«Голодомор 1932–1933 рр. в Україні
за документами ГДА СБУ»**

26 листопада 2010 р. у бібліотеці Тетяни та Омеляна Антоновичів Національного університету «Києво-Могилянська академія» відбулася презентація нового видання Галузевого державного архіву Служби безпеки України — анотованого довідника *«Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ»* (упорядники В. Даниленко, Л. Аулова, В. Лавренюк. – Л.: Центр досліджень визвольного руху, 2010. – 472 с.).

Участь у заході взяли понад 80 відвідувачів, серед яких студенти Національного університету «Києво-Могилянська академія», науковці, громадські діячі, журналісти. Захід висвітлювали кореспонденти телевізійних каналів, журналісти з «Радіо Свобода», Бі-Бі-Сі, УНІАН та інших ЗМІ.

Організатори наголосили на важливості презентованого видання, яке було першим узагальнюючим анотованим довідником документів ГДА СБУ про Голодомор 1932–1933 рр. Завдяки цій книзі читач може побачити, які різновиди документів про події тих років зберігаються в архіві, їх інформативний потенціал. Видання, безсумнівно, стане у пригоді професійним історикам, студентам і всім, хто цікавиться історією України ХХ ст.

Доктор історичних наук Василь Марочко, відповідальний редактор книги, відзначив важливість уміщених у ній анотацій документів для української історичної науки, наголосивши на необхідності подальшої систематизації та узагальнення збереженої інформації про Голодомор 1932–1933 рр. Доповідач зазначив, що подібна робота вже багато років здійснювалася Інститутом історії України НАНУ, Українським інститутом національної пам'яті, навчальними закладами та окремими дослідниками в різних регіонах нашої країни. Результатом цієї діяльності стало видання сотень книг і тисяч статей. Однак зарано вважати цю роботу завершеною, адже ще не обстежено матеріали багатьох обласних державних і відомчих архівів, не опубліковано цікаві спогади сучасників подій. В. Марочко підсумував, що вивчення подій Голодомору 1932–1933 рр. залишається одним із найважливіших питань для дослідників української історії ХХ ст.

Відповідальний упорядник книги, доктор історичних наук Василь Даниленко розповів про підготовку видання і його зміст, акцентувавши увагу присутніх на найбільш цікавих документах, чимало з яких було вперше введено до наукового обігу. Доповідач детально розповів про особливості анотацій до архівних кримінальних справ, оперативних і звітних документів, повідомлень КДБ УРСР щодо недопущення поширення правдивої інформації про Голодомор за кордоном. В. Даниленко зазначив, що загалом у довіднику вміщено анотації до 420 документів, а також іменний та географічний покажчики, що дозволяють встановити осіб, які стали жертвами геноциду, організаторів і виконавців цього злочину, а також населені пункти, які постраждали від Голодомору. На завершення доповідач подякував усім організаціям, за допомоги яких було підготовлено та опубліковано книгу — Центру досліджень визвольного руху

(ЦДВР), Інституту історії України й Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Фондації вивчення українського геноциду, Світовому конгресу українців, Конгресу українців Канади, Українському конгресовому комітету Америки, Союзу українських організацій Австралії.

Презентація книги отримала значний резонанс у ЗМІ, відеосюжети про неї були продемонстровані на телебаченні, у мережі Інтернет з'явилося понад 100 статей-оглядів на найбільш відомих українських веб-сайтах.

Впродовж листопада-грудня 2010 р. співробітники ЦДВР провели презентацію книги «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ» у Чернігові, Житомирі, Харкові, Сумах та Львові.

Підсумовуючи, слід зазначити, що видання анотованого довідника «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ» сприятиме подальшим дослідженням трагічних подій початку 1930-х рр. та оприлюдненню маловідомих документів.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

**Керівники української зовнішньої розвідки /Авт.-упоряд.:
В. Д. Хоменко, О. В. Скрипник, І. М. Шиденко, І. В. Білокінь,
В. О. Романюк. – Київ: «Ярославів Вал», 2010. – 176 с.**

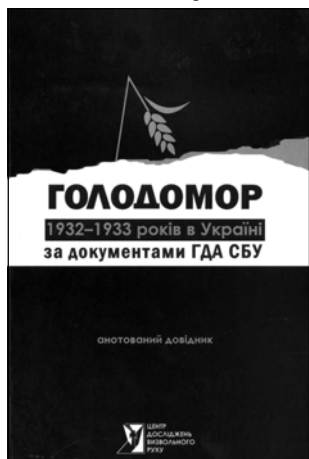
У книзі використано матеріали Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Служби зовнішньої розвідки Російської Федерації.

У дослідженні вперше зібрано й систематизовано інформацію про керівників української зовнішньої розвідки від часів утворення і діяльності національних розвідувальних структур 1917–1921 рр. до сьогодення. Залучення великого масиву раніше невідомих архівних матеріалів і документальних джерел дає змогу відтворити інформацію про тих, хто в різні історичні періоди стояв на чолі підрозділів зовнішньої розвідки в Україні, відповідав за особливий і специфічний напрям діяльності спеціальних служб, робив свій внесок у становлення, розвиток, зміцнення зовнішньої розвідки, зростання її авторитету.

Видання розраховане на істориків, професіоналів і ветеранів спецслужб і всіх тих, хто цікавиться маловідомими сторінками української історії.

**Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ:
Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.),
Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. – Львів: Центр досліджень
визвольного руху, 2010. – 472 с.**

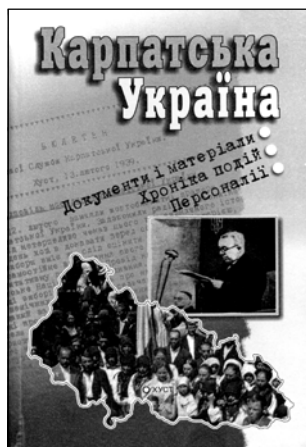

*Національна академія наук України,
Інститут історії України,
Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського,
Галузевий державний архів
Служби безпеки України,
Центр досліджень визвольного руху.*

Розкрито зміст документів, які зберігаються у фондах Галузевого державного архіву СБУ і висвітлюють причини, перебіг і наслідки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Іменний та географічний покажчики вказують осіб, населені пункти, регіони та країни, згадані в архівних документах.

**Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій.
Персоналії. Том 2 / Автори і упоряд.: О. Корсун, О. Пагіря,
С. Федака та ін. – Ужгород: «Закарпаття», 2010. – 774 с.**

Документальне видання містить інформацію про один з феноменів українського державотворення — Карпатську Україну 1938–1939 рр. У

книзі представлено матеріали про особливості її формування та розбудову, висвітлено діяльність всіх прошарків тогочасної української спільноти. Особливу увагу звернуто на знищення державності Карпатської України завдяки домовленостям між двома європейськими державами — Угорщиною і Польщею, за підтримки гітлерівської Німеччини. Видання містить біографії найбільш відомих діячів Карпатської України — президента А. Волошина, членів уряду та депутатів парламенту, державних службовців, членів Головної команди і штабу Карпатської Січі, а також січовиків, церковних діячів, митців, освітян, журналістів і письменників, молоді.

Роман Подкур, Виктор Ченцов. Документы органов государственной безопасности СССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – Тернополь, 2010. – 372 с.

*Національна академія наук України,
Інститут історії України,
Відділ по розробці архівів
ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ*

У книзі проводиться джерелознавчий аналіз документів органів державної безпеки України 1920–1930-х рр. Особлива увага приділена вивченню організаційно-розпорядчих документів, архівно-слідчих справ, оперативних матеріалів.

Для всіх, хто цікавиться історією органів державної безпеки, історією України 1920–1930-х рр.

Справа «Української філії Трудової селянської партії». – К.: Головна редколегія «Реабілітовані історією», 2010. – 368 с.

*Національна академія наук України,
Головна редакційна колегія
науково-документальної серії книг
«Реабілітовані історією»,
Відділ по розробці архівів
ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ*

*Упорядники: Т. Ф. Григор'єва,
В. І. Очеретянко.*

Збірник документів та матеріалів висвітлює одну з драматичних сторінок більшовицької модернізації сільського господарства УСРР у 1930–1931 рр. У книзі вперше публікується комплекс документів про механізм фальсифікації органами ДПУ УСРР за вказівкою вищого партійно-державного керівництва СРСР справи «Української філії Трудової селянської партії», розкриваються методи придушення інтелектуального опору української інтелігенції.

Науковий і документальний журнал

3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2010. – № 2 (35)

Головний редактор: **О. Рубльов**

Відповідальний за випуск: **Р. Подкур**

Мовний редактор: **В. Григор'єв**

Технічний редактор: **І. Ставнюк**

Науково-допоміжна робота:
співробітники Галузевого державного архіву

Служби безпеки України:

Д. Бойко, Я. Зарецька

Комп'ютерне макетування: **І. Ставнюк**

Підписано до друку 25.08 2010 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Cambria. Друк офсетний.

Умов. друк. арк. 25,17 Умов. фарб.-від. 27,26 Умов.-вид. арк. 27,78

Наклад 1000 прим.

Відділи редакції: 01001, м. Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, кім. 211, 212;

тел.: 278-53-05, 279-13-88; факс: (044) 278-02-38;

01034, м. Київ, вул. Золотоворітська, 7; тел.: 255-85-41, 256-92-11.

Електронні версії номерів журналу розміщено на Інтернет-сторінці

Головної редколегії «Реабілітовані історією»: www.reabit.org.ua та

Служби безпеки України: www.sbu.gov.ua або www.ssu.gov.ua

Видавництво «Права людини»

61112, Харків, вул. Р. Ейдемана, 10, кв. 37.

Свідоцтво Державного комітету телебачення та радіомовлення України

серія ДК № 3065 від 19.12.2007 р.

Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи

61002 Харків, вул. Іванова, 27, кв. 4.

<http://khpg.org>; <http://library.khpg.org>; <http://archive.khpg.org>